

ՄԱՍ Գ.

**ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱՐԴԻ
ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ**

ԵՈՂԱՆ ԳՈՏԼԻԵԲ ՓԻԽՏԷ

**• ՀԱՄԱՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ
ԻՄԱՑՈՒԹԵԱՆՑ**

**• ՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԲԱՑԱՐՉԱԿ
ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ**

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ
ՄԵԾ ԵՒ ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԻ
ԱՐՄԷՆ Ա.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱՐԴԻ
ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԵՈՂԱՆ ԳՈՏԼԻԵՐ ՓԻԽՏԷ

ԵՐԶՆԿԱՅ
ԴՐԱՏՈՐԿԱՏՈՒՆ

ԱՔՍՈՐ

2026

ՀԱՏՈՐՍ ԿՐ ՆՈՒԻՐԵՆՔ

Մեր Թաղի
արհեստավորներուն
եւ
խանութպաններուն

Որոնցմէ շատեր մեր պատանեկութեան տարիներուն
իմացութեան նկատմամբ ունեցած են յափշտակեալ սէր եւ
ցուցաբերած խորագոյն պատկառանք առ իմացութեան
Հետեւող իւրաքանչիւր հոգիի՝ իբրեւ ամուր նեցուկ եւ
զարուծին՝ մեր շուրջը ստեղծելով հոգեկեցոյց, առինքնող
եւ իր առաւրեայ պարզութեան ու անկեղծութեան մէջ
կախարդական, աներկրորդելի, ջերմագոյն միջավայր մը:

© ՄԵԾ ԵՒ ՓՈՔՐ ԸԱՅԹԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ԸԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ

«ԵՐԶՆԿԱՅ ԸՐԱՏԱՐԱԿԱՋԱՏՈՒՆ» -- 2026 -- Catholicosate of Armenia Major & Armenia Minor

ISBN: 978-0-9718070-8-2 LCCN:

Series: Patmoutiwn Imastasirothean (History of Philosophy) Պատմություն Իմաստասիրության
Subseries: Germanakan Ardi Imastasirothiwnner (Modern German Philosophies) Գերմանական
Արդի Իմաստասիրություններ

Title: Yohan Gottlieb Phikhte (Yohan Gottlieb Fichte) Եռիսան Գոտլիեթ Փիխտէ

Author: Pseudonym: Catholicos Armen I (the first). Արմէն Ա.

Language: Western Armenian (a "definitely endangered language," categorized as such by UNESCO, with less than 250,000 speakers worldwide).

Country of publication: Exile. The Erzenka Publishing House of the Catholicosate of Armenia Major & Armenia Minor is a nonprofit entity formed in the United States.

Contents: Introduction, The Environment of Philosophy, A Prolegomena to the Doctrine of Knowledge, The End of Man, Foundation of Law and Right, Foundation of Ethics, Doctrine of Knowledge, Doctrine of Truth.

The author argues in the Introduction to the main series, that of "History of Philosophy," and elsewhere that the Western Armenian language, due to its deep ties with Ancient Armenian--an astoundingly rich and beautiful Indo-European language closely related to Ancient Greek--its consequent unsurpassed clarity of concepts, its deep reservoirs of meaning, and its enormous internal flexibility, thus lending itself to the construction of new, nuanced terms, and its minimal contamination from the unsalutary effects of various academic, pragmatic, and ideological lingua francas of modernity, is an ideal language for philosophy and perhaps the only language besides Greek in which philosophy can properly and most lucidly be done; the language has all the components for creating a proper philosophical bank of terminology, something which all major philosophical languages have utterly failed to do so far. This, the author deems, is sufficient reason to save it from extinction, as it is a unique treasure of humanity embodying most unique potentialities for the entire human race. The current volume makes good on that promise.

1. Եռիսան Գոտլիեթ Փիխտէ 2. Իմաստասիրություն 3. Գերմանական Իմաստասիրություն 4. Բարոյաբանություն 5. Արէնք եւ իրաւունք 6. Սահմանադրական արէնք 7. Զաղաքագիտություն 8. Արժեքաբանություն 9. Բնանդաբանություն 10. Էմմանուէլ Կանտ 11. Փռիեղիք Ուիլիելմ Շելլինգ 12. Գետրոգ Ուիլիելմ Շեգէլ 13. Աստուծոյ Շեղեգգեր 14. Շաքոյն գերմանական իմաստասիրություններ 15. Շայ առասպելաբանություն 16. Շամեմատական առասպելաբանություն 17. «Սասմայ Շոեր» 18. Եպոսագիտություն 19. Շասարակագիտություն կամ ընկերաբանություն 20. Արեւմտահայերէն 21. Արեւմտահայաստան 22. Զրիստոնէություն 23. Բողոքականություն 24. Շայ Կրանք 25. Շայ իմաստասիրական դպրոց 26. Թարգմանաբանություն 27. Իմաստասիրական թարգմանաբանություն:

Գիրքի տարածման, համացանցային, ելեկտրոնային թէ արխիւային աւգտագործման եւ այլ իրաւունքներու համար դիմել մեր Ներկայացուցիչին կամ դիմում յղել Ներքոնշեալ հասցէով՝

Catholicosate of Armenia Major & Armenia Minor
Erzenka Publishing House
P.O. Box 48
Glendale CA 91209-0048
U.S.A.

Կամ catholicosate@icloud.com հասցէով:

«Երզնկայ իրատարակչատունը» մշակութային եւ իրատարակչական ենթաբաժինն է Նորահաստատ «Մեծ եւ Փոքր Շայքի Ամենայն Շայոց Կաթողիկոսութեան»: «Երզնկայ»-ի իմնական նպատակն է արեւմտահայերէնի նահանջին կասեցումը եւ անոր լորոպի վերակերտումը իմացութեան բոլոր բնագաւառներուն մէջ: «Երզնկայ իրատարակչատան» թէ «Մեծ եւ Փոքր Շայքի Ամենայն Շայոց Կաթողիկոսութեան» ապագայի ծրագիրներու իրականորութեանց կամ նուիրատուութեանց համար գրել լոյն հասցէներով: Կրնաք նաեւ ձեր նուիրատուութիւնը ուղարկել վերոնշեալ հասցէին կամ կատարել paypal-ի միջոցաւ՝ catholicosate@icloud.com հասցէով:

Պատուէրներու, ուսուցողական պահանջներու, գրադարանային, գրախանութային եւ գրքատարածման ընթացիկ հարցերու կապակցութեամբ դիմել erzenka@erzenka.com հասցէին միջոցաւ:

**ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱՐԴԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՈՂԱՆ ԳՈՏԼԻՆԵՐ ՓԻԽՏԷ**

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ	9
ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ	14

ՄԱՍ Ա. 19

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԿՐԱՆՔԻ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ	21
ԿԱՆՏԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԽՈՐՈՂ ԴԵՐԸ	21
ՈՇՅՆՇՈՂԴ ԵՒ ՄԷԿ ՈՒ ՄԻԱԿ ՍԿԶԲՈՒՆՔԻ ՅՂԱՅՔԸ	29
ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԿԱՆՏԻ ԵՒ ՓԻԽՏԷԻ ԿԱԶՄԱԽՈՐՈՒՄԸ	30
ՀԱՄԱՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՄԵԾ ՓՈՐՁԸ	38
ՇԵԼԼԻՆԳԻ, ՀՈՂԴԵՌԼԻՆԻ ԵՒ ՀԵԳԷԼԻ ԿԱՊԵՐԸ ՓԻԽՏԷԻ ՀԵՏ	43
ԴԱՍԱԽԱՍԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՓՈՐՁՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	52
ՓՈՌԲԵՐԳԻ ՅԱԽԴՈՒԱԾԸ ԱՌԿԱՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ	59
ՀԱՌԱՏՔԻ ԵՒ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ	66
ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՍՈՒԹԻՒՆԸ ..	81
ԲԱԽՈՒՄ ՊԱՇՏԱԽՆԱԿԱՆ ԿՐԱՆՔԻՆ ՀԵՏ ԵՒ ՎՏԱՐՈՒՄ	84
ԳԷՈՐԹԻ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄԸ	105
ԿԱՆՏԻ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄԸ	107
ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻՆՉՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ	109
ՓԻԽՏԷ ԲԵՌԼԻՆԻ ՄԷՋ	113
ՍՈՒՏՔ ԻՄԱՅՈՒԹԵԱՆՅ ՀԱՄԱՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ	122
ՄԱՐԴԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎԱԽՃԱՆԸ	157
ՎՀԱՏՈՒԹԻՒՆ	159
ԻՄԱՅՈՒԹԻՒՆ	203
ՀԱՌԱՏՔ	227

ՄԱՍ Բ. 289

ՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱԻՐԷՆՔԻ ԵՒ ԻՐԱԽՈՒՆՔԻ	291
ԻՐԱԴՐԵԱԼ ՍԱՀՄԱՆԵԱԼՆԵՐՈՒ ԳԵՐԱԳՈՅ ԲԱՆԱԿԱՆ ԱԻՐԷՆՔԸ	298
ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ԴՐՈՅԹԸ ՀԻՄՔ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ	301
ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՈՉ-ԲՆԱՅԻՆ ԳԵՐՍԿԶԲՈՒՆՔԸ	309
ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ	313

ՆԱԽԱՐԱՐՔԻ ՆՈՒԻՐԱԿԱՆԱՅՈՒՄԸ ԽԱՐԻՍԽ ԱԻՐԷՆՔԻ	321
ՅԱՂԱԳՍ ԴԱՄԱՆ ԵՒ ՊԱՐՏԱԴՐԱՆՔԻ ԻՐԱԽՈՒՆՔԻ	323
ԻՆՔՆԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍՏՈՐԱԴՐԵԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԻՐԱԽՈՒՆՔԻ ԻՆՉՈՒԹՅՈՒՆԸ	327
ՏԵՍԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔԸ ԿԵԱՆՔԻ ԵՒ ԻՐԱԽՈՒՆՔԻ ԻՐԱԽՈՒՆՔԻՆ ..	329
ՍՏՈՐԱԴՐԵԱԼ ԻՆՔՆԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱԽԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ	336
ՔՐԷԱԿԱՆ ԱԻՐԷՆԱԳԻՐՔԻ ԱՆՇՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	341
ԱՒՂԱԿ ԱԻՐԷՆՔԻ ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ	341
ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻԲՐԵԻ ԵՍ	343
ԲԱՅԱՍԱԿԱՆ ԵՒ ԴՐԱԿԱՆ ՇՐԱՄԱՅԱԿԱՆՆԵՐ	349
ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻԲՐԵԻ ԱՐԱՅԵԱԿԱՆ ՇԱՂԱԽ	351
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՐԳ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՐԳԻ ԻՐԱԽԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	356
ՇԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱԽՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	369
ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՇԱՄԱԿԱՐԳ	377
ՔԱՂԱՔԱՅԻԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱԽՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՒ ԻՐԱԽՈՒՆՔՆԵՐ	383
ՔՐԷԱԿԱՆ ԱԻՐԷՆՔԻ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ԵՆԹԱԴՐՈՅԹՆԵՐ	389
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԱԻՐԷՆՔ	400
ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ ԵՒ ԻՐԱԽՈՒՆՔ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ	403
ԻՐԱԽԱՍՈՒԹՅՈՒՆՔ ՈՒ ՍԱՀՄԱՆՔ ԴԵՍՊԱՆԱՅ	404
ԼԵԶՈՒ ՍՐԲՈՅ	405
Ո՛ՒՐ Կ՛ԵՐԹԱՆՔ ՇՈՍԿԷ	406
 ՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ	409
ԻՆՔՆ-ԻՒՐԵԱՄԲ-ՈՉ-ԳՈՅԸ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽԱՐԻՍԽ	411
ԲՆԱԴՐԱԿԱՆ ԱԻՐԷՆՔԷՆ ՍԵՐՈՂ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈԼՈՐՏԸ	420
ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲՆԱԽՐԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՐՄԱՆՆԵՐԸ	431
ՊԱՐՄԵՆԻԴԵԱՆ ԷԱԲԱՆԱԿԱՆ ԼՐԱՅՈՒՄՆԵՐ	439
ՉԱՐԻ ԽՆԴԻՐԸ	440
ԽՈՐՇՈՒՐԴ ՄԱՍԵԱՅ ԵՒ ԱԶԱՏ ԱՍՏՈՒԾՈՅ	445
ՅՂԱՅՔ, ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԳԻՏԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ	454
ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ՇԱՅՈՅ ՏԻԵԶԵՐԱՎԷՊԸ	459
ԵՍԸ, ԲԱՆԸ, ՇԱՅԸ	463
ՔԱՐԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆՅ ՈՍՏԱՅՆԸ	468
ՅԱՂԱԳՍ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԾՆՈՒՆԴԻ ԽՈՉԸՆԴՈՏՆԵՐՈՒՆ	472

ԵՐԵՔ ՎՏԱՆՁՆԵՐ	472
ԵՐԵՔ ԹՈՒՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝ ԾՈՅԼԸ, ՎԱԽԿՈՏԸ, ՍՏԱԽԱԽՍԸ	480
ԽՈՐԸՐԴԱՆՇԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆՅ ԱՆԵՐԵԻՈՅԹ ՈՐՈԳԱՅԹԸ	488
ՎԱՐՁԱՏՐԱՊԱՇՏ ԲՆԱԶԱՆՑՈՒԹԵԱՆՅ ԴԻՒԱՅԻՆ ՇԱՄԱԿԱՐԳԸ.....	490
ԻՒՐԱՔԱՆՉԻՐ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԴԵՐԸ	494
ՄԻՏՔԻ ՄՇԱԿՆԵՐ	498
ՇԱԿԱԵԿԵՂԵՅԻՆ ԵՒ ՅԱԽՏԵՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՃՊԱՐԱՐՆԵՐԸ	500
ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՐԱԽԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ	502
ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏՆԵՐ	508
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ, ԱԻՐԷՆԱԴԻՐ, ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏԱԽՆԵԱՆԵՐ.....	513
ԱՐՇԵՍՏԱԳԷՏՆԵՐ	518

ՄԱՍ Գ.

523

ՇԱՄԱՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԻՄԱՅՈՒԹԵԱՆՅ	525
Ո՞Ր Է ԿԱՏԱՐԵԱԼԸ.....	540
ՔՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԿԱՆՏԻ ԱՆԴՐԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ	543
ՄԻՋՈՅԻ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԱՆԷԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ	544
ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԱՆԷԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ	550
ԲԷՈՇՄԷԻ ԴՐՈՅԹՆԵՐԸ ՓԻԽՏԷԻ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԷՁ..	552
ԱՆՇԱՍԿԱՅՈՂՈՒԹԵԱՆՅ ԿԱՐԳ ՄԸ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ.....	554
ԻՆՔՆ-ԻՒՐԵԱՄԲ-ԳՈՅԻ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԻՆՉՈՒԹԻՒՆԸ	558
ԻՐԱՅԻՆ ԵՒ ՇԱՅԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ	564
ՆԵՐԱՅԱՅՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԳԵՐԻՎԵՐՈՒԹԻՒՆԸ	566
ՏԻԿԻՆ ԱՐԷՁԱՄԶԻ ԻՄԱՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ	570
ՎԵՐԱՅԱԿԱՆԱՅՈՒՄ ԵՒ ՇԱՅԵՑՈՂՈՒԹԻՒՆ	572
ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱԴՐՄԱՆ ԵՆԹԱԿԱՌՈՅՑԸ.....	575
ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԵՆԹԱՊԱՏՃԱՌԸ.....	585
ԻՆՔՆԱԳՈՐԾԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԲԱՅԱՍՈՒՄԸ	589
ՄԵՌԵԱԼՈՒԹԻՒՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԵՒ ԱՍՏՈՒԾՈ՞Յ ԳԱՂԱՓԱՐԻ	596
ԵՍ ԲԱՅԱՐՁԱԿ ԵՒ ԵՍ ՏԻԵՋԵՐԱԿԱՆ	598
ԻՄԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԻՄԱՅԱՁԵԻ ԱՊԻԿԱՐՈՒԹԻՒՆ	603
ՓԻԽՏԷԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԳ ՄԸ ՈՐՈԳԱՅԹՆԵՐԸ.....	609
ՇԱՄԱԴՐՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԴԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԽՆԴԻՐԸ	613

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ ԸԱՅՈՑ ԱՌ ԲԱՅԱՐՁԱԿ ԱԲԻՍՈՂՈՄ ԱՂԱ 617

ՆՈՅՆՈՒԹԻՒՆ ՆԻԻԹԱՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ..622

ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ, ԲԱՅԱՍՈՒՄ, ՏՐՈՇՈՒՄ ԵՒ ԱՌԱՍՊԵԼ ՎԱՇԱԳԼԻ..... 633

ԻՆՔՆԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՌՈՂՋՈՒԹԻՒՆ 630

ԱՆՇԱՍՏԵՂԵԼԻՈՒԹԻՒՆ ԱՋԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՆԻԻԹԱՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ 635

ԵՍ-ԻՆ ԱՐԱՐԱԴՐՈՒՄԸ ԻԲՐԵՒ ԱՐԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԱՂԲԵԻՐ 640

ԻՆՏՐԱՅԻ ԵՒ ՓԻԽՏԷԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆՆԵՐԸ.....642

ՆՈՐՊՂԱՏՈՆԱԿԱՆ ԿԱՐԵԼԻ ԱՋԴԵՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 645

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒ ԱՅԼ ԴԷՊԹԵՐՈՒ ԿԱՐԵԼԻ ԱՋԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ..... 650

ՅԱՅՏԱԴՐՈՒՄ, ԲԱՅԱՍԱԴՐՈՒՄ ԵՒ ՆԻԻԹ..... 654

ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՈԳԻՈՅ..... 661

ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԿԱՌՈՅՑԸ667

ԼՈ՞ՅՍ, ԹԷ՞ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆՇԵԹԵԹԱՅՈՒՄ673

ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՋԳԻ ԷՈՒԹԻՒՆՆ Է..... 686

ՅԱՐԱԽՈՇՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒ..... 689

ՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԲԱՅԱՐՁԱԿ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ697

ԸՆԹԵՐՑՈՂԻ ԱՋԱՏ ԷՋԵՐ732

ԵՐՋՆԿԱՅ ԸՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏԱՆ ԼՈՅՍ ԸՆԾԱՅԱԾ ԳԻՐԹԵՐԸ736

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԵՐՋՆԿԱՅ ԸՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏԱՆ ՄԱՍԻՆ.....738

ԱՌՅԱՆՑ ԶՐՈՅՑ ԽՍԲԱԳԻՐԻ ԵՒ ՇԵՂԻՆԱԿԻ ՄԻՋԵԻ.....740

ՅԻՇԱՏԱԿՈՒՄ743

ՎԵՐՋԷՋ.....744

ԵՈՂՊՆ ԳՈՏԼԻՆԻ ՓԻԽՏԷ
(1762—1814)

ሆህ ቶ

ՀԱՄԱՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԻՄԱՑՈՒԹԵԱՆՑ

ՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՑԱՐՉԱԿ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՄԱՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԻՄԱՅՈՒԹԵԱՆՑ

Անարդարություն պիտի ըլլայ լաւագոյն ընթերցողաց հանդէպ Փիխտէի իմաստասիրությունէն մեկնիլը՝ առանց ուղղակի առընչուելու անոր իմացությունաց համատեսաբանությունեան կամ իմացությունաց համապարփակ տեսաբանությունեան: Այս եզրաշարի «համատեսաբանություն» եզրի «համա»-ն իրողություն մէջ աւելորդ է, բայց ոչ անիմաստ: Անհրաժեշտ է տարորոշում մը մտցընել «տեսաբանություն» եզրի նոյնիսկ իմաստասիրություն մէջ սովորական կիրարկման եւ Փիխտէի ատոր տուած իմաստներուն միջեւ: Փիխտէինը կը կարեւորուի մանաւանդ անով, որ համապարփակ է ոչ լոկ ընդհանրական իմաստով, այլեւ իմացությունաց տեսաբանություն որոշարկեակ չորս ճեւղերուն ընդհանուր տեսաբանություն իմաստով: Այդ չորս ճեւղերը՝ Բնությունը, Արեւնքը կամ Սահմանադրակարգը, Բարոյաբանությունը եւ ապա Կրանքը, իրենք ունին իրենց առանձին տեսաբանությունները, ուստի համապարփակ տեսաբանությունը կ'ընդգրկէ այդ չորս տեսաբանությունները, ուրեմն է՝ տեսաբանություններուն տեսաբանությունը: Եթէ հասած էք հոս, խոր շունչ մը առէք եւ դուք զձեզ շնորհաւորեցէք, քանզի արդէն իսկ իմաստասէրներ դառնալու ճամբուն մէջ էք: Եթէ ցարդ մեր հատորը կը վերաբերէր բոլոր ընթերցողներուն, հատորին այս երրորդ մասը կը վերաբերի մանաւանդ իմաստասիրությունեան բուն ընթերցողին: Հատորը այնպէս մը կազմակերպեցինք, որ բոլորիս համար ալ ըլլայ մատչելի՝ քայլ առ քայլ ձեզ բերելով դէպի Փիխտէի իմաստասիրություն սիրտը: Եթէ նախորդ բաժինները արդէն իսկ ընթերցած էք ուշադիր կամ իմաստասիրական խոկումով, ապա դժուարություն պիտի չունենաք այս հատուածի ըմբռնումին մէջ, քանզի հոս ձեզի մատուցուող անոր իմացությունաց համատեսաբանություն կմախքի տարբեր գաղափարներու զգալի մասին հետ ուղղակի թէ անուղղակի աղերսուեցաք այս մատեանի նախորդ բաժիններուն մէջ: Այս երրորդ մասի ընթերցումէն ետք յանձնարարելի պիտի ըլլայ գիրքին վերլնթերցումը, քանզի արդէն իսկ շատ բան նոր հայեացքով պիտի կարենաք տեսնել, հասկնալ ու արժեւորել: Եթէ իմաստասիրություն աշակերտներ էք եւ տարին աւարտելու վրայ է, ապա ամրան ձեր արձակուրդը լաւագոյն առիթը պիտի ըլլայ վերլնթերցելու այս հատորը՝ անհրաժեշտ ու բաւարար իմաստասիրական խոկումով: Մեր պատանեկության յափշտակությունն ու գերագոյն երանությունն էր այդ մէկը: Այդպէս, աւր մը՝ ամրան, երբ նստած էինք մեր մայրական մեծ հաւր պարտեզը՝ հայկական գեղի ճամբան եզերող, ուրկէ ասրը հագիւ քանի մը ինքնաշարժ կ'անցնէր, Սուրիոյ նախագահը ինքնաշարժներու իր թափորով բարեւելով անցաւ առջեւնէս: Հինգ մետր հեռաւորութենէն տեսանք զայն: Ուրախացանք անշուշտ, ինչպէս ոեւէ պատանի, մտածեցինք գեղ ելլել՝ ընդամենը 15 վայրկեանի քալե-

լու ճամբայ: Բայց մնացինք մեր տեղը գամուած՝ շարունակելով ընթերցումը մեր ձեռքը եղած հայերէն իմաստասիրութեան գիրքին: Շահան Պէրպէրեանի «Բնագանցութիւն» հատորն էր կամ «Արժեքաբանութիւնը»՝ լրացուցիչ հատորներէն մէկը այն գիրքին, որոյ մասին յայտնած ենք մեր առաջնագոյն հատորի նախաբանին մէջ: Այդ յափշտակութենէն ոչ մէկ բան կրնար մեզ քակել: Անբացատրելի է այն հրծուանքն ու երանութիւնը, որ կ'ապրէինք մեր կարդացած իւրանքանչիւր տողին առընթեր՝ բացի անոնց, որոնք նոյն այդ յափշտակութիւնն ու հրծուանքը ապրած են: Երկու ուսուցիչ ունէինք գելը՝ մեզի պէս Լիբանանէն ամառը հոն եկած: Հայերէնի եւ ուսողութեան ուսուցիչները: Անոնց հետ հանդիպման իւրաքանչիւր պահը կը յիշենք անմար ապրումով: Մանաւանդ հայերէնի ուսուցիչի լիովին գերաններով ու վեց պատի հաստութեան պատերով կառուցուած տունը: Այսպէս չենք կրնար քանի մը ժամ անդր տալուած մեր իմաստասիրութեան գիրքերը մեր պատանեկութեան յիշատակներուն գելը հասցնել՝ երեք տարի ի զուր ճգնելով՝ այն յոյսով, որ այլ պատանիներ իրենց կարգին կը համակուին նոյն յափշտակութեամբ: Այսպէս է, որ հայ իմաստասէրի մը կամ գրողի մը կեանքը կը մաշի: Իմաստասիրութեան գիրք մը քանի անգամ որ ալ կարդաք, դեռ նոյնքան բան պիտի հանէք մէջէն: Ատիկա ձեր շահն է: Իմաստասիրութեան գիրքը «գաղափար առնելու» համար չեն կարդար, այլ մարսելով՝ ձեր գիտակցութեան մէջ ներծծելու, ձեր արեան մաս դարձնելու, ձեր գիտակցութեան մաս դարձնելու նպատակաւ հոն արտայայտուած իւրաքանչիւր միտքը. գիրքը ձեր իմացական կեանքը եւ առհասարակ կեանքը կը վերափոխէ, այլապէս մեր աշխատանքը պարապի է: Իսկ այդ մէկը անհնար է ընելը մէկ ընթերցումով: Քանի անգամ որ ալ կարդաք, չէք «աւարտեր»: Ատոր համար, ան ձեր ընկերն է ցկեանս: Համբուրցէք գիրքը, գրկեցէք զայն եւ անոր հետ քուն մտէք ու արթնցէք:

Դեակարտէսի Ես-ը կը մտածէր. արդէն իսկ գոգնոցը կապած, կազմ ու պատրաստ մտածող Ես մըն էր: Փրիստէ աւելի ետ կ'երթայ դէպի մտածումի իսկ առհաւական աշխարհը՝ տալով ատոր ծննդաբանութիւնն ու էաբանութիւնը: Ուրկէ՞ եկաւ այս «մտածում» կոչուածը, ինչ է ատոր բնոյթն ու կառոյցը: Ինչ է մտածումը եւ ինչ կապ ունի Բնութեան, Աշխարհի եւ Տիեզերքի հետ: Սակայն Փրիստէի խնդիրը մտածումի ծագումնաբանութիւնը ատոր իսկ սիրոյն տալը չէ, այլ այդ ծագումնաբանութեան միջոցաւ մարդուն կապը հաստատելն է Տիեզերքի հետ. մարդ-տիեզերքի, «մարդ-Աստուծոյ» ստեղծումը: Չակերտի մէջ կ'առնենք եզրը, քանզի անհասանելի աւարտի մը հետ է գործերնիս: Եղելով նախան անաւարտելի ընթացքի մը հետ: Վախճան, այս առումով, գոյութիւն չունի: Չկայ ժամանակի վերջը: Ժամանակը անաւարտ է: Անաւարտ է եւ մարդուն եղելութեանակնութիւնը: Երբ կ'ըսենք՝ «Վախճան Մարդոյ», գործերնիս աւարտի յղացքին հետ չէ, ինչպէս որ իր տեղին յստակացուցինք: Բայց ինչի՞ հետ է:

Եթե «վախճան» յղացքը պիտի ընդունինք ատոր աւարտականութեան իմաստով, ապա գործերնիս այդ իմաստի բացասումին իսկ հետ է, այն է՝ ապավախճանականութեան, ապաւարտութեան: Մարդուն վախճանը անվախճանութիւնն է: Իմաստասիրութեան եւ կրանքներու պատմութեան մէջ, որ է՝ մարդու մտածումի եղելութեանականութեան պատմութեան մէջ, այս «անվախճանութեան» իմաստը ոչ թէ չէ հասկցուած, այլ լիովին մէկ այլ ու անհեթեթ ճանապարհով է ընթացած, ամբողջովին խեղաթելւորուած: Էականաւորէն վախճան գոյութիւն չունի: Հոս է Հեյդեգգերի եւ Փիխտէի իմաստասիրութիւններուն տարբերութեան արմատական բանալին: Հեյդեգգերի համար սոսկ վախճանն է՝ աւարտն է՝ մահն է էութեան իմաստաւորման բանալին: Փիխտէի համար՝ նշեալ աւարտին բացասումը: Հեյդեգգեր Փիխտէն է, որ կը վերցնէ սահմանաւորեալի ու սահմանեալի յղացքը, սակայն բոլորովին այլ, եթէ ոչ հակառակ, ուղղութեամբ մը կը տանի զայդ՝ էութիւնը բացատրելով սահմանեալին, մահուան ընդմէջէն, այս երկու իրար բացասումը թուող յղացքներու իմացաբանական անքակտելիութեամբ:

Հոս պէտք է նշենք, սակայն, որ մեր այս հաստատումը առայժմ թէական է: Եթէ իմաստասիրական պատրաստութիւն արդէն իսկ ունեցած ընթերցողներ էք եւ որոշ չափով մը կը տիրապետէք այս երկու իմաստասէրներու իմաստասիրութեանց, ապա անխուսափելիաւորէն մեզի պիտի տաք դժուար հարց մը, որուն լաւ պատասխան մը առայժմ չունինք: Պիտի ըսէք՝ նախ սահմանենք այս երկու իմաստասէրներու իմաստասիրութեանց մէջ «վախճան» եզրին նշանակութիւնը: Արդէն առանձին գիրքի մը գործ բացած եղաք գլուխնու: Ապա եւ բո՛ւն խնդիրը՝ «վախճան» յղացքի կիրարկումներուն առանձին դաշտերու առանձնացումը եւ ապա թէ արդեւք այդ կիրարկումներուն միջեւ կատարած մեր համեմատութիւնները կը վերաբերին զուգահեռ դաշտերո՞ւ, թէ՛ ոչ: Ահաւասիկ ձեզի արինակ մը առ այն, թէ իմաստասիրութեան ուսանողը, եւ ոչ թէ ուսանող ձեւացող զբաւսաշրջիկը, ինչպէս կը մտածէ կամ թէ պէտք է մտածէ: Եթէ այս մակարդակով գրենք մեր գիրքերը, նախ զանոնք դժուար պիտի ըլլայ աւարտելը, ապա ընթերցող ալ պիտի չգտնենք: Նոյնիսկ այս եղածին ընթերցողը չենք գտներ: Եթէ կան քանի մը հոգի, անոնք ալ արեւելահայեր են. «արեւմտահայ» գոյութիւն չունի, կայ սոսկ «յարանուանահայ» կամ «կուսակցահայ» մկրտուած մեծաբերան ու սարսափահար (իր տգիտութենէն յառաջացած սարսափները մեծաբերանութեամբ սքողող ու իր մոլի յարանուանածառայութիւնն ու կուսակցածառայութիւնը ազգային ծառայութիւն կարծող ու, այդպիսեալ ալ, ազգի բնածին միտքը թաղող, ատոր ծին իսկ խորագոյն ատելութեամբ ու բացարձակ այլամերժութեամբ տրորող) երկոտանի մը, որ անկախ միտքի, այն է՝ միտքի եւ ոչ թէ քարոզչութեան կամ ջատագովութեան, ամենաաղիւսիմ թշնամին է: Սա թող ըլլայ, այս գիրքը իր պատմական պարու-

նակին ու իր ձեւին մէջ թող ըլլայ ապացոյցը անոր, որ ինչ աւտիճանի միտքի լծացման մէջ է, որ կ'ապրինք՝ զմեզ երեւակայելով մարդկութեան պարզելը: Երկար ճամբայ ունիք անցնելիք, շատ երկար, եւ յոյսով ենք, որ այս հատորը, մեր այլ հատորներուն հետ, խթան կը դառնայ այդ ճամբան ձեր առջեւ բանալուն:

Ինչ է Փիխտէի այս անվախճանութիւնը: Հոս է գլխաւոր խնդիրը: Հոս է իմացութեանց համատեսաբանութեան միտք բանին: Հոս է եւ համալսարանէն Փիխտէի վտարման պատճառը: Ի դէպ, նաեւ ձեր շատ փայփայած Գէոթէի մեղսակցութեամբ: Կռապաշտներդ մինչդեռ Փիխտէի անունն իսկ լսած չէք: Այսպէս է յաւրինուած ոչ միայն մարդուն պատմութիւնը առհասարակ: Այլ նաեւ ձեր իմացած, իմացած կարծած, հայոց պատմութիւնը, հայ մշակոյթի եւ գրականութեան պատմութիւնը ի ներ առեալ:

Քիչ առաջ չըսինք «վերահաստատելը»: Չըսինք՝ մարդուն կապը Տիեզերքի հետ վերահաստատելը: Վստահաբար ձեզմէ շատեր ընթերցման ընթացքին անզգալաբար գայթակղութիւնը ունեցան «վերա» մը փակցնելու մեր գրած բառին: Այս «վերա»-ն թոյնի պէս արմատ նետած է ձեր ուղեղներուն մէջ: Տեսնենք՝ ձեր բովանդակ կեանքին ընթացքին պիտի կարենա՞ք ընդամենը այս մէկ որոմը արմատէն քաշել եւ ձեր ուղեղը գոնէ այս մէկ «անմեղսունակ» ու բարի որոմէն ազատագրել: Գիշեր-ցերեկ «ազատութիւն» կը զռռաք, մինչդեռ անազատութեան աժդահաները ձեր ուղեղներուն մէջ բնաւորուած են ու հոն ալ կը մնան առյաւէտ՝ մինչեւ ձեր ազգի ազգային թաղումը: Խիստ զգուշ եղէք, քանզի ձեր ընթերցողներուդ, գիտակից ընթերցողներուդ թերեւս 90 տոկոսը «հաստատելը» իբրեւ «վերահաստատել» պիտի կարդայ կամ պիտի մտածէ: Ճամբայ ոտք չդրած իսկ՝ կործանած կ'ըլլաք Փիխտէի իմաստասիրութիւնը: Սխալ պիտի կարդաք, քանզի ձեր ենթագիտակցութեան մէջ մտած է կրանական այդ գաղափարը, նոյնիսկ եթէ դուք ձեզ «անաստուած» կը համարէք կամ կը կարծէք: Ճիշդ է, որ մարդ այդ տիեզերքին ծնունդն է եւ հայելին է Տիեզերքի, Աստուծոյ, սակայն նաեւ արարիչն է անոր: Իր այս հիմնական յղացքով՝ Փիխտէ արդէն իսկ էապէս կը տարբերի բոլոր թէ՛ կրանական եւ թէ՛ հակակրանական՝ բնապաշտական, անաստուած թէ՛ այլ պիտակներու տակ ըմբռնուող վարդապետութիւններէն: Այս արարող-արարածի ինքնագիտակցութիւնն է Փիխտէի նպատակը, այդ ծրող ինքնագիտակցութիւնը խթանելն ու ասոր փթթումին հասցնելը:

Մարդու եւ Տիեզերքի՝ սոսկ անդրանցութեամբ ընկալելի Տիեզերքի, կապը խզուած էր իմաստասիրութեան մէջ, մանաւանդ Կանտի իմաստասիրութեան մէջ, որ նախորդող մէկ-մէկուկէս տասնամեակներուն կլանած էր Գերմանիոյ իմաստասիրութեան աշխարհը եւ անդր: Ի դէպ, եթէ Կանտ ապրած ըլլար այսաւր «հայ իրականութիւն» կոչուած իմացական գերեզմանին մէջ, 15 տարիէն ոչ թէ աշխարհ կը բռնկէր, այլ ինք, իր բոլոր գիր-

քերով, յաւիտենական գերեզման կը մտնէր գերիմաստուն վայրենիներու եւ գերմեծամիտ վաշխառուներու եւ աւանակներու այս երամակին մէջ՝ յաւիտենական արհամարհանքի եւ դաւադրական համազգային լռութեան ու ոչնչացման դատապարտուելով: Փիխտէ Կանտի մէջ նշեալ կապը՝ մարդու եւ տիեզերքի կապը խզուած ըլլալու խնդրոյն անդրադառնալով՝ յաճախ հակառակը կը պընդէ՝ պանծացնելով Կանտը՝ զինք իմաստասիրութեան առաջնորդող մեծ ուսուցիչը: Երբեմն ըսածը իրաւացի է, երբեմն՝ ոչ: Ան իր երախպարտութիւնը երբեք չմոռցաւ Կանտի նկատմամբ՝ հակառակ վերջինիս ունեցած քիչ մը դաժան ու անհասկնալի վերաբերումին իրեն հանդէպ: Հակառակ որ երբեմն կը փրփրի Կանտի իմաստասիրութեան հանդէպ, բայց կարծէք ըսածը յաջորդաւրն իսկ կը մոռնայ եւ դարձեալ կը պանծացնէ զայն: Բայց այլ մարդիկ, ինչպէս Կանտ ինքն, թերեւս բնական է, որ պիտի չմոռնային: Մարդու մը բնաւորութիւնը միշտ անոր ընկերը չէ:

Նախանձելի է այն աշխարհը, որ ունի իմացական միջապայր. սոսկ հոն է, որ քաղաքակրթութիւնը կը ծնի: Կանտը յաջորդող երկու դարերը ապացոյցը պիտի ըլլային ատոր՝ հակառակ ազատ միտքի դէմ առկայ բոլոր այն մոլեռանդ յարձակումներուն, որոնց բնոյթին ու տարողութեան իրազեկ եղանք Փիխտէի կեանքին ընդմէջէն: Կ'որ մտածումի միջապայր մը: Եւ այդ մտածումի աշխարհը կարելոր չափով մը ստեղծած էին երկրին միջին եւ հարուստ դասակարգը՝ նիւթական մեծ միջոցներու հայթայթումով, ապա նաեւ երկրին շարք մը ազատամիտ, թէ յարաբերաբար ազատամիտ իշխանաւորները: Թերեւս շատ զարմանաք, եթէ ըսենք, որ համալսարաններու դասախաւսներէն ոմանք, ներկայի հաշիւներով, կը ստանային տարեկան 300–400.000 դոլարին եւ նոյնիսկ մինչեւ մէկ միլիոնին համարժէք տարեկան վարձատրութիւն: Բնականաբար՝ փոքրամասնութիւն մը: Լաւագոյնները: Գերմանիա նաեւ այդպիսեալ է, որ դարձաւ Գերմանիա:

Մինչդեռ «Հայոց Մուրացկան Աշխարհին» մէջ ինչ ուզեն, գրէ. ուզեն մարդու պատմութեան լաւագոյն գիրքը գրէ. իսկոյն յաւիտենական ճահիճի մէջ կը թաղուի՝ յաւերժական արհամարհանքի ենթարկուելով, եթէ երկրորդ դասարանի մակարդակի քարոզչութիւն եւ կամ կուսակցական ու պետական փառամոլ էշերու նպատակներուն ծառայող ստրկաբանական մեռելագովերգ չէ: Կրնաս նոյնիսկ մէկ ընթերցող չգտնել: Ծահիճ Յաւիտենական: Հայ գրողը աւելի ազատ էր Ոսմանեան կայսրութեան մէջ, քան է այսար ըլլայ հայրենիքի, ըլլայ Արտահայքի մէջ, ուր իր ժողովուրդին, իր ազգին հասնելու միջոցները սեպհականացուած են «մշակոյթ» անուան ներքոյ ծալուած ինքնաքարոզչական թէ սուտ-գրողական քրէախոսմբերու կողմէ, որոնք իրենց նպատակադրեալ դահճային լռութեամբ գերեզմանափորներն են հայ միտքին եւ որոնց առաջնահերթ նպատակն է այդ միտքը խեղդամահ ընելը՝ ի փառս իրենց սարսուռազդու միջատներու մշակութային, կրօնական ու քաղաքական իշխանութեան եւ, այդպիսի

սեալ, հայոց յիշողութեան սեպականացման, խաթարման ու տխեղծացման: Ի փառս իրենց անհպելի արհնութեան ներքոյ ազգի թաղման: Որպէսզի դեռ աւելի հասկնալի դառնայ այս ըստածը, պարբերութեան սկիզբի «գրող» բառը փոխարինեցէք «մտածող» բառով՝ «հայ մտածողը»: Գայթակղութիւն գայթակղութեանց: Հայը ինչ իրաւունք ունի մտածելու: Ո՛վ քեզի մտածելու իրաւունք տուաւ: Սա է «հայ գրող» կոչուածին սահմանումը: Հայ գրողը, պաշտպանեալ, պանծացեալ «գրողը» ինքնաբաւարարութիւն մատուցող քարոզիչ է եւ ոչ թէ մտածող:

Մենք կրնայինք առանց այսպիսի տողերու գրել մեր բոլոր գիրքերն ալ: Ատիկա շատ աւելի պիտի համապատասխանէր նաեւ մեր բնաւորութեան եւ իմացական հակումներու գերակշռութեան: Սիրելի պիտի ըլլար առաջին իսկ հերթին մեզի համար: Երջանիկ պիտի ըլլայինք այդպիսեալ: Բայց չենք կրնար լռել՝ Արեւմտահայքի՝ մեր տեսակի ապագայի մահը տեսնելով՝ ո՛չ թէ թիւրքերու, այլ մեր կրթական, մշակութային, լրագրական, կրանական ու քաղաքական սարսափելի մեծամոլութեամբ առինքնեալ անբուժելի աւանականերուն ձեռքերով, ու մեր լռութեամբ մեղսակիցը դառնալով այս աժդահաներու իշխանութեան, որ է՝ տնարինութեան մեր իմացական կեանքին, մեր ազգի ապագային՝ անոր մահուան տնարինութեան ի վերայ: Վերջին յոյս մըն է ձեզ կատղեցնելով՝ ոտքի հանելու, հնչեցնելով ազգի մահուան, արեւմտահայութեան մահուան ահագանգը, հայ ազգի ապագայի դաւադրական մահուան ահագանգը: Շահնուրի «Նահանջ»-ը մէկ դուրուշնոց աւզուտ չունեցաւ՝ բացի փայփայելէ ձեր գեղազիտական ճաշակն ու գրական սեթեւեթանքներով յագեցեալ մեռելի իմացականութիւնը: Այն է՝ իբրեւ մահերգ ծառայելէ փափկասուններուդ փափուկ ու յաւիտենական նինջին:

Ձեր ունեցած երկրային պարտքը այս հատորին: Իւրաքանչիւր բառին դիմաց՝ մէկ միլիոն դոլար: Տեսէք, թէ մէկ միլիոն պոռնիկի կողմէ անուանարկման ու արժեզրկման ինչ յորձանքի տեղիք կու տայ այդպիսի թէկուզ հռետորական պահանջ մը: Եւ Մասիսի ստորոտը կլանած այդ ճահիճին մէջ յաւերժաւրէն թաւալող երեք միլիոն որդ կ'երազէ որդային ապագայի մը մասին՝ ճահիճին ի վերայ խմիչքի բաժակներէ պոկուած թէ գողցուած հինգ անուշիկ հովանոցիկներ տեղադրելով՝ ճահիճի սքեմաւոր եւ նախանձախնդիր որդերու արհնութեան ու խաչալափ անէծքին ներքոյ:

Մի՛ կարծէք, թէ դո՛ւք ալ երկու դար անց Գերմանիա պիտի դառնաք. այդ կարելիութիւնը ի յառաջագունէ յաւշոտուած է ձեր մէջ՝ հայ միտքի ու հոգիի աքսորով, մտածումի միջավայրի կազմակերպուած ոչնչացումով եւ մտածումի ուղղորդումով ու կրանաքաղաքական հաւաքական դահճարարութիւնով մշակութային կազմակերպութիւններու եւ լրագրական քրէացանցերու իսկ կողմէ: Երկու հարեւր դար իսկ ետք դեռ պիտի մնաք նոյն ճահիճին նոյն որդերը: Սերունդներ, յիշեցէք, որ ձեր հայրերն

ու մայրերը, ձեր նախահայրերն ու նախամայրերը որդեր էին եւ ոչ թէ աստուածներ: Որդը կերան աստուածը: Ոչ մէկ խարդախ պատմաբան թող կարենայ խաբել ձեզ: Դուք այս թունաւոր որդերուն սերունդներն էք. ձեր պատմաբանները այս թունաւոր որդերուն արդարաբաններն են: Իրենք նոյն այդ որդերն են: Եւ հայոց պատմութեան մէջ յիշուած ու պանծացուած անունները՝ սկսած մարդասպան եւ արնախում Մաշտոցէդ ու Նարեկացիէդ՝ եկեղեցասիրաց եղբայրակցութեան կոռւքերը, այս Որդաց Աշխարհը կառավարող առաջնորդները, տէրերն ու արդարաբաններն են:

Իմաստասիրութիւնը տեսութիւն մը չէ: Անոնք որոնք տեսութիւն կը փնտռեն իմաստասիրութեան մէջ, ձեռնունայն պիտի վերադառնան: Այսպիսիք գաղափար իսկ չունին իմաստասիրութեան ինչութեան մասին: Իմաստասիրութիւնը հայեցումի եղանակ է: Փիխտէ կ'ըսէ՝ հայեցումի եղանակ է՝ ըստ սկզբունքներու: Այդ անբեկանելի սկզբունքները իմացութեանց համատեսաբանութեան կորիզն են: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը իմաստասիրութիւնն ինքն է, իմաստասիրութիւն մը, որ համակարգային է: Իմաստասիրութեան առաջին եւ գերագոյն խընդիրը պատասխանը գտնելն է այն հարցին, թէ ինչպէս է, որ «արտաքին իրականութիւն» կոչուածն ու «ներքին իրականութիւն» կոչուածը կը համապատասխանեն իրարու: Աւելին. ինչ է մարդը բնութագրող գործունէականութեան եւ արարականութեան աղերսը այդ «արտաքին իրականութեան» հետ:

Առանց այս առաջին հարցին պատասխանը գտնելուն՝ անհնար է նոյնիսկ մէկ քայլ առջեւ երթալը, քանզի յաւերժաւրէն պիտի թաւալինք մեր տպաւորութիւններու աշխարհին մէջ, որոնք ոչ այլ ինչ են, քան ենթակայական պատկերներ: Իսկ ասկէ չես կրնար փախչիլ՝ ըսելով, թէ իմ ենթակայական պատկերս քու ենթակայական պատկերիդ հետ նոյնն է եւ ապա հազար մարդու կազմած պատկերին հետ նոյնն է: Մէկ կողմ դրած այն հարցը, թէ արդեւք իրաւմբ այդ պատկերները նոյնն են եւ թէ ինչպէս կը կարենանք գիտնալ զայդ, — հարց մը որով իմաստասիրութիւնը լրջաւրէն պիտի զբաղէր դար մը անց, — եթէ կազմածը նոյնն է, պատկերը բնականաբար նոյնը պիտի ըլլայ: Խնդիրը կազմածին ինչ ըլլալուն մէջ է: Կրնայ այլ կազմած մը մէկ այլ պատկեր տալ: Կանտ այս խնդիրը ձեւաւորած էր իբրեւ ի յառաջագունէ համադրութենական դատողութիւններու կարելիութիւնը: Այն է, թէ ինչպէս է, որ մեզմէ դուրս եղած բանէ մը առած մեր տպաւորութիւններուն ի վերայ մէկ այլ բան մը՝ գաղափար մը կը փակցնենք՝ զայդ համարելով ճշմարտութիւն: Թէ փողոցային լակոտի մը գործն է ըրածնիս՝ մենք մեզ եւ աշխարհը ի մեզ հետ խաբելով: Ինչ է այդ «փակցնելու» գործողութենէն յառաջ եկած բանին ճշմարտութեան կարելիութիւնը: Կան համադրութենական դատողութիւններ, որոնք ի յառաջագունէ ճշմարիտ են, հիմքն են ամենայն բնականութեան: Փիխտէ

աւելի պարզ կը դնէ հարցը: Փիխտէի եւ Կանտի ըսածը ճիշդ նոյն բաները չեն, սակայն Փիխտէ բազմիցս կը յայտնէ, թէ են: Ամէն պարագայի, կը վերաբերին նոյն խնդիրին: Հոս նշենք, որ եթէ հասկցաք Կանտի մասին վերը մէջբերուած տողը, արդէն իսկ կը կարենաք սերտել անոր իմաստասիրութիւնը: Վստահ եղէք, որ Կանտ սերտողներուն առնուազն 95 տոկոսը վերոբերեալ տողը հասկցած չէ: Այնպէս որ գէշ մի զգաք, եթէ չհասկցաք: Շարունակենք միասին: Նոյնիսկ եթէ ամէն բան չհասկնաք, որ շատ հնարաւոր է, մի՛ վհատիք, քանզի դեռ ամբողջ նոր տիեզերքներ պիտի բացուին ձեր առջեւ, եւ որոնցմէ անագին բան պիտի ընկալէք եւ շնորհակալ ըլլաք ձեր ընկալածին համար ձեր ընկալածին չափով, որ, բոլոր պարագաներուն, փոքր պիտի չըլլայ:

Փիխտէ կ'ըսէ, թէ այն միակ բանը, որ կ'աւղակէ այդ «արտաքին իրականութիւնն» ու «ներքին իրականութիւնը» ես-ն է: Ես-ի յղացքը: Լոկ հոսկէ է, որ կը կարենանք քայլ նետել հայեցողութեան կալուածը, որ է իմաստասիրութիւնը՝ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը: Այս խնդրոյն պատասխանը գտնելու համար Փիխտէ հարց կու տայ ինքզինքին, թէ ինչպէս է, որ մարդ արարածը կը սկսի իմաստասիրել: Փիխտէ կը փորձէ բացառապէս յայտել իմաստասիրելու գործողութեան ներքին կառոյցը, ատոր ծննդաբանութիւնը:

Ամէն բան կը սկսի մարդու այն ենթադրութեամբ, թէ իրմէ դուրս գտնուող բաներ կան: Մարդ գիտակից է ասոր: Իսկ ինչպէս է գիտակից: Հոս է հարցը: Իրեն եւ դուրսին միջեւ չկայ երրորդ եւ անկախ բան մը, որ ըլլայ ներսին եւ դուրսին միջեւ որոշադրողն ու անաչառ դատողը: Մարդ իր ներսին միջոցաւ է, որ կ'ընկալէ «դուրսը» եւ իր ներսին միջոցաւ է, որ կը դատէ, թէ «դուրս» գոյութիւն ունի: Ահա մարդուն այս կազմածն է խընդիրին ակունքը: Քաղցրացնելու համար հիմակուրնէ ըսենք, որ Փիխտէ կը մերժէ այս «կազմածի» գաղափարը: Ամբողջ խնդիրը մարդը իբրեւ «կազմած» տեսնելուն մէջ է, իսկ այս թելը գաղափարը կու գայ առաւելաբար անգղիական եւ փռանսական իմաստասիրութիւններէն, իսկ որոնք, իրենց հերթին, առհասարակ ճարտարարուեստական յեղափոխութեան ընթացքին ձեւաւորուած պատկերացումներու կապկումներն են, ինչպէս՝ ժամացոյց-մամացոյցի, շարժիչ-մարժիչի, թելը կիրարկումները կեանքի եւ իմաստասիրութեանի վերայ: Պատկերացումներ, որոնք այսպէս իսկ կը բաւարարեն մարդկութեան բացարձակ մեծամասնութեան քարոզչակուլ ախորժակները:

Երբ մարդ կ'ըսէ, թէ ինք գիտէ, որ «դուրս» գոյութիւն ունի, անոր ըսածը սոսկ մէկ բան կը նշանակէ՝ «թէ ինք գիտէ, թէ դուրս գոյութիւն ունի» եւ ոչ թէ «դուրս գոյութիւն ունի»: Շեշտին տեղը նաեւ կրնաք փոխել: Ինք գիտէ: Հոս է խնդիրը: Գիտէ ինքն իր մէջ: Ան ոչ ինքն իրմէ դուրս եկաւ ու ոչ ալ ետ վերադարձաւ, որպէսզի կարենար հաստատել «դուրսը»

եղած բանի մը գոյությունը, դեռ չըսենք ատոր ինչպիսիությունը: Ան մնաց ինքն իր մէջ: Ի տարբերութիւն առասպելական այն վերգաղափարին, ըստ որոյ՝ վերմարդկային էակ մը պէտք է ըլլայ այդ գացողն ու վերադարձողը, ինչպէս որ էր պարագան Պղատոնի Էրի՝ հայոց Արայ Աստուծոյ: Մարդ ինքն իր մէջ ունի պատկերներ, տէրն ու տիրականն է այդ պատկերներուն եւ կ'ենթադրէ, թէ այդ պատկերները դուրսը եղած բաներու պատկերներ են իր մէջ: Վստահ է այս ենթադրութեան: Հոս վստահելին այս ենթադրութիւնն է եւ ոչ թէ «դուրսը»: Ենթադրութիւնը, այսինքն՝ հաւատքը: Այս «հաւատքը» իբրեւ ապացոյց ընդունիլը Փիխտէ կը համարէ յիմարութիւն: Յիմարներու հաւաքածոյ մըն է բովանդակ «գիտութեան» երամը, «առարկայապաշտներու» երամակը: «Դուրսը» տակաւին կը մնայ անյայտ:

Մէկ հարց է, թէ այս «դուրս» կոչուածը իրապէս գոյութիւն ունի, որուն Փիխտէ ի վերջոյ, բայց եւ իր առաջին իսկ արեւելէն, կու տայ դրական պատասխան, ինչպէս որ տեսանք անոր «Կատարած Մարդոյ» իմաստասիրական ամփոփագիրին մէջ, ուր կը պայթի զինք հարցաքննող ճիւղին դէմ՝ թրատելով զայն ու դուրս գալով աշխարհ: Մէկ այլ հարց է այդ «դուրս»-ին ինչութիւնը իմանալը եւ հասկնալը, թէ արդեւք այդ «դուրս»-ին մասին կազմած մեր պատկերները արդեւք կը համապատասխանեն իրականութեան: Կայ այսպէս կոչուած «իրականութիւն» առհասարակ: Կայ ճշմարտութիւն:

Եւ հոս դարձեալ պէտք է որ զգուշ ըլլանք: Երբ Փիխտէ հարցականի տակ կ'առնէ «դուրս»-ը, անոր ըրածը ենթակայապաշտութիւն մը չէ: Ենթակայապաշտութիւն ըսելով սովորաբար կը հասկնանք, թէ դուրս գոյութիւն չունի, այլ ամէն բան մարդուն «ներսն» է, գիտակցութեան ներսը: Այսպիսի մեկնաբանութիւն մը, աւելի յարիր՝ անգղիացի Բերկելեյի իւրայատուկ իմաստասիրութեան, լիովին անյարիր է Փիխտէի իմաստասիրութեան: Այս թելըրնալումը ծնունդ առաւ Ենայի համալսարանէն Փիխտէի արտաքսման շրջանին անոր գործընկեր դասախաւսներէն մէկուն Փիխտէի իմաստասիրութեան տուած գնահատականէն, ապա իբրեւ պիտակ որդեգրուեցաւ Փիխտէի յաջորդներուն՝ Շելլինգի եւ մանաւանդ Հեգելի կողմէ, որոնք իրենց «առարկայական անդրանցականութիւն» յորջորջեալ իմաստասիրութիւնները հակադրեցին Փիխտէի իբրեւ «ենթակայական անդրանցականութիւն» պիտակեալ իմաստասիրութեան: Ապա մինչ արս «կը թռչի»՝ արդէն 225 տարի: Մինչեւ ձեր իմացական ողնուծուծով ու վերջին բջիջով չազատագրուիք համալսարանական այս ակնանականականութիւններէն, ոչ մէկ իմաստասէրի գործը պիտի կարենաք ըստ արժանւոյն հասկնալ, վերլուծել ու գնահատել: Երբ Փիխտէ հարցականի տակ կ'առնէ դուրսը, անոր նպատակը «դուրս»-ը մերժելը չէ, այլ այդ «դուրս»-ին իմաստասիրական հիմնաւորում տալն է, որ առ

այնր բացակայ եղած է իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ, հիմնական թերութիւն մը, որով ալ ան հարցականի տակ կ'առնէ առ այնր առկայ բոլոր իմաստասիրութիւններուն իմաստասիրութիւն ըլլալուն հանգամանքը: Եւ հոս է իմացութեանց համատեսաբանութեան ողջ գերխնդիրը: Փիխտէ կ'ըսէ՝ եթէ իմաստասէր մը այս հարցին պատասխանը չի կրնար տալ, ապա իրաւունք չունի իմաստասէր կոչուելու:

Այն պահուն, երբ մարդ իրարմէ կը տարբերակէ բան մը եւ այդ բանին մասին իր ունեցած պատկերացումը, կը յայտարարէ, թէ աստոնք երկուքն ալ գոյութիւն ունին: Եւ մանաւանդ՝ թէ գոյութիւն ունին իրարմէ առանձին: Հոսկէ կը սկսի բուն շփոթութիւնը: Իսկ ասոր վրայ մարդ կը բարդէ նոր ու նոր պատկերացումներ. թէ Աստուած մը գոյութիւն ունի, որ այս բաները շինեց, թէ յաւիտենականութիւն գոյութիւն ունի, թէ ազատութիւն գոյութիւն ունի: Փիխտէ մուրճի հարուած մը կ'իջեցնէ Դեսկարտէսի իմաստասիրութեան ուղղակի գլխուն: Առանց Փիխտէի այս հարուածին՝ Հեյդեգգեր թերեւս չարթննար իր հիւսսեռլեան, երեսութաբանական ձմեռնաքունէն: Փիխտէ առհասարակ սխալմամբ կը դասուի Դեսկարտէսեան ենթակայապաշտութեան իբրեւ շառաւիղ: Իսկ Հեյդեգգեր՝ իբրեւ այդ շառաւիղը շրջողը: Մեծ թերիմացութիւն իմաստասիրութեան բազում պատմաբաններու եւ անհաշիւ դասախաւսներու, որոնք թերեւս նոյնիսկ մէկ տող կարդացած չեն Փիխտէի իմաստասիրութենէն: Գալով Դեսկարտէսին՝ Փիխտէ պիտի ըսէ՝ դուն ինչ կը ձաբռտես Աստուծոյ մասին, երբ նոյնիսկ չես կրնար գիտնալ, թէ քեզմէ դուրս ո՞րեւէ բան գոյութիւն ունի ընդհանրապէս: Այդ ինչպէս է, որ հաստատումներ կ'ընես Աստուծոյ մը գոյութեան մասին, երբ նոյնիսկ դեռ ի վիճակի չես հաստատում մը ընելու աչքիդ երեւցող փոշիի մը իսկ գոյութեան մասին: Աստուծոյ գոյութեան հաստատումի ճանապարհը փոշիի գոյութեան հաստատումի ճանապարհէն կ'անցնի եւ ո՛չ թէ հակառակը: Նախ փաստէ՛ փոշիին գոյութիւնը, եթէ կրնան ի հարկէ, ապա նոր ելիր միտքիդ քարայրին մէջ յերեւած երազներդ փաստելու: Այլապէս ուզածիդ չափ «գաղափար կազմէ»: «Գաղափարդ», ըսել կ'ուզէ, «ծխողի» գաղափար է: Ինչ ուզես, երեւակայէ: Ըրածդ սոսկ յերեւածին գաղափարներու կոյտ մը հաւաքելն է գանկիդ խռռոչին մէջ: Կոյտ կոյտի վրայ: Եւ ասոր անունն է՝ համալսարանական ուսում թէ մտածողութիւն:

Այս ամբողջ խնդիրը կը ծնի մարդու նախնականութենէն բխող այն թերիմացութենէն, թէ իր ներսը եղած պատկերացումները կը վերաբերին դուրսը եղած բաններու, թէ աստոնք տարբեր բաներ են, թէ դուրսը եղած բաները «իրական» բաներ են եւ թէ ներսը եղած բաները այդ «իրական» բաներուն պատկերներն են, որոնք «ոչ-իրական» են, բայց դուրսը եղած «իրական» բաներուն կը վերաբերին: Անգամ մը, որ այս տարբերութիւնը դրիւր եւ պատկերացումներուդ առանձին կարգավիճակ շնորհեցիր, ա՛յ ատկէ ազատում չունիս. քառասուն հազար Աւ-

տուած ալ հնարես, Սատանայ ալ հնարես, ազատում չունիս: Ձիովդ կ'իյնաս Ակոռիի անդունդը, ուսկից վերադարձ չկայ. ու՝ զածիդ չափ այդ անդունդին մէջ ծխէ՝ ու երեսակայէ: Կը սկսիս հնարքներուդ «իրականի» կարգավիճակ շնորհել՝ զքեզ խաբելով ու մխիթարելով եւ անդնդախոր ատելութեամբ թունատրելով իւրաքանչիւրը, որ խաբէութիւնդ կը բացայայտէ, քանզի ստրուկ ես առջաւետ, որմէ եւ որեւէ ազատում չունիս: Կը կառչիս ոչինչիդ: Հոն է թակարդը, ո՛ր որ քայլ կ'առնես ներքին պատկերացումներուդ արտաքին իրականութիւն շնորհելու:

Այս երեւոյթը ունի նաեւ մէկ այլ խորքայնութիւն՝ հաւաքականը: Իւրաքանչիւր ոք իւր սեպհական ոչինչին կը կառչի: Իւրաքանչիւրը՝ իւր սեպհական «ազգային» թէ «կրօնական» ոչինչին: Իւրաքանչիւրը ունի իր սեպհական Ակոռին, ուր յաւիտենաբար կը ծխէ եւ որմէ դուրս գալու դոյզն իսկ ցանկութիւնն անգամ չունի: Սա է մարդկութեան բովանդակ պատմութիւնը: Երեւոյթին այս խորքայնութիւնը Փիխտէ չի քննարկեր: Կրնաք այդ մէկը դուք ընել:

Նոյնիսկ եթէ այդ պատկերացումներդ կը վերաբերին դուրսը եղած բաներու, ինչ հիմք ունիս ենթադրելու, թէ ներսդ եղած բոլոր պատկերացումներդ կը վերաբերին դուրսը եղած բաներու: Միթէ չե՞ս զառնանցեր: Լաւ, ծառը տեսար, ծառի պատկերացում կազմեցիր, քարը տեսար, քարի պատկերացում կազմեցիր: Հասկըցանք: Ըսենք թէ ճիշդ է: Հիմա դուն այս քարը եւ ծառը իրարու փակցնելով՝ ուրկէ կը հնարես Աստուծոյ գաղափարը: Ինչ հիմամբ: Ինչ իրաւունքով: Տեսա՞ր զԱստուած, որ անոր պատկերացումը կարենայիր կազմել: Թե՛ ուղեղիդ ծերպերուն մէջ հոսկէ-հոսկէ հաւաքած պատկերացումներդ իրարու փակցնելով՝ գաղափար մը փչեցիր եւ այդ փչած գաղափարիդ ի վերայ դարեր շարունակ ծխելով՝ «իրականութիւն» շնորհեցիր ատոր՝ ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ «իրականութիւն» շնորհած էիր ծառին ու քարին:

Այսինքն՝ միթէ ըրածդ տրամաբանութեան իսկ տարրական խախտում մը չէ՞, նոյնիսկ եթէ դուրսի «իրականութիւնը» ներսի պատկերացումներուդ հետ աղերս ունի: Դուն այս անգամ դուրսէն ներս գալու փոխարէն՝ ներսէդ դուրս ելար: Իբրեւ թէ: Ինչ է հիմքդ ներսէդ դուրս գալուդ: Դուրսէն ներս գալուդ հիմքդ, թէեւ սխալ է, սակայն հասկնալի է: Բան մը ունիս ցոյց տալու: Կ'ըսես՝ տես, ասիկա ծառ է: Սակայն ի՞նչպէս ներսէդ դուրս կ'ելլես, ի՞նչ հիմքով: Միթէ ներսդ եղածը սոսկ պատկերացում չէ՞, որ ոչ այլ ինչ է, քան ոչնչութիւն, քանզի «բանը»՝ «իրականութիւնը» դուրսն է, իսկ ներսինը իրական չէ, այլ սոսկ պատկեր: Դուն չէիր այդ մէկը ըսողը: Հիմա դուն ո՞ր իրաւունքով պատկեր մը կը հնարես, որ ոչ այլ ինչ է, քան ոչնչութիւն, եւ այդ ոչնչութեան «իրականի» կարգավիճակ կը շնորհես դուրսը: Դուն պարզապէս ցնդած ես: Խաւսելու իրաւունք ձեռք բերած խենթանոց դրուելիք ապրանք:

Իմաստասիրութեան խնդիրը, ուստի, ազնիւ տիկնայք եւ տեարք՝ բարեխիղճ ընթերցողներ ապագայ հայոց, մայրեր ու հայրեր, առաջին հերթին այս «դուրսի» խնդիրը լուծելն է ամենատարրական իսկ իմաստով: Եթէ չես կրնար այս խնդիրը լուծել ու քիթէդ այն կողմ մէկ մազաչափ նոյնիսկ անցնիլ, ապա բոլոր ըսածներդ Աստուծոյ մասին, յաւիտենականութեան եւ նման կարգի բաներու մասին ոչ այլ ինչ են, քան խենթանոցի խենթերու ցնդաբանութիւններ եւ զառամած պառաններու զառանցանքներ:

Ի յառաջագունէ համադրութենական դատողութիւններու կարելիութեան խնդիրին լուծում տալը:

Կանտ հարցը կը դնէ եւ հանգամանաւիարէն կը շաւշափէ, սակայն կը կանգնի պատի մը առջեւ, ուրկէ ան կողմ անհնար է որեւէ բան իմանալը: Ոչ թէ այսաւր է անհնար, այլ ի յառաջագունէ անհնար է յաւիտեանս յաւիտենից: Առնուազն այս տպաւորութիւնը կրնայ առնել, եւ իրաւացիաւրէն, Կանտի առաջին մեծ՝ «Անդրադատութիւն Բացարձակ Բանականութեան» գործին ընթերցողը: Փիխտէ նրբաւրէն եւ առանց վիրաւորելու կ'ըսէ՝ Կանտ խնդիրը լաւ չէ հասկցած եւ այդ իսկ պատճառաւ մտած է փակուղի: Բայց դուն Կանտ եղիր եւ մի՛ վիրաւորուիր: Իմացութեանց համատեսաբանութեան նպատակը այս հիմնախնդիրը լուծելն է: Փիխտէ իրաւացի է, երբ կ'ըսէ, թէ Կանտ նոյնիսկ չձեռնարկեց այս խնդիրը լուծելուն: Նախ՝ ինչո՞ւ պիտի ձեռնարկէր, եթէ համոզուած էր, որ անլուծելի է: Սակայն Կանտ իր իսկ բառերով «անդրադատութիւն» մը կը տրամադրէ: Փիխտէ իրաւացիաւրէն յատուկ ուշադրութիւն կը դարձնէ այս բառի «քննադատութիւն» իմաստին վրայ, որ պէտք է հասկցուի իբրեւ ընդհանուր նախնական վերլուծութիւն եւ ոչ իբրեւ լուծում թէ լուծման առաջադրանք: Կանտ երբեք չի գործածեր, որքան որ գիտենք, «անդրանցական տեսլապաշտութեան համակարգը» եզրաշարը: Նոյնիսկ եթէ գործածած ըլլայ՝ Փիխտէի ակնարկած իմաստով չէ, որ ըսած պիտի ըլլայ: Կանտ իմացութեան տեսաբանութեան համապարփակ քննաբանութիւնը կը փորձէ կատարել, իր համոզումով՝ իմաստասէրի մը ընձեռելի միջոցներով: Կը յղկէ բովանդակ դաշտը: Աւելին յուսալ առաջին մշակէն կարելի չէ նոյնիսկ: Առանց Կանտի՝ Փիխտէ գոյութիւն իսկ չէր ունենար: Երբեմն կը զայրանանք իմաստասիրութեան այն համբաւաւոր մեկնաբաններուն վրայ, որոնք կ'ըսեն՝ «Կանտ ձախողեցաւ»: Աւանակի՛ ուղեղ, մարդը բովանդակ իմաստասիրութեան պատմութիւնը յեղաշրջող նոր ճանապարհ բացաւ եւ, իր իմացական համեստութեամբ, զայդ, իրաւացիաւրէն, չհամարեց համակարգ, այլ կարելի համակարգի մը նախնական վերլուծութիւնը: Ո՛ր է ձախողութիւնը այս «նախնական վերլուծութեան»: Բովանդակ Արեւմտեան իմաստասիրական մեկնաբանութեանց բառապաշարը վայրենիներու բառապաշար է: «Յարձակեցաւ», «ձախողեցաւ», «ոչնչացուց», «զլխատեց» ու ասանկ բառեր: Քանզի իրենք վայրենիներ են՝ ուզեն հազար վկայական ունե-

նան, հազար անկիւնէ փառաբանուած ըլլան ու հազար նրբա՝ նկատութեան կենսափորձեալ մասնագէտը ըլլան: Ասո՞նք է, որ, նոյնիսկ ասոնց լաւագոյնները, որոնք կը դեկավարեն ձեր ենթադրիտակիցը իրենց վայրենի բառապաշարով ձեր ողջ ուսման ընթացին: Սա՛ է նաեւ մեր իմաստասիրական ակադեմիան ունենալու կարելորութիւնը, որպէսզի այդ լաւագոյններուն իսկ աղբը գտուի ու վերամշակուի մեր հայեցակարգով, մեր եզրաշարերով, մեր ապագայակերտ աշխարհակարգին մէջ: Փիխտէ կը մտնէ Կանտի յղած դաշտը, կը շարունակէ Կանտի բացած ուղիով՝ նշմարելով սակայն, թէ ո՛ր է փակուղի մտցնող խնդիրը եւ այդ խնդիրը կը փորձէ լուծել չափազանց իւրաւրինակ ձեւով: Փիխտէ ահա այս տեսաբանութեան ծագումնաբանութիւնն է, որ կ'ընէ՝ միաժամանակ բովանդակ համակարգը տալով մեզի:

Եթէ հարց տայիք, թէ որո՞նք են մարդու պատմութեան մեծագոյն տասն իմաստասէրները, — մեր վերաբերումը գիտէք այդպիսի հարցերու նկատմամբ նախկին հատորներէն, բայց, ընտրութեան մը առջեւ եթէ մեզ դնէիք, — անվարան Փիխտէն պիտի ներառէինք լաւագոյն տասնին մէջ: Հիմա արդէն ունեցաք եւթնին անունները: Եւ կը տեսնէք, որ անոնցմէ հինգը գերմանացիներ են եւ երկուքը հին յոյներ: Չէ, հայ չկայ, նոյնիսկ առաջին յիսնեակին թէ հարելեակին մէջ: Թող ձեզ չմոլորեցնեն ձեր իշուղեղ եւ իրենց իշուլթեամբ հպարտ ձեր «ազգային» քարոզիչներն ու չորս տող գրել սորված եւ քերթել իսկ չսորված ու ինքզինքնին գրողի տեղ դնող ու «գրական» միութիւններու միջոցաւ գինեձաններ կազմակերպող, մեծ յաճախորդութիւն ունեցող տիկիւններն ու անոնց նմաններն ու սպասարկուները: Այդ տասնեակին ար մը դուք կրնաք մաս կազմել կամ թէ դառնալ այդ տասնեակն իսկ ձեր նուիրական աշխատանքով, եթէ ուշադիր հետեւիք մեր ըսածներուն: Գրեցէք արեւմտահայերէնով ստեղծելով արեւմտահայ համաշխարհային բարձրագոյն մակարդակի մշակոյթ՝ դուրս շարժելով վերջին խաչն ու տէրտէրը՝ մոլորեալ ու իր մոլորութեամբ ձեզ յիմարացուցած եւ ստրկացուցած քարոզիչը հայոց Աշխարհէն իրենց քաղաքական իւրաքանչիւր հովա՝ նաւորով հանդերձ:

Եթէ ձեր տեղը ըլլամ, բոլորը կը բռնեմ, կը նետեմ Խոր Վիրապ, վրան ալ Սատանայի արձանը կը կառուցեմ՝ ի տես ողջ մարդկութեան գալիք սերունդներուն: Կը հաւատամ, որ ազգ էք եւ ոչ թէ կրանական երգող-պարող նախիր, սոսկ այն ատեն, երբ գերմանացի ամենալուսաւոր միտքի տէր երիտասարդները զան Արեւմտահայք՝ արեւմտահայերէն սորվելու եւ արեւմտահայերէնով իմաստասիրութիւն ընելու: Կը հաւատամ, որ ազգ էք եւ ոչ թէ կրանական նախիր, սոսկ այն ատեն, երբ Գերմանիոյ եւ Ռուսիոյ, Փռանսայի եւ Անգղիոյ մէջ կ'ունենաք արեւմտահայ համալսարաններ, ուր ընդունուելու համար իրարու հետ մրցակցութեան մէջ կը մտնեն նշեալ երկիրներուն լաւագոյն ուսանողները:

Այն, որ մարդ կը կարենայ այն հարցը տալ, թէ արդեւք իր

մէջ եղած պատկերացումները կը համապատասխանեն արտաքին իրականութեան, այն է, թէ նոյնիսկ այդ իրականութիւնը գոյութիւն ունի թէ ոչ, իմաստասիրութեան սկիզբն է: Ահա այս իսկ հարցով է, որ կը հաստատուի իմաստասիրութեան կարելիութիւնը, այս հարցէն է, որ ծնունդ կ'առնէ «իմաստասիրութիւն» յղացքը: Որ է յղացք անդրանցական: Այսինքն՝ է յղացք բանի մը, որ գոյութիւն չունի իր տեսած ու շաւշափած, այլ նոյնիսկ իր պատկերացումներու աշխարհին մէջ: Կրնաս ըսել, թէ ծառի յղացքին դիմաց ունիս բան մը, զոր «ծառ» կը կոչես: Սա կայն ինչ է այն բանը, զոր «իմաստասիրութիւն» կը կոչես: Կայ բան մը, որ տերեւներ ունի եւ զոր դուն որոշեցիր «իմաստասիրութիւն» անուանել: Չկայ այդպիսի բան: Սակայն կայ «իմաստասիրութիւն» կոչուած բան մը, որ քիչ առաջ տուած հարցիդ էութիւնը կը պարփակէ, այսինքն՝ այդ տուած հարցիդ պատասխանին ձեւաբանութիւնը: Ուրեմն այս «իմաստասիրութիւն» կոչածդ, որ ոչ խնձոր է, ոչ հող, ոչ աստղ, ոչ մեծ մամայիդ եփած դդումը, ոչ ալ որեւէ մէկ այլ բան, զոր կարենայիր ցոյց տալ, անդրանցական յղացք է: Հոս է անդրանցականութեան միտք բանին: Ասով է, որ եզրը պէտք է տարբերել բնագանցութենէն, որ իրերուն ետեւը իբրեւ թէ եղած իրականութեան մը մասին կը խաւսի: Այս անդրանցական յղացքի գաղափարը հասկնալով է միայն, որ կարելի է ըմբռնել Կանտի իմաստասիրութիւնը եւ ապա թէ՛ Փիխտէի եւ թէ՛ Հեգելի «յղացք» կոչածները, այլապէս տասն համալսարան ալ աւարտէք, ոչ մէկ բան պիտի հասկնաք Կանտէն կամ ալ Հեգելէն, այլ հոսկէ-հոսկէ հաւաքած նախադասութիւնները իրարու կարողներ ու բառ կրկնողներ պիտի դառնաք, ինչպէս որ է պարագան ուսանողներու աւելի քան 95 տոկոսին, դեռ եթէ չըսենք՝ դասախաւաններու մէկ կարեւոր մասին:

Իսկ ինչ է այս անդրանցական յղացքը: Եթէ իմաստասիրութիւնը գործողութիւն մըն է, որ կը փորձէ պատասխանել քիչ առաջ տուած հիմնահարցիդ, հարց մը, որ, ի դէպ, քիչերու միտքին մէջ կը ծնի, քանզի մարդոց բացարձակ մեծամասնութիւնը կոյր զկուրայն կ'ապրի, ինչպէս կովը, — մեր սէրն ու յարգանքը կովերուն, որոնք արժանի են մեր պաշտպանութեան եւ «մարդ» կոչուած արնախում ու ցեղասպան գազանի համակերպողացման ճամբարներու լուծէն ազատագրութեան, — կամ ըսենք՝ ինչպէս դեգերող բոյս մը, որ կը ծնի, կը վազվզէ, կ'երգէ ու կը մեռնի ու կը թաղուի, գերեզմանին վրան ալ, իր էշութեան խորհրդանիշը իբրեւ, խաչքար կը տնկէ, — բան մը, որ հայ ոչխարներու «մշակոյթ» եւ «ազգային ինքնութիւն» եւ «ազգային արժէքներ» կոչածն է ու ողջ աշխարհով աւետարանածը, — ապա իմաստասիրութիւնը, իմաստասիրելու գործողութիւնը տեղի կ'ունենայ որոշ արեւնքներով: Այդ արեւնքներուն համակարգը «բանականութիւն» կոչուած դարձեալ անդրանցական յղացքն է: Երբ կը խաւսինք Տիեզերական Բանականութեան կամ Բացարձակ Բանականութեան մասին, ապա մեր խաւսածը ոչ այլ ինչ է, քան այս

անդրանցական յղացքին տակ ըմբռնուած արէնքներուն համար կարգը: Այդ համակարգը, իբրեւ այդպիսին, իբրեւ ամբողջութիւն, ոչ լոկ իբրեւ միակ գործողութեան մը մէջ կիրարկուող դէպք, նիւթն է իմացութեանց համատեսաբանութեան, այն է՝ իմաստասիրութեան:

Փիխտէ կ'ըսէ, թէ Կանտ իր առաքելութեան աւարտին չհասաւ: Եթէ կ'ուզէք Փիխտէի հոգեբանութեան մասին բան մը իմանալ, անոր այս հաստատումէն իսկ կը կարենաք: Իսկ եթէ կ'ուզէք «փաստել», որ Կանտ հայ էր, ասկէ լաւ փաստ չէք կրնար գտնել: Փիխտէ ունի սոկրատեան վերաբերում մը իմաստասիրութեան հանդէպ: «Եթէ սխալ ես, ես երեսիդ կ'ըսեմ, որ սխալ ես. ինչո՞ւ կը նեղուիս, եղբայր: Եթէ ես սխալ եմ, դուն ալ ի՞նչ երեսիս ըսէ, որ ես սխալ եմ. բնա՛ւ չեմ նեղուիր. ի՞նչ խնդիր կայ որ. մեր պարտքն է յանուն ճշմարտութեան մէկս մեւիս սխալները բռնելը»: Պատկերացուցէք, որ Կանտ հայ է, աւելի ճիշդ՝ հայաստանցի է, եւ մէկը անոր կ'ըսէ՝ «դո՛ւն սխալ ես», իսկ այս հայաստանցին կը համարէ, որ իր մեծ մարդ գերեզմանը պղծեցին:

Չէ, չբալեց: Ուստի Կանտ կարծէք հայաստանցի չէր: Պարզապէս չորսուկէս ամիս հոն ապրած է: Սակայն Փիխտէ կը մոռնայ կամ նոյնիսկ չ'անդրադառնար, թէ ի՞նչ կ'ըսէ աշխարհի «մեծագոյն իմաստասէրին» փառքն ու պատիւը վայելող իմաստասէրին մասին: Սա, սակայն, բոլորովին ալ մեծամտութեան նշան չէ, այլ նշան է անոր՝ Կանտի հետ հաւասարութեան, որ իրաւամբ ճիշդ է: Ասկէ դուրս եկաւ, որ Փիխտէ նոյնպէս հայաստանցի չէ: Չկրցանք բան մը փաստել:

Ուստի Փիխտէի այս վերաբերումը պիտի ուզէինք համեմատել երկու սերտ եւ սեղանակից ընկերներու՝ Գուրգէն Մահարիի եւ Պարոյր Սեւակի գգուըռտութիւն: Մահարի կը համարէ, թէ ճշմարտութեան առջեւ իր պարտքն է համբաւաւոր Սեւակի մէկ կարեւոր գրաբարոյական թերութեան մասին հրապարակաւ բարձրաձայնելը: Ծո՛, ընկերն ես, անձնապէս խաւսիր հետը, թող ամըչնայ եւ ուղղէ սխալը, անգամ մըն ալ չկրկնէ: Խաւսելու ձեւ կայ: Չէ, ասոնք անպայման ամէն բան հրապարակաւ պէտք է ընեն, ատիկա ալ՝ ամպագորգոռ յայտարարութիւններով փոթորիկ փրցնելով. յանո՛ւն ճշմարտութեան: Նիցչէ ճիշդ պիտի բնութագրեր այսպիսիքը: Սեւակ ինքզինք կը կորսնցնէ եւ իր հերթին հրապարակաւ կը թունաւորէ Մահարիի կեանքը, որմէ ան երբեք չ'ապաքինիր մինչեւ մահը: Այս բաները կ'ըսենք ձեզի, որպէսզի այս մարդոց փորձէն եւ հոգեբանական թերութիւններէն բան մը սորվիք: Քիչ մը աւելի հասուն դառնաք՝ ձեր իմացական ճանապարհին անոնց թերութիւնները չկրկնելով, քանզի իմաստասէրները միշտ չէ, որ հոգեբանաւորէն հասուն մարդիկ կ'ըլլան: Այս համեմատութիւնը երկու զոյգ բարեկամներու միջեւ, մեր կարծիքով, մեկուսի պարագայ մը չէ, այլ ընդհանրական երեւոյթ: Սոկրատի մը եւ Փիխտէի մը անկեղծութիւնը տարբեր որակի անկեղծութիւն է Մահարիի անկեղծութենէն:

Եթէ այս տարբերակումը կարենաք ընել, շատ բան կը հասկընաք մեր ազգին մասին եւ թէ ինչո՞ւ ներքնապէս կը հիւծինք ու չենք կայանար իբրեւ ազգ: Պատճառները խոր են, սակայն անդրադառնալն ու շտկելը այդքան ալ անհնար բան չէ՝ մանաւանդ գիտակից մարդուն համար: Եւ եթէ այս գիրքը կը կարդաք, կը նշանակէ, որ գիտակից մարդ էք. առաւել եւս, որ այս էջը հասած էք: Հոս է, որ կը կարենաք տարբերել մարդու մը կիրթ ըլլալը՝ յղացքներու պարանախաղի մասնակցող կամ քերթուածային տողեր հետող մեծամիտ ու անկիրթ գազանէն: Եթէ չէք ուզեր անմշակ գազան կոչուիլ, ապա ուշադրութիւն դարձուցէք այս հարցին եւ անմշակ գազաններ մի՛ մնաք: Տող շարելով մարդ չէք դառնար: Շէն մնացէք, էշ ո՛չ մնացէք: Եւ Բաղդասարի Մեհեանը մի՛ մոռացէք: Սակայն չենք ուզեր ըսել, որ Կանտի կամ մէկ այլ իմաստասէրի մը սխալներուն մասին մի՛ խաւսիք: Յոյսով ենք, որ ըսուածը ըմբռնեցիք: Երկար մտածեցինք՝ այս մասին գրենք, թէ՛ ոչ: Դժուարութեամբ մենք զմեզ ստիպեցինք գրել: Հոգինիս խեղդելով:

Ինչն էր Կանտի՝ աւարտին չհասցուցած գործը՝ ըստ Փիխտէի: Շատ կարելոր բան է Փիխտէի ըսածը: Կանտի իմաստասիրութիւնը մակադրութենական է կամ մակադրական, մակաբերական: Փիխտէի իմաստասիրութիւնը՝ ստորադրութենական, ստորադրական կամ յետադրական, յետաբերական: Կանտ փորձառական դրոյթներէ մեկնելով է, որ կը փորձէ հասնիլ ճշմարտութեան: Փիխտէ կ'ըսէ, որ ատիկա անկարելի բան է, եւ թէ ճշմարտութեան կրնաս հասնիլ լոկ ստորադրութենական թէ յետադրութենական ճանապարհով, այն է՝ ընդունելով բացարձակ եւ անապացուցելի բացայայտ մը ու ատկէ սերելով մնացեալ բոլոր դրոյթներդ:

Եթէ հարց տաք՝ ինչո՞ւ, Փիխտէ պիտի ըսէ, որ, երբ ճշմարտութեան մասին կը խաւսիս, գործդ անհունի հետ է: Մակադրութենական ձեւաբանութեամբդ ուզածիդ չափ աստիճան առ աստիճան բարձրացիր, երբեք պիտի չհասնիս արդիւնքի: Սակայն յետադրութենականութեան պարագային մէկ այլ տարաւորինակ բան տեղի կ'ունենայ, որ մարդը հաղորդակից կը դարձնէ ճշմարտութեան: Այս տեղի ունեցածը անհունին որոշադրելիութիւնն է: Անհունը կը որոշադրուի յղացքով: Որոշադրելիութեամբ կ'ունենաս դրոյթ: Եւ Ես-ը, ահա, աւելի ճիշդ՝ Ես-ի ինքնայայտադրումը, այդ առաջին դրոյթն է: Սա՛ է այն պատճառը՝ վերոնշեալ մակադրութենականութիւնը, որ Կանտի իմաստասիրութեան մէջ կը յառաջացնէ անանցանելի պատնէշ մը անոր հաբանութեան եւ բարոյաբանութեան միջեւ, ապա նաեւ, կարելորագոյնը, դուրսի իրականութեան եւ ներսի իրականութեան միջեւ՝ վիժելով իմաստասիրութեան առաջին իսկ քայլը: Այս երկու ոլորտները չես կրնար իրարու կապել մակադրութենականութեամբ, քանզի վերջինով իւրաքանչիւր պարագային առյաւէտ կը դիմես ի անհունութիւն: Ի անհունը գացող երկու ճանապարհ

ունիս, զորս կարելի չէ միացնել: Չկայ որեւէ տեսաբանական համակարգ, որոյ ներքոյ այդ երկուքը միանան: Ուրեմն, ըստ Փիխտէի՝ Կանտի փակուղի մտցնող սխալը ձեւաբանական սխալ մըն է:

Այս բոլորը քիչ-քիչ աւելի լաւ կը հասկնաք: Մէկ ուստումով տանիք ցատկել մի փորձէք: Սակայն արդէն իսկ, անցած ըլլալով կէս հազար էջ ճանապարհ, որոշ չափով պիտի ընկալէք: Արդէն իսկ իմացական հերոսներ էք: Հոս պէտք է նշենք, որ այս խնդիրը այդքան ալ սեւ-ճերմակ չէ: Կանտ կը յայտնէ, թէ Բանականութեան միութիւնը կը միացնէ էաբանութեան եւ բարոյաբանութեան դաշտերը, ինչպէս եւ դատողութեանականութեան: Սակայն Կանտ այդ միացման, այն է՝ այս երկու եւ երեք դաշտերուն Բանականութենէն սերման ծագումնաբանութիւնը չի տար որեւէ տեղ, որքան որ գիտենք: Փիխտէ վերքին վրայ կը դնէ մատը: Ան այս ծագումնաբանութիւնն է, որ կու տայ իմացութեանց համատեսաբանութեամբ:

Մարդ կրնայ ըսել, անշուշտ, որ «ես իմ խելքս ունիմ, եւ գիտեմ, որ աշխարհ կայ, խելքիս հետ մի խաղար. գիտցածդ ալ քեզի պահէ»: Սակայն սա չէ՝ մարդուն առաքելութիւնը եւ անոր եղելութեանականութեան ճանապարհը, անոր վախճանը: Այո՛, այն առաքելութիւնը, այն եղելութեանական ճանապարհը, այն վախճանը, որոյ մասին խաւեցանք «Կատարած Մարդոյ» գիրքին սերտողութեան ընթացքին: Ինչո՞ւ: Շատ պարզ պատճառով մը: Քանզի մարդ կով չէ, այլ ունի բանականութիւն: Բանական արարած է:

Ո՞Ր Է ԿԱՏԱՐԵԱԼԸ

Հարց տարաւրինակ: Սովորաբար հարցը պիտի ըլլար՝ ի՞նչն է կատարեալը:

Իմաստասիրութիւնը անխուսափելի է: Անխուսափելի է մարդուն մէջ իմաստասիրական հարցերու յառաջացումը: Այդ հարցերը պէտք է ստանան պատասխան: Ի՞նչ կը նշանակէ «պատասխան»: Բանական մարդուն համար կը նշանակէ բանական պատասխան: Բանական հարց մը չես կրնար լուծել անբանական պատասխանով մը: Հասարակ թուող, բայց դեռ անլոյծ հարց մը ձեզի՝ ինչո՞ւ հաւկիթը կեղեւ ունի: Պատասխանեցէք, հասակնիդ տեսնենք: Մարդոց մեծ մասը կը հաւատայ, թէ մենք պապա մը ունինք, որ հոգ կը տանի մեր մասին, եւ ան հաւկիթը կեղեւով ստեղծեց, որպէսզի մենք անաւթի չմնանք. եթէ հաւկիթը առանց կեղեւի ստեղծէր, ի՞նչ պիտի ըլլար մեր վիճակը: Անշուշտ որ մեր պապան, որ երկինքն է, այդ բոլորը գիտէ եւ հաւկիթը այնպէս մը շինեց, որ մենք անաւթի չմնանք: Արեւմտահայութիւն կոչածը առհասարակ սա է: Հայաստանն ալ ասկէ ետեւ չի մնար: Տէրտէրներու միլլեթ: Նոյն կըթութեամբ բուժանուած պետական էշերու եւ իշուհիներու միլլեթ: Համալսարանական դասախաւսներու եւ բաժանմունքներու ղեկավարներուդ ու ակադեմիայիդ

ալ կէսը, պատմաբաններդ ու անոնց զուռնան փչող հազարաւոր իշուհներու փաղանգներդ ասոր մէջը դիր: Մէջը դրէք նաեւ մեսրոպապաշտ ու այբբենգիմապաշտ երկոտանի էշերն ու իշուհները: Մի՛ կասկածիք, որ մարդկութեան կէսը՝ երկիւիտններով մարդ, այսպէս կը մտածէ: Տուած բանական հարցերուդ անոնց տուած անբանական պատասխանները կը կարենաս այս կմախքին վրայ հագցնել:

Իսկ ինչո՞ւ է այս պատասխանը անբանական: Պատասխան մըն է ի վերջոյ եւ ունի շատ ալ աղուոր բանական տեսք ու կառոյց: Շինող մը կայ: Հաւկիթ շինեց: Որպէսզի ուտենք: Որպէսզի չմեռնինք: Որպէսզի զինք փառաւորենք: Որպէսզի յաւիտեանական կեանք ունենանք: Ահաասիկ չորս հատ «որպէսզի»: Քառասուն հատ մըն ալ դուք կրնաք աւելցնել: Մարդ իր բազմամիլիոն, չըսենք երկիւիտն, տարեշրջաններու եղելութեանականութեան ընթացքի այս վերջին քանի մը հազարամեակին, առաւելագոյնը՝ քանի մը տասնեակ հազարամեակին, ընթացքին է, որ սկսած է բանականաւրէն մտածել: Ատիկա ալ խիստ ճղճիմ փոքրամասնութեամբ մը: Առէք Ամերիկեան Կոնգրէսը: Մէջը քանի՞ բանական մարդ կրնաս գտնել, եթէ բանականութեան քիչ մը բարձր չափանիշ գործածես, բան մը, որ համապատասխան պէտք է ըլլայ երկրին արէնքները մշակող մարմինի մը: Հեռուն չերթանք. առէք մեր Արեւելահայաստանի Պուպրիկապետութեան արէնքի ու մեծ ժողովի անուշիկցու եւ ինքնասիրահարուած ներկայացուցիչները: Կարծէք բոլորն ալ այս հաւկիթ շինող երկնային պապային հաւատացեալ ձագուկները ըլլան, որոնց արինական գործառոյթը «ազնիւ հաւատացեալ» էջ մը նշանակելն է կաթողիկոսի պաշտանին: Իմաստասէրը այս մարդուն հարց պիտի տայ՝ «ծո, աւանակ, դուն ուրկէ՞ գիտես, որ երկինքը պապա մը ունիս»: Անոր պատասխանը պիտի ըլլայ՝ «գըրուած է», «տէրտէր պապան անանկ կ'ըսէ», «մեր պապան ինքն անանկ կ'ըսէ»: «Այսքան տարիէ զինք կը պաշտենք»: «Դարերու աւանդոյթ է»: «Մեր ազգային նկարագիրն է: «Մեր գրողները»: «Մեր եկեղեցական հայրերը»: Այս կապուտեալ կապիկները «յեղափոխականներդ» են դեռ: Մնացեալին մասին չխաւսինք: «Իսկ ուրկէ՞ գիտես, թէ ատիկա ըսողը պապադ է եւ ոչ թէ մամադ կամ ալ մամադ բռնաբարողը, թէ Աստուածն է եւ ոչ թէ Սատանան»: Մնացեալը դուք կրնաք շարունակել:

Անգամ մը, որ բանական մարդուն մէջ բանական հարց յառաջացաւ կեանքի, տիեզերքի եւ էութեան մասին առհասարակ, չես կրնար այդ հարցը մարել անբանական եղանակներով: Իսկ բանական մարդը մարդոց հաստատութեանց թիւ մէկ թշնամին է, քանզի այդ հաստատութիւնները անբանականութեան հիմամբ է, որ կը գոյատեւեն, ինչպէս, խաւքի արիւնակ, հայոց անխտիր բոլոր եկեղեցիները, որոնք, ապաւինելով «աւանդոյթ» կոչուած անբանական բանի մը ոյժին, զոր իրենք են ստեղծած հոգեւոր, մշակութային եւ մարմնական ցեղասպանութեամբ, առաւել եւս՝

աւտարի մարդակեր գաղափարախաւսութեան ճիրաններով, վերածուած են իրենց ախոռը շէնցնելու նպատակաւ աւանակ հաւաքելու արհեստի՝ մարդ էակի ոչնչացմամբ ու այլաբացասմամբ, կլանելով հայը իրենց յուդայական յիմարացեալ ու յիմարացնող երախին մէջ՝ զայն մարսելով, ստրկացնելով յաւիտենական ստրկութեան անուրով, միաժամանակ անդադրաւրէն եւ նպատակասլաց կերպով ծաղրելով ու անէացնելով բանական մարդը ի փառս իրենց իշխանութեան: Եւ այս բոլորը հայոց քաղաքական թէ կուսակցական թերթերու եւ այլ հաղորդամիջոցներու՝ բանականութեան ոխերիմ ոսոխ խմբագիրներու անդրդուելի համամեղսակցութեամբ:

Երբ բանական մարդուն համար իր բանական հարցը բանական պատասխան չ'ունենար, մարդ կ'իյնայ անդոհանքի մէջ: Կը սկսի կասկածիլ իր առ այդր ունեցած բոլոր համոզումներուն վրայ: Ասոր հետեւանքը կ'ըլլայ երկբայապաշտութիւնը: Սա հետեւանք կ'ունենայ նաեւ մարդու բանական եւ մարմնական առողջութեան վրայ: Մարդ կ'ուզէ վերադառնալ իր նախկին վիճակին, ուր ոչ հարց ունէր տալու եւ ոչ ալ պատասխան ստանալու անհրաժեշտութիւն: Փիխտէ կ'ըսէ, որ բովանդակ կրթութեան նպատակը սա՛ է. մարդուն վերադարձը ինքզինքին: Իր բանական հարցադրումներով երկփեղկուած մարդուն ինքնամբողջացումը: Սակայն ո՛չ իբրեւ կով՝ իր հին «դրախտին» մէջ, ուր ան ոչ հարց ունէր տալու եւ, բնականաբար, ոչ ցանկութիւն պատասխան ստանալու, այլ արդէն իբրեւ մարդ, իբրեւ բանական արարած: Սա է մարդուն կոչումը, անոր առաքելութիւնը: Իբրեւ մարդ, իբրեւ բանական արարած գտնել իր տիեզերական հարցերուն պատասխանները: Իմացութեանց ամբողջական եւ համակարգային ճանաչումը: «Դրախտը» առջէն է եւ ոչ թէ ետեւը. ետեւը եղածը կովո՛ւն դրախտն է: Այլ սա վայր է յանհունս մերձենալի, բայց միշտ անհասանելի: Կանտ դուռը բացաւ այդ ճանաչման առջեւ, սակայն չկրցաւ համակարգային ձեւով այդ ճանաչումը ի յայտ բերել ու փոխանցել: Ասոր ճանապարհը ահաւասիկ Փիխտէ ինք կու տայ:

Այդ ճանապարհն է իմացութեանց համատեսաբանութիւնը, որ մէկ համակարգի մէջ կու տայ բովանդակ տիեզերքը: Ոչ թէ նիւթական տիեզերքը, բան մը, որ կը փորձէ ընել գիտութիւնը, այլ ամենայն բան, որ է, մարդը ներառեալ, մանաւանդ մարդը, քանզի բովանդակ գիտութիւնը իրմէ դուրս թողած է մարդը՝ գիտութիւնը երեւակայողը: Հոս է Փիխտէի իմաստասիրութեան առանցքային տարբերութիւնը Կանտի իմաստասիրութենէն: Վերջինս կը յատնաբերէր երեւոյթներու համադրութենութեան համակարգը: Փիխտը այդ համակարգը մտածողին անդրանցական ինչութիւնն է, որ կու տայ մեզի, այդ երեւոյթները կարելի դարձնողին անդրանցական ծագումնաբանութիւնը: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը մեզի կու տայ ոչ միայն մարդուն անցեալը, որ ասպարէզն է ոչ-նիւթական եւ իբրեւ գիտութիւն հան-

դէս եկող մնացեալ բնագաւառներուն, ինչպէս՝ արէնքին եւ առկայ կրանքներուն, այլեւ է մարդուն ապագան, վախճանը նորա: Քանզի բարոյաբանութիւնը, որ կարեւորագոյն ոլորտն է իմացութեանց համատեսաբանութեան գերողորտին, ապագայաւերտ գիտութիւն է: Մարդ միայն համապարփակ եւ համակարգային իմացութեամբ է, որ կը կարենայ բաւարարել յարդիւնս բանական հարցերու իր մէջ յառաջացած ծարարը: Եւ սա մարդուն առաքելութիւնն է, անոր վախճանը՝ առ անդրանցումն ինքզինքին ի աւելի բարձր գոյակերպ:

Սա է ճանապարհը մարդու կորուսեալ կովային ներդաշնակութեան անդրանցումին եւ այդ ներդաշնակութեան վերականգնումին արդէն իբրեւ մարդկային ներդաշնակութիւն: Մարդուն ներքին ներդաշնակութիւնը կարելի է վերականգնել անոր մարդկային, բանական հարցերուն տալով մարդկային, բանական պատասխաններ: Մինչդեռ առ այսար եղածը այն է, որ անոր մարդկային, բանական հարցերուն տրուած են կովային, անբանական պատասխաններ: Ի դէպ Փիխտէ չ'ըսեր՝ «կով» թէ «կովային», սակայն ըսածը ասկէ տարբեր բան մը չէ:

Արդ կը տեսնենք, որ Դրախտը մարդուն առջեւն է եւ ոչ թէ ետեւը: Ետեւը եղածը կովերուն դրախտն է. սա է ներկայի կրանքներուն դրախտը: Մարդուն առաքելութիւնը ահա այս, անոր առջեւը եղած Դրախտը ստեղծելն է. բանական մարդուն ներքին բանական ներդաշնակութիւնը կերտելը, որ սոսկ կարելի է իմացութեանց համատեսաբանութեան միջոցաւ: Փիխտէ այդ յաւերժական ճանապարհին, մարդու յաւիտենական վախճանին առաքեալն է:

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԿԱՆՏԻ ԱՆ ԴՐԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ

Քիչ առաջ նշեցինք, որ Փիխտէ կ'ըսէ, թէ Կանտ անդրանցական արէնքներու ծագումնաբանութիւնը չտուաւ: Այդ արէնքները կան, սակայն չենք գիտեր ատոնց ուրկէ՞ գալը, ինչ հիմք ունենալը: Կանտ պարզապէս այդ արէնքները կը հաւաքէ ու քովքովի կը շարէ: Մինչդեռ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը այդ արէնքներուն ամբողջական ծագումնաբանութիւնն է, որ կու տայ: Փիխտէի այս նկատողութիւնը Կանտի մասին առհասարակ ճիշդ է: Կանտ անդրանցութեան արէնքներն ու ստորոգութիւնները ոչ նոյնիսկ ուղղակիարէն մարդկային փորձառութենէն է, որ կը քաղէ, այլ առաւելաբար արդէն առկայ տրամաբանութեան գիտութենէն, որոյ արմատները, անցնելով միջին դարերէն, կը հասնին առնուազն մինչեւ Արիստոտէլ: Մինչեւ նախապատոնեան մեզարացիները, Սոկրատի ժամանակից ու զինք նախորդող այդ իմաստասիրական դպրոցին ներկայացուցիչները, որոնց մասին շատ քիչ բան գիտենք: Հակիրճ երկու կամ երեք անգամ անոնց մասին ակնարկեցինք հնագոյն յունական իմաստասիրութեանց եւ բարոյաբանութեանց վերաբերող մեր հատորներուն մէջ: Կանտի իմաստասիրութեան մէջ հիմնարար

տեղ ունին չափագիտությունն ու տրամաբանությունը: Փիլիսոփայական տարբեր առիթներով այս գոյգ երեւոյթներուն ալ պիտի անդրադառնայ՝ հարուածելով ատոնց հիմքերուն:

ՄԻՋՈՅԻ ԱՆԴՐԱՆՅԱԿԱՆ ԱՆԷԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առնենք չափագիտությունը: Չափագիտությունը կ'ենթադրէ ի յառաջագունէ միջոցի առկայությունը: Առանց միջոցի՝ չափագիտություն չես կրնար ունենալ: Կանտ, ըստ Փիլիսոփայի, կ'ընդունի միջոցը իբրեւ ի յառաջագունէ տուեալ: Նոյնպէս եւ ժամանակը: Փիլիսոփայ գլխավայր կը շրջէ այս ենթադրությունները: Կ'ըսէ, թէ հիմնաւորուած չեն. աւելն բուսած բաներ են: Միջոցը մարդ ինքն է, որ կը ստեղծէ: Միջոցի համար կարիք ունիս ընդամենը կէտի յղացքին: Եւ մէկ այլ կարեւոր բանի մը: Ինչ է այդ կարեւոր բանը: Տարաւրինակ կրնայ թուիլ, եթէ ըսենք՝ գործունէությունը: Քանզի գործունէությունը բարդ յղացք է. ինչպէս բարդ բառը կամ բարդածանցը: Իր մէջ ունի քանի մը այլ յղացք, որոնք մէկ հայեացքով երեւելի չեն այնպէս, ինչպէս որ, սակայն, են երեւելի շատ յաճախ բարդ, ածանցեալ եւ բարդածանց բառերու պարագային: Գործունէականությունը մէկ աստիճան աւելի պարզ է, բայց շատ տեղ չի հասցներ առանց համապարփակ մեկնաբանութեան: Պէտք է մտնենք իմացութեանց համատեսաբանութեան ծուծը պեղելու համար այս բոլորը: Ամէն պարագայի, գործունէականությունն է միջոցը ըմբռնելու բանալին:

Եթէ գործունէականությունը ընկալէք ոչ սոսկ մարմնական, իրային յղացք մը, այլեւ մտային, հայեցական, ապա խնդիրը կը փոխուի, եւ մտած կ'ըլլաք արդէն իմացութեանց համատեսաբանութեան ոլորտը: Գործունէականությունը գիտակցութեան ի յառաջագունէ ունեցած գոյածնն է: Է ի յառաջագունէ այս մտային, ներքին, հայեցական գործունէականությունը: Եւ հոս է անդրանցական իմաստասիրութեան մէկ կարեւոր բանալին. եթէ գիտակցությունը աննիւթ է, ապա գործունէականությունը իմացաբանութեան մէջ նիւթականութեամբ բացատրելու անհրաժեշտությունը յաւդս կը ցնդի: Այս կէտին վրայ է, որ իմաստասիրութեան ողջ պատմությունը երկփեղկուած է առ այսաւր՝ առհասարակ նիւթապաշտութեան յաղթանակով: Փիլիսոփայ այս կէտը հասկնալը եթէ դիւրին չէ, այդ աստիճանի դժուար ալ չէ: Հոս է, որ ան պիտի ըսէ, թէ սա կախում ունի, թէ դուն ո՞վ ես, թէ ինչ տեսակ մարդ ես. ստրո՞նկ ես՝ նիւթական անհրաժեշտականություն ճիրաններուն մէջ ու ատոնցմով դելավարուող՝ հաւկիթ շիւնող պապայի մը փնտռտուքով կլանեալ կամ վերջերս ալ Անոր անունը «առարկայականություն» կամ «պատմական առարկայականություն» դրած ցնդած մը, թէ՛ ազատ մարդ ես, ազատ հայեցողություն տէր, ո՞չ ենթակայ միտքդ կապկապող անհրաժեշտականություն ճիրաններուն, այլ աննիւթական, հայեցողական ազատութեանդ ընդմէջէն կը փորձես կերտել աշխարհը՝ բանականութեան, որ է՝ բարոյաբանութեան, անփոփոխելի ու

հիմնարար արեւելքներուն՝ իմացութեանց համատեսաբանութեան սկզբունքներուն հիմամբ: Փիլիսոփայի իմաստասիրութեան մէջ մարդ այս երկուքին համադրոյթն է: Նիւթապաշտներուն մեծագոյն սխալը մարդուն հայեցական, անկախ ոլորտը նիւթականութեան անհրաժեշտականութեան հետ շփոթումն է: Նիւթապաշտութիւնը մեզ կը տանի փակուող, ուծացող ու մեռնող համակարգի մը, վախճան որոյ մահ է: Ազատապաշտութիւնը, անդրանցական ազատապաշտութիւնը՝ դէպի յաւիտենական կեանք, աւելի ու աւելի կեանք՝ յաւիտենապէս կատարելագործուող կեանք: Բոլոր անոնք, որոնք անդրանցական իմաստասիրութեան այս կենսական ու կենաբեր վախճանը չեն հասկցած, Նիցչէ ներառեալ, պարզապէս ոչ մէկ բան հասկցած անդրանցական իմաստասիրութենէն, Փիլիսոփայի իմաստասիրութեան էութենէն:

Արդ, առանց գործունէականութեան, որ է՝ առանց ինքնագործունէականութեան, գիտակցութիւն գոյութիւն չունի: Հոս կը հասնինք իմացութեանց սահմանը: Գրեթէ: Կրնաս ըսել, թէ ինչ է գիտակցութեան գիտակցութիւնը: Ասոր կ'ըսենք՝ «ինքնագիտակցութիւն»՝ առանց հասկնալու մեր ըսածը: Ինքնագիտակցութիւնը գիտակցութեան հայեցումն է ինքզինքին:

Սա տարրական գոյաբանութիւն է արեւելեան շարք մը կրաւնքներու մէջ, ոչ լոկ ձեւաբանութիւն մը: Վերջին մէկ-երկու դարերուն ներշնչուելով արեւմտեան իմաստասիրութիւններէն՝ այս գոյաբանութեան իմաստասիրականացման բազմաթիւ փորձեր կան արեւելեան կրաւնքներու ջատագով շրջանակներու մէջ, որոնք, հազուադէպ բացառութիւններով՝ անպէտք, մտած չեն իմաստասիրութեան ասպարէզ: Պատճառները բարդ են: Կան նաեւ աւելի հին դարերու իմաստասիրական նկրտումներ, որոնք, սակայն, որքան որ տեսած ենք, չունին այն իմաստասիրական խորքը, զոր, խաւաքի արիւնակ, աւելի ուշ պիտի տեսնենք Կանտի, Փիլիսոփայի, Հեգելի, Հեյդեգգերի իմաստասիրութեանց մէջ, ոչ ալ ակնկալելի է, որ ունեցած ըլլային: Այլ դարերու արտադրանք են՝ բնորոշ իրենց ժամանակներուն: Ընդհանուր պատկերացում ունինք այդ բոլորին մասին, սակայն միջոցը չունինք ձեզի տրամադրելու. կեանքի մը գործ է: Եւ ոչ միշտ՝ արգասաբեր: Իմաստասիրութեան յելուզակներուն գործն է իրենց «ազգային» աւանդոյթներէն բաներ մը փրցնելն ու իմաստասիրութեան պատառփուն վրայ կարելով՝ իբրեւ իմաստասիրութիւն ծախելը: Բոլոր իմաստասիրական անցեալ չունեցողներուն ալ նկրտումը սա է: Ասոր մէջ վարպետ են նաեւ հրեաները եւ ոչ միայն իմաստասիրութեան բնագաւառին մէջ: Եթէ ասանկ վերնագիրի մը կամ շարքի մը հանդիպիք, ըսենք՝ «Հայր Աբրահամի Քիմիագիտութիւնը», «Հայր Աբրահամի Կենսաբանական Իմաստասիրութեան Անդրանցական Ստորոգելիներու Տեսութիւնը», «Դաւիթ Մարգարէի Բնագիտութեան Սկզբունքներու Անդրգիտաբանական Վերլուծութիւնը», բնականաբար կը հասկնաք հեղինակներուն ո՛վ ըլլալը եւ ինչ նպատակով այդ զառանցաբանութիւնները

ստեղծած ըլլալը՝ հրեայ կնիկներու եւ կէսկնիկներու շուկային սպասարկելու առաջին հերթին, ապա նաեւ աշխարհի գիտակցութիւնը յուդայական աղբով ողողելու: Ասոնց աւելի «բարձր» ակադեմական տեսակներն ալ կան, որոնք թափանցած են բովանդակ Արեւմտեան համալսարանական, ակադեմական, հրատարակչական աշխարհը՝ իրենց հնարամտութիւնները մատուցելով ի բարիք մարդկութեան: Ասոնք ալ ասանկ վերնագիրներ ունին. «Փիլիսոփայի իմաստասիրութիւնը իբրեւ Սողոմոն Իմաստունի տեսաբանական գերիմացաբանութեան ենթաբանական վերացականացում», «Կանտի անդրանցական իմաստասիրութիւնը իբրեւ Զրմպրմ մարգարէի իմաստասիրութեան յարաբանական ենթածանցաւորման վերիմաստաւորում»: Իսկ այլ աւելի խորամանկները գայթակղիչ վերնագիրներ կը գրեն, իսկ մէջը կամ յուդայական եւ կամ այլ հրէական յղումներով կը լեցնեն՝ չափի մէջ, որպէսզի կղկղանքին համը չելլէ: Այս նկատողութիւնը անշուշտ չի վերաբերիր այն հրաշալի մարդոց, որոնք գիտութեան բացառապէս իբրեւ գիտութիւն կը վերաբերին, իմաստասիրութեան բացառապէս իբրեւ իմաստասիրութիւն կը վերաբերին ու ո՛չ թէ ասոնց քողին տակ մտնելով եւ նախ մեծ անուններու տիրանալով՝ հոն ապա իրենց աղբին քարոզչութիւնը կը սկսին ընելու: Ահաւասիկ ձեզի ինչ աղուոր, էշ խաբող իմաստունի վերնագիրներ: Ակադեմական հագուստ հագած եւ բազմահամբաւ ակադեմականներու անուան ներքոյ արտադրուած այս աղբը կը հրատարակուի աշխարհի ամէնէն անուանի հրատարակչատուններուն կողմէ: Դուք ալ ուսում կը ստանաք ասոնց ձեռքին տակը կամ ալ ասոնցմէ դողացող ու աթոռ լզուրրտող ապուշներու ձեռքին տակը եւ այս «ուսումը» կու գաք ու կը կոխէք ձեր ազգին բերանը ձեր փափուկ ուղեղներէն թափող ենթաաղբով:

Փիլիսոփայ այս ինքնագիտակցութեան յղացքը հասկնալը անկիւնաքարային կարեւորութիւն ունի անոր ողջ իմաստասիրութիւնը հասկնալու համար: Հոսկէ է, որ մարդ արարածի՝ իբրեւ մարդ, պատմութիւնը կը սկսի: Հոսկէ է, որ ծնունդ կ'առնէ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը: Հոս է նաեւ այն կէտը, ուրկէ ծնունդ կ'առնէ միջոցի յղացքը: Հոս կու գանք Փիլիսոփայ արմատական Եւ-ի յղացքին, ուրկէ կը սերի ամէն բան: Եւ թերեւս բառացիաւրէն՝ ամէն բան: Վերջին հաստատումին պարագային պիտի մնայ ճշդել «ամէն բան»-ին առնուազն անդրանցական,— ոչ նիւթական,— ինչութիւնը: Քաւ լիցի: Փիլիսոփայ ոգի ի բռին պիտի մերժէ իր իմաստասիրութեան մէջ անդրանցականութենէն ի նիւթականութիւն ուստում տեսնողներուն մեղադրանքները:

Եւ-ը ան է, որ իր գիտակցութեան գիտակցութիւնը ունի: Իր գիտակցութիւնը կը գիտակցի: Եւ քանի որ գիտակցութիւնը բանի մը գիտակցութիւնն է, ապա Եւ-ը իր բանի մը գիտակցութիւն ունենալը կը գիտակցի: Ամէն բանի: Եւ-ը գիտէ, որ գիտէ: Այլա-

պէս ես չէ: Սա՛ է ես-ը ես ընողը: Սա՛ է ես-ի էականագային բնորոշումը:

Հոս նաեւ միշտ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ «իմացումը» անտարադրելի է ես-էն: Չկայ ինքնըստինքեան «ինքն-իւրեամբ-զոյ» իմացում առնուազն իմացութեանց համատեսաբանութեան առաջին տարիներու նկրտումներուն մէջ եւ թերեւս պարզապէս առաջին փուլերուն մէջ: Ոչ միայն իմացումը միշտ բանի մը իմացումն է, այլ իմացումը միշտ ես-ի մը կողմէ իմացումն է: Հոս եւս Փիխտէ, կը թուի մեզի, կը տարբերի Կանտէն, թերեւս ալ արմատապէս: Սա եւս առնուազն իր ժամանակին շատերու կողմէ Փիխտէի իմաստասիրութեան չհասկցուած յղացքներէն է: Այդ ես-ը փորձառական մարդուն համար իր սեպհական ես-ն է, իսկ իմաստասէրին համար՝ անդրանցական, բացարձակ ես-ը:

Իմացումը ես-ի իմացումն է: Անհրաժեշտ է իմացողը անդրանցականաւրէն տարբադադրել՝ գտնելու իմացողը իմացող ընող կառոյցը, որով ալ հասկնալու իմացումի՛ անդրանցական կառոյցը: Ես-ը ինքզինք է, որ անդրանցական վերլուծութեան պարտի ենթարկել՝ հասկնալու համար ինքն ի՛ր ո՛վ ըլլալը՝ իբրեւ բանական էակ եւ ոչ իբրեւ լոկ փորձառական էակ: Երկրորդին պարագան գիտական անհրաժեշտականութեան ուղին է, որ իմաստասիրութիւնը, անդրանցական էաբանութիւնը կը մտցնէ փակուղի: Առաջինը ոմանք, Փիխտէ ինքն ներառեալ, կը համարեն տեսլապաշտութեան ուղին, որ հապէս սխալ եզր մըն է Փիխտէի իմաստասիրութիւնը բնութագրելու: Անոր իմաստասիրութիւնը ո՛չ տեսլապաշտական է եւ ոչ ալ նիւթապաշտական: Ամէն պարագայի, Փիխտէ թէեւ չի դրժեր իրապաշտութիւնը փորձառական կեանքի մէջ, սակայն իմաստասիրութեան ճանապարհը ատիկա չէ, այլ մարդու տուեալ իրականութենէն վերացականացման միջոցաւ ճշմարտութիւնը գտնելն է: Այդ ճանապարհը չի դրժեր առկայ իրականութիւնը: Սա ամէնէն սխալ հասկցուած կէտերէն մէկն է Փիխտէի իմաստասիրութեան: Անդրանցականութիւնը տեսլապաշտութիւն չէ: Իսկ ես-ը միմիայն իրմով կը կարենայ ոտք նետել այդ ճանապարհը:

Միջոցի ընկալումը ունենալու համար, ըսինք, պէտք ունինք կէտի եւ գործունէականութեան: Առինք կէտ մը: Ի՞նչ է գիծը: Գիծը այս կէտին ձգումն է: Այս ձգման միջոցաւ է, որ կը յառաջանայ միախոր միջոցը՝ գիծը: Երեք գիծ ձգելով՝ կապեցինք իրարու եւ ստացանք եռանկիւն մը: Արդէն ունինք երկխոր միջոց: Նոյն ձեւով ալ շարունակելով՝ կ'ունենանք եռախոր միջոցը՝ ծաւալը: Սակայն ամէն բան սկսաւ կէտէն: Երկրորդ՝ ձգումէն: Այս ձգումը «արտաքին աշխարհին» մէջ եղած բան մը չէ: Առաջին հերթին մեր հայեցողութեան, մեր միտքին մէջ է: Մեր միտքին մէջ է, որ ստեղծեցինք միջոցը: Մեր երեւակայութեան մէջ է, որ կէտը ձգեցինք: Ընդամէնը երկու ի յառաջագունէ առկայ բանի պէտք ունէինք՝ կէտին եւ ձգումին: Ոչ մէկ այլ բան էր անհրաժեշտ: Սա-

կայն անհրաժեշտ էին այս երկուքը եւ լոկ այս երկուքը: Ուրեմն Միջոցը ի յառաջագունէ իմացաբանական, նոյնպէս եւ՝ էաբանական, տուեալ մը չէ: Ի յառաջագունէ իմացաբանական տուեալները այս երկուքն են՝ կէտը եւ ձգումը:

Սակայն ինչն է հիմքը կէտին եւ ինչն է հիմքը ձգումին: Կան աւելի խոր հիմքեր, թէ՛ հասած ենք բացարձակ բացայայտին սահմանը: Հոս չենք ուզեր նիւթը ընդարձակել, բայց ձեզմէ ոմանք վստահաբար մտածեցին, թէ կարծես տարաւրինակ բան մը կայ այս երկու տուեալներու բնոյթին վերաբերող: Ըսինք ձեզի նախապէս՝ այդպիսի պահերու կանգ առէք ու փորփրեցէք, եթէ կ'ուզէք մեծ իմաստասէր դառնալ: Անխորանարդ կէտը տարածային բացասման յղացք է՝ իբրեւ միաւոր ընկալուող, ամէն պարագայի կ'աղերսուի տարածականութեան յղացքին: Մինչդեռ ձգումը մէկ այլ որակի բան է: Մէկը, ըլլալով տարածականութեան առնչուող, տեսականաւրէն անշարժական է: Մեւր՝ շարժական: Ինչ է կապը այս երկբնոյթ ըմբռնումներուն միջեւ: Սկսեցէք ձեր ուսումնասիրութիւնը նախ կարդալով Պարմենիդէս եւ Քսենոն հայեդեցիներուն վերաբերող գլուխները մեր առաջնագոյն հատորին մէջ:

Առանց վերոնշեալ բացարձակ բացայայտին՝ իմաստասիրութիւն ընել կարելի չէ, նոյնպէս ալ կարելի չէ որեւէ գիտութիւն ստեղծել, որեւէ իմացութիւն ունենալ: Ամէն բան կը սկսի հոս կէ՛ք բացարձակ բացայայտէն: Իւրաքանչիւր գիտութիւն թէ իմացութեան ոլորտ ունի ի՛ր բացարձակ բացայայտը: Լոկ այդ բացարձակ բացայայտին հիմամբ է, որ գիտութիւն մը կը կարենայ դառնալ գիտութիւն, իմացութիւն մը՝ իմացութիւն: Բովանդակ «գիտութիւն» կոչածդ խարսխուած է այս բացարձակ բացայայտի յղացքին ի վերայ: Հոս տեղին է նշել, որ մինչ արս բոլոր «գիտնական» կոչուած այն հազարաւոր հանրային յելուզակները, որոնք կը յաւակնին «գիտութեան» միջոցաւ իմաստասիրութիւնը ժխտել կամ նսեմացնել, գաղափար իսկ չունին, թէ ինչի մասին կը խաւսին: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը, ինքնին ըլլալով իմացութիւն մը, որուն առարկան է նոյն ինքն գիտութիւնը եւ իմացութիւնը, այն է՝ ըլլալով գիտութեանց ինքնահայեցումն ու ձեւով մը՝ «ինքնագիտակցութիւնը», ունի ի՛ր բացարձակ բացայայտը:

Այդ բացարձակ բացայայտը, որուն բազմիցս ականարկեցիք արդէն, ես-ն է: Իմացութեանց համատեսաբանութեան մուտքի բաժինին մէջ տեսանք այդ գերողորտին կապը բաղկացուցիչ ոլորտներուն հետ: Գերողորտի ես-էն սերող եւ գիտութեան ոլորտին մէջ ստորադրուելով՝ ես-ին յարադիր յղացքը դարձող բանը կէտն է: Ես-ը եւ կէտը յարադիր յղացքներ են՝ իբրեւ յղացք: Յիշեցէք՝ յղացքը մեռեալ է: Սառած ժամանակի մը ըմբռնումն է: Մինչդեռ ես-ը յաւերժական արարականութիւն է եւ, իրողութեան մէջ, ըմբռնելի չէ յղացքով: Սակայն իբրեւ սկզբնակէտ՝ իբրեւ անշարժական սկզբնակէտ, ըմբռնելի է յղացքով: Ես-ը իմացու-

Թեանց համատեսաբանութեան բացարձակ յղացքն է, կէտը՝ չափագիտութեան: Կէտը Ես-ին ստորադրեալ կամ յետադրեալ յղացքն է գիտութեան ոլորտին մէջ: Կէտի յղացքը ստորակայ յղացք է՝ Ես-էն բխող, ոչ թէ հակառակը: Կեանքը՝ արարականութիւնը, չի կրօնար բխիլ մեռեալէն՝ յղացքէն: Յղացքը կրնայ բխիլ արարականութեան ժամանակային մէկ պահի մէջ սառեցումէն: Կարենանք թերեւս ըսել՝ յղացքը ակնթարթային պատկեր է: Մինչդեռ Ես-ը արարական յարահոս է: Հոս է հայեցակարգային խնդիրը Կանտի իմաստասիրութեան՝ ըստ Փիխտէի: Կանտ Միջոցը ընդունելով իբրեւ ի յառաջագունէ տուեալ՝ չափագիտութեան կու տայ բացարձակ գիտութեան արժէք: Մինչդեռ ըստ Փիխտէի՝ ամբողջ խնդիրը հոսկէ կը սկսի, որոյ ի հետեւանս Կանտի իմացաբանութիւնը մեզ կը մտցնէ փակուղի: Ես-ը հակարգային յղացք է, թէեւ ոչ անպայման հաբանական՝ նիւթականութեան կամ առարկայականութեան իմաստով, մինչդեռ կէտը՝ վերացական: Վերացական բանէ մը չես կրնար հակարգային կամ հաբանական բան մը յառաջ բերել: Ուզածիդ չափ երեւակայէ, թէ երագային կղզի մը գոյութիւն ունի, անունը՝ Դրախտ, տէրն ալ՝ Աստուած, ուր ծառերէն «Մերսեդէս» կը բուսնի կամ ատանկ բան մը: Հոս կանգ առնենք:

Չափագիտութեան հրաշալի ուսուցիչ մը ունէինք՝ Էլի Լափաճեան: Բողոքական էր եւ խոր հաւատացեալ: Զբաւսանքներուն կամ այլուր հետը յաճախ կը զրուցէինք չափագիտութեան եւ իմաստասիրութեան մասին: Մեր շուրջը՝ պարտէզներ, միջերկրականեան ծառեր, անհամար թռչուններ, դիմացը՝ Միջերկրականը իր ողջ հմայքով: Զինջ երկինք, կոյտ-կոյտ սպիտակ ամպեր, շուք ու արեւ: Մաքրամաքուր աւդ: Համապարփակ լռութիւն: Պայծառ միտք: Կը գանգատէր. «Իմ ինչո՞ւս պէտք, որ Դրախտին փողոցները ոսկի ըլլան. ինչ պիտ'նեմ ոսկին»: Մաքրասէր եւ չափազանց կոկիկ, նիհարակազմ ու երկայնահասակ, նիհար ու բարձր, փայլուն ճակտէն կիսասպիտակ խիտ մազերու մաքուր սանրուածքով մարդ մը, որուն նմանը աշխարհի մէջ չես գտներ: Երկու հագուստ ունէր, մէկը կը լուար, մեւսը կը հագնէր: Տարիներով: Ամառ-ձմեռ նոյնն էր: Քարետախտակին վրայ քաշած գիծը քեզ կը տեղափոխէր Եկղիղի կախարդական աշխարհը: Յափշտակութեան հասցնող պահեր: Բացարձակ լռութեան մէջ՝ գիծեր, մեկնաբանութիւններ՝ նախադասութիւն առ նախադասութիւն: Յղացքներ, իմաստներ, արեւներ: Հրաշալի կիրարկումներ: Ոչ մէկ աւելորդ ստորակէտ: Իւրաքանչիւր աւր: Մեր պատանեկութեան բոլոր տարիները, գրեթէ բոլոր արերը, հակառակ մեր ունեցած առողջական ու այլ անյաղթահարելի խնդիրներուն, լիացած են այսպիսի յափշտակութեամբ՝ երեք առիթնող ուսուցիչի, — անոր կողքին նաեւ մեր հայերէնի եւ արաբերէնի ուսուցիչները, — առարեայ ներկայութեամբ: Մաքրամաքուր կանոնակարգութիւն մը, գծագրային, շարային եւ գիրային հանճարեղ գեղեցկութիւն մը, տրամաբանական, խորհրդանշա-

բանական, քայլ առ քայլ, գեղարուստի վերածուած բացարձակ յաջորդականութիւն մը, որուն նմանը ոչ մէկ համալսարանի մէջ հանդիպած ենք: Հետքն իսկ չենք տեսած: Նկատի ունեցէ՛ք՝ Ամերիկայի լաւագոյն 6-7 համալսարան, յիսուն ընտրագոյն դասախաւս: Թափթփածներու հաւաքածոյ: Ուսողութեան նկատմամբ անոր ծնած անմարելի ու կոտտացող սէրն էր մեր մէջ, որ կեանքի փոթորիկներէ ետք ի վերջոյ մեզ տարաւ ուսողութեան բնագաւառը:

Աւր մը շատ ափսոսացինք, երբ յայտնեց, որ անգղիերէնով իր ունեցած իմաստասիրական գիրքերու ողջ հաւաքածոն վերջերս նուիրած էր մէկու մը: Գիրքի անհուն ծարաւ ունէինք, մանաւանդ իմաստասիրական գիրքի, եւ գիրք չկար, որ կարդայինք: Ահաւասիկ այս գիրքը կը նուիրենք ձեզի: Ասով արդէն ունեցաք երեք իմաստասիրական կարելոր գիրք: Այս գիրքը ձեր ձեռքը կը հասնի, եթէ հայկական դպրոցի «տնարէն» կոչուած շարք մը հայասպան ոճրագործները ձեր ձեռքը դնեն: Այլապէս պահանջեցէ՛ք իւրաքանչիւր տնարէնէն թէ տնարէնուհիէն. ոչ մէկ սուտը ընդունեցէ՛ք, բոլորը մեր գիրքերը ունին, ատիկա ալ՝ սերունդի մը համար բաւարար քանակով, եւ ձեզմէ հեռու կը պահեն՝ ձեզ «պաշտպանելով» հայ միտքէն, հայ գրողէն, հայ իմացականութենէն, որպէսզի յաւիտեանս իրենց էջը մնաք: Հայ դպրոցի տնարէնն է առաջին գերեզմանափորը արեւմտահայութեան:

ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՅԱԿԱՆ ԱՆԷԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Քիչ առաջ նշեցինք տրամաբանութեան խնդիրը չափագիտութեան ի յառաջագունէ չըլլալու պարունակին մէջ: Ապա ըսինք, որ տրամաբանութիւնն ինքն ի յառաջագունէ գիտութիւն մը չէ, այլ կը սերի բանականութենէն: Տրամաբանութեան մեծ խնդիրը այն է, որ թէադրութեանական գիտութիւն է եւ ոչ թէ էադրութեանական: Ասոր ձեւաբանութիւնն է՝ «եթէ այս բանը այսպէս է, ուստի» ձեւը: Հոս բանալին «եթէ»-ն է: Տրամաբանութեան իւրաքանչիւր քայլը հիմնուած է այս «եթէ»-ին ի վերայ. «եթէ նախորդը այսպէս է, ուստի յաջորդը այդպէս է»: Տրամաբանութիւնը այլ հիմք չունի բացարձակապէս: Չունի որեւէ էաբանական հիմք: Մինչդեռ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը խարսխուած է էութեան կամ անդրանցական էակարգայնութեան ի վերայ. «Քանի որ այս մէկը այսպէս է, ուստի այդ մէկը այդպէս է»: Տրամաբանութեան ձեւաբանութիւնը այս էադրութեանական ձեւաբանութեան վերացականացումն է: Իմացութեանց համատեսաբանութեան բոլոր դրոյթները էաբանական են: Տրամաբանութեան գիտութեան բոլոր դրոյթները՝ վերացական: Տրամաբանութիւնը կը սերի իմացութեանց համատեսաբանութենէն: Հետեւաբար հիմնարար չէ:

Ըսինք նաեւ՝ Եւ-ը էակարգային յղացք է, մինչդեռ կէտը՝ վերացական: Թէ՛ վերացական բանէ մը չեա կրնար էակարգային բան մը յառաջ բերել: Նոյնն է պարագան տրամաբանութեան:

Տրամաբանությունը վերացական գիտություն է: Բանականությունը՝ անդրանցական, էականագային: Այդ քու ունեցած վերացական գաղափարէդ իրականություն յառաջ չի գար՝ քանի՜ միլիոն տարի ալ որ երեւակայես: Սա միջնադարուն էաբանութեան կարեւոր խնդիրներէն մէկն էր, հերքուած միջնադարեան իմաստասէրներու իսկ կողմէ, որով եւ կը հերքուէր Աստուծոյ գոյութիւնը հաստատելու յաւակնող էաբանական տեսություն մը, նոյն կարգի տեսութեանց թերեւս կարեւորագոյնը՝ «էաբանական ապացոյց» անուանուածը: Եւ ահա այս խնդիրը տարբեր տեսքով իր կոտորը կը տնկէ Կանտի իմաստասիրութեան մէջ: Կանտ գիտակից է ասոր, բայց հակառակ իր այդ գիտակցութեան՝ անուղղակիարէն ենթակայ կը մնայ ատոր ներգործութեան եւ իմաստասիրությունը, գոնէ առերեւոյթ, կը մտցնէ փակուղի:

Եթէ չես կրնար վերացական յղացքէն էականագային յղացք բխեցնել, ատոր հակառակը կը կարենաս ընել: Կը կարենաս էականագային յղացքէն վերացական յղացք բխեցնել: Չես կրնար չափագիտութենէն էություն բխեցնել, սակայն կրնաս էութենէն չափագիտություն բխեցնել: Առնուազն՝ տեսականաւրէն կրնաս: Այս նկատողությունը, իրողութեան մէջ, բովանդակ չափագիտութեան էաբանութեան վերաբերող թերեւս կարեւորագոյն նկատողությունն է, զոր պէտք է աչքը խոթել ամէն իմաստակի ու գիտնականի, որ այլ «կարծիք» ունի չափագիտութեան մասին: Մեծ մասը, բարեբախտաբար, հասկցած է այս իրողությունը: Նախորդ պարագայի՝ վերացականէդ էականագ բխեցնելուդ, տեսական իսկ կարեւրությունը բացառուած է: Հոսկէ է, որ չափագիտությունը ստորակայ գիտություն է, կախեալ՝ մէկ այլ բանէ, որ իրմէ կախեալ չէ: Հետեւաբար բացառուած է, որ չափագիտությունը հիմքը ըլլայ իմացութեան: Կատարեալ թերիմացություն: Ուստի՝ կէտի վերացական յղացքը կը բխի Ես-ի էականագային յղացքէն, կախեալ է ատկէ եւ ստորակայ է ատոր: Չափագիտությունը՝ իր հիմնարար յղացքներով, կը բխի իմացութեանց համատեսաբանութեան գերողորտէն, որուն հիմնարար յղացքը էականագային Ես-ն է: Նոյնպէս ալ միջոցը կը բխի Ես-էն: Միջոցը ածանցեալ յղացք է եւ ոչ հիմնարար: Ես-ը այդ էականագային կէտն է: Ես-ը տարածք չունի: Մինչդեռ չափագիտութեան կէտը վերացական կէտ է:

Ասոր կողքին չափագիտությունը կը յենի տրամաբանութեան վրայ: Իսկ եթէ կը յենի որեւէ բանի վրայ, արդէն իսկ հիմնարար գիտություն չէ: Որպէսզի իր ըրած իւրաքանչիւր տողին հաստատումները իրարու կապէ, չափագիտությունը արդէն իսկ կ'ենթադրէ տրամաբանութեան նախնայնությունը իրեն վրայ: Առանց տրամաբանութեան՝ չափագիտությունը նոյնիսկ մէկ քայլ չի կըրնար առնել: Իսկ արդեւք տրամաբանությունը ինքն հիմնարար գիտություն է: Բոլորովին ալ ոչ: Տրամաբանությունը մեւս գիտություններէն կը տարբերի իր վերացականութեամբ: Աւգտակար միջոց մըն է, սակայն հիմնարար չէ եւ չի կրնար ըլլալ: Ատոր անհիմ-

նարարութիւնը, եւ ոչ թէ անհիմնութիւնը, կու գայ ատոր վերացականութենէն իսկ: Նոյն՝ կէտի խնդիրն է էութեամբ: Չես կըրնար վերացականէն իրականը ածել: Ըրածդ կ'ըլլայ վերացապաշտութիւն: Սակայն կրնան իրականէն վերացականը ածանցել: Վերացապաշտութիւնը անդրանցութիւն չէ: Այս երկու յղացքներուն տարբերակումը մտապահելը անհրաժեշտ է՝ իւրաքանչիւր քայլափոխի չիյնալու համար սխալ եզրակացութիւններու գիրկը: Ատ ալ հասկցէ՞ք արդէն, տասն անգամ տարբեր ձեւերով ըսինք: Ամէն պարագայի, Փիխտէ կ'ըսէ, թէ Կանտ անդրանցութեան կամ անդրանցական տեսլապաշտութեան հիմքերը դնելով հանդերձ՝ մերժեց անդրանցական տեսլապաշտութիւնը:

Ինչպէս: Այս վերջին նախադասութեան հաստատումը կամ ժխտումը ընող 200 իրերամերժ գիրք կարելի է գրել եւ թերեւս ալ գտնէք այդքանը, եթէ լաւ պրպտէք: Սա յաւիտեանս յաւիտենիցի կարգի շարունակուող կամ շարունակուելու ներունակութիւնը ունեցող նիւթերէն մէկն է, ինչպէս որ են Դեսկարտէսին ուղղուած քննադատութիւնները, յաճախ եւ անոր խամաճիկայնացումը: Իմաստասիրութեան դասախաւսներուն, մանաւանդ թուղթագիր նորելուկներուն, եւ հրատարակչատուներուն գործ պէտք է: Ինչ է Փիխտէի ըսածը:

Ինչ է հիմքը տրամաբանութեան: Վերացական կէտին իրական հիմքը ես-ն էր: Իսկ վերացական տրամաբանութեան իրական հիմքը բանականութիւնն է: Տրամաբանութիւնը ածանցեալ է բանականութենէն: Իմացութեանց համատեսաբանութեան առաջին իսկ քայլերուն մէջ Փիխտէ պիտի տայ տրամաբանութեան ծագումնաբանութիւնը: Այդ ծագումնաբանութիւնը կը սկսի ես-ի ինքնագիտակցութենէն, որ ինքնին երկփեղկում մըն է: Այս երկփեղկումը, որ էութիւնը տեսականաւրէն կը վերածէ ես-ի եւ ոչ-ես-ի, տրամաբանութեան առաջին քայլն է: Ես-ը եւ ոչ-ես-ը իրականութիւն են, կը մնան իրականութեան ածանցեալները: Տրամաբանութիւնը այդ իրականութենէն սերող վերացականացում է: Որ եւ հիմնարար չէ: Սա մեր նախորդ մասին մէջ տեսանք եւ հետզհետէ աւելի պիտի յստականայ:

ԲԷՈՂՄԷԻ ԴՐՈՅԹՆԵՐԸ ՓԻԽՏԷԻ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Փիխտէի այս միտքը կարգ մը լաւագոյն Փիխտէագէտներ կը համարեն ուրոյն: Ուրոյն է կարեւոր առումներով, սակայն եւ այնպէս ունի արմատներ իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ յանձին իրմէ երկու դար առաջ ապրած գերմանացի իմաստասէր կամ իմաստասիրական հակումներ թէ իր խորհրդարապաշտութեան մէջ իմաստասիրական երանգներ ունեցող Բէտհմէի: Բէտհմէ կը փորձէր պատասխան գտնել չարի առկայութեան հարցին եւ կը յանգէր այն եզրակացութեան, թէ Աստուծոյ էութիւնը կը բաղկանայ երկու սկզբունքներէ՝ «Այո»-ն եւ «Ոչ»-ը: Այս գաղափարին բարոյաբանաբանական ընթերցումն է՝ Աստուած իր մէջ ունի թէ՛ Բարին եւ թէ՛ Չարը: Այս երկու սկզբ-

բունքները՝ «Այո»-ն եւ «Ոչ»-ը միաւորուած են Աստուծոյ մէջ: Ապա Չարը կը տարանջատուի այս միաւորումէն եւ կը գոյէ ինքնուրոյն: Փիխտէի Ես-ն ու ոչ-Ես-ը կամ աստոնց ներքին կապը, թէ՛ էաբանական եւ թէ՛ բարոյաբանական առումներով, կը համընկնի Բէռնհայի այս յղացքին: Թերեւս նոյնիսկ չափազանց ճշգրտութեամբ: Որքան որ գիտենք, այս հարցը գոնէ մեր ճանչցած Փիխտէագէտներու մեզի հասանելի գրականութեան մէջ, որ, այնուամենայնիւ, սակաւաքանակ կամ սակաւաորակ չէ, ուշադրութեան չէ արժանացած: Ահա թէ ինչու խիստ աւգտակար է իմանալը իմաստասիրութեան բովանդակ պատմութեան, բան մը, որ դիւրութեամբ եւ մեծ հրճուանքով ու երանութեամբ կը կարենաք ընել ձեր պատանի տարիքին իսկ, գոնէ հոգկէ սկսեալ: Առնուազն բովանդակ գերմանական իմաստասիրութեանց պատմութիւնն ու հին եւ հնագոյն յունական իմաստասիրութիւնները, եթէ պիտի ուսումնասիրէք ոեւէ գերմանացի իմաստասէրի գործը: Այդ նպատակով է նաեւ, որ ձեզի պարգեւեցինք հնագոյն յունական իմաստասիրութիւններուն սերտողութեան համար երկու հատոր, որոնց համարժեքները դիւրին-դիւրին չէք գտներ որեւէ լեզուով, կայսերական լեզուները ներառեալ: Թերեւս շնորհակալ ըլլաք մեր մահէն ետք, բայց ինչ աւգուտ մեզի: Այդ հատորները արդէն իսկ են ձեր սեպհականութիւնը: Եթէ մեզի ձեր խոստացած 500 տարուան կեանքը տաք, ապա կ'ունենաք շատ բան: Ուրկէ՞ իմանայիք թէկուզ ընդամէնը 20 տարի առաջ, որ Արմէն Ա. ձեզի պիտի պարգեւէր մարդկութեան ապագայ Աստուածաշունչը, որուն իբրեւ այդպիսին ընդունուիլը բացառապէս կախեալ է ձեզմէ, ձեր հասունութենէն եւ ունակութենէն, կամ թէ նոյնիսկ այս հատորներէն որեւէ մէկը կամ նոյնիսկ մեր անգղիերէն գիրքերը: Այս իսկ պատճառաւ վստահ եղէք, որ հայ մշակոյթի 99.9 տոկոսը գերեզմանին մէջն է՝ իրենց կեանքին ընթացքին յաշտուած ու հրաժեշտ տուած իմացականութեանց, լոյս աշխարհ չտեսած անոնց գործերուն մէջ: Ու ասոր առաջին պատասխանատուն դո՛ւք էք: Որ նշանակէ աներկբայաւրէն՝ դո՛ւք էք նաեւ անոնց մահուան պատճառը: Եւ հիմա հաշիւ տուէք ձեզի, իբրեւ սոսկական արիւնակ մը, թէ ինչո՞ւ չէք ճանչցած զայն 20 տարի առաջ, 10 տարի առաջ, 5 տարի առաջ, եթէ չըսենք՝ այսօր: Եթէ չէք ճանչցած, ապա դուք ո՛չ հոգւոյ էք տէր եւ ո՛չ ալ իմացականութեան, ինչ ալ ըլլան ձեր երեւութական իրագործումները. աստոնց խոր շերտերէն միմիայն կեղծիք կը բուրէ: Իսկ այս երկուքը անքակտելի են. սոսկ հոգիի եւ իմացականութեան տէր մարդն է, որ կը կարենայ ճանչնալ մէկ ուրիշին մէջ թաքնուած հոգին եւ իմացականութիւնը: Տեղեմի չէիք. ուզողը տեղեակ կ'ըլլար: Առնուազն մէկ բան, որ բոլորդ ալ կը կարենաք ընել՝ մեր մատենաները նուիրելն է իմացական լոյս ունեցող պատանիներու, թէկուզ երիտասարդներու: Եթէ տնաւրէն էք կամ թէ էք մշակոյթի թէ կրթութեան եւ նոյնիսկ, թերեւս ալ յատկապէս, քաղաքականութեան պատասխանատու, ապա զանոնք

տրամադրելու ձեր շրջանակին: Դուք բաւարար երեւակայութիւն ունիք, եթէ այս հատորը կարդացած էք, որպէսզի կարենաք մտածել, թէ ուրիշ ինչ կրնաք ընել:

ԱՆՀԱՍՎԱՅՈՂՈՒԹԵԱՆՅ ԿԱՐԳ ՄԸ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Հոս պէտք է նշենք, որ Փիխտէ իր վերոնշեալ հաստատումը ես-ի եւ ոչ-ես-ի իրականութիւն ըլլալուն մասին հարցականի տակ կ'առնէ՝ համարելով իմացաբանական դրոյթներ եւ ոչ թէ գոյաբանական: Պէտք է ուշադիր ըլլաք չըսելու՝ էաբանական, քանզի էաբանական դրոյթ ըլլալու համար անհրաժեշտ չէ, գոնէ ըստ երեւոյթին, բանի մը կոշտ գոյութիւնը կամ գոյականութիւնը: Ապա Փիխտէ, երբ կը խաւսի գոյութեան մասին, զայդ յաճախ կ'անուանէ էութիւն: Հոս ունինք երկու խնդիր:

Առաջինը՝ եզրերու յստակացման եւ տարրորոշման խնդիրը: Երկրորդը՝ էաբանութեան վերաբերող կարելոր խնդիր մը կամ խնդիրներ: Այս խնդիրները պիտի չքննարկենք. ձեր ապագայ Փիխտէագէտին գործն է: Ասոնցմէ մէկ մասին երեսանց պիտի դպչինք սակայն: Եթէ փորձէք աւելի խորանալ Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ այնքանէն, որ տրուած է ձեզի այս հատորով, պիտի առնչուիք այդ խնդիրներուն: Ատոր համար անհրաժեշտ է նախ լաւ իմանալ Կանտի իմաստասիրութիւնը՝ կարելիագոյնս խուսափելու համար ենթադրութեանց հիմամբ կատարուած ենթադրութիւններէ: Իսկ քանի՞ հոգի կայ աշխարհի մէջ, որ լաւ հասկցած է Կանտի իմաստասիրութիւնը: Շատ սակաւ: Փիխտէ կ'ըսէ, թէ իր Ժամանակակիցներէն գրեթէ ոչ մէկը հասկցած է զայդ: Անշուշտ բուն եւ միակ հասկցողը ինքն է եւ մէկ-երկու անձ, որոնք, ըստ Փիխտէի, կարգ մը կարելոր բաներ հասկցած են, թէեւ ոչ լիակատար կերպով:

Սա սոսկ իբրեւ կատակ չէ, որ կ'ըսենք. որոշ ճշմարտութիւն կայ այս խաւքին մէջ: Փիխտէ, այնուամենայնիւ, մատը կը դնէ իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ չսպիացող վերքի մը վրայ: Ինչ պարտաւոր է իմաստասէր մը մէկ այլ իմաստասէրի գործը հասկնալու: Այսպիսի հաստատում մը խիստ տարաւրինակ կրնայ թուիլ մեր այսաւրուան իմացական զգայնութիւններուն, զգայնութիւններու, որոնք առաւելաբար կը սնին մեկնաբանականութեան ի վերայ խարսխուած մեր գիտակարգերէն:

Թէեւ կը կարենանք Փիխտէն քննադատել վերոնշեալ միտքին համար, զոր, ամէն պարագայի, չ'ընդհանրացնէ՝ սահմանափակուելով Կանտի կողմէ Փիխտէի իմաստասիրութեան մեկնաբանութեան հարցին, կ'առերեսուինք իմաստասիրութեան պատմութիւնը կաշկանդող ընդհանուր երեւոյթի մը հետ, որ կարծէք ընդհանրապէս ուշադրութեան չ'արժանանար:

Ինչ պարտաւոր էր Կանտ սերտելու Փիխտէի իմաստասիրութիւնը:

Արդէն տարիքը առած մարդ: Մէկ ալ պէտք է նստի ասոր-անոր իմաստասիրութիւնները ուսումնասիրէ: Ատիկա մենք է՝

իմաստասիրութեան պատմութիւնը գրողներս, որ ժամանակի անցեալէն եկող գիծ մը քաշելով՝ իմաստասէրները այդ գիծին վրայ կը տեղադրենք եւ ապա կուշտ ու կուռ կը քննադատենք, թէ ասի ասոր իմաստասիրութիւնը չէ հասկցած, անի անոր իմաստասիրութիւնը չէ հասկցած: Այսինքն՝ իմաստասիրութեան պատմութեան դասախաւսի մը պաշտաւնը կը հագցնենք մեր տեսած իւրաքանչիւր իմաստասէրի մարմնոյն վրայ: Սա մասամբ մը դասախաւսական նախապաշարում է: Իմաստասէրը առաջին հերթին դասախաւս չէ: Եթէ իմաստասէր մը պէտք է ճիշդ հասկնայ մէկ այլ իմաստասէրի գործը, ապա պէտք է ողջ կեանքը նստի ու անոր իմաստասիրութիւնը սերտէ: Սա դասախաւսի գործ է եւ ոչ թէ իմաստասէրի: Անհնար է, որ իմաստասէր մը կարենայ ճիշդ հասկնալ ո՛րեւէ այլ իմաստասէրի մը գործը, եթէ պիտի դառնայ իմաստասէր եւ ոչ թէ իմաստասիրութեան դասախաւս: Կեանք մը բաւարար չէ այդ երկուքը համատեղ լիարժեքաւրէն ընելուն: Սա չի՛ նշանակեր, թէ իմաստասէր մը պէտք չէ՛ ճիշդ հասկնայ մէկ այլ իմաստասէրի գործը: Ընհակառակն՝ պէտք է իր լաւագոյնը ընէ, մանաւանդ հասկնալու իրեն նախորդող իմաստասէրներուն իմաստասիրութիւնները, առաւել եւս եթէ անոնց յղած ծամբայէն է, որ կը քալէ: Սակայն նշեալը չի՛ կրնար չափանիշ ըլլալ իմաստասէր մը արժեւորելուն, առնուազն չի՛ կրնար կարեւորագոյն չափանիշը ըլլալ:

Հոսկէ կը բխի նաեւ մէկ այլ յարակից երեւոյթ: Նոր սերունդը սովորաբար միշտ կը փորձէ արժեզրկել հինը: Ասոր տակը կայ թաքնուած կեանք երեւոյթի մէկ իրականութիւնը: Իւրաքանչիւր սերունդ ի՛ր արեւը կը փնտռէ եւ կը փորձէ դուրս գալ նախորդ սերունդներու արեւներուն տակէն, որպէսզի ստեղծէ իրենը: Ինքնահաստատուի: Մինչդեռ արեւը մէկ է: Սա մասամբ մը Արեւմտեան հոգեբանութիւն է՝ միշտ նորարութեան հետամուտ, հինը արժեզրկող, նոյնիսկ արհամարհող: Հայերուս մէջ դժբախտաբար լսած ենք դոյնպիսի շատ արտայայտութիւններ: Սա նաեւ քիչ մը երիտասարդական հոգեբանութիւն է, որ տարիքի հետ սովորաբար կը մեղմանայ, թէեւ ոչ միշտ: Նոյնիսկ մեծ ակադեմականներ երբեմն, թէեւ պատկառանքով է, որ կ'արտայայտուին իրենց մեծ ուսուցիչներուն մասին, այնուամենայնիւ որոշ վերապահութիւն մը լսեցնել կու տան: Այլապէս կը կարծեն, թէ իրենց գործը փոքր պիտի երեւի: Վախ: Ասոնց վախը պէտք է բռնել: Անհրաժեշտ չէ հրապարակային կամ ընկերային հանդիպումներու ժամանակ ուսուցիչիդ թերութիւնները մատնանշելը: Ատով չէն մեծնար: Ընդհակառակն՝ կը փոքրանաս: Բանիմաց ընթերցողը ունի՛ երկուքիդ ալ գործերը եւ ունակ է այդ տարբերութիւնները տեսնելու եւ արժեւորելու: Քու ինքնարժեւորմանդ կարիքը չունի: Իսկ անբանիմացի ինչի՞ն է պէտք նկատողութիւնդ: Որպէսզի հասարակական դրամագլուխ դիզես՝ արժեզրկելով ուսուցիչդ կամ նախորդ սերունդի պատկառելի մտաւորականը՝ անուղղակի ուսուցիչդ: Ապուշի աչքին թերեւս «մեծ» երեւաս: Սա՛ պիտի ըլ

լայ քեզ բաւարարողը: Բայց բանիմաց մարդու աչքին պիտի փոքրանաս: Ան պիտի տեսնէ առաջին հերթին հոգեբանական թերութիւններդ եւ ոչ թէ ըսածիդ ճշմարտացիութիւնը: Հոս կը յիշենք Արիստոտէլը: Արիստոտէլի բազմահազար էջերուն մէջ խոշորացոյցով պէտք է փնտռես Պղատոնի մասին որեւէ քննադատութիւն: Իմաստասիրութեան շատ մը դասախաւսներ մինչեւ հակառակութիւն մը չգտնեն, գիշերը չեն կրնար քուն մտնել: Ասոնք իրենց պատկերով է որ ո՛չ թէ կը մատուցեն այլ կը ստեղծեն իմաստասիրութեան պատմութիւնը: Իրենց տխեղծ պատկերով: Երբեմն կը մտածես՝ արդեւք ասոնք իրենց ունեցած կարողութիւններով հանդերձ քիչ մը հոգեբանական մշակման կարիքը չունին:

Սերունդներու հերթափոխութեան այս երեւոյթին վերաբերող չես գիտեր ինչո՞ւ այս պահին իբրեւ ցայտուն աւրինակ մեր աչքին կու գայ Հեյդեգգեր, հակառակ անոր որ սա համընդհանուր երեւոյթ է: Հեյդեգգերի իմաստասիրութեան մէջ գրեթէ կարելոր յղացք մը չես գտներ, որ չսերի Փիխտէի իմաստասիրութենէն: Հեյդեգգերի մասնագէտներէն քանի՞ն արդեւք իրազեկ է ասոր: Թերեւս ոչ մէկը: Դուք արդէն իսկ իրազեկ ըլլալու կարելիութիւնը ունիք: Հեյդեգգեր Փիխտէի ամբողջ շարք մը եզրերը փոխարինած է իրենիւններով՝ ատոնց տալով իր սեպհական գունաւորումները: Հաւանաբար ոչ մէկ տեղ կ'ըսէ՝ ես այս եզրը առի Փիխտէէն եւ իմ անձնական գունաւորումս տուի ասոր: Մի՛ սպասէք այդ կարգի համեստութիւն Հեյդեգգերէն: Սա մէկ աւրինակ է սոսկ այս թերեւս կեանքի եղելութենականութեան վերաբերող գործընթացին, որով իւրաքանչիւր սերունդ իր արեւը կը փորձէ գտնել՝ իր անկախութեան արժանապատուութիւնը այդպիսեաւ հաստատելով: Աւելի լաւը ընել չէ սորված հոգեբանաւրէն: Կենդանիէն ի մարդ փոխանցման եղելութենական գործընթացի մը հետ է գործերնիս: Հոս է նաեւ որ կը կարելորուի Փիխտէի բարոյաբանութիւնը: Իսկ մեր ամէնագէտ դասախաւսները, գոնէ այնպիսիք, որոնք սիրահարելով իրենց անձնական իմաստասէրին, երկինք կը հասցնեն զայն՝ ի հաշիւ ուրիշներու, կամ ալ կը քննադատեն զայն՝ իրենց գերիմացութիւնը փաստելու նպատակաւ, ի վիճակի չեն իմաստասիրութեան պատմութիւնը տալու: Սա է նաեւ կարելոր պատճառներէն մէկը, որ ինչո՞ւ պէտք է ուսումնասիրէք իմաստասէրի մը գործերը եւ ոչ թէ բաւարարուիք անոր իմաստասիրութեան վերլուծումներով ու դասագիրքային գրեթէ անպէտք մեկնաբանութիւններով: Կրնանք նոյնը ըսել մեր այս գործին մասին: Ո՞վ գիտէ: Թերեւս կարենանք: Իմաստասիրութեան պատմութիւնը քիչ մը աւելի աշալըջութիւն կը պահանջէ:

Վերոնշեալ հարցին պատասխանը Կանտ ինքն կու տայ: Երբ Փիխտէ կ'այցելէ Կանտին Կենեգսբերգ եւ հոն կը գրէ իր առաջին գիրքը տպաւորելու համար Կանտը, Կանտ իրաւք որ խորապէս կը տպաւորուի եւ կ'աւզնէ Փիխտէին զայդ հրատարակելու գոր-

ծին մէջ՝ գիրքը իր իսկ հրատարակիչին յանձնարարելով, ինչպէս որ զայս մեր առաջին էջերուն մէջ նշեցինք: Փիխտէ իմաստասիրութեան ասպարէզ կը մտնէ շնորհիւ Կանտի աւգնութեան: Սակայն Կանտ կը մերժէ գիրքին մասին իմաստասիրական վերլուծութիւն մը գրելը: Ինչո՞ւ: Պարզապէս այն պատճառաւ, որ ատոր համար պէտք է նստի եւ խորապէս, տող առ տող ուսումնասիրէ գիրքը՝ ամիսներ տրամադրելով այդ գործին: Հոն է հարցը: Իսկ ինչպէս իմաստասէր մը իւրաքանչիւր իր գլխուն ինկած իմաստասէրի գործին մասին անաչառ գնահատական մը պէտք է կարենայ տալ, եթէ, խաւքի աւրինակ, պիտի աղերսուի տուեալ իմաստասէրի տասնեակ գիրքերուն հետ՝ դեռ չհաշուած այլ գրութիւնները: Անշուշտ ամէն բան այդպէս սեւ-ճերմակ չէ, եւ իմաստասէր մը պարտի գոնէ զինք նախորդող իմաստասէրներուն գործերը կարելիագոյնս ճշգրիտ հասկնալ, եթէ իր ըսելիքը որեւէ հիմնաւոր արժէք պիտի ունենայ: Բայց սա զաղափար մը կու տայ ձեզի մարդկային կեանքի սահմանափակումներուն մասին: Ասոր համար անհրաժեշտ է, կարելիութեան պարագային, կանուխ տարիքէն սկսիլ իմաստասիրութեան սերտողութիւնը: Յանկալի է՝ 12 տարիքէն եւ ոչ ուշ, քան 14-ը: Սա մեր երազն էր: Մեր երազն էր ձեզի համար այդ ակադեմիան ստեղծելը: Մեր երազն է, որ իմաստասիրութիւնը դասաւանդուի աշխարհի բոլոր հայկական վարժարաններուն մէջ: Գնա՛ տնաւրէն գտիր, որուն կարենաս համոզել: Կա՛մ դիմացինը խենթի տեղ կը դնեն, կա՛մ տակերնին կ'ընեն: Իմաստուն են: Իրենք «էշեա» կը դասաւանդեն: Ինչ կարիք կայ իմաստասիրութեան: Աւելորդ գլխու ցաւ: Սա հայ դպրոցի տնաւրէններուն գոնէ որոշ մէկ մասին մակարդակն է: Մի՛ զարմանաք, թէ ինչո՞ւ, իբրեւ ազգ, կը ճահճանանք՝ կրօնականացման ու ասորականացման ճամբան բռնելով՝ վկայեալ տգիտութեամբ յիմարանալով, վկայեալ յիմարութեամբ պարծենալով ու աշխարհի երեսէն ընդմիշտ վերացման ճամբան բռնելով: Կոյր զկուրայն առաջնորդելով: Այն աստիճանի պարծենկոտ են ու մեծամիտ, որ ոչ մէկերնուն գիտակցութեան մէկ բջիջին իսկ մէջ կը մտնէ մնացորդն իսկ այն ահազանգի ալիքին, զոր հնչեցուց Միացեալ Ազգերու համապատասխան գործակալութիւնը արեւմտահայերէնի անէացման մասին: Նոյնիսկ վրան կը խնդան, քանզի իրենք աւելի լաւ գիտեն իրողութիւնը: Դեռ քանի մը աշակերտ կայ իրենց ձեռքին տակ, զորս կը կարենան իրենց էջի քուռակի խելքով կաղապարել: Յարգինս մեծագոյն զոհողութիւններու եւ հրաշքով հրատարակուած ու իրենց նուիրուած իմաստասիրութեան այս գիրքերը աղբանոց կը թափեն: Սա՛ է «հայ դպրոցի տնաւրէն» կոչուած լկտի աւանակներուդ եւ բանտ դրուելիք քրէագործներուդ էութիւնը:

Վերոբերեալը ըսելէն ետք ուրուագիծ մը գոնէ տանք Կանտի իմաստասիրութեան հետ իր իմաստասիրութեան ունեցած նոյնութեանց եւ տարբերութեանց մասին Փիխտէի տուած գնահա-

տականին: Գոնէ առանցքային մէկ-երկու յղացքի մասին: Այս յղացքները, ամէն պարագայի, չափազանց կարեւոր են Փիխտէի իմացութեանց համատեսաբանութիւնը աւելի խորքային կերպով հասկնալու համար:

ԻՆՔՆ ԻԻՐԵԱՄԲ ԳՈՅԻ ԱՆԴՐԱՆՅԱԿԱՆ ԻՆՉՈՒԹԻՒՆԸ

Կանտ կը խաւսի «ինքն-իւրեամբ-գոյ» իրականութեան մը մասին: Ամբողջ խնդիրը այս «ինքն-իւրեամբ-գոյ»-ի ինչ ըլլալուն մէջ է: Ոչ թէ էաբանական առումով, ուր, Կանտ կ'ըսէ, մուտք չունինք, իմացականաւրէն մուտք չունինք ատոր մէջ, այլ առնուազն տեսակարգային, իմացաբանական առումով: Կանտ ինքն այս «ինքն-իւրեամբ-գոյ»-ին կը հագցնէ «նումենոն» եզրը՝ զայդ հակադրելով «փենումենոն»-ին՝ երեւոյթին: Եւ հոսկէ կը ծագի 2,5-դարեայ անհասկացողութեան ամբողջ պատմութիւնը: Սա յառաջ կու գայ հետեւեալէն. երբ կ'երեւակայենք բան մը, որ երեւոյթին հակառակն է կամ հակադիրն է, ինչ կու գայ միտքերնիս: Ինչն է երեւոյթին հակառակը: Այս հարցին գրեթէ ամէն մարդ, մանաւանդ կրանական նախապաշարումներով լուացուած մարդը, կը պատասխանէ՝ էութիւն: Կը հակադրենք «էութիւնն» ու «երեւոյթը» իրարու: Այդպէս էր Պարմենիդէս Հայեդեցիի արերէն սկսեալ:

Բայց միթէ երեւոյթին հակադիրը էութիւնն է: Ոչ, ի հարկէ: Սակայն մարդ, մանաւանդ կրանական նախապաշարումներով լուացուած մարդը, պիտի չկարենայ այդ զանազանումը ընելը: Ի հարկէ երեւոյթին հակադիրը էութիւնն է, ուրիշ ինչ կրնայ ըլլալ. այսպէս պիտի մտածէ ան: Եւ արդէն ինկաւ ինքն իր փորած փոսը, ինքն իր ծուղակը: Միթէ չենք կրնար, առանց նոյնիսկ որեւէ կերպ բարդացնելու այս հարցը, պարզապէս ըսել, որ երեւոյթին հակառակը աներեւոյթն է: Շատ դժուար է ասիկա մտածելը: Պատմութիւնը ցոյց կու տայ, որ՝ այո՛, ոչ միայն շատ դժուար է, այլ անկարելի ըլլալու չափ դժուար է:

Իսկ եթէ այս մարդոց հարց տանք, թէ ինչ է աներեւոյթն ինքն, պիտի ըսեն՝ անշուշտ որ էութիւնն է: Պիտի տեսնէք, որ ազատում չունին իրենց նախապաշարումներէն: Ոմանք, աւելի խորատես ըլլալով, գոնէ պիտի կարենան ըսել՝ ոչինչը: Սա թէեւ պատասխանը պիտի չըլլայ մեր հարցին, սակայն իմաստասիրաւրէն պատկառելի եւ քննարկելի պատասխան է: Արդ, ինչ է Կանտի ըսածը:

Կանտ կ'ըսէ, թէ երեւոյթը, որ փորձառականութեամբ է ընկալեալ, կ'ըմբռնուի, կը հասկցուի, գիտակցութեան ենթակայ կը դառնայ ստորոգութիւններու միջոցաւ, որոնք միտքի բանումին արէնքներն են: Երեւոյթները այս արէնքներուն միջոցաւ է, որ կ'ըմբռնուին: Մեր գիտակցութիւնը այդ արէնքներուն միջոցաւ է, որ երեւոյթները իբրեւ այդպիսիք կը հասկնայ: Երեւոյթը ինչպիսին ալ որ է, սոսկ այդ արէնքներուն միջոցաւ է, որ այդպիսին է: Այսինքն՝ մեզի՛ մարդուն համար է այդպէս:

Եթէ երեւակայենք այլ արէնքներով բանող միտք մը, ապա այդ երեւոյթները այլ երեւոյթներ պիտի ըլլան այդ միտքին համար: Հոս կայ ընդհանրական բան մը, որ յատուկ է բոլոր մարդոց: Եւ Կանտի իմաստասիրութեան հզարութիւնը հաստատող միտքերէն մէկը ահաւասիկ սա՛ է. ընդհանրական մարդուն գիտակցութեան արէնքներուն մշակումն ու այդ գիտակցութեան տարորոշումը կարելի այլ գիտակցութիւններէ, թէեւ վերջինիս սոսկ մատնանշումով՝ առանց իմաստասիրական նիւթի վերածելու: Եթէ կ'ուզէք մեծ իմաստասէր մը դառնալ, ահաւասիկ ձեզի ասպարէզ մը:

Ինչ կը բխի հոսկէ: Երեւոյթը ենթակայ է արէնքներու, որ պէսզի նոյնիսկ կարելի ըլլայ զայդ իբրեւ երեւոյթ ընկալել: Ուստի այդ արէնքները գերադաս են երեւոյթին: Ի յառաջագունէ արէնքներ են: Ասով՝ Կանտ քարուքանդ կ'ընէ փորձառականութեան տեսութիւնը, որ առ այնր էր եւ առ այսր կը մնայ Արեւմտեան մտածելակերպի խարխախը՝ միշտ լեցուած ատելութեամբ եւ ինքնագովական արհարմարահանքով ու բացարձակապէս անհիմն մեծամտութեամբ միտքի իմացապաշտ թէ բանապաշտ ուղղութիւններու դէմ:

Այս արէնքները միտքին արէնքներն են: Այս արէնքներով է, որ կը բանի մարդուն միտքը: Կանտ հոս կ'ընէ թերեւ իր ամենէն կարեւոր հաստատումներէն մէկը, որոյ միտք բանին հետեւեալն է. քանի որ այս արէնքներով է, որ երեւոյթը մեզի համար երեւոյթ է եւ այն երեւոյթն է, որ է, եւ քանի որ այդ երեւոյթը կըրնար, երեւոյթ ըլլալով հանդերձ, տարբեր երեւոյթ մը ըլլալ մեզի համար այլ արէնքներու առկայութեան պարագային, ուստի կարելի է կռահել, թէ կայ աշխարհ մը մեր գիտակցութեան սահմաններէն անդին, որ կը բովանդակէ մեր գիտակցութիւնը: Այս աշխարհը ենթադրելի աշխարհ է: Անհրաժեշտաբար ենթադրելի՝ մեկնելով մարդկային բանականութեան բանումի եղանակներէն: Ոչ ատոր գոյութիւնը ի վիճակի ենք մեր գիտակցութեան սահմաններուն մէջ հաստատելու,— իսկ մենք մեր գիտակցութենէն անհնար է, որ դուրս կարենանք գալ,— ոչ ալ, եթէ այդպիսի աշխարհ մը իրաւք գոյութիւն ունի, կը կարենանք որեւէ բան իմանալ ատոր մասին, քանզի դարձեալ չենք կրնար դուրս գալ մեր գիտակցութեան սահմաններէն:

Ամբողջ խնդիրը այս կարելի կամ ենթադրեալ աշխարհին ինչ ըլլալուն կամ չըլլալուն մէջ է: Կանտ կ'ըսէ, թէ ոչ մէկ բան կրնանք այդ մասին գիտնալ, բացարձակապէս ո՛չ մէկ բան,— իրողութեան մէջ անոր այս հաստատումն էր զինք փրկողը կրաւնական հալածանքէ, քանզի այսպիսի հաստատումով մը չէր ժրիտուէր հաւատքի կարելիութիւնը բանական գիտակցութեամբ բացարձակապէս անիմանալիին մասին, որով ալ կրանք իր սեպհական ծակերը կը կարենար որոնել այդ բացարձակապէս անիմանալիին եւ իրեն միջեւ,— սակայն Կանտը մեկնաբանողները 2,5 դարէ ի վեր կը կրկնեն, թէ այդ «աշխարհը» էութիւնն է:

Եւ «էութիւն» ըսելով՝ շատերը կամ շատ-շատերը կը հասկնան նիւթականութիւն կամ նիւթականութեան պէս բան մը, բարեմը-տութեամբ կրնանք ըսել՝ առարկայականութիւն: Այն է՝ այդ աշխարհը կայ եւ այդ աշխարհը բուն «առարկան» է, մեր տեսած ու գիտցած նիւթին ետեւը գտնուող գաղտնի «առարկան»,— ուզեն անունը ոյժ դիր, ուզեն Սատանայ թէ Աստուած դիր, ինչ ուզեն դիր,— այն բուն բանը, որուն հասու չենք, եւ թէ երեւոյթ կոչուածը այդ բուն բանին արտայայտութիւնն է մեր մարդկային գիտակցութեան աշխարհին մէջ:

Ասկէ աւելի գէշ կերպով կարելի չէ մեկնաբանել Կանտի իմաստասիրութիւնը: Եւ այս՝ Կանտի իմաստասիրութիւնը գլխիվայր շրջող մեկնաբանութիւնն է, որ համապարփակ կերպով կ'ընդգրկէ կարծէք բովանդակ աշխարհը՝ առնուազն Կանտի մասին հազարաւոր նորելուկ կռկռացողներու աշխարհը: Եւ մի զարմանաք, որ ար մը «արհեստական բանականութիւն» կոչուած արհեստական անբանականութիւնը, հիմնուելով այս բազմահազար ընդհանրացումներուն վրայ, ինք եւս նոյնպէս մտածէ՝ ձեզ խրեւով յաւիտենական տգիտութեան անդունդը:

Կանտ կ'ըսէ, որ այս արեւնքները միտքի արեւնքներ են: Այն է՝ ասոնցմէ ներս թէ դուրս ինչ արեւնքներու մասին ալ խաւսիս, միտքի արեւնքներու մասին է, որ խաւսած պիտի ըլլաս: Ասոնք մտավարչական արեւնքներ են եւ ոչ թէ կերտաբանական, ո՛չ էաբանական: Ամբողջ նիւթը միտքի բանումի արեւնքներուն մասին է եւ ո՛չ թէ միտքէն դուրս գտնուող էութեան մը կամ գոյութեան մը մասին: Չկայ այսպէս կոչուած երեւոյթներուն ետին պահուլտած ինքն-խրեամբ գոյ արտաքին իրականութիւն մը: Այն, ինչ որ կայ, միտքին մէջ է: Միտքի անդրանցական արեւնքներուն մասին է խաւսքը եւ ո՛չ թէ արտաքին իրականութեան մը: Կանտի այս «նումենոն» կոչածը, զոր թէաբար այս պահուն կրնանք կոչել աներեւոյթը, մարդու միտքին կողմէ ստեղծուած անհրաժեշտականութիւն է, այն է՝ առկայ է սոսկ մարդու միտքին համար: Հոսկէ չենք կրնար «արտաքին» բան մը յերերել բացարձակապէս: Հոս է անդրանցականութեան բուն իմաստը, որ կարծէք չի հասկցուիր:

Փիխտէ կ'ըսէ, թէ հոն է այն գլխաւոր խնդիրը, որով Կանտը մեկնաբանողները առհասարակ գլխիվայր շրջած են անոր իմաստասիրութիւնը:

Կանտի այս յղացքը՝ թէաբար երեւոյթին «հակադիրը», իմացաբանական յղացք է եւ ոչ թէ էաբանական՝ առարկայականութեան կամ նիւթապաշտութեան իմաստով: Ապրանք մը չէ, նիւթ մը չէ, հոգի մը չէ, Աստուած չէ, Դժոխք չէ: Ո՛չ մէկ «բան» է: Ոչինչ է՝ այս իմաստով: Այս «աներեւոյթը» միտքին մտային արեւնքներուն անհրաժեշտաբար առկայ, ենթադրելիարեւն առկայ ամբողջութիւնն է, որով միտքը միտք է եւ որով միտքը առհասարակ կը հասկնայ երեւոյթ կոչուած բանի մը երեւոյթութիւնը:

Իսկ երեւոյթութիւնը ինքնին «բան» մը չէ: Երեւոյթ, այն

է՝ մեզի համար, մեր միտքին մէջ եղած «բան» մը: Երեւոյթն ալ, արէնքն ալ, աներեւոյթն ալ մեր միտքին մէջ են: Մարդուն միտքին մէջ: Խաւքը այս մտային, անդրանցական երեւոյթներուն մասին է եւ ոչ թէ «արտաքին» իրականութեան մը մասին: Այս «աներեւոյթն» ինքն, իբրեւ աներեւոյթ, մտային անհրաժեշտաբար ենթադրուող համալիր մըն է եւ ոչ թէ արտամտային՝ արտաքին:

Ասով հանդերձ՝ Փիխտէ կ'ըսէ, թէ Կանտի իմաստասիրութիւնը կ'առաջնորդէ իրապաշտութեան՝ վերը նշուածին: Ըսել կ'ուզէ, թէ լիարժէք անդրանցական իմաստասիրութիւն չէ, քանզի Կանտ այս միտքի արէնքները թուեց, սակայն ատոնց իմաստասիրական ծագումնաբանութիւնը չտուաւ: Եւ դժուար ալ չէ, ենթադրել, թէ ինչո՞ւ: Սակայն աւելին ըսելու համար ցանկալի պիտի ըլլայ նախ լիարժէքարէն ուսումնասիրել Կանտի իմաստասիրութիւնը: Ահա այսպէս փախուստ կու տանք դժուար նիւթէ մը՝ մեր աւճիքը ազատելով ձեր ձեռքէն, — որպէսզի յետոյ ալ մեզ լաւ մը քննադատէք, — եւ նիւթերնիս կը շարունակենք: Վնաս չունի: Ուզածնու՞ չափ քննադատեցէք, միայն թէ մարդ դարձէք: Սակայն գոնէ այնքանը ըսենք, որ Փիխտէ մատը կը դնէ վերքին վրայ. ինչո՞ւ պէտք է բանականութիւնը, գոնէ մարդկային բանականութիւնը, բանի Կանտի թուած 12 ստորոգելիներով. ինչո՞ւ 12 եւ ոչ թէ 52: Ո՞վ ըսաւ, որ ասոնք են եւ լոկ ասոնք են բանականութեան ստորոգելիները կամ այն արէնքները, որոնցմով բանականութիւնը կը բանի: Կանտ ուրկէ՞ գիտէ ասիկա. արդեւք երազին մէջ տեսաւ: Ուրկէ՞ բերաւ այս արէնքները: Ինչէ՞ն է, որ հետեւցուց: Ինչ հիմքերու հիմամբ մտածածը մտածեց: Մտածածը մտածեց: Հոն է իմաստասիրութեան բանալին: Թէ՛ ինչ է իմացումին իմացութիւնը: Ինչն է իմաստասէրի մը մտածումին ետեւը թաքնուած ենթադրեալը կամ ենթադրեալները: Ինչն է այն, որոյ հիմամբ բան մը իբրեւ իմացութիւն կը կարենանք ընդունիլ: Ինչն է փաստը փաստ ընողը: Սա՛ է բո՛ւն իմաստասիրական հարցը, որ իմացութեան իմացութիւնն է, իմացաբանութեան իմացաբանութիւնն է: Եթէ եզրը չխաթարենք մերաւրեայ մեկնաբանութիւններով, կը կարենանք ըսել՝ անդրիմացաբանութիւնը: «Իմաստասիրութեան» իմաստասիրութիւնը: Առ այդ իմաստասիրութիւն կարծուածին իմաստասիրութիւնը: Մտածումին իսկ հիմքերը եւ ոչ թէ մտածածեալին ու գոյին հաշտեցումը: Ինչ հիմքերու վրայ Կանտ իր մտածածը կառուցեց, փաստածը փաստեց, եթէ որեւէ մէկ բան փաստեց, ի հարկէ: Ինչ փաստերու հիմամբ համոզուինք, որ ասոնք են բանականութեան արէնքները:

Պատասխանը՝ ոչ մէկ: Բացարձակապէս ոչ մէկ: Կանտ պարզապէս երեւակայեց ու թուեց զանոնք, սակայն այդ արէնքներուն ծագումնաբանութիւնը չտուաւ: Եւ ահա Փիխտէ ինքն պիտի լծուի այդ գործին՝ բանականութեան արէնքներու հատ առ հատ հետեւողականարէն յետադրելու գործին՝ բացարձակ ու ան-

խուսափելիաւրէն բացայայտ սկզբունքէ մը սերելով, ինչպէս որ է պարագան չափագիտութեան մէջ: Կը կարենանք արդեւ ըսել, թէ Եկղիղի արէնքները սխալ են կամ թէ անհիմն են,— յիշեցէք մանաւանդ վերջինը՝ անհիմնութիւնը, քանզի կարգ մը մեծագոյն Փիխտէագէտներ այս սխալին մէջ կ'իյնան,— պարզապէս այն պատճառաւ, որ Եկղիղ զանոնք կը սերէ բացայայտ եւ անապացուցելի սկզբունքներէ: Չենք նոյնիսկ յանդգնիր մտածելու ատանկ բան մը: Նոյնն է պարագան իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ, որ անդրանցական իմաստասիրութիւնն է: Փիխտէ այդ արէնքները հերթականաւրէն, հատ առ հատ պիտի սերէ մէկ բացայայտ սկզբունքէ: Սա՛ պիտի ըլլայ անոր բովանդակ կեանքին գործը: Եւ սա՛ է այն ոսկէ դերձանը, որ իրարու կը կապէ անոր իմացութեանց համատեսաբանութեան քսանամեայ բոլոր, նոյնիսկ արտաքինապէս իրարու հակոտնեայ թուող, փորձերը:

Ասոր կողքին Փիխտէ մատը կը դնէ ասկէ իսկ բխող մէկ ալ՝ աւելի կարելոր հարցի մը վրայ, որ եւ պիտի դառնայ անոր իմաստասիրութեան, որ է՝ անդրանցական իմաստասիրութեան միտք բանին կամ աներեւելի մեկնակէտը: Հայեցողութեան էաբանութիւնը: Կրնաք ըսել նաեւ՝ իմաստաբանութիւնը: Ինչ է հայեցումը: Այն է՝ ինչ է վերոնշեալին անդրանցական կառոյցը: Ինչ է իմաստասէրին մտածումը ընդունելի մտածում ընողը՝ փաստի վերածողը: Սա, Փիխտէ պիտի ըսէ, եւ իրաւամբ, իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ առաջին անգամ տեղի ունեցող յեղափոխական մատեցում է: Ասով ալ կը յատկանշուի անոր իմաստասիրութիւնը, նաեւ կը կարելորուի այդ իմաստասիրութեան խորքային արժէքը: Ինչ է հայեցողութիւնը: Ասոր պատասխանը եթէ կարենաք տալ, ապա պիտի տեսնէք, որ զինք նախորդող բոլոր իմաստասիրութիւնները, ներառեալ Կանտինը, թերեւս բացառութեամբ՝ Արիստոտէլինը, յաւդա կը ցնդին: Սա է նաեւ Փիխտէն ենթագիտակցաբար ատելուն, զայն արհամարհելուն ու մոռացութեան մատնելուն թերեւս գլխաւոր պատճառը:

Երբ Կանտ կ'ընէ, խաւքի արինակ, այսպիսի հաստատում մը՝ ճշմարտութիւնը յղացքին եւ զգայութիւններուն համապատասխանութիւնն է, ինչ ըսած կըլլայ: Իրողութեան մէջ ինքզինք հակասած կ'ըլլայ եւ ոչ մէկ բան աւելի: Ինչո՞ւ: հետեւեալ պատճառաւ.

Եթէ ճշմարտութիւնը յղացքին եւ զգայութիւններուն համապատասխանութիւնն է, ապա Կանտ ուրկէ՞ բերաւ իր ըրած այս հաստատումը: Արդեւք, եթէ ճշմարտութիւնը ճշմարտութիւն է, այն է՝ է բան մը, զոր առնուազն պարտադրաբար պէտք է լուրջի առնել, ապա Կանտի կատարած հաստատումը ճշմարտութիւնն է: Պահ մը գիրքը մէկ կողմ դրէք եւ մտածեցէք այս մասին:

Բացարձակապէս ոչ: Այլ՝ ճշմարտութեան բացառումն է: Ինքնին հակասութիւն է: Ինչո՞ւ: Քանզի այս նախադասութիւնը կամ հաստատումը ինքն զգայութեանց եւ յղացքի համապատասխան

նումը չէ: Ո՛ւր է զգայութիւնը Կանտի այս հաստատումին մէջ: Ո՛չ թէ հաստատումի նիւթին մէջ, որ զգայութեանց կը վերաբերի, այլ կատարուած հաստատումին մէջ, հոս կրնանք ըսել՝ ձեւին մէջ: Ո՛ւր է զգայութիւնը Կանտի տրամաբանութեան մէջ: Կանտ տրամաբանական հաստատում մը կատարեց, որոյ մէջ զգայութեան հետքն իսկ չկայ: Եթէ Կանտի հաստատումը վերաբերենք անոր իսկ ըսածին, անոր իսկ հաստատումին, նոյն վայրկեանին այդ հաստատումը կը կործանի եւ ճշմարտութիւն ըլլալէ կը դադրի: Քիչ մը մտածեցէք այս մասին: Սա կը կարենաք կիրարկել աշխարհի բոլոր իմաստասիրութիւններուն ի վերայ, ներառեալ եւ մանաւանդ մերաւրեայ՝ իբրեւ իմաստասիրութիւն դասուած կարծիքաբանութիւններուն, որոնք ձեզի կը հրամցուն յաճախ չնաշխարհիկ դասախաւսուհիներու միջոցաւ, յաճախ սարսափելի մեծամտութեամբ տապկուող համբաւաւոր արուններու միջոցաւ՝ ցմահ կաղապարելով ձեր ուղեղները, ձեր մտածումի եղանակները՝ զանոնք ենթարկելով կայսերական թէ կայսերածագ շողշողուն իմաստակութիւններու յափտենական գերութեան:

Արդ, Փիխտէի նպատակը իմաստասիրութիւնը սկսիլն է այնպիսի դրոյթէ մը, որ ներքին հակասութիւն չբովանդակէ: Եւ հայեցումը առաջին հերթին սա՝ կը նշանակէ: Ո՛րեւէ իմաստասիրական յղացք կամ սկզբունք առաջին հերթին պէտք է վերաբերի ինքն իրեն: Եթէ չի վերաբերիր, ապա իմաստակութիւն է: Որ նշանակէ՝ իմաստակութիւն են ցայդ իբրեւ իմաստասիրութիւն ընկալուած աշխարհի բոլոր իմաստասիրութիւնները: Բանալին իմաստասէրին կողմէ իր իսկ մտածումին վրայ բանեցուցած մտածումն է եւ ոչ թէ անոր մտածումին բովանդակութիւնը: Բովանդակութիւնը աղբանոց թափէ, եթէ անոր սկզբունքը չի կարենար փաստել անոր սկզբունքն իսկ: Սա է անդրադատութիւնը: Որ է բուն անդրադատութիւնը՝ ի տարբերութիւն Կանտին վերագրուող անդրադատութենէն: Մինչեւ չհասկնաք Փիխտէի այս հայեցումի յղացքը, ոչ մէկ բան պիտի հասկնաք անոր իմաստասիրութենէն. անկարելի է, որ հասկնաք անոր իմաստասիրութիւնը, ինչպէս որ է պարագան շատ-շատերու, աշխարհի մեծագոյն հրատակչատուններուն կողմէ հրատարակեալները ներառեալ, այլ գլխիվայր պիտի շրջած ըլլաք զայդ՝ անորոշաբար վազվզելով հազարումէկ սխալ արահետներու մէջէն եւ փայլիլուն թուղթերու անուշիկ գիրքեր գրելով՝ արժանալով մեծ պատիւներու՝ Փիխտէի կեանքին հաշուոյն:

Փախուստ տալնուս պատճառներէն մէկը այն է, արդէն թերեւս կը տեսնէք, որ ինչ անդունդ մը պիտի մտնենք այս բոլորը պեղելու եւ ձեզի տալու համար: Ամբողջ գիրքի մը նիւթ է: Ապա նաեւ փոքր թուող, բայց ոչ անհետեւանքային խնդիր մը՝ «անդրանցական տեսլապաշտութիւն» կոչուածին կարգ մը բանալի եզրերու մեկնաբանական թարգմանութեան խնդիրը լիովին դեռ յստակացած չէ մեզի համար: Կան պարագաներ, ուր կարգին ուսումնասիրութիւնն ալ չի բաւեր, այլ մանրամասն ուսումնա-

սիրութիւնը, այն է ամբողջական գործերու տող առ տող եւ եռարկի թէ քառարկի ուսումնասիրութիւնը, եւ ապա եզրերու գործածութեանց իմաստային նրբերագնքներուն տարորոշումն ընելը տարբեր իմաստասէրներու գործերուն մէջ, բան մը, որ տարիներու աշխատանք կը պահանջէ: Ատոր համար մի կարծէք, թէ համալսարանի աւարտելով՝ բանի մը մասնագէտը դարձաւ: Համալսարանը, մանաւանդ այսարուան համալսարանները, ինչ վկայականի ալ տիրացած ըլլաք անդ, լաւագոյն իսկ պարագային ձեր նիւթին նախապատրաստական դասարանն է: Ատոր վրայ տասն կամ քսան տարի մը գումարեցէք եւ նոր միայն իրաւունք կ'ունենաք զձեզ մասնագէտ համարելու, եթէ անշուշտ այդ բովանդակ ժամանակաշրջանը առհասարակ տրամադրած էք ձեր նիւթին ուսումնասիրութեան: Բուն պատճառը, սակայն, ինչպէս որ ըսինք, պիտի մտնենք նիւթի մը մէջ, որ առանձին հատորի մը ուսումնասիրութեան նիւթ է եւ իմաստասիրութեան բովանդակ պատմութիւնը ընդգրկելով հանդերձ՝ այդ պատմութենէն շատ աւելի խորը կ'երթայ՝ մտնելով իմաստասիրութեան բուն դարպասէն ներս: Ուր պէտք է եւ իմաստասիրել ու ոչ սոսկ քննաբանել: Այդ մէկը ընելը ձեզի պիտի թողենք անհրաժեշտաբար:

ԻՐԱՅԻՆ ԵՒ ՀԱՅԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աւրինակ մը Փիխտէի գործերէն: Անհրաժեշտ է տարորոշում մտցնել Փիխտէի «պատճառականութեան» յղացքին մէջ, որ երկու տարբեր իմաստներով կը տրուի մեզի: Կրնանք թէականաւրէն ըսել «բնական պատճառականութիւն» եւ «կամային պատճառականութիւն»: Երկրորդը մենք պիտի ուզէինք կոչել «հայեցական պատճառականութիւն» կամ «բնութեանական պատճառականութիւն»՝ վերջինս հակադրելով «բնական պատճառականութեան»: Բնական պատճառականութիւնը, իր հերթին, կարելի է իմաստասիրաւրէն աւելի լաւ ընկալել՝ զայդ կոչելով իրային պատճառականութիւն, որ է՝ իրերու աշխարհի պատճառականութիւն, թէեւ միշտ ի մտի պահելով, որ իրերու աշխարհը դեռեւս միտքի տարածքին մէջ առկայ աշխարհ է՝ «դուրս»-ի տպաւորութիւն թողելով հանդերձ: Հարցը հոս նրբերանգի մը մէջ չէ սոսկ, այլ այս տարբերակումէն ծագող լիովին հակադրական իմաստասիրական հետեւանքներուն մէջ: Եթէ խորանանք ասոր մէջ, շատ պիտի ընդարձակուի մեր նիւթը: Այդ մէկն ալ ձեր ապագայ Փիխտէագէտը թող ընէ: Մի կարծէք, թէ Փիխտէն սպառնեցինք այս գիրքով: Սա ընդամենը անոր իմաստասիրութեան նախաբանն է: Ինչ խաւք, որ հազար բան կրնաք սորվիլ այս նախաբանէն: Կարելորդ ատիկա է՝ ձեր սորվածը: Եթէ ազգ էք, ազնեցէք մեզի, որ հայ իմաստասիրութեան դպրոց կարենանք հիմնել: Ատոր յարմարագոյն վայրերը ներկայիս կրնան ըլլալ Լիբանանը կամ Կիպրոսը, ուր նաեւ փակ ու անտէր մնացած հայկական վարժարան մը կայ: Դուրս եկէք ձեր հատուածապաշտ մտածողութենէն, եթէ հայ էք եւ ոչ թէ խաբեբայ, եւ ազնեցէք, քա-

նի դեռ ողջ ենք, այդ հաստատությունը հիմնելու: Իսկ ձեզ գայթակղելու համար գոնե՛ ըսենք,— քանզի աւելի ընդարձակ հայեցակարգ չունիք,— որ Թիւրքիոյ մէջ իմաստասիրությունը յարաճուն զարկ կ'ապրի՝ ուշադրությունը գրաւելով աշխարհի շատ մը իմացական ձգաւայրերու, մինչդեռ դուք՝ հայոց կրանական ախոռի ազգագոռգոռ անդրդուելի դդումներդ, այդ կարողությունը ունեցող ձեր մէջէն հազարամեակի մը ընթացքին դուրս եկած միակ մարդը բոլոր միջոցներով կ'աշխատիք ոչընչացնել՝ անէացնելով զայն ու անոր գործը հայ իրականութեան մէջէն: Դուք իւրաքանչիւրդ՝ անուն-ազգանունով, կուսակցություն առ կուսակցություն, յարանուանություն առ յարանուանություն, կառավարություն առ կառավարություն հաշիւ պիտի տաք յառաջիկայ բոլոր սերունդներուն:

Վերոդիտարկեալին մասին տարրական գաղափար մը ունենալը, այդուամենայնիւ, անհրաժեշտ է, որպէսզի գոնե՛ ընկալելի դառնայ յաջորդ կարելոր՝ ներայայտութեան յղացքը: Հարցը հետեւեալն է.

Ինչպէս կը կարենանք հայեցական պատճառականութենէն իրային պատճառականությունը բխեցնել: Իմաստասիրական ինչ հիմքի ի վերայ:

Երբ որոշում մը կ'առնես արարք մը ի կատար ածելու, միտքիդ մէջ ունիս պատկերացում մը: Բեյրութէն պիտի երթաս Թրիփոլի Արմէն Ա.-ի գիրքերը տանելու եւ հոն քանի մը իմացականութեան տէր հայու յանձնելու: Ապա պիտի այցելես իսլամներուն գերեզմանը: Յիշատակի տուրք տաս իսլամ մէկ ընկերոջդ: Ըսենք՝ իսլամ հայ ընկեր մը ունիս, որ հոն թաղուած է, քանզի, երբ հարազատները դիակը Քամիշլիէն Բեյրութ բերած են՝ կարծելով, թէ հոնտեղի հայերը աւելի ազատամիտ են, ականատես եղած են հակառակին. հայոց եկեղեցին՝ ազգը կրանական նախիրի վերածած այս քրէական կառոյցը, մերժած է զայն թաղել՝ զինք եւ իրեն նման այլ հինգ թէ տասն միլիոն իսլամ հայերը քրիստոնէական այլատեսաց նգովքին արժանացնելով: Հետո՞ւ ալ քանի մը տրցակ արաբական հաց պիտի վերցնես, որպէսզի եթէ այդ կողմերը պատահմամբ սիրիական անցարգելներու հանդիպիս, զինուորները կաշառես. դիւրին մտնես քաղաքը ու հոնկէ ելլես: Միտքիդ մէջ այս պատկերացումը ունիս: Պիտի երթաս Թրիփոլի, յատուկ վայր մը, յատուկ նպատակի մը համար: Յիշատակի տուրքդ պիտի մատուցես իսլամ հայ ընկերոջդ: Ունեցածդ պատկերացում մըն է եւ է ոչ մէկ բան աւելի: Հոս խնդիր չկայ: Հիմա գացիր Թրիփոլի եւ յիշատակի տուրքդ մատուցեցիր:

Ինչ տեղի ունեցաւ:

Միտքիդ մէջ ծագեցաւ երկրորդ պատկերացում մը: Ըստ այդմ՝ այդ արարքը կատարուած է: Նախ ունէիր կատարելիք արարքիդ պատկերացումը: Հիմա ատոր առդիր՝ ատոր կողքը ունիս արարքիդ կատարուած ըլլալուն պատկերացումը: Ինչ ըսինք: Ինչ ըսինք: Արարքիդ կատարուած ըլլալուն ինչը: Պատկերա-

ցումը: Ուստի երկու առդիր, իրերայաջորդ պատկերացում կայ միտքիդ մէջ: Ո՛ր ըսինք: Միտքիդ մէջ: Միտքիդ մէջ:

Կը կարենան ըսել, թէ այս երկրորդ պատկերացումիդ հիմքը առաջին պատկերացումն էր: Թերեւս կարենաս: Թերեւս կարենաս իմաստասիրաւրէն ապացուցել առ այդ ունեցած գիտակցական ներքին միջոցներովդ: Երկուքն ալ հայեցական պատկերացումներ են: Պատկերացումը ինքն «դուրսը» չէ, այլ է քու մէջդ, միտքիդ մէջը: Այս պահուն քու միակ գիտցած վստահելի բանդ այն է, որ մէկ հայեցական պատկերացումը կը յաջորդէ մէկ այլ հայեցական պատկերացումի: Ամէն պարագայի, տակաւին գիտակցական նոյն դաշտին մէջ ես:

Հիմա դուն կ'ելլես եւ աշխարհին կը յայտարարես, թէ այդ արարքը տեղի ունեցաւ եւ հազար անգամ կ'երդնուս ըսածիդ վրայ: Ուրկէ՞ գիտենք, թէ այդ արարքը տեղի ունեցաւ: Ինչ հիմամբ: Քու կատարելիքիդ պատկերացումը եւ ատոր կատարուած ըլլալուն պատկերացումը երկուքն ալ պատկերացումներ են եւ երկուքն ալ քու միտքիդ մէջ առկայ պատկերացումներ են: Հիմա ինչպէս դուն հոսկէ իրականութիւն մը կը բխեցնես, թէ միտքէդ դուրս, «իրական» աշխարհին մէջ իրաւք որ բան մը տեղի ունեցաւ:

Փիխտէ չ'ըսեր, թէ բան մը տեղի չ'ունեցաւ, այլ այդ տեղի ունեցածը ինչ իմաստասիրական հիմքերով կը կարենաս ապացուցել: Իմաստասիրութեան խնդիրը հոս է. բանական հիմքերով ըսածիդ ապացուցումը: Այն է՝ առնուազն տրամաբանական յաջորդականութեան պահպանումով՝ առանց անարդարացի թէ երեւակայական ուստումներու: Ինչպէս կը կարենաս միտքէդ «դուրս» ելլել: Ուստի՝ գերագոյն խնդիրը. ինչպէս կը կարենաս հայեցական պատճառականութեան եւ արտահայեցական՝ ենթադրաբար իրային պատճառականութեան զուգահեռ կապը հիմնաւորել:

Հոս է, որ մուտք կը գործէ Փիխտէի ներայայտութեան յղացքը: Առանց այս յղացքին անհնար է որեւէ այլ կերպ հայեցական պատճառականութեան եւ արտահայեցական կամ իրային պատճառականութեան զուգահեռականութիւնը ապացուցելը:

ՆԵՐԱՅԱՅՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՅԱԿԱՆ ԳԵՐԻՎԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ուստի կու գանք ներայայտութեան կամ ներատեսութեան յղացքին: Այս երկու եզրերն ալ կիրարկելի են՝ ըստ պարագայի: Ցանկալի պիտի ըլլար, որ Փիխտէ ինքն տարրորոշած ըլլար զանոնք: Ինչ է այս ներատեսութիւն կոչուածը, որ բոլոր յատկանիշները ունի իբրեւ նորպղատոնական անհիմն զառանցանք ընկալուելու, եթէ իր պարունակին մէջ չ'հասկցուի:

Այս յղացքը երեւան կու գայ Եւ-ի յայտադրման զուգահեռ: Եւ-ի յայտադրման կառուցակարգին մասին պիտի անդրադառնանք քիչ ետք՝ առանձին ենթազուլիսի մը տակ: Սակայն հոս տեղն է, որ կանխենք զմեզ: «Կատարած Մարդոյ» գիրքի սերտողութեան ընթացքին տեսանք, որ Եւ-ը արարական Եւ է:

Ես-ը անբաժանելի է արարականութենէն: Արարականութիւնը ես-ին բնոյթն է: Ինչո՞ւ:

Այս հարցը կապ ունի ժամանակի խնդիրին հետ:

Այս հատուածին սկիզբը մատնանշեցինք, որ Կանտ ու կանտականք իբրեւ ի յառաջագունէ տուեալ կ'ընդունէին տարածութիւնը եւ ժամանակը: Տեսանք, որ Փիխտէ սուր քննադատութեան ենթարկեց ասոնցմէ առաջինը՝ տարածութիւնը, զայդ համարելով ածանցեալ եւ լուրջ մարտահրաւէր նետելով չափագիտութիւնը իբրեւ բացարձակ գիտութիւն ընդունողներու հայեցակարգերուն: Որ նշանակէ՝ ոչ միայն կանտականներու, այլեւ Կանտի իսկ իմաստասիրութեան՝ առնուազն անոր «Անդրատատութիւն Բացարձակ Բանականութեան» գործէն ի յայտ եկող ըմբռնումներուն՝ իբրեւ մարտահրաւէրային պատասխան: Փիխտէ կ'ըսէ, թէ երբ տարածութիւնն ու ժամանակը կ'ընդունիս իբրեւ ի յառաջագունէ տուեալ, ինչպէս այս զոյգ ի յառաջագունէներէն պիտի կարենաս հանել իրաւունքի եւ բարոյականութեան յղացքները: Ըստ ենթադրութեանդ՝ տարածութեան ի յառաջագունէ ըլլալէն կը կարենաս ըսել, որ ծառը այսինչ ձեւը ունի տարածութեան մէջ: Այսինքն՝ ծառը որոշարկելի է տարածութեան ի յառաջագունէութեամբ: Այդ ենթադրեալ ի յառաջագունէ տարածութենէդ մաս մը կտրեցիր եւ ըսիր, որ այդ կտրածը ծառին ձեւը ունի: Ատով՝ կրցար հաստատել տարածութեան նախնայնութիւնը ծառին վրայ: Այն է՝ տարածութեան յղացքը իբրեւ հիմք ընդունեցիր ծառը որոշարկելու համար: Հոս բանի մը նմանող բան մը ըսած եղար, ի հարկէ:

Բայց երբ կը խաւսիս իրաւունքի կամ առաքինութեան պէս յղացքներու մասին, ինչ է այդ քու ենթադրած յառաջագունէութեանդ արժէքը: Ինչ պիտի ըսես այս մասին: Պիտի ըսես, թէ իրաւունքը քառակուսի է եւ բարոյականութիւնը կլորա՛կ: Հոս յղացքիդ ենթադրեալ ի յառաջագունէութիւնը կը սնանկանայ: Զայս ըսելով՝ Փիխտէ անուղակիաւրէն կը հարուածէ պիլթագորականութիւնը: Պիլթագորի մասին կրնաք կարդալ մեր առաջին իսկ մատեանին մէջ: Սակայն Փիխտէի նպատակը Պիլթագորը չէ, այլ կարելի է ըսել՝ Պիլթագորէն սերող մտածումի այն եղանակն է, որ ցայդ իր վարատումները կ'ապրէր՝ իմաստասիրութեան ողջ պատմութեան հոլովոյթին ընթացքին մէջ առկայ ըլլալով, եւ որմէ զերծ չմնաց Կանտի իսկ իմաստասիրութիւնը:

Ինչ է այս ըսուածին տակը եղած իմաստը:

Կու գանք բարոյաբանութեան խնդիրին: Գործունէականութեան խնդիրին: Արարականութեան խնդիրին: Տեսանք, որ տարածութիւնը սնանկ է իբրեւ ի յառաջագունէ յղացք բնութեան երեւոյթներն ու բարոյաբանութեան երեւոյթները համատեղաւրէն բացատրելու գործին մէջ: Այն է՝ դուրսէն ներս եկող երեւոյթներն ու ներսէն դուրս եկող երեւոյթները իրարու կապելու եւ իմացաբանական մէկ յարկի տակ հաւաքելու գործին մէջ: Ամբողջ խնդիրը այս ներսէն դուրս եկող երեւոյթներուն խնդիրն

է: Սա՛ է այն խնդիրը, որուն առ այդը իմաստասիրութիւնը ճաշխողած է համապարփակ պատասխան մը գտնելու, քանզի իմաստասիրութեան մեկնակէտը եղած է դուրսը: Տեսանք, որ դուրսէն ներս չես կրնար գալ ներսի ունեցած միջոցներովդ: Իսկ ներսէն դուրս կը կարենան ելլել: Սա՛ է հարցը: Տեսանք նաեւ, որ ինչպէս «Մհերի թուրն» էր հարկաւոր այդ վիշապը սպաննելու եւ արարչական ջուրերուն ողողը ազատելու համար: Դուրսէն ներս գալն անհնար է: Եթէ յոյս մը ունիս, միակ կարելի յոյսդ, ներսէն դուրս ելլելն է: Եւ ասոր բանալին իմացական ներաշայտութիւնն է:

Իմացական ներաշայտութիւնը ժամանակի շարունակակա՜ն ութեան խնդիրը լուծող յղացք է: Բարոյաբանութեան անհրաժեշտ ենթադրեալը: Ինչպէս: Նպատակի յղացքին էականագային բացատրութիւն մը տալով:

Մէջդ ունիս բան մը կատարելու նպատակ: Այդ նպատակը իբրեւ յղացք ձեւատրուած է մէջդ: Պիտի երթաս Թրիփոլի Արմէն Ա.-ի գիրքերը տանելու եւ իսլամ հայ ընկերոջդ գերեզմանը այցելելու: Նպատակդ իրագործուած չէ: Երբ կ'երթաս Թրիփոլի, նպատակդ իրագործուած կ'ըլլայ: Ինչպէս: Հոս երկու յղացք կայ իրարու յաջորդող: Առաջինը՝ նպատակիդ ձեւը, որ այնուամենայնիւ իրագործուած չէ, ապա կատարուած ու աւարտեալ՝ իրագործեալ արարքիդ յղացքը: Այս երկու յղացքները կը յաջորդեն իրարու: Սակայն, ինչպէս որ մէկ այլ ձեւով նշեցինք, կրնան ըսել, թէ առաջինը երկրորդին էաբանական հիմքն է: Ինչն է կապը առաջինին եւ երկրորդին միջեւ: Ուրկէ՞ ո՛ւր կը ցատկիս: Այս կապը հաստատելը ինքնին անհնար է: Ուրեմն ի՞նչ է զանոնք իրարու կապողը: Շարունակականութիւնը: Ժամանակը: Այս շարունակականութիւնը, այս ժամանակը, այս ընթացքը սոսկ կարելի է ըմբռնել մարդու ունեցած մէկ ներքին կարողութեան միջոցաւ: Այլապէս բացարձակապէս անհնար պիտի ըլլայ այդ ուսումը կատարելը: Ժամանակը եւ շարունակականութիւնը ըմբռնող այս ներքին կարողութիւնը կը կոչուի ներատեսութիւն կամ իմացական ներատեսութիւն:

Ուստի կը տեսնենք, որ ներատեսութիւնը, եզրային նմանութիւն ունենալով եւ արտաքնապէս նորպղատոնականութեան սեթեւեթանքը տուող իր ձեւով հանդերձ, բոլորովին տարբեր բան մըն է Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ եւ նոյնպէս ալ էապէս կը տարբերի Կանտի իմաստասիրութեան մէջ նոյն եզրին ունեցած իմաստէն: Փիխտէ զայս կը կոչէ իմացական ներատեսութիւն:

Իմացական ներատեսութեան յղացքը իր հոլովոյթը ունի Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ: Այս յղացքին նախնական ձեւերը կը բխին Կանտի եւ Ռեյնհոլդի իմաստասիրութիւններէն: Փիխտէի իմաստասիրութեան առաջին մէկ-երկու տարուան ընթացքին տակաւին այս յղացքը իր այս ժամանակային բաղադրիչը չունէր այնպէս, ինչպէս որ պիտի ունենար անոր Ենայի

վերջին տարիներուն: Այս տարիներուն արդէն իսկ կը տեսնենք յղացքի գործածութեան մէջ գործունէականութեան, այն է՝ շարունակականութեան, ժամանակի ըմբռնումին առնչուող յստակ շեշտադրում: Իր կազմաւորման տարիներուն Փիխտէ այս յղացքը յաճախ կը գործածէր աւելի ընդհանրական «հայեցողութիւն» եւ նոյնիսկ «մտասեւեռում» իմաստով: Յղացքին բուն արժէքը անոր ենայի վերջին տարիներուն ընթացքին տրուած իմաստաւորման մէջ է, որ ունի ժամանակի հոսքի գիտակցութեան եւ առաւել եւս Ես-ի ներքին ինքնագիտակցութեան ժամանակայնութեան առանցքային բաղադրիչը: Այս ամէնը աւելորդ տեղեկութիւններ չեն, որ կու տանք ձեզի: Իմացական ներատեսութեան յղացքը Փիխտէի ողջ իմաստասիրութեան ամէնէն կենսական յղացքներէն է եւ անխուսափելիարէն պիտի առնչուիք ատոր, երբ արմը ինքնուրոյն սերտէք անոր իմաստասիրութիւնը: Այս տարորոշումները մտապահելը անհրաժեշտ է, այլապէս տարիներով կրնանք գլորիլ անհասկացողութիւններու ջրվեժէ մը ի վայր:

Ես-ը արարական յայտադրեալ է: Այդ արարականութիւնը ժամանակային գործընթաց է: Ես-ը այս արարականութիւնը կը կարենայ ըմբռնել սոսկ իմացական ներատեսութեան միջոցաւ: Ուստի Ես-ին ինքնաճանաչումը պայմանաւորուած է այս ի յառաջագունէ առկայ ներատեսութեամբ, որ ներսն ու դուրսը իրարու կը կապէ, որ նշանակէ՝ ոչ միայն իրարու կը կապէ հայեցական պատճառականութիւնն ու արտահայեցական՝ իրային պատճառականութիւնը, այլեւ իրարու կը կապէ բարոյաբանութեան եւ բնութեան ոլորտները:

Հոս կանգ առնենք: Սա է բանալի տարբերութիւնը Փիխտէի եւ Կանտի իմաստասիրութեան: Կանտ այս երկու ոլորտները առանձինս կու տայ, սակայն առանց տալու կամ կարենալ տալու ատոնց երկուքին ծագումնաբանութիւնը, որմէ ալ պէտք է բխած ըլլար ատոնց իրարու հետ ունեցած կապը՝ ներսին եւ դուրսին կապը: Փիխտէ ահա այդ ծագումնաբանութիւնն է, որ կու տայ մեզի: Եւ այդ ծագումնաբանութիւնը կը սկսի Ես-ի յայտադրումով: Այս Ես-ը յայտադրուելու համար անհրաժեշտաբար պէտք ունի ոչ-Եսին: Ասով է, ինչպէս որ նախապէս տեսանք եւ դեռ կը տեսնենք, Ես-ը կը վերածուի «ենթակայ-իր»-ի կամ «իր-ենթակայ»-ի՝ իբրեւ աւղակ ծառայելով ներսի եւ դուրսի միջեւ:

Ուրեմն այն, ինչ որ Կանտ չկրցաւ ընել կամ չգիտակցեցաւ ատոր կարելորդութեան՝ տալ անդրանցական արեւնքներուն եւ ստորոգութիւններուն ծագումնաբանութիւնը, Փիխտէ իր իմացութեանց համատեսաբանութեամբ կու տայ մեզի: Հեզէլ հետագային պիտի ըսէ, որ սա՛ եղաւ Փիխտէի մեծագոյն իմաստասիրական ձեռքբերումը: Իմաստասիրութիւնը պէտք է ըլլայ համակարգային: Սակայն առ այդը եղած է պարագայական: Ճիշդ է, որ Կանտ խոր դատողութիւններ կ'ընէ եւ իմացաբանութեան ամբողջ դաշտը կը փռէ մեր առջեւ, սակայն հոգ ալ կանգ կ'առնէ: Չես կրնար անոր իմաստասիրութեան տարբեր ոլորտները, ինչ-

պէս բարոյաբանութիւնն ու ճանաչաբանութիւնը իրարու ազդեցել: Փիխտէ այդ մէկն է, որ կ'ընէ եւ իր իմաստասիրութիւնը, ապա նաեւ ընդհանրապէս իմաստասիրութիւնը, յարդիւնս այդ իսկ ձեւաբանութեան, կը կոչէ «իմացութեանց համատեսաբանութիւն», քանզի համակարգային է եւ ծագումնաբանական, է այնպէս, ինչպէս որ պէտք է ըլլայ իմաստասիրութիւնը: Եթէ կարեւորենք ու արժեւորենք Փիխտէի այս ըսածը, ապա զայն կարելի է համարել իմաստասիրութեան հիմնադիրը: Առնուազն՝ արդի իմաստասիրութեան հիմնադիրը:

ՏԻԿԻՆ ԱՐԷԳԵԱՋԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ

Փիխտէի իմաստասիրութեան վերոնշեալ արժեւորումը տեղի չ'ունենար երկու մեծ պատճառներով: Նախ՝ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը հասկցող գրեթէ չկայ: Վերջերս բուսած համալսարանական «մասնագէտներու» պէս բաներ մը կան, որոնք կարգ մը բաներ մանրամասնութեամբ հասկցած են, սակայն շատ մը հիմնարար բաներ սխալ հասկցած են եւ իրենց անբուժելի նախապաշարումներով է, որ կը դատեն ամէն բան: Մէկը չկայ, որ երեսնուն ըսէ՝ «դուն մարդատեաց եւ եսամոլ ու համեստաբար մեծամիտ էշու գլուխին մէկն են»: Ապա՝ իմաստասիրութեան բնագաւառը վերածուած է իմաստակութիւններու անհատնում շարքի մը: Իսկ իմաստակներէն մի՞ յուսաք իմաստասէրի մը ըստ արժանւոյն գնահատականը, ոչ ալ յոյս ունեցէք, որ իմաստասիրութիւն կը սորվիք անոնց ձեռքին տակ կամ անոնց աւճային որջերուն մէջ: Ամերիկոյ Միացեալ Նախիրներուն մէջ իմաստասիրութեան լաւագոյն դասախաւսներու հրատարակած լաւագոյն դասագիրքերն իսկ վերածուած են հրուշակեղէնի խանութի՝ «կաթոճիի խանութ»: Լալդ կու գայ: Ասկէ կտոր մը կու տամ, հրուշակապան: Անշուշտ, յաճախորդ, վայրկենապէս: Իսկ այս քովի՞նք ինչ է. աչքիս լաւ կ'երեւի կոր: Ատոր իւրը պակաս է, յաճախորդ, բայց փոխարէնը շաքարը շատ է. նոր բերինք, հատ մը փորձէ: Ատ միւսն ալ լաւ կ'երեւի կոր. փայլուն է. ատիկա՞ ինչ է: Ատիկա ալ տիկին Աննիկին պատրաստած կարկանդակն է: Աս մէկը կարծես դարձինով շինած էք: Ատիկա հընդկաստանէն կու գայ. առտուն աւդանաւը նոր հասաւ. շատ աւգտակար է: Ատոր դարանփիլով տեսակէն չունիք: Չէ, վալլայ, ատ տեսակէն չունինք. ատոր համար հնդկաստան պէտք է երթաւ: Շատ ուզես նէ, դրացիս բիւլեթ կը ծախէ, քովէն առ. ամէն երեքշաբթի աւդանաւ կայ: Քանի՞ կը նայի: Ատիկա չեմ գիտեր, մտիր հարցուր. բայց գիտեմ, որ շատ երիտասարդ աղջիկներ կ'երթան կու գան կոր, կ'ըսեն կոր, որ շատ համով է, կ'արժէ. յետոյ կ'երթան կոր Եւրոպա, կաթոճիի խանութ կը բանան կոր: Ճապոնական բան մը չունիք: Վալլայէ չունինք, բայց աս մէկը ճապոնցի մըն է շինողը, աղուոր տեսք ունի, համն ալ գէշ չէ. կ'ուտուի: Ահա աս տեսածդ ալ տիկին Արեգնագին շինածն է: Տիկին Արեգնագ մեծ անուն ունի կաթոճիութեան մէջ. ամէն յաճախորդ

հատ մը կ'առնէ: Բայց ես լսած եմ, խանութպան, որ տիկին Արէգնազ շաքարը հալեցնելով՝ ոտքին մազերը կը քաշէ, յետոյ նոյն շաքարով կարկանդակ կը շինէ: Անկարելի է, եղբայր. վրստահաբար մարդիկ գէշ միտքով ատիկա կ'ըսեն՝ անունը արեւլու համար: Բայց ես փաստը ունիմ, խանութպան. դրացիս տիկին Արէգնազին կարկանդակէն երեկ առած էր, մէջէն չորս հատ մազ ելաւ: Մէկ չէ, չորս: Ատի բան մը պատահեր է, եղբայր: Կը վստահեցնեմ, որ միաները մաքուր են. եկուր հատ մը տամ, չես մեռնիր. եթէ մազ ելլէ, չորս հատ ինձմէ քեզի նուէր: Ասի չծախենք նէ, կիները հոս ոտք չեն դներ, վրան ալ դատի կու տան, խանութնիս կը գոցեն: Ամէն եկողին հատ մը կը կլլեցնեմ. մէկ հատ ալ քեզի տանք նէ, ինչ կ'ըլլայ. չես մեռնիր եա: Բայց ես կը վախնամ, խանութպան, ոտքին մազերը քաշող կնիկներուն կարկանդակները ուտելու, առողջութիւնս չի ներեր: Լաւ. յաջորդ գալուդ եթէ խանութս տեղը չգտնես, պատճառը գիտցիր ինչ է: Եկուր ասկէ վազ անցիր խանութպան. մէկ ուրիշին ծախէ: Այդ պարագային տիկին Արշակունիի կարկանդակէն հատ մը տամ. ասկէ լաւը շուկան չէ տեսած: Լաւ, հատ մը դիր, փորձենք: Հոս կարծես թէ չինական բան մը չեմ տեսներ: Չէ, մենք չինական ապրանք չենք ծախեր, ատիկա դիմացի խանութէն պիտի առնես. բարեկամս է, ըսէ, որ ես ղրկեցի, կէս գիւնով կու տայ: Միւս վեցը դժուար է սեղանէն տամ. եկուր աս եւրոպականներէն քանի մը հատ տամ: Ասոր «էկլեր» կ'ըսեն, փռանսական է, բայց նորփռանսական. վարունգի իւղով շինուած է, շատ աւգտակար է: Մէջն ալ զուիցերիական աղանձի եղունգներէն հանուած հիւթ մը կայ, աշխարհի թիւ մէկ հիւթը, անցեալ շաբաթ համաշխարհային մրցանակ շահեցաւ. բացառիկ տեսք ունի: Ուտողը, կ'ըսեն, յաւիտենական կեանք կ'ունենայ: Ատիկա վրադ դատ բացող կնիկներուն կլլեցուր, խանութը բաց կը մնայ: Եղաւ: Եթէ դէմ չես, երկու հատ ալ աս թեթեւ տեսակներէն դնեմ, ասոնք ջուրի պէս կը ծախուին կոր: Ասոնց «Կարկարկար» կ'ըսենք. անանկ համ մը ունին, խելքդ կ'երթայ: Ինչո՞ւ «Կարկարկար» կ'ըսէք: Հրուշակեղէնի բարձրագոյն ատեանը որոշեց, որ «կանդ»-ը ծանր է, «ակ»-ն ալ աւելորդ է. ուտողը լաւ գաղափար չ'առնէր. ասոր համար անունը աղուորցուցին: Աս մէկուն ալ ալիւրը ճանանարիւէն կու գայ, ճիշդը՝ ուրիշ տեղ ատ ալիւրէն չկայ: Կ'ըսեն, որ մէջը շատ աւգտակար նիւթ մը կայ, ուտողը լաւ երագներ կը տեսնէ. գիշերը հանգիստ կը պառկիս: Ետ կ'արթըննամ: Գարանտի: Լաւ, հատ մը տուր, նայինք ինչ է: Եկուր հատ մըն ալ աս կարկանդակէն տամ. ասոր անունը «սուպերկարկանդակ» է: Ատ վրայի կեռասն ալ ազգային է. սուտական չէ. որդան կարմիրի ներկով շինուած է: Կուսակցութիւնը կը քաջալերէ. Հայաստանէն կու գայ: Գէշ չէ. ուտող կայ: Է, պայթեցանք, խանութպան, ասոր տեղ չմնաց, միւս անգամ կ'առնեմ:

Նախքան մտնելը անդրանցական իմաստասիրությունեան ենթակառոյցը, անհրաժեշտ է լաւ հասկնալ վերացականացման եւ հայեցողութեան յղացքները, ատոնց դերերը, տարբերութիւններն ու իմաստները: Վերացականացման յղացքին բազմիցս առնչուեցանք արդէն՝ ապաւինելով այդ յղացքի մեր ոչ-սխալ ընդհանրական ըմբռնումներուն, հոս այդ յղացքը աւելի կը յըստականայ: Իսկ հայեցողութեան յղացքին, որուն նոյնպէս առնչուեցանք, այսուհետեւ աւելի յաճախ պիտի առնչուինք: Յատկապէս փորձենք բացատրել հայեցումի համադրութեանականութեան իմաստը եւ կարեւորութիւնը, քանզի աւելի կարեւոր հարցերու ընկալման համար պէտք պիտի գայ: Այդ հարցերէն կարեւորագոյնը իմացական ներայայտութեան կամ բանայայտութեան յղացքն է՝ Փիխտէի իմաստասիրութեան թերեւ կարեւորագոյն յղացքը, որով անոր իմաստասիրութիւնը պիտի տարբերի Կանտի անդրանցական իմաստասիրութենէն եւ դուռը պիտի բանայ Շելլինգի, Հեգելի, Հեյդեգգերի եւ ուրիշներու իմաստասիրութիւններուն: Ժամանակի վերաբերող իմաստասիրութիւններուն առհասարակ:

Ինչ կը նշանակէ հայեցում:

Հասկնալու համար հայեցումի յղացքը նախ պէտք է քայլ առնենք աւելի տարրական յղացքէն՝ վերացականացումէն, որմէ եւ կախեալ է հայեցումը, բայց, ըստ երեւոյթին, ոչ հակառակը: Այսինքն՝ առանց վերացականացման հայեցում գոյութիւն չունի:

Վերացականացումը տրոհական արարք է: Մտային արարք մը, որ Ես-ին պատկերացումները կը տարանջատէ իրերէն: Իսկ ինչ է իրը: Իրը, առնուազն արտաքին աշխարհին այս բովանդակութեան մէջ, բան մըն է, որուն գոյութիւնը Ես-էն կախեալ չէ: Վերացականացումը մասամբ մը ընկալելի է իբրեւ սեւեռում: Երբ կը սեւեռես իրի մը վրայ, այդ իրը կ'առանձնացնես այլ իրերէ: Գիտակցութեանդ մէջ այս պահուն այդ իրն է: Մնացեալ իրերը անցան գիտակցութեանդ աներեւոյթը: Առջեւդ եղած երեւոյթդ, արդ, գիտակցութեանդ սեւեռման մաս կազմող իրին երեւոյթն է՝ առանձնացած մնացեալ իրերէն: Փիխտէ այս առաջին քայլը կը կոչէ վերացականացում՝ առանց թէեւ կորսնցնելու բոլորիս կողմէ իբրեւ վերացականացում ըմբռնուած իմաստը:

Որպէսզի հասկնանք հայեցումի յղացքն ու ատոր կապը վերացականացման հետ, տանք արիւնակ մը: Ըսենք թէ վեց կողմէն փակ սենեակի մը մէջ էք եւ այդ սենեակը ձեր տիեզերքն է: Սենեակին մէջ կայ տասն գոյգ առարկայ: Իւրաքանչիւր գոյգ իրարու կը նմանի՝ բացի չնչին յատկանիշէ, բայց եւ այնպէս ոչ մէկ այլ գոյգին կը նմանի: Կը դիտէք այս իրերը եւ կը զանազանէք ատոնց նմանութիւնն ու տարբերութիւնը: Յանկ մը կը կազմէք այնուհետեւ՝ նմանները զետեղելով քով-քովի: Ունիք քսան իր, բայց գոնէ առայժմ ունիք տասն յղացք: Այս տասն յղացքները դուք ձեռք բերիք վերացականացումով: Ինչ ընելով: Իրերը իրարմէ առանձնացնելով: Ապա ատոնցմէ ոմանց նմանութիւն

ները տեսնելով: Վերացականացումը այս քսան իրերը իրարմէ տարորոշող եւ յատկապէս նման իրերը իրարու կապող մտային գործողութիւնն է: Մտային արարքը: Դուք բան մը կատարեցիք: Ձեր կատարածը մտային արարք է: Հոսկէ նաեւ՝ ձեր միտքը արարականութիւն է եւ ոչ սառուցենականութիւն:

Սակայն յղացքները իրենք սառուցենական են: Դուք ունիք տասն յղացք: Այդ յղացքները անփոփոխ են: Ըսենք՝ մէկը ծաղկամանի յղացքն է, երկրորդը ծամակալի յղացքն է եւ այլն: Այդ յղացքները չեն պարեր: Անշարժ են: Բայց ձեր միտքը անշարժ չէ: Եթէ ըլլար անշարժ, վերացականացման այս գործողութիւնը պիտի չկարենար կատարել: Բան մը տեղի ունեցաւ: Տեղի ունեցաւ: Բայով արտայայտելի եւ ոչ սոսկ գոյականով: Կազմած տասն յղացքներդ այս պարագային գոյականներ են: Միտքիդ մէջ տեղի ունեցածը, սակայն, սոսկ բայով արտայայտելի գործողութիւն է:

Լաւ: Ինչ կայ ուրիշ սենեակին մէջ: Ոչ մէկ բան, անշուշտ: Ի բաց առեալ մէկ այլ բանէ: Ինչ է այդ մէկ այլ բանը: Այս հարցին տալիք պատասխանե՞լ կախում ունի, թէ ո՞վ ես դուն: Սենեակին մէջ, տեսնես, Սատանայ մը նստած է արդեւք: Աստուած: Թերեւս պատերուն մէջ պահուրտած է եւ յանկարծ խաւելու կը սկսի: Թէ՛ ինքնագործ, կախարդական սենեակ մըն է ասիկա: Սենեակին մէջ դուն կաս, ապուշ:

Սա է անդրանցական իմաստասիրութեան մեկնակէտը: Եւ իմաստը:

Սակայն դուն քեզ չես տեսներ: Հոս է միտքիդ կուրուլթիւնը:

Սենեակին մէջ դուն կաս: Բայց ի՞նչպէս: Անկարելի բան: Կ'ըսես՝ Սենեակ քո ունի առարկայ երկտասնեակ, որոնք արտայայտելի են յղացքաւ տասնեակ: Սա է ճշմարտութիւն Սենեակի: Սա է գիտութիւն ամենայնի:

Դուն քեզ չես կրնար տեսնել այնքան ատեն, որ կը բանիս վերացականացումով: Սա է բովանդակ գիտութեան որոգայթը: Չքեզ տեսնելու համար պէտք ունիս մէկ այլ բանի՝ հայեցողութեան: Հայեցողութիւնը ահաւասիկ այդ կատարած մտային գործողութիւնդ տեսնողն է: Բայը տեսնողը: Վերացականացումը կը տեսնէր սոսկ գոյականը: Հայեցողութիւնը կը տեսնէ բայը: Նախ՝ կը տեսնէ տեսնողը: Կը տեսնէ տեսնելուդ արարքը: Սա է Ես-ը Ես ընողը: Այլապէս Ես-ը պիտի ըլլայ լուսանկարչական կազմածի պէս բան մը: Ես-ը վերացականացումով չես կրնար տեսնել, քանզի իր չէ: Այլ արարք: Սա է Ես-ի արարականութեան արմատական իմաստը: Արարքը չես կրնար բռնել վերացականացումով: Արարականութիւնը վերացականութեամբ ըմբռնելի չէ: Մինչդեռ գիտութեան միակ ըրածը այս վերացականացումն է: Ուստի առ այդը ոչ մէկ գիտութիւն եւ ոչ մէկ իմաստասիրութիւն կրցած է ճշմարտութիւնը ըմբռնել:

Իսկ ի՞նչպէս պէտք է յղացքը կարենայ տեսնել հայեցողութիւնը: Ինչպէս պէտք է գոյականը կարենայ տեսնել բայը: Ան-

հնար է: Բովանդակ գիտությունն էլ իմաստասիրությունն ըրածը առ այսաւր յղացքով հայեցողութիւնը ըմբռնելն է: Սա է պատճառը, որ այդ փորձերը ի յառաջագունէ դատապարտուած են ձախողութեան: Հայեցողութիւնը կրնայ ըմբռնել յղացքը, քանզի ինք վեր է յղացքէն: Յղադքը չի կրնար ըմբռնել հայեցողութիւնը: Սա աւելի լաւ հասկնալու համար տանք մատուտը արիւնակ մը, որ թէեւ ճիշդ չի կրնար ըլլալ, բայց իմաստը կը փոխանցէ: Ըսենք թէ ձեռքդ ունիս տեսաժապաւէն մը, իրական տեսաժապաւէն մը՝ հազարաւոր անհատ նկարներով: Այս մասին որոշ չափով խաւեցանք մէկ այլ էական իմաստով Քսոնոն եւ Պարմենիդէս հայեդեցիներու իմաստասիրութեանց սերտողութեան ընթացքին: Այդ ժապաւէնին իւրաքանչիւր նկարը նման է յղացքի մը, իսկ բովանդակ ժապաւէնը նման է հայեցողութեան: Առանց այդ նկարներուն հայեցողութիւն գոյութիւն չունի: Սակայն այդ նկարներէն որեւէ մէկով, նոյնիսկ բոլորով, անհնար է հայեցողութիւնը ըմբռնելը: Գիտութիւնն ու իմաստասիրութիւնը մեզի տուած են յղացքներ եւ այդ յղացքներու աշխարհով փորձած մեկնաբանել վերյղացքային երեւոյթ մը՝ հայեցողութիւնը: Այդ մէկը ընելը անկարելի է ի յառաջագունէ:

Բայց ինչպէս կրնայ հայեցողութիւնը տեսնել վերացականացումը: Ենթադրելի է, որ «ընդհանուրը» իր մէջ ունի «մասնակին»: Բայց ինչ է այդ կապը: Ուղիղ կապը: Այն պահուն, որ Ես-ը ինքզինք կը տեսնէ, կը վերածուի յղացքի: Հոս է կապը: Պահը: Ինքնահայեցման պահը: Հոս է եւ բանալին ինքնայայտադրման: Երբ կ'ըսենք՝ յայտադրում, մէջը ունինք դրոյթի գաղափարը: Իսկ դրոյթը յղացք է: Հոս է Ես-ին գաղտնիքը: Անոր միաժամանակ իր եւ ենթակայ ըլլալուն բանալին: Անոր կապը բովանդակ Տիեզերքին եւ բովանդակ ժամանակին հետ:

Արդ, հայեցողութիւնը բայը տեսնող, գործողութիւնը, արարքը, ժամանակը տեսնող, ուստի եւ անհրաժեշտաբար ասոնցմէ վեր եղող կարողութիւն մըն է, առանց որոյ մարդ մարդ չէ: Ես-ը բնորոշող կարեւորագոյն իրողութիւնն է: Հայեցողութեան համադրութեանականութիւնը սա՛ ալ կը յատկանշէ: Համադրութեանականութիւն, այսինքն՝ առնուազն երկու դրոյթի կապ: Թէեւ այս յղացքը գլխաւորաբար մէկ այլ կիրարկութիւն ունի անդրանցական իմաստասիրութեան մէջ՝ ներսն ու դուրսը կապող, որ եւ տեսանք, սակայն առանց այս յղացքին, որ ինքնին առհասարակ կը նշանակէ յղացքները ի մի բերող բան մը, յաջորդականութեան արայեական շաղախը կը խզուի: Անհնար է ժամանակը ըմբռնել առանց ատոր: Անհնար է Տիեզերքը ըմբռնել առանց ատոր. իւրաքանչիւր յղացք, ինչպէս եւ իւրաքանչիւր տպաւորութիւն կ'առանձնանայ Տիեզերքը վերածելով բերաբեր կտոր անագուցելի մասերու: Կը վերածուի անկառավարելի քայտսի: Կը ցնդի կեանքը:

Իսկ հոսկէ բնականաբար եզրակացնելի է, որ բարոյական ոլորտ չես կրնար ունենալ, քանզի ահաւասիկ կապը խզուած է

բնութեան ի վերայ սեւեռող՝ տեսական, եւ մարդու ներքին՝ կամ մական աշխարհներուն միջեւ: Սա է պատճառը Կանտի իմաստասիրութեան ոլորտներու անագուցելիութեան: Փիլիսոփի իմաստասիրութեան կարեւորութիւնը այդ աշխարհներուն յայտարարը գտնելն է ոչ թէ տեսեզերային, դաշտային մատեցումներով, այլ ուղղահայեաց՝ իջնելով երկու աշխարհներուն խորքը՝ ասոնց երկուքին համատեղ արմատը գտնելու: Այդ արմատը, արդարեւ, ես-ն է: Ես-ը՝ այն միակ տուեալը, ուր առարկայականն ու ենթակայականը կը միանան իբրեւ մէկ:

ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱԴՐՄԱՆ ԵՆԹԱԿԱՌՈՅՑԸ

Ինքնաճանաչման խնդիրը մետաղադրամի մը նման երկու կողմ ունի: Չկայ երրորդ կողմ: Սա կարեւոր է մտապահելը: Իսկ ինչ է այս «ինքնաճանաչում» կոչուածը: Ո՞վ է ճանչցողը եւ ինչն է, զոր կը ճանչնայ: Պատասխանը արդէն ինքնաճանաչման «ինք»-ին մէջ է մասամբ մը: Ինք-ը այդ ես-ն է: Այս ինքնաճանաչումը բնականաբար ունի ճանաչումի գործառոյթային բաղադրիչը: Իր ետին թաքնուած գործունէութիւն մը (գործառոյթ), արարականութիւն մը: Հայերէնը շատ աւելի լաւ կը բացայայտէ այդ արարականութիւնը: Բայց արարականութիւն ինքնըստինքեան կը նշանակէ նաեւ ժամանակ: Ժուկ ու ժամանակ: Սակայն հոս գործերնիս նախադրային տեսաբանութեան հետ է, ուրկէ դուրս կը բերուի ժամանակը՝ քննելու նպատակաւ յղացքին բաղադրիչները:

Այս բաղադրիչները երկդիր են: Երկդիրութեան այս սանասարական-բաղդասարական դրութեանականութիւնը անջնջելի է թէ՛ Փիլիսոփի, թէ՛ Շելլինգի, թէ՛ Հեգելի եւ թէ՛ շարք մը այլ իմաստասէրներու երկերէն, իմաստասիրութիւններու, որոնք այս կամ այն կերպ աղերս ունին տեսլապաշտութեան հետ: Այլապէս կը կանգնինք անտրոհելիութեան պատին առջեւ: Թէ այդ երկդրութեանականութիւնը արդիւնք է գիտակցութեան բանած ձեւին, գիտակցութեան բնոյթին իսկ, թէ՛ արտայայտութիւնն է անդրգիտակցական էաբանական կառոյցի մը, որուն եւ ստորածեալ արտայայտութիւնը ըլլայ գիտակցութիւնը, հարց է, որուն պատասխանելը դիւրին գործ չէ:

Դիւրին չէ: Քիչ մը համբերող եղէք հոս, քանզի մենք ալ չունինք հոսկէ սերող խնդիրներուն յստակ պատասխանները: Կրնանք, ի հարկէ, քանի մը տողով ըսել՝ աս աս է, ու մեկնիլ: Բայց այդպիսով իմաստասէր չէք դառնար: Իսկ եթէ ծուծին երթաք հոսկէ սերող խնդիրներուն, ապա «աս աս է»-ով չէք վերջանար:

Ուրեմն, առաջին հարցը, որ պէտք է տաք հոս՝ ինչո՞ւ երկդրոյթ է: Կը կարենաք գիրք մը գրել այս մասին եւ ատով իսկ դառնալ մեծ իմաստասէր:

Ճանաչումը ինքնին երկդիր է: Ինքնաբերաբար բանի մը ճանաչումն է: Չկայ ճանաչում՝ առանց բանի մը, որ կը ճանչցուի:

Այդ բանը այն ամենն է, որ ճանաչողը չէ: Ամէնը: Համակը: Հոսկէ է, որ կու գայ «ոչ-ես»-ի յղացքը: Ամենայն բան, զոր ես-ը կը ճանչնայ, «ոչ-ես» է: Ինչ կը պատահի, երբ ճանչցողը կը ճանչնայ ինքզինքն: Եթէ ճանչցուածը ոչ-ես է, միթէ ճանչցող ես-ը ինքն ոչ-ես է: Պատասխանը՝ այո:

Անգամ մը եւս փորձենք հասկնալ այս ըսուածը: Ճանաչումը աշխարհը կը կիսէ երկուքի՝ ճանչցողի եւ ճանչցուածի: Ինքնին երկդիր է: Այս երկդիրութիւնը անտարբադադրելի է. ճանաչումի բնոյթն իսկ է: Երբ ես-ը ինքզինքին կը հայէ, ես-ը ինքն կը դառնայ ոչ-ես: Այն է՝ ես եւ ոչ-ես: Ես-ը այնուհետեւ թէ՛ ես է եւ թէ՛ ոչ-ես է միաժամանակ: Ես-ութիւնն ու ոչ-ես-ութիւնը անոր մէջ են միաժամանակ: Ես-ը երկդիր է: Սա անոր բնոյթն է: Յիշեցէք Պրոտագորաս Թրակացոյ իմաստասիրութեան սերտողութեան ատեն մեր քննարկած եւ իմաստակութեանց աշխարհին մէջ արմատապէս խեղաթելւումը տիեզերական երկդիրութեան դրոյթը, որոյ առասպելական ակունքներն են երկուորեակներու դիցաբանութիւնները. սանասարական եւ բաղդասարական դրոյթները:

Որպէսզի կարգ մը բաներ աւելի յստակ դառնան, վերադառնանք մեր Ա. մասի «Մուտք իմացութեանց տեսաբանութեան» գլուխին, թարմացնենք մեր յիշողութիւնը եւ քիչ մը ընդարձակենք հոն յայտնուած մէկ-երկու միտք:

Ըսինք. իմացութեանց տեսաբանութեան մէջ ես = ես, մինչդեռ տրամաբանութեան գիտութեան մէջ Ա = Ա: Վերջինս ինքնին մեռած յղացք է, քանզի կը նշանակէ՝ եթէ Ա, ուստի Ա: Մինչդեռ իմացութեանց տեսաբանութեան մէջ՝ քանի՜ որ ես, ուստի ես: Հոս արդէն գոյի մասին է խաւաքը, գոյի անդրանցական վերլուծութեան: Նախորդին պարագային՝ սոսկ վերացականացում էր: «Ա = Ա»-ն սերելի է «ես = ես»-էն, բայց ոչ հակառակը:

Այս երկու տարբեր բնոյթէ սերող էականագային դրոյթները միացնող բան մը կայ: Ինչ է այդ բանը: Նախապէս նշեալ նոյն այդ սենեակին մէջ փակեալ ես-ը: Որպէսզի «Ա = Ա» դրոյթը կարելի դառնայ, անհրաժեշտ է «Ա = Ա» դրոյթը մտածողին ու յայտադրողին գոյութիւնը: Այդ մտածողը ինքնայայտադրեալ ես-ն է: Այս ինքնայայտադրումը ես-ին իր ես ըլլալուն ճանաչումն է: Այս ճանաչումին կառոյցային բաղադրութիւնը վերոնշեալն է՝ «ես = ես» դրոյթը: Ես-ը՝ իբրեւ ենթակայ ես-ին՝ իբրեւ իր: Այս իր-ենթական միակ ձեւն է, որով ես-ը ինքզինք կը կարենայ ճանչնալ իբրեւ ես, կը կարենայ ինքզինք յայտադրել իբրեւ ես: Արդ, «ես = ես»-ը նախադրելի է «Ա = Ա»-ին, որ եւ կը բխի առաջինէն: Իսկ «Ա = Ա» արիստոտէլեան տրամաբանութիւնը, որմէ եւ տրամաբանութեան այլաձեւ ու նոյնիմաստ սկզբունքը՝ «Ա-ն հաւասար չէ ոչ-Ա»-ին ինքաբերաբար կ'ենթադրէ «ես = ես»-ը, որմէ կը բխի բովանդակ անդրանցական իմաստասիրութեան ենթա-կառոյցը:

Ամենայն բան որ Ես չէ, ոչ-Ես է: Սա կրնայ թուիլ կրկնաբանություն: Սակայն կրկնաբանություն է սոսկ արիստոտելեալ նըշեալ վերացական կառոյցին մէջ: Անդրանցական իմաստասիրութեան մէջ սա կը մտնէ այլ դաշտ եւ կը լուծէ թերեւս իմաստասիրութեան ամենակարեւոր խնդիրը՝ Կանտի իմաստասիրութենէն ենթադրուող կամ բանականաւրէն սերող ինքն-խրեամբգոյ-ի բացառումը, ճիշդ որով ալ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը կը տարբերի Կանտի իմաստասիրութենէն: Նիւթականութիւնը Ես-ի ներքին ըմբռնումն է իրեն դէմ կանգնող ամենայն բանի: Այդ ամենայնը ոչ-Ես-ն է: Անդրանցականութեան երկու տարբեր իմաստասիրութիւններ: Փիխտէինը՝ աւելի կատարեալը առնուազն այս առանցքային կառոյցի յստակացման առումով:

Կանտի ինքն-խրեամբգոյ-ը արդէն իսկ տեղ չունի իմաստասիրութեան մէջ, քանզի լիովին կլանուած է Փիխտէի ոչ-Ես-ի յղացքով: Սա Փիխտէի ամէնէն կարեւոր իրագործումներէն է, որ ոչ կը հասկցուի, ոչ կը ճանչցուի, ոչ ալ տեղ կը գտնէ իմաստասիրական մտածողութեան մէջ, ոչ իսկ պատմութեան մէջ: Եթէ խորը նայիք՝ յեղափոխութիւն է իմաստասիրական մտածողութեան մէջ: Որ, սակայն, կարծէք գոյութիւն իսկ չէ ունեցած. ամէն մէկը կ'երթայ իր խելքը փչած ճանապարհով:

Եթէ մտապահենք, որ Ես-ը բանականութիւն է, բանակաւորութիւնն իսկ է, ապա բանականութիւնը ինքնին երկդիր է՝ սանսարական եւ բաղդասարական անտարադրելի միութեամբ: Առանց այս երկդիրութեան անհնար է յարախոհութիւնը: Անհրնար է եւ պատմական յարախոհութիւնը: Երբ այդ դրոյթներէն մէկը կ'ոչնչացնես, դուն կը սառիս ժամանակիդ մէջ: Ուստի, որպէսզի ապրած հետզհետեական յետադիմութիւնդ արդարացնես, կը բացարձակացնես դրոյթդ՝ ինչ ընելով: Անիծելով: Աքսորելով: Հաւաքական փղձկումներու եւ անամոքելի ատելութեան միջոցաւ, որոյ արտայայտութիւնն է եւ կարեկցանքը:

Ես-ի եւ ոչ-Ես-ի այս տրոհումը գիտակցական կամ անդրգիտակցական գործողութիւն է եւ ոչ իրական: Սա եւս անհրաժեշտ է, որ երբեք չմոռնաք: Իրականութիւնը մէկ է՝ անտարբարադրելի: Տարբադարումը արդիւնք է ինքնագիտակցութեան: Գիտակցութիւնը անհրաժեշտաբար տարրադրութենական է: Հայեցումը՝ համադրութենական: Այս տարրադրութիւնը անհրաժեշտ է գիտակցութեան համար, գիտակցական իրականութիւնն է եւ ոչ թէ էաբանական: Այս տարրադրութենականութեամբ է, որ գիտակցութիւնը կը ճեղաւորուի իմացութեանց առանձին ոլորտներու: Հիմքը՝ էութիւնը, մէկ է սակայն: Թէեւ մանաւանդ աւելի ուշ պիտի իմանանք, որ երկդիր մէկ է, այլապէս տրոհումը անհնար պիտի ըլլար գիտակցութեան կողմէ, որ պատկերն է մէկին:

Ես-ին ինքնաճանաչումը, Փիխտէի իմաստասիրութեան լեզուով, Ես-ին ինքնայայտադրումն է: Ես-ը ինքզինքն կը յայտարարէ՝ իբրեւ դրոյթ: Այսպիսի եզրային ընտրութիւն մը, իմաստալից

ըլլալով հանդերձ, ոչ սակաւաբար կը բխի նաեւ Փիխտէի գիտականութենէն: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը պէտք է, որ տարբեր ըլլար առ այդը եղած իմաստասիրութիւններէն: Դեակարտէսէն եւ Նեւտոնէն ետք գիտականութիւնն ու ուսողութեանականութիւնը համակած էր բովանդակ Արեւմուտքը՝ անմասն չթողելով իմաստասիրութիւնը: Այս միջավայրին մէջ էր, որ կը ծնէր Կանտի իմաստասիրութիւնը: Հոսկէ է, որ կու գայ միջոցի եւ ժամանակի յղացքներուն տրուած առանձնայատուկ կարեւորութիւնը Կանտի իմաստասիրութեան մէջ: Աշխարհի նիւթ էր սա, եւ առանց այդ յղացքներուն՝ գիտութիւն չէիր կըրնար ընել, ոչ ալ գիտականաւրէն մտածել: Փիխտէի ամբողջ գրականութիւնը՝ առնուազն Ենայի տարիներուն, կը վիտայ «դրոյթ», «ենթադրոյթ», «ապացոյց» ու նման եզրերով: Փորձ է նմանելու ուսողական փաստարկման եղանակներուն: Չի կրնար այս կաղապարներէն դուրս գալ եւ յաճախ կը յայտարարէ՝ «այսպիսեաւ փաստեցինք»: Շուարած կը մնաս ու կ'ըսես՝ «ծո, ինչը փաստեցիր, լակոտ»: Իր միտքով՝ փաստեց: Ուսողաբան մը չի կրնար կու տալ այդպիսի «փաստերը»: Գրութեանց ողջ կառոյցը այսպիսի դրոյթներու եւ փաստերու հաւաքածոյ մըն է, որ, մեր կարծիքով, ընթերցումն ու ընկալումը անիմաստ տեղը կը դժուարացնեն: Սիրահարած երիտասարդի գործ:

Սակայն Փիխտէ մենակ չէր իր այս նկրտման մէջ: Այսպիսի մատենցումներ մինչեւ արսա ալ կը տեսնենք խելքը թռցուցած ընկերաբաններու, հոգեբաններու եւ չեմգիտերնչաբաններու գործերուն մէջ, որոնցմէ ոմանք տակաւին կուրուցիւնը ունին կարծելու, թէ իրենց ըրածը «գիտութիւն» է. քանզի եթէ «գիտութիւն» չէ, ուրեմն արժէք չունի: Ամալթ է. ինքզինքնին նուաստացած կը զգան: Շատ կը նմանին Աստուծոյ կարծահասակ ծնած մարդու մը, որ երկարահասակներուն կողքը նկարուած ատեն ոտքին տակը փայտ-մայտ կը դնէ, մատներն ալ ձգելով ինքզինք վեր կը բարձրացնէ, որպէսզի երկարահասակ երեւի եւ աղջիկները հետը ամուսնանան: Մի ժպտաք այս մարդուն բնական թերութեան վրայ: Նոյնպիսի հոգեբանական թերութիւններով ողորուած է ողջ ակադեմական աշխարհը: Սա չի վերաբերիր լաւագոյններուն, որոնք միշտ ալ իրենց բարձունքին վրայ կը մնան: Գրեթէ միշտ միջակութեան անվրէպ ցուցանիշ է:

Փիխտէի ժամանակ, սակայն, այս նորաձեւութիւնը նոր ընթացք առած էր եւ էր նորաձեւութիւն. արժաննոց հինաձեւութիւն չէր. կրնայիր կլլեցնել: Երբ Փիխտէ կ'ըսէ, թէ արուեստագէտը պէտք է հեռու մնայ նորաձեւութիւններէ, սա առաջին հերթին պէտք է վերաբերի իրեն: Կողքը կարգին մարդ չէ եղած, որ անոր յուշէր, թէ ըրածը սոսկ նորաձեւութիւն է: Եթէ անդրադառնար, ո՞վ գիտէ, թերեւս գետինը մտնէր: Սա յաճախ ճակատագիրն է իրենց ժամանակէն առաջ անցած մարդոց, որոնք բազմութեան մէջ իսկ մենակ են: Ճակատագիրն է յաճախ նաեւ հայ զրոգներու, որոնք, երբեմն կը թուի, թէ շրջապատ ունին, բայց երբ քանի

մը էջ կարդաս անոնց գրականությունն է, կը հասկնաս, որ մարդը մենակ է. չունի նոյնիսկ մէկ գիտակից ընկեր, որ յուշէ անոր տարրական ու յաճախ անհունաւորէն կրկնուող հոգեբանական թերութիւնները, մանկային թերութիւնները, յաճախ եւ ցաւալի ու տգեղ թերութիւնները, նոյնիսկ երբ հայ մշակութային ընկերակցութեանց պանծացեալն է եւ է հազարաւորներու պաշտամունքի առարկան, նոյնիսկ երբ կրանախմացական շրջապատի մը մատանիին աղամանդն է: Միջավայր: Սա է, որ բացակայ է հայ՝ մանաւանդ արեւմտահայ իրականութեան մէջ: Յեղասպանութեան ի հետեւանա առհասարակ: Եւ այդ մենակութեան մէջ է, որ կ'առկայծեն հայոց՝ արեւմտահայոց բոլոր մոմերը, Բաղդասարի մեհեանը ներառեալ:

Ես-ը ինքզինք է, որ կը յայտադրէ: Ի յայտ կը դնէ իբրեւ դէրոյթ: Ուր է ասոր գաղտնիքը: Չկայ դրոյթ՝ առանց հակադրոյթի: Նեւտոնէն եկող յղացքի մը իմաստասիրականացումն է: Կրնաք ըսել՝ արդարանալի: Եւ Փիխտէ կու տայ այդ արդարանալիութեան հիմքերը: Ինչ է դրոյթին հակադրոյթը: Հակադրոյթը Ես-ին բացասումն է: Ինչն է բացասողը, ով է բացասողը: Պատասխանը արդէն իսկ հարցին մէջն է: «Ինչ»-ն ու «ով»-ն են բացասողները: Այն ամէնը, որ Ես-ը չէ: Ո՛չ-Ես-ը: Ինչպէս որ դրոյթն ու հակադրոյթը միասնութիւն կը կազմեն՝ անհնար է մէկը ունենալը առանց մեւտին, նոյնպէս ալ հոս է պարագան՝ Ես-ն ու ոչ-Ես-ը միասնութիւն կը կազմեն. անհնար է Ես-ը իբրեւ դրոյթ ընդունիլ՝ առանց ոչ-Ես-ը իբրեւ հակադրոյթ ընդունելու:

Եւ այս իսկ վայրկեանին տեղի կ'ունենայ երկու կարեւոր բան: Ոչ-Ես-ը՝ իբրեւ հակադրոյթ ընդունելով, կը ծագի միջոցի յղացքը: Քանզի ոչ-Ես-ը միմիայն միջոցով է, որ կը յայտադրուի: «Ես» դրոյթը միայն միջոցի մէջ է, որ «ոչ-Ես»-ը իբրեւ հակադրոյթ ունի: Այդ հակադրոյթը Աշխարհն է: Ես-ը կէտ է՝ ոչ-տարածական: Ես-ը գիտակցութիւն է՝ ոչ-տարածական: Սակայն ոչ-Ես-ը սոսկ տարածականութեամբ է, որ ոչ միայն կը յայտնուի, այլեւ երբեւէ կը կարենայ յայտնուիլ: Առանց տարածականութեան՝ ոչ-Ես գոյութիւն չունի: Քիչ մը մտածելիք բան է սա, քանզի Փիխտէի իմաստասիրութեան կանխադրոյթներէն է: Մտածելիք բան կը դառնայ նաեւ այն պարագային, եթէ նկատի ունենանք անոր որոշ հաստատումները առ այն, թէ Ես-ն ու ոչ-Ես-ը իմացաբանական դրոյթներ են: Եթէ են, արդեւք կարելի՞ է ատոնցմէ տարածք դուրս բերել: Թերեւս: Բայց ինչպէս: Մտածեցէք: Ահագին տուեալներ ունիք արդէն ձեր ձեռքին տակ: Արդէն իսկ իմաստասէր դառնալու ճանապարհին էք: Եթէ ուզէք, կրնաք սկսիլ նոյնիսկ հոսկէ:

Միաժամանակ ի յայտ կու գայ բանականութիւնը: Քանզի ունիս դրոյթ եւ հակադրոյթ: Կրնա՞նք ըսել, որ քրիստոնէական հետքեր կան այս բոլորին մէջ: Կրնանք, ի հարկէ: Սակայն նոյնպէս կրնանք ըսել, որ առասպելական մտածողութեան հետքեր կան, որոնց սոսկ մէկ արտայայտութիւնն է քրիստոնէական

առասպելաբանությունը: Այս երկրորդը աելի ճիշդ պիտի ըլլար:

Այս երկուքէն՝ ոչ-Ես-էն եւ բանականութեան ի յայտ գալէն, կը հետեւի, որ Ես-ը սահմանափակ ու բանական Ես է: Այս երկու յղացքները անտարանջատելի պիտի ըլլան իրարմէ: Չկայ անսահմանափակ բանականություն: Բանականությունը սահմանափակ Ես-էն անտարանջատելի է, քանզի լոկ այդ սահմանափակութեան եւ սահմանափակութեան ծնունդն է: Չկայ անդրություննական բանականություն: Առանց ոչ-Ես-ի հակադրություն, որ ոչ այլ ինչ է, քան Ես-ի սահմանափակում եւ նոյնպէս սահմանափակություն, չկայ բանականություն: Բանականություն համարանհրաժեշտ են դրոյթ եւ հակադրոյթ: Այս դրոյթն ու հակադրոյթը վերացական ըմբռնումներ չեն, այլ են էադրութենական ըմբռնումներ: Ատոնք գոյ են: Ես-ը գոյ է, ինչպէս որ է եւ ոչ-Ես-ը: Այս էադրութենականութեան՝ էականագրական կամ նոյնիսկ էաբանական դրոյթի եւ հակադրոյթի յարաբերութենէն է, որ կը սերին իմացութեանց բոլոր ոլորտները, իմացութեանց համատեսաբանությունը:

Ցատկանշական է, որ ոչ-Ես-ը՝ իբրեւ էականագային դրոյթ, բացասական դրոյթ է: Կրնանք իրաւացիարէն ըսել, որ Ես-ի դիտանկիւնէն է բացասական: Այս բացասականությունը Փիխտէ կարգ մը առիթներով կը շեշտէ: Ասով նաեւ կը յայտնէ, թէ էությունը բացասական յղացք է: Եթէ բոլոր Ես-երը միասին առնենք՝ ընդհանրացմամբ ատկէ սերելով բացարձակ Ես-ը, ապա թող որ նկատի ունենանք, որ իւրաքանչիւր Ես-ի պարագային ոչ-Ես-ը Ես-ի բացասումն է:

Արդ, այս ընդհանրացման մէջ բացասումը էաբանական իրողություն է: Փիխտէի այս բացասումին էաբանական կարեւորությունն ու անտարադրելիությունը նկատի ունենալով՝ Հեգել պիտի յղանար իր իմաստասիրութեան կառոյցը: Հեյդեգգեր՝ նոյնպէս: Վերջինս շեշտը պիտի դնէր այս բացասումին վրայ՝ այս բացասման գերագոյն սահմանափակումը համարելով մահը: Հեյդեգգերի համբաւաւոր «դասեյն»-ը, որ իրաւամբ ու խորքով Փիխտէի Ես-ն է, եւ որոյ Փիխտէի Ես-ը ըլլալէն կարծէք ոչ մէկ Հեյդեգգերագէտ նոյնիսկ գաղափար ունի, նշեալ դրութենական սահմանափակությունը առթող գոյութենական սահմանի՝ մահուան կիրարկումն է Փիխտէի հիմնական գաղափարին ի վերայ:

Հոս պէտք է ուշադիր ըլլանք: Էություն բացասականությունը յաճախ կը շեշտուի Փիխտէի գործերուն մէջ: Մտածումի ահա այս եղանակն է, որ անցնելով Հեգելէն, ընդհանրական ուշադրութեան արժանանալով վերջինիս գործերուն միջոցաւ, կը թափանցէ նորաւրեայ իմաստասիրությունները: Հոս, սակայն, Փիխտէ այս բացասականությունը կը սերէ ոչ-Ես-էն: Հոսկէ պարզ կ'երեւի, որ իբրեւ «էություն» ան ոչ-Ես-ը նկատի ունի: Որմէ հասկընալի կը դառնայ, որ նկատի ունի իրը՝ «արտաքին իրականությունը»՝ ամենայն բան, որ դուրս է ենթակայէն: Այսու՝ Ես-ը՝ իբրեւ բան, այդ արտաքին իրականություն մաս կը կազմէ: Իրա-

դրային բացասականությունն է, որ Փիխտե կը սերէ հաբանական բացասականությունը:

Աւելին ըսելու համար՝ պէտք է կարդալ անոր 42 հատոր կազմող ժառանգությունը: Սակայն առ այս ր մեր տպաւորությունը այսպիսին է: Ան հաբանական բացասականությունը կը սերէ դրութեանական բացասականությունէն: Էությունը բացասումն է Ես-ին: Որմէ տրամաբանաւրէն կրնայ բխիլ՝ «Էությունը բացասական յղացք է» յայտադրումը: Է-ն բացասական յղացք է: Որ կրնայ նշանակել՝ Է-ն բացասումն է ՉԷ-ի: Մանաւանդ որ, առումով մը, Ես-ը ոչինչ է եւ է կախեալ ոչ-Ես-ի գոյությունէն: Սա աւելի պիտի յստականայ Փիխտէի Եսայի վերջին տարիներու գործերուն մէջ:

Սա, յամենայն դէպս, կարելոր իմաստասիրական ըմբռնում պիտի ըլլայ այն առումով, որ հաբանութեան մէջ սովորաբար թէ միշտ ՉԷ-ն է բացասական յղացքը: ՉԷ-ն բացասումն է Է-ի: Իսկ հոս կը տեսնենք հակառակը՝ Է-ն բացասումն է ՉԷ-ի: Առնուազն կարելի է այսպէս ընկալել: Գոնէ հեյդեգգեր, կը թուի, այս առումով Ես-ը պայմանաւորած է մահուան իրականութեամբ:

Կրնանք ասոր մէջ եւս տեսնել քրիստոնէական նախապաշարում մը: Կրնանք, եթէ շատ ուզենք, ի հարկէ: Ամէն պարագայի, կարելոր է այս նրբությունը ի մտի ունենալը:

Հոս բնականաբար հարց պիտի ծագի՝ փորձառակա՞ն Ես-ին մասին է խաւքը, թէ՞ բացարձակ Ես-ին: Փորձառական Ես-ին պարագային՝ իւրաքանչիւր Ես-ին համար այն, ինչ որ իր Ես-ը չէ, է արտաքին իրականություն, այն է՝ բացասութեամբ ընկալելի: Հոսկէ՝ բոլոր փորձառական Ես-երուն համար իւրաքանչիւր այլ Ես նոյնպէս է արտաքին իրականություն, իր, այն է՝ բացասութեամբ ընկալելի: Կրնանք հոսկէ հաբանական բացասականություն հանել վերողիտարկեալ իմաստաւորումներու լոյսին ներքոյ: Ո՞րն է այն դրոյթը, որ ծնունդ պիտի տայ այդ բացասականութեան: Կոշտ՝ ո՞ր կամ որո՞ն Ես-ն է դրոյթը: Բացարձակ Ես-ին պարագային խնդիրը կը դիւրանայ: Փանզի ունիս բոլոր Ես-երը միացնող մէկ դրոյթ: Եւ եթէ սա՛ է դրոյթը, ապա անժխտելի է ոչ-Ես-ին բացասականությունը: Եւ քանի որ Ես-ն ու ոչ-Ես-ը հաբանական դրոյթներ են գոնէ Փիխտէի շարք մը յայտադրութեանց մէջ, ապա միակ հնարաւոր բացասական դրոյթը ոչ-Ես-ն է, այն է՝ էությունը՝ գոյը իմաստով:

Ահա այս բացասական յղացքն է, որ հետագային անոր իմաստասիրութեան մէջ պիտի վերածուի պատկերի՝ արտացոլումի՝ Է-ի կամ Բացարձակի արտացոլումին: Այս արտացոլեալը, որ է գոյը եւ գիտակցությունը, պատճառային որեւէ կապի մէջ չէ Բացարձակին հետ: Այս անդրանցական խզումը կամ անկամրջելիությունը մեկնաբանելի է այս բացասականութեամբ: Գոյը բացասեալն է Բացարձակին: Սա է նաեւ այն արմատական պատճառը, որով անհնար է գիտակցությունէն հաբանական բացարձակություն սերելը:

Ասով հարցը չի լուծուիր, բայց չափով մը մեկնաբանելի

կը դառնայ: Այդ հարցը միայն ժամանակի մէջ է, որ կարելի կ'ըլլայ լուծել, քանզի ես-երու պատմութեան ընթացքն է, որ պիտի յանգեցնէ եՄ-ին: Ընդհանրական ես-ին՝ Աստուծոյ, ՀԱՅ-ուն, որ սակայն միշտ պիտի վրիպի մեզմէ:

Բայց ինչ է այս «ժամանակ» յղացքի էաբանական եւ ոչ սոսկ գործառոյթային արմատը: Սա եւս կը սերի ես-ի ինքնայայտադրումէն: Եւ ուղղակի՝ ոչ-եւ-ի առկայութեան ընկալումէն: Քանզի ես-ը հերթականութեամբ է, որ կ'ըմբռնէ այն ամէնը, որ ոչ-եւ-ն է: Եւ-ի այս հերթականական ընկալման ձեւն է «ժամանակ» յղացքի բանալին: Հետեւաբար ժամանակը, ինչպէս որ միջոցը, ստորածելի է եւ-ի ինքնայայտադրումէն: Այն ամէնը, զոր Կանտ կ'ընդունէր ի յառաջագունէ, ահաւասիկ ծագումնաբանաւրէն կը սերի եւ-ի յղացքէն: Յղացք մը, էութիւն որոյ է գործունէականութիւնը: Սառած յղացք մը չէ: Բնական է, որ գործունէականութիւնն ու ժամանակը փոխկապակցուած յղացքներ են: Արարումն ու ժամանակը փոխկապակցուած յղացքներ են: Մանրամասնութիւնները այնքան ալ յստակ չեն, երբեմն ալ չկան: Եթէ բարակին երթանք, կը կարենանք հոս ու հոն ինքզինք ժխտող տողեր գտնել: Արինակ՝ երբեմն Փիխտէ կը յայտնէ, թէ այս բոլորը միաժամանակ տեղի կ'ունենան: Եթէ հարց տանք՝ «տիար Փիխտէ, մէկ կ'ըսէք, թէ հերթականաւրէն տեղի կ'ունենան, մէկ կ'ըսէք, թէ միաժամանակ տեղի կ'ունենան. ինչ հասկնանք», կը ջղայնանայ եւ երեսիդ կ'ըսէ՝ «դուն բան մը չես հասկցած ըսածէս»: Վստահաբար մեկնաբանութիւն մը կու տայ, եթէ բարեացակամութեամբ տրամադրուած ըլլայ քեզի հանդէպ, որմէ դարձեալ կրնաս բան մը չհասկնալ: Հոս խնդիրը, ըստ երեւոյթին, էաբանական եւ յայտադրական դրոյթներու տարբերութեան եւ կամ միեւնոյն դրոյթի էաբանական եւ յայտադրական ընկալումներու տարբերութեան միջեւ է: Այս կարգի հարցերը ձեր ապագայ Փիխտէագէտին կու տաք: Մենք փախուստ տանք հոսկէ՝ գլուխնուս փորձանք մը չեկած՝ դժուար գործը անոր ուսերուն թողելով: Ժամանակի խնդիրին աւելի մեծ ուշադրութիւն պիտի ընծայեն Փիխտէն յաջորդող երկու դարերու իմաստասէրները:

Բայց որպէսզի մեծ պարտքի տակ ու մեծ ամալթով չմնանք ձեր առջեւ, ձեր Փիխտէագէտին ալ առջեւը գետինը չմտնենք, կարելի յստակացում մը փորձենք կատարել: Հարցը բացարձակ եւ-ի եւ փորձառական եւ-ի տեսաբանական տարորոշման մէջ է, ինչպէս որ շատ յաճախ է Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ: Այս վերջինը եթէ իբրեւ ընդհանուր ուղեցոյց յիշէք ամէն անգամ, որ ենթադրեալ հակասութեան մը առջեւ գտնուիք, առաւել մեծ հաւանականութեամբ կը կարենաք այդ հակասութիւն թուող մեկնաբանութիւնը քակել ու իր տեղը դնել կամ իր ճիշդ ձեւով ընկալել: Բանական, հայեցողական եւ-ը ժամանակի մէջ է, որ կ'ըմբռնէ ամէն բան, քանզի բանականութիւնը դրոյթեանական համակարգ է, ուր դրոյթները կը յաջորդեն իրարու: Մէկ դրոյթը

կը յաջորդէ մէկ այլ դրոյթի: Բանալին հոս «կը յաջորդէ» բայն է: Արդ բանականութիւնը ու ատկէ սերող տրամաբանութեան համակարգը ընթացակարգային համակարգ է, քայլ առ քայլ յառաջացող: Սովորատեան համակարգ է: Բանախոհական համակարգ է: Բանախոհութիւնը մէկ ամբողջութեամբ տրուած համակարգ չէ, այլ է ժամանակի մէջ դրսեւորուող, ընթացակարգային համակարգ: Սա հայեցողական համակարգերու բնոյթն է: Եսին յայտադրութիւնը, սակայն, վերժամանակային բացարձակ իրողութեան մը մասին է: Այս յայտադրութիւնը բանախոհական կարգով չէ, որ տեղի կ'ունենայ, այլ մէկ տրուածքով, մէկ անգամէն, անմիջական գիտակցութեամբ. յայտնութեան պէս բան մը: Հոս է նաեւ ներայայտութեան կամ բանայայտութեան իմաստը: Միշտ յիշեցէք նաեւ, որ Փիխտէ չափագիտութենէն կը վերցնէ իր կարգ մը կարեւոր յղացքները: Աւրինակ՝ կէտի յղացքը: Սա ինքնըստինքեան ըմբռնուող, ներայայտական ու ժամանակէ վեր յղացք է: Ատկէ «այն կողմը» չունիս: Ըսենք թէ ճիշդ կ'ըսէ:

Անգամ մը մենք ի մեզ հարց տանք, թէ քանի երկիրիոն տարի տեսած է մինչեւ որ մարդ ըմբռնէ կէտի յղացքը: Եթէ նկատի ունենանք, որ զերոյի յղացքը ընդամէնը հազար տարուան պատմութիւն ունի, Աստուած նոյնիսկ գաղափար չունէր զերոյին ինչ ըլլալէն, երբ Ովկիանոսին ջուրերուն տակէն դուրս հանեց Հիմալայեան լեռները եւ աշխարհը ստեղծեց, ինչպէս որ նաեւ յաջորդաբար ստեղծեց հայոց վարչապետներն ու սակաւապետները եւ ապա աշխարհի բոլոր միկրոբները, ինչպէս որ նաեւ զինք պաշտող էշու ուղեղ կերած հայոց սուրբ ու դարապանծ կաթողիկոսներն ու անոնց կղերականներու եւ աբեղաներու թափօրը, ապա թերեւս կարենանք պատկերացնել, որ կէտի յղացքը նոյնպէս այդքան ալ ինքնըստինքեան ըմբռնուող յղացք մը չէ եւ առնուազն ասոր յղացողը ժամանակի ոլորապտոյտին մէջ բռնուած երկոտանի մըն է:

Ինչ խաւաք, որ այդ երկոտանին ժամանակի ովկիանոսէն կրցած է դուրս բերել իր գլուխը եւ արտաժամանակային յղացք մը ըմբռնել: Կէտը: Ահաւասիկ Ես-ը նոյնպիսի յղացք մըն է: Տրուած է մէկ յայտութեամբ: Է վերբանախոհական յղացք: Ըսենք թէ այդպէս է: Այս առումով անդրանցական, էաբանական յղացք է: Թէեւ ոչ բնագանցական: Այս վերջինը երբեք չմոռնաք, եթէ չէք ուզեր խոտորիլ ձեր ըմբռնումներուն մէջ: Չմոռնաք նաեւ, որ բացարձակ Ես-ն ու փորձառական Ես-ը իրարմէ անկախ բաներ չեն: Փորձառական Ես-ը կը բանի բացարձակ Ես-ի ընդհանրական դաշտին մէջ: Այդ բացարձակ Ես-ը վերփորձառական, ընդհանրական բանականութեան այն դաշտն է, ուր ի յայտ կու գայ փորձառական Ես-ը: Այդ կապը առկայ է՝ բացի երբ փորձառական Ես-ը, իր ազատութեամբ, կը խզէ այդ կապը՝ չարը ծնելով: Փորձառական Ես-ը բացարձակ Ես-ին մուտք ունի սոսկ անդրանցականութեան, անդրանցական իմաստասիրութեան՝ իմացութեանց համատեսաբանութեան մի-

Չոցաւ: Իսկ այդ մուտքի բանալին անոր արարականութեան մէջ է: Է անոր բարոյաբանական գործունէութեան մէջ, որով միայն կը կարենայ ընդհանրական, անդրանցական Եւ-ին հետ իր ունեցած աւղակը ագուցել:

Եւ-ը գործունէական, արարական իրականութիւն է: Անոր միտքը արարական է: Իւրաքանչիւր դատողութիւն այդ արարականութենէն անհրաժաշտականութենէն է, որ կը բխի: Առանց արարականութեան դատողականութիւն գոյութիւն չի կրնար ունենալ: Ես սա է Փիխտէի անդրանցական իմաստասիրութեան այն կարեւոր յղացքներէն մէկը, որոյ առկայութեամբ կարծէք անհնար կը դառնայ անոր իմաստասիրութեան բացասումը: Ինչ դատողութիւն ալ ընես, ինչ մեկնակէտէ ալ սկսիս, Փիխտէ պարզապէս երեսիդ նայելով կը կարենայ ըսել քեզի. «Այդ դատողութիւնդ դուն հիմա կրցար ընել մէկ անհրաժեշտ բանի մը միջոցաւ. դատողականութեան արարականութիւնը»: Առանց այս արարական շարժումին միտքդ տեղւոյն վրայ կը սառչի, միտք ըլլալէ իսկոյն կը դադրի: Արարականութիւնը նախապայմանն է բոլոր դատողութիւններուդ: Ուստի բոլոր դատողութիւններդ ալ ստորադրելի են արարականութեան: Իսկ իմացութեանց համատեաւբանութիւնը հոնկէ կը սկսի: Դուն նոյնիսկ յոյսը չես կրնար ունենալ որեւէ կերպով բացասելու զայդ, քանզի իւրաքանչիւր դատողութիւնդ ենթակայ է անոր դրոյթներուն: Իսկ երբ կը կարծես, թէ ենթակայ չէ, զառանցանքի մէջ ես: Ունեցածդ կարծիք է եւ ոչ թէ իմաստասիրութիւն: Սուրճի գաւաթ նայող կնիկներու կարծիք:

Արարականութեան հակադրոյթը պիտի ըլլայ սառուցենական յղացք մը: Յղացքը ինքն: Որ ժամանակի մէջ սառած մէկ նկարն է արարական ենթաիրականութեան: Եթէ այս ըսուածն ու մէջը առկայ խնդիրներն ու հակասութիւնները հասկնաք, թերեւս կարենաք մեծ հարցական մը զետեղել Հեգելի իմաստասիրութեան ու ատոր պոչը բռնող իմաստասիրութիւններուն վրայ: Չենք խաւսիր անոր «հակադրուող» իմաստակութիւններուն մասին՝ աւելորդ համարելով: Մեր դարերուն իմաստասիրութիւնն ալ վերածուած է եկեղեցիի, ուր ամէն մէկը իր կուռքը ունի եւ ուրկէ գլխաւոր բացական բանականութիւնն է: Վայ եկեր է գլխուդ, եթէ այդ կուռքի մէկ մագին դաչիս: Աւելին չենք ուզեր ըսել, քանզի անարդար եղած պիտի ըլլանք Հեգելի հանդէպ՝ նախքան անոր բազում արժանիքներ ունեցող իմաստասիրութիւնը լուրջ վերլուծութեան ենթարկելը, որ տարիներու գործ է եւ այժմու մեր կարելիութիւններէն դուրս: Հոս խնդիրը թերեւս Հեգելէն աւելի՝ Հեգելապաշտներն են: Պարզապէս ձեզի՝ ապագայ իմաստասէրներուդ, բանալի մը կը յանձնենք:

Այս սառուցենական յղացքն է, զոր «էութիւն» կը կոչենք: Ըստ երեւոյթին, վերջինս պէտք է հասկնալ իբրեւ իրականութիւն՝ իբրեւ իր՝ բան ամենայն, որ դուրս է Եւ-էն: Ասոր արմատական պատճառը անիկա կրնայ ըլլալ, որ Եւ-ն ու ոչ-Եւ-ը անքակտելի

են: Եթէ ոչ-Ես-ն է հուլիսը, ապա նոյնպէս եւ Ես-ն է: Անհնար է այլ կերպ ըմբռնելը, քանզի ոչ-Ես-ն ու Ես-ը յղացքային տարադրութիւններ են եւ ոչ հաբանական: Փիլիսոփայական «հուլիս» կոչածը, զոր թերեւս աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըմբռնել իբրեւ իրութեանականութիւն, Ես-ին կողմէ ոչ-Ես-ին տրուած յղացքային մեկնաբանութիւն է՝ գոնէ ըստ անոր 1797–1798-ի ըմբռնումներուն, որոնք որոշ առումներով կը տարբերէին 1793–1795-ի ըմբռնումներէն: Իսկ եթէ է, ապա ուրկէ՞ բուսաւ տարածքը՝ մեր նախորդ հարցը: Փիլիսոփայ կը կարենայ ըսել, անշուշտ, որ բուսաւ իբրեւ յղացք: Սակայն սա մեզ կը պահէ մարդու ներքին քարայրին մէջ: Ես-ի կէտային քարայրը:

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆ ԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԵՆԹԱՊԱՏՃԱՌԸ

Հոս հարց մը կայ, որուն մէջ պիտի չխորանանք, բայց եւ այնպէս անհրաժեշտ է նշելը եւ պարզելը, քանզի կը վերաբերի անդրանցական իմաստասիրութեան ողնուծութիւն: Ինչն է մեզ այդ քարայրէն դուրս բերողը յայտադրական գործողութեան ընթացքին, որմէ եւ կ'ածանցենք իրութեանականութիւնը: Ատիկա ոչ-Ես-ին կողմէ Ես-ին վրայ դրուած սահմանափակումն է: Այս գործընթացն է, որ չէ հասկցուած եւ չի հասկցուիր շատ-շատերու կողմէ, որոնք յերեւածին մեկնաբանութիւններ կու տան Փիլիսոփայի իմաստասիրութեան՝ իւրաքանչիւրը զայդ պիտակելով իր գաղափարախառնական զինանոցին մէջ ունեցած եզրերով: Դուք ալ այդպիսիքի ձեռին տակը իբրեւ թէ իմաստասիրութիւն կը սորվիք:

Հոս է բանալին. ոչ-Ես-ը բնագնացական տուեալ չէ:

Ինչ կայ ասոր տակը: Արդէն պէտք է հասկնաք կամ հաւկըցած ըլլաք, եթէ կարդացած էք գիրքը մինչեւ հոս: Կանտի անդրանցականութեան մէջ ուրուրի նման շուք մը կ'ուղեկցէր անոր էջերուն վրայ. «ինքն-իւրեամբ-գոյ»-ի շուքը, որմէ եւ դժուար է ազատագրել անոր իմաստասիրութիւնը: Փիլիսոփայի ողջ խնդիրը սա է. ինչպէս ազատագրել անդրանցական իմաստասիրութիւնը «ինքն-իւրեամբ-գոյ»-ի ճիրաններէն, դուրս բերել զայդ գերեզմանէն ու կեանքի կոչել: Հակառակ որ Փիլիսոփայ իր առաջին տարիներուն կ'արդարացնէր Կանտը՝ մեղադրելով կանտականները, աւելի ուշ եւ, ըստ տրամադրութեան, բաւական սուր, թէեւ երբեք անյարգալիւր, քննադատութեան պիտի ենթարկէր անոր իմաստասիրութեան այս ենթադրեալը:

«Ինքն-իւրեամբ-գոյ»-ը յղի է բնագնացութեամբ: Սա է գըլխաւոր խնդիրը: Սակայն սա էր նաեւ թերեւս Կանտի իմացական կեանքը փրկողը հալածանքէ եւ բողոքական հաւատաքննութենէ: Եւ սա է այն գիտակից, անգիտակից թէ ենթագիտակցական պատճառը, որ այս յղացքը առ այսաւր կը փայփայուի իմաստասիրութեան եւ կրանաբանութեան ասպարէզներու զգալի մէկ մասին մէջ:

Փիլիսոփայի ոչ-Ես-ը ահա այս «ինքն-իւրեամբ-գոյ»-ը փոխարի-

նող անդրանցական յայտադրություն է:

Ինչ կը նշանակէ սա:

Կը նշանակէ, որ ոչ-Ես-ը բնագանցական յղացք չի կրնար ըլլալ: Այնքան բան: Եթէ սա հասկնաք, կը հասկնաք Փիխտէի իմաստասիրությունը՝ զայդ քակելով ու ըմբռնելով թել առ թել: Հոսկէ: Եթէ ոչ, ապա ոչ մէկ բան կը հասկնաք անոր իմաստասիրութեանէն, ինչպէս որ ձեր հազարաւոր դասախաւսներն ու իմաստասիրութեան պատմութեան մասին ամէնուր կռկռացողները:

Արդ, ինչպէս է, որ Ես-ը իր ներքին միջոցներով կ'ըմբռնէ բանի մը գոյությունը, որ իրմէ դուրս է: Զգացումով: Հոս Փիխտէ կը բացառէ «զգայություն» եզրին գործածումը: «Զգայություն»-ը յղում է արտաքին իրի մը եւ կը տանի դէպի «ինքն-իրեամբ-գոյ»-ը: Սա բացառելի է: Զգայականությունը իբրեւ միջոց մերժելի է անդրանցական իմաստասիրութեան մէջ, առնուազն Փիխտէի անդրանցական իմաստասիրութեան մէջ: Զգայությունը ինքն սերեալ է եւ ոչ թէ սերող: Մինչդեռ Կանտի իմաստասիրութեան անսփոխարինելի ենթադրեալն էր: Հոս է, որ այս երկու իմաստասիրությունները կը տարբերին իրարմէ եւ եթէ պէտք է որոշենք, թէ որն է անդրանցական իմաստասիրությունը, նժարը, մեր կարծիքով, կը յարի Փիխտէի կողմը: Փիխտէի այս արժէքը առ այս-աւր չէ հասկցուած իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ:

Ես-ը որեւէ յղում չունի ոչ-Ես-ի իրականութեան, եթէ այդ ոչ-Ես-ը պիտի հասկնանք իբրեւ իրային, իբրեւ, շատ սիրուած բառով մը, առարկայական իրականություն: Ես-ը միմիայն ունի իր զգացումը: Կը զգայ, որ բան մը կը խափանէ զինք: Իսկ ինչն է, որ կը խափանուի: Ես-ին արարականությունը: Անոր ազատությունը: Անսահմանութեան անոր ձգտումը: Հոսկէ Ես-ը կ'եզրակացնէ, որ բան մը կայ, որ իր մէջ չէ: Այդ հարուածը ինք չէ, որ ինքզինքին տուաւ: Եւ հոսկէ կը ծագի անոր ինքնագիտակցությունը: Ինքզինքին: Այս «ինքզինքին»-ին շնորհիւ:

Այս սահմանափակումը իրական է եւ ոչ երեւակայածին: Եւ ոչ սոսկ տեսական: Սա է տեսությունն ու իրությունականությունը իրարու ազուցող, իրարու միացնող իրողությունը: Ես-ը գլուխէն կ'ուտէ, եթէ սա չհասկնայ: Ոչ-Ես-ը Ես-ի անսահմանեալ յայտադրութեան դէմ դնող մէկ այլ անսահմանեալ յայտադրություն է: Սա Ես-ը գլուխէն հազար անգամ ուտելով ի վերջոյ կը հասկնայ երեւակայութեան միջոցաւ: Այս անսահմանեալ յայտադրութեանց բախումէն կը ծնի սահմանեալութեան յղացքը: Ես-ը կը հասկնայ, որ ինք մենակ չէ: Ասով էր, որ անոր անսահմանեալ բացարձակ ազատությունը վերածուեցաւ սահմանեալ, սահմանադրեալ ինքն-իշխանություն մեր տուեալ գլուխին մէջ: Բայց հոս աւելի խոր բան մը կայ: Ոչ-Ես-ի դիմադրություն բնոյթը Ես-ի անսահմանություն ձգտող նկրտումին դէմ:

Այս դիմադրությունը առարկայի անշարժ դիմադրություն չէ: Է կամային դիմադրություն: Ոչ-Ես-ը կը դիմադրէ Ես-ի անհունութեան ձգտումին՝ ըսելով՝ տեղդ կեցիր, սահմանդ գիտցիր, սա

իմ սահմանս է: Ասանկ բան մը: Փիխտէ տեսական կմախքը կու տայ այս անդրանցական յարախոհութեան: Սակայն եթէ պահ մը փորձենք այս յարախոհութիւնը անդրանցական վերացականացումէ դուրս բերելով՝ պատմական պարունակի մէջ ըմբռնել, աւելի խաւսուն կրնայ դառնալ ոչ-եւ-ի դիմադրական հրահանգին բնոյթը: Աւելի յստակ կը դառնայ, որ այս հրահանգը ծանր ցնցում յառաջացնող բան մըն է եւ-ին մէջ: Այս ցնցումն է, ձեւով մը, իրութեանականութեան երաշխիքը: Սասմայ ծուռի հրահանգը Մարայ Մելիքին կամ Մանուկի հրահանգը առասպելաբանական Փարաւոնին: Տեղդ կեցիր, սա սահմանս է: Սա՛ է Մարայ Մելիքի մէջ խորին, անդրային ցնցում յառաջացնողը: Անսահմանութեան ձգտող եւ-ին առջեւ ծառացող ոչ-եւ-ը: Սա՛ է նաեւ հայոց ցեղապանութեան անդրանցական պատճառը: Անսահմանութեան ձրգտող կայսերական ոյժին ըսելը՝ տեղդ կեցիր, սա իմ սահմանս է: Սա եւ եմ՝ քու ոչ-եւ-դ: Կը տեսնենք, որ թէ՛ պատմութեան եւ թէ՛ առասպելի մէջ առկայ եւ-ը ոչ միայն կը սոսկայ իր անհունութեան դէմ կանգնող ոչ-եւ-ի ինքնայայտադրումէն, այլ բոլոր միջոցներով զայն անէացնելու կ'ելլէ:

Կրնանք ըսել, թէ սոսկ Փիխտէի տեսլապաշտութեան մէջ է, որ այդ յարախոհութիւնը տեղի կ'ունենայ: Հայոց եւ թէ աշխարհի իրականութիւնը այլ բան կը թելադրէ: Մարդուն պատմութիւնը այլ բան կը թելադրէ: Բայց Փիխտէ կը կարենայ պատասխանել՝ ըսելով, թէ իր ըսածը ճիշդ է, այլապէս մարդկային հասարակութիւն կամ մարդկութիւն կոչուած բանը առհասարակ գոյութիւն չէր ունենար: Մտածելիք շատ բան ունիք հոս:

Շարունակենք: Ուրեմն, սիրելիներս: «Ես» յղացքը եւ-ին մէջ կը ծնի ներհայեցումով՝ երբ եւ-ը կը հայէ ինքզինքին: Իսկ եւ-ը կը կարենայ հայել ինքզինքին սոսկ եւ սոսկ ոչ-եւ-ի խափանող ու սահմանող հարուածին տակ: Եթէ դիմացը չկայ ոչ-եւ, ապա եւ-ը կամ այն, ինչ որ դեռ ես չէ, բայց եւ-ի պիտի վերածուի, այն է՝ է կարողական եւ, ներհայեցումի կարելիութիւն չունի: Սոսկ եւ-ի եւ ոչ-եւ-ի իրերաբախման շնորհիւ է, որ եւ-ը ներհայեցումի կարելիութիւն կ'ունենայ: Իսկ սա ինքնին տեղի կ'ունենայ երեւակայութեան միջոցաւ, որ ներքին բան մըն է: Առանց երեւակայութեան՝ ուզէ՛ հազար անգամ գլխուն ուտէ, բան չի փոխուիր: Երեւակայութիւնը ինքնին կը յառաջանայ եւ-ի եւ ոչ-եւ-ի, այն է՝ կարողական եւ-ի կարողական ոչ-եւ-էն ստացած հարուածի, հրահանգի կամ ատկէ յառաջացած ներքին ցնցման պատճառաւ: Այս բոլորը կը տեսնենք, որ եւ-ին մէջ տեղի կ'ունենան եւ-ի ներքին միջոցներուն շնորհիւ: Միակ արտաքին բանը ոչ-եւ-էն ստացած հարուածն է՝ եւ-ի անսահմանութեան կասեցումը. բարեբախտաբար եւ-ը կը տեսնէ ստացած հարուածին եւ իր ունեցած ցնցումին միջեւ եղած կապը: Կապը: Պատճառականութեան սկզբունքը, որուն մասին խաւսեցանք «Կատարած Մարդոյ» գիրքին սերտողութեան ատեն: Սա՛ է իրականութեան կամ իրականութեան հետ կապի բանալին: Մնացեալը, ինչպէս՝

երեւակայութիւնը, կամքը, անզեղջելի անդրանցական երեւոյթներ են. մտային երեւոյթներ, որոնք առկայ են իբրեւ տուեալ:

Հոս այս մտային երեւոյթներու կարգուսարքին առանձինս պիտի չանդրադառնանք, բայց մասամբ մը բաւարարելու համար ձեր հետաքրքրութիւնը՝ ըսենք, որ երեւակայութիւնը արարական երեւոյթ է, արարականութիւն է: Անշարժ չէ: Ուստի է ժամանակի հոսքին առնչուող իրողութիւն: Ուստի է ներայայտութեան, իմացական ներայայտութեան եւ բանայայտութեան առնչուող իրողութիւն: Ահաւասիկ այս իբրեւ «ժամանակ» ըմբռնուող յղացքային հերթականութիւններու հոսքը գիտակցութեան վերածող բանալի կարողութիւնը այս իմացական ներայայտութեան կարողութիւնն է: Հերթականութիւնները իրարու կապողը: Դուրսի եւ ներսի հերթականութիւնները իրարու կապողը զուգահեռաբար: Սա Եւր բնորոշող կարեւորագոյն ներքին կարողութիւնն է: Անոր բնոյթը:

Բնագանցութեան բովանդակ պատմութեան բուն խնդիրը ահա այդ յղացքային անշարժութիւնն է: Փիխտէ բնագանցութիւնը կը հանէ իր այդ մեռեալ վիճակէն եւ կեանքի կը կոչէ ժամանակի յղացքին մէջ տեղադրելով, ժամանակով ըմբռնելով ու մեկնաբանելով զայդ: Հոս է եւ Հեյդեգգերի իմաստասիրութեան սերմը: Իսկ ժամանակը ինքնին, ինչպէս որ տեսանք, ի յառաջագունէ յղացք չէ, այլ ածանցեալ յղացք է՝ սերող Փիխտէի անդրանցական տեսաբանութենէն՝ իմացութեանց համատեսաբանութեան ակունքներէն: Այս երեւակայութիւնն է, որ Եւրին եւ ոչ-Եւրին միջեւ տատանելով, հերթականութեամբ տատանելով, կը ստեղծէ ժամանակը, կ'ունենայ յաջորդականութեան՝ ժամանակի ըմբռնումը:

Ներհայեցումի այս գործունէութեան միջոցաւ է սոսկ, որ «Եւ» ըմբռնումը կը յառաջանայ: Յղացքը, որեւէ յղացք, արդիւնք է գիտակցութեան, իսկ գիտակցութիւնը՝ ինքնագիտակցութեան: Եւ ոչ թէ հակառակը: Որ նշանակէ՝ արտաքին բաներու գիտակցութենէն չես կրնար անցնիլ ինքնագիտակցութեան: Անդրանցական, տրամաբանական կապը անգոյ է. ուզեն հազար տարի արտաքին բաներու գիտակցութիւնը ունեցիր: Սա Կանտէն սերող գաղափար է: Բան մը պէտք է կատարուի, որպէսզի այդ անցումը տեղի ունենայ:

Այդ բանը չի կրնար ըլլալ արտաքին բան մը արտաքին բաներու վերաբերող: Չենք կրնար դուրսէն շինծու բաներ մտցնել տեսաբանութեան մէջ: Ուրեմն պէտք է ըլլայ ներքին: Ոչ միայն ներքին, այլեւ ի յառաջագունէ անդրանցականութեամբ ընկալելի: Բացայայտ: Առանց ինքնագիտակցութեան՝ ոչ գոյ է գիտակցութիւն: Ոչ գոյ է յղացք: Եւր ինքզինք կը յայտադրէ իբրեւ ինքզինք յայտադրող: Այս ինքզինքէն «դուրս գալն» է գիտակցութեան բանալին, երբ Եւր կը տեսնէ իր ըրածը՝ իր իսկ յայտադրումը: Եւր, ուրեմն, կը յղանայ Եւր՝ «Եւ» յղացքը: Սա նախանդրանցական, անմիջական գիտակցութիւն է: Գիտակցու-

Թիւնը ինքն իր: Հոսկէ է, որ գիտակցութիւնը կը ծնի, քանզի հոսկէ է, որ յղացքը կը ծնի: Իսկ առանց յղացքի՝ ոչ գոյ է գիտակցութիւն: Տպաւորութիւնները գիտակցութիւն չեն: Այլ անզանազանելի տպաւորակոյտ: Հանազանումը տեղի կ'ունենայ սոսկ հոն, ուր արդէն գոյ է յղացք: Յղացքն է, որ կ'որոշադրէ իրը, աշխարհը, տիեզերքը: Իսկ ասոր առաջին քայլը ինքնորոշադրումն է՝ «Ես» յղացքը: Հոս պիտի թողենք ձեզ միայնակ, որպէսզի ինքներդ մտածէք մեռեալ յղացքի եւ ժամանակային ու հոսային ընթերնում եղող՝ արարական, հայեցողական «յղացքի» տարբերութեան մասին:

Հետագային Հեգել Փիխտէի ճիշդ այս միտքէն է, որ պիտի յղանայ պատմութեան իր իմաստասիրութիւնը: Առանց յղացքի, առանց կանխորոշող յղացքի, առանց տպաւորակոյտը կարգաւորող յղացքի՝ պատմութիւն գոյութիւն չունի: Հոսկէ կը տեսնէք, որ ընդամէնը քայլ մըն է այն եզրակացութեան յանգիլը առ այն, որ պատմութիւնը գաղափարախաւսութիւն է: Արմատը հոս է. Փիխտէն: Միտք մը, որ պիտի համակէ յաջորդ հարելումեակը եւ որ առկայ է ցայսր: Սա ուրացողները իրենք իսկ «ազատ միտքի», «առարկայականութեան», «գիտականութեան», «անաշառութեան», «անկողմնակալութեան» եւ նման կարգի պէս պիտուն պիտակներու ներքոյ իրենց մոգոնած գաղափարախաւսութեանց գործաւորներն են՝ նախապաշարեալ կերպով պատմութիւնը մեկնաբանող: Որ նշանակէ՝ սա եւս կ'անցնի: Սա՛ եւս իր հերթին պատմական պայմանականութիւն է: Սակայն Փիխտէի ըսածը շատ աւելի խոր բան է: Կը վերաբերի բովանդակ մարդկային գիտակցութեան եւ այդ գիտակցութեան ապագային ի յաւիտենութիւն: Ասոր համար չափազանց կարեւոր է, որ խորապէս տիրապետէք Փիխտէի իմաստասիրութեան, եթէ ի մտի ունիք ստեղծելու Մեծ եւ Փոքր Հայքը՝ Հայքը՝ իբրեւ մարդկային ապագայ քաղաքակրթութեան արրան: Սա է նաեւ պատճառը մեր այս զոհողութեան ձեր սիրոյն:

ԻՆՔՆԱԳՈՐԾԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԲԱՑԱՍՈՒՄԸ

Հոս էական է նախ հասկնալ Փիխտէի մէկ այլ կարեւոր միտքը՝ հասկնալու համար Ես-ի էաբանութիւնը: Առանց ասոր՝ պիտի խարխափիք մութին մէջ եւ կամ ալ հիմնովին սխալ ընկալէք անոր իմաստասիրութիւնը. այնքան էական է այս միտքին ընկալումը:

Նշեցինք, որ գիտակցութիւնը արդիւնք է Ես-ի ինքնայայտադրման: Ինչ կը նշանակէ սա: Սա կը նշանակէ ճիշդ այն, ինչ որ ուղղակի կը նշանակէ: Անգամ մը եւս կարդացէք տողը: Ինչ կը նշմարէք այս տողին մէջ: Եթէ ուշադիր կը կարդաք, ապա անխուսափելիաւրէն կը նշմարէք հերթականութիւն մը. բան մը արդիւնք է մէկ այլ բանի: Հոս առկայ է առնուազն տրամաբանական անհրաժեշտականութիւն մը. երկրորդը գոյ չէր կրնար ըլլալ առանց առաջինին: Գիտակցութիւնը կը ծնի Ես-ի ինքնա-

յայտադրումեն:

Այսինքն: Եւ-ի ինքնայայտադրումը գիտակցութեան ոլորտին չպատկանող, գիտակցութենէն դուրս եւ գիտակցութենէն առաջ, որ նշանակէ՝ գիտակցութեան ի վերայ եւ ի յառաջագունէ, տեղի ունեցող բան մըն է: Սա նախագիտակցական գործողութիւն է: Եթէ է, ապա գիտակցութեամբ չես կրնար բացատրել: Գիտակցութիւնն ինքն սոսկ կը կարենաս ասով բացատրել: Մինչդեռ հոս է եղած իմաստասիրութեան մեծագոյն սխալը: Իմաստասիրութիւնը առ այսար, ինչպէս նաեւ գիտութիւնը առհասարակ, իբրեւ հիմք կ'ընդունի գիտակցութիւնը եւ գիտակցութեամբ է, որ տիեզերքը կը բացատրէ: Այդպիսին էր նաեւ Փիխտէն Ենայի մէջ նախորդող Ռեյնհոլդի իմաստասիրութիւնը, որ խարսխուած էր գիտակցութեան ի վերայ: Փիխտէ ապացուցեց Ռեյնհոլդի սխալը եւ Ռեյնհոլդ համեստաբար եւ ամենայն մեծահոգութեամբ ընդունեց զայդ՝ խորհուրդ տալով իր ժամանակի իմաստասէրներու փաղանգին հետեւելու Փիխտէի իմաստասիրութեան: Բայց այդ սխալը ամէնուր առ այսար կը շարունակուի, իսկ Ռեյնհոլդի մեծահոգութեամբ մարդ գոյութիւն չունի. ամէն մէկը իր ծակը մտածանուն ու ամսական կը շինէ՝ մերժելով նայիլ իր ըսածէն որեւէ տարբեր բան ըսող մարդուն կողմը: Ոչ մէկը հետաքրքրուած է ճշմարտութեամբ, եւ ո՛վ ըսաւ, որ ճշմարտութիւն գոյութիւն ունի: Ես ասանկ կը մեկնաբանեմ, դո՛ւն ալ գնա՛ գիտցած ձեւովդ մեկնաբանէ: Եթէ զիս սխալ հանես, կը կարծես, թէ անունիս, այսօր ինքն՝ կեանքիս եւ ապագայիս, սպառնալիքդ կո՛ւ պիտի տամ: Ես ինչ բաներէ անցեր եմ մինչեւ գլուխս հոս տեղաւորեմ, հիմա դուն եկեր ես ամսականիս հետ պիտի խաղաս: Եթէ նոյնիսկ քննադատելիք բան մը կայ ըսածիս մէջ, արիւնակ՝ թէ այս տողը կամ այս բառը սխալ է, եթէ փափկանկատութեամբ ուշադրութեանս յանձնես, ես անշուշտ որ մեծահոգութեամբ կ'ընդունիմ սխալս՝ պայմանաւ որ դուն ալ ուշադրութիւն դարձնես իմ քննադատութիւններու: Բայց ոչ թէ զիս եղածովս սխալ հանես: Ո՛ւր կ'ապրինք կոր. ըլլալիք բան է ասիկա:

Քիչ թէ շատ սա է մեր դարուն իրականութիւնը:

Արդ, Եւ-ին ինքնայայտադրումը նախագիտակցական՝ գիտակցութենէն դուրս եւ առաջ տեղի ունեցած գործողութիւն է, հետեւաբար Եւ-ը, առնուազն անդրանցականարէն, նախագոյ է գիտակցութեան: Եւ ահա այս նախագոյ, բացարձակ Եւ-ն է, որ, Եւ-ին մէջ, է թէ՛ բանական եւ թէ՛ սահմանաւոր:

Հոս կան կարելոր էաբանական կամ էակարգաբանական հարցեր:

Նախ՝ «Ես» նախայղացքը գիտակցութեան ծնունդը չէ: Այլ գիտակցութիւնն է Ես նախայղացքին ծնունդը: Գիտակցութիւնը ստորարկելի է Եւ-ին: Եւ-ը ենթակայ չէ գիտակցութեան, այլ գիտակցութիւնը ենթակայ է Եւ-ին: Եւ-ը գիտակցութեան ենթական չէ, այլ գիտակցութիւնն է Եւ-ին ենթական:

Կարելոր է նաեւ իմանալն ու հասկնալը Փիխտէի մէկ նկար

տողութիւնը առ այն, որ գոյութիւնը նախագոյ չէ Եւ-ի ինքնա-
 յայտադրման: Սա հասարակ՝ մարդու երեսին շարտուող առար-
 կութիւն է. Դեակարտէսեան, կրնանք ըսել, ապա նոյնիսկ՝ Կան-
 տեան. «Կը խորհիմ, ուստի կամ»: Բայց ասիկա չափազանց
 կոշտ հաստատում պիտի ըլլայ Փիխտէի համար: Գոյութենապաշ-
 տութիւնը, գոնէ Ժան Պալ Սարտրի գոյութենապաշտութիւնը,
 նոյն այս կէտէն կը մեկնի: Սարտր այդքան խելք չունէր Փիխ-
 տէ կարդալու կամ հասկնալու: Ոչ ալ հաւանաբար՝ համբերու-
 թիւն: Կայսերական հանրոյթի մը կողմէ շոյուած ու տուեալ կայս-
 րութեան լեզուական առանձնաշնորհները վայելող շփացած եւ
 ամէն երեք տարին անգամ մը տեսակէտ փոխելով՝ նոր վիպակ մը
 թխմող լրագրողէ մը հազիւ այդքանը կրնաս յուսալ: Կարդացէք,
 ընթերցողներս. հիմա ես ասանկ կ'ըսեմ: Երեկ անանկ կ'ըսէի:
 Վաղն ալ ատանկ բան մը պիտի ըսեմ: Կարդացէք, որպէսզի դուք
 ալ ինծի հետ, իմ քայլերուս արը արին հետեւելով, զարգանա՛ք:
 Այդ ընթերցողները հայթայթուած են կայսրութեան ու անոր աշ-
 խարհակալական լեզուին կողմէ: Հեյդեգգերէն ալ սա խելքը փշա-
 ծը հասկցած է՝ վերջինիս նախապատրաստական գրականութե-
 նէն: Բերած «նորութիւնը» սատկած հիւնութիւն է: Եւ սա դեռ
 Սարտրն է. ոչ այդ աստիճանի արհամարհելի գրող մը, զոր նաեւ
 սիրած ենք համալսարանական մեր տարիքին: Ուստի պատկե-
 րացուցէք բանուած խաւքի ընդհանուր համաշխարհային իրա-
 վիճակը: Ձեր ուղեղները ճանճերու պէս այդ սարդոստայնին մէջ
 կը բռնուին ձեր համալսարանական ուսման եւ կրթական լեզուի
 գաղափարախաւսութեանց միջոցաւ իսկ, որմէ եւ յաճախ ցմահ
 ազատում չունիք:

Վերոնշեալ հարցին առարկութիւնը հետեւեալն է. ես նախ
 պէտք է գոյութիւն ունենամ, որպէսզի յետոյ մտածեմ: Հոսկէ
 կու գայ գոյութենապաշտութեան մէկ տախտակագիրը՝ գոյու-
 թիւնը կը նախորդէ էութեան: Փիխտէ պիտի պատասխանէ՝ դուն
 այդ հարցը ուրկէ՞ տուիր, բարեկամ. գոյութեան վերաբերող հար-
 ցըդ ուրկէ՞ բերիր: Գոյութեան մասին մտածեցիր: Ինչ ըրիր: Մտա-
 ծեցիր: Ինչի մասին: Գոյութեան: Ուստի մտածումը նախադաս
 է գոյութեան:

Քիչ մը մտածեցէք այս մասին: Սա անշուշտ որ տեսաբա-
 նական, անդրանցական նախադասում է: Եւ Եւ-էն սկսող իմաս-
 տասիրութիւն մը որեւէ այլ բանի չի կրնար յանգիլ: Իսկ որեւէ
 այլ տեղէ չես կրնար իմաստասիրութիւն մը սկսիլ, եթէ ըրածդ
 իմաստասիրութիւն է, որ նշանակէ՝ ունի բանական կառոյց եւ ոչ
 թէ պատմողական: Այս առումով անդրանցական առումով Եւ-ը
 դատարկ է գոյութենէ: Գոյութեան մասին որեւէ հաստատում
 ի վիճակի չէ ընելու: Տեսանք արդէն՝ ոչ-Եւ-ը անհասանելի է Եւ-
 ին: Որ նշանակէ՝ «ինքն-իւրեամբ-գոյ»-ը, նոյնիսկ եթէ այդպիսի
 բան մը կայ, անհասանելի է Եւ-ին: Ոչ միայն անհասանելի է,
 այլեւ է ցնորք: Յնորածին ենթադրութիւն՝ առանց որեւէ հիմքի:
 Գոյութեան մասին հաստատում ընելով իմաստասիրութիւն մը

սկսիլը է սոսկ վարդապետապաշտութիւն: Ո՛րեւէ հիմք չունիս այդպիսի հաստատում մը ընելու: Պարզապէս ոտքերն ու գլուխը իրարու հետ կը շփոթես: Դուն մտածելու տարրական կարողութենէ իսկ զուրկ ես. խելքիդ փչածը մտածում կը կարծես:

Հոս նոյնքան կարելոր է նաեւ փորձառապաշտութեան հերքումը, որուն ստէպ անդրադարձանք տարբեր առիթներով: Ապա եւ հերքումը նիւթապաշտութեան, որ է՝ վարդապետապաշտութիւն: Ասոնք առհասարակ այն մարդիկն են, որոնք կը յայտարարեն, թէ տիեզերքը ինքնագործական տիեզերք է: Փիխտէ մէկ հարուածով կտոր-կտոր կ'ընէ այսպիսիքին հիմնարար տախտակագրութիւնները: Ինքնագործութիւնը չի՛ կրնար ինքզինք ճանչնալ: Տրամաբանական իսկ տարրական հակասութիւն է այդպիսի յերեւեալ հաստատում մը ընելը, ատիկա ալ՝ բացարձակապէս առանց հիմքի, առանց իմաստասիրական, ծագումնաբանական՝ անդրանցական ապացոյցի, «իմ կարծիքս ալ ասիկա՛ է»-ի փողոցային մակարդակով: Եթէ կը ճանչնաս բանի մը ինքնագործականութիւնը, ապա մէկ այլ բանի միջոցաւ է, որ կը ճանչնաս, որ եւ դ՛ուրս է այդ ինքնագործականութենէն: Իսկ այդ բանը ոչ ինքնագործական, որով եւ՝ ինքնագործութենէն դ՛ուրս ըլլալով՝ ինքնագործութիւնը բացասող գիտակցութիւնդ է: Բանականութիւնը, որուն մէկ կայծն ես, բեկորն ես: Սա յար եւ նման է արդարութեան մասին Պրոտագորաս Թրակացիի ունեցած յղացքին: Արդարութեան կայծը իւրաքանչիւր ոքի մէջ առկայ է: Բոլորովին ալ բացառելի չէ, որ Փիխտէ ճիշդ հոսկէ վերցուցած ըլլայ իր այս միտքը: Ան լաւապէս ծանալթ էր Պլատոն Աթէնացոյ իմաստասիրութեան, ուր եւ է Պրոտագորասի՝ Պլատոնի ուսուցիչներու ուսուցիչին անզուգական կերպարը:

Հոս է նաեւ, որ պիտի մտնէ կամքի գործաւնը, քանզի Ես-ը կամեցող Ես է: Հոսկէ է նաեւ, որ կը սերի արարականութեան յղացքը եւ ահա կը տեսնենք, որ արարականութիւնը կամ գործունէականութիւնը գիտակցութեան նախորդող եւ նախնային յղացք է: Ես-ը այդ արարականութիւնն է եւ ոչ այլ ինչ է, քան այդ արարականութիւնը: Իսկ հոն, ուր գոյ է արարականութիւն, գոյ է արարականութեան յանգակէտ: Իսկ հոն, ուր գոյ է Ես-ի արարականութիւն, գոյ է արարականութեան նպատակ: Որ նշանակէ՝ գոյ է կամք:

Ահա այս կամքն է, որ կը բնորոշէ Ես-ը: Կամքը ինքնագործականութեան բացասումն է: Իսկ կամքը ուղղուած է ապագային: Կը դրսեւորուի ժամանակի մէջ: Ես-ը տպաւորութիւններու եւ նոյնիսկ յղացքային ընդբռնումներու կոյտ մը չէ: Հոս է «գիտութիւն» կոչուածին բովանդակ մոլորանքը: Հոս է «առարկայականութիւն» կոչուածին բովանդակ մոլորանքը: Ահա այս նոյն առարկայականութեան սերմն է, որ հետագային պիտի ընկալուի իբրեւ «պատմական առարկայականութիւն»: Հոսկէ նաեւ կ'երեւի, որ իրենց ժամանակի այն երիտասարդ տնտեսագէտներն ու մտածողները կամ լաւ կարդացած չեն Փիխտէն եւ կամ

ընդհանրապես կարդացած չեն։ Կարդային ալ, մէկ կողմ պիտի դնէին, քանզի Փիխտէի իմաստասիրութիւնը իրենց խելքէն վեր բան է։ Իսկ այդպիսի «մարդկութեան ապագան կերտող» եւ ժողովրդականութիւն հաւաքող ոտաբոբիկ աճապարողները ժամանակ չէին կրնար ունենալ Փիխտէ սերտելու։

Ես-ը կամեցող էս է։ Կամեցումի այս յղացքը պիտի մտնէ Շոպենհաուերի իմաստասիրութիւն, ուրկէ եւ Նիցշէի եւ շարունակէ իր երթը։ Հոս է եւ Շոպենհաուերի իմաստասիրութեան արմատը։ Հոս է եւ Նիցշէի իմաստասիրութեան արմատը։ Փիխտէն ետք չկայ որեւէ նշանակալի իմաստասիրութիւն, որ չակունքուի անոր իմաստասիրութենէն։

Եւ հոս կու գանք կարեւորագոյն յղացքի մը, որ սոսկական յղացք չէ, ուստի պէտք է գրել մեծատառով՝ Յղացք։ Ինչ է Յղացքը։ Արդէն հասանք Հեգելի իմաստասիրութիւն, որ կը բխի նոյն այս տեղէն։ Տարակուսելի է այս եզրը «գաղափար» եզրով փոխարինելը, որմէ ալ կը սերի «գաղափարապաշտութիւն» եզրը, որ ալ աւելի անյարիր է թէ՛ Փիխտէի եւ թէ՛ Հեգելի իմաստասիրութիւններուն։ «Տեսլապաշտութիւն»-ը, այս պարագային, թերեւս աւելի յարիր եզր ըլլայ, քանզի Ես-ը նպատակային Ես է. գիտէ, թէ ո՛ր կը դիմէ, ունի տեսիլք ապագային վերաբերող, որուն կը հետեւի։ Փոքրատառ «յղացք» եզրը Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ առհասարակ կը վերաբերի ընդբռնումներու, պատկերացումներու, ընդհանրացումներու։ Երբ կը տեսնես տարբեր ծառեր, ծառի յղացքը կը գոյաւորուի մէջդ, ինչպէս որ տեսանք «Կատարած Մարդոյ» գիրքի սերտողութեան ատեն։

Այդ առումով յղացքը մեռել է։ Կը բացատրէ բան մը, սակայն ինք կեանք չունի։ Ատոր արժէքն ու իմաստը սոսկ տեսաբանական է։ Սա թէեւ լայն առումով կը վերաբերի ոչ-Ես-ի ոլորտին՝ «դուրսը» եղած բաներու, սակայն ոչ միայն։ Ես-ը ինքնին յղացք է, առնուազն իր ինքնայայտադրման պահուն։ Սակայն Ես-ը սոսկ յղացք չէ՝ յղացքի այս սահմանափակ եւ սովորական գործածութեան իմաստով։ Նոյնպէս ալ «գաղափար» չէ. սոսկ գաղափար չէ։ Ունի տեսիլք, ուղղուած է ապագային։ Է՛ արարականութիւն, բացարձակ արարականութիւն։ Անոր էութիւնը տեսլային է, ոչ լոկ յղացքային, ոչ սոսկ գաղափարական։ Յղացական է, բայց յղացքային չէ։ Ես-ը յղացող Ես է։ Է՛ եւ յղացք յղացող Ես։ Ուստի կարելի է գրել Յղացք։ Սակայն պէտք է մտապահենք այս Յղացքին տեսլայնային բնոյթը։ Եւ ահա այս Յղացքն է, որ է Աստուած՝ Ես-ի բարձրագոյն ընդհանրութիւնը։ ԵՍ-ը, ԵՍ-ը Տիեզերական։ Ի Յղացքն այս Ես-ը՝ ներայայտական Ես-ը կը դիմէ։ Ես-ը կը դիմէ ի ԵՍ։ Հայր կը դիմէ ի ՀԱՅ։ Սա՛ է բովանդակ մարդկութեան եղելութեանականութեան պատմութեան ուրուագիծը։

Հոս Փիխտէի հանգոյն կրնանք նաեւ աւելցնել յիշողութիւնը։ Ոչ սոսկ ապագան է մարդը մարդ ընողը, այլեւ անցեալը։ Անցեալի հանդէպ այս սարսափը բոլոր ապագայապաշտ իմաստ

տասիրութիւններուն եւ գաղափարախաւուսութիւններուն աքիղ-
դէսեան կրունկն է: Այս վախը տեսականաւորէն արդարաբանուած
է յառաջդիմութեան գաղափարախաւուսութեամբ: Ըստ այս գաղա-
փարախաւուսութեան՝ մարդկութիւնը միշտ կը յառաջդիմէ դէպի
աւելի լաւը, աւելի կատարեալը: Սա լաւատեսական գաղափարա-
խաւուսութիւն է, որ կլանած է մեր դարերը՝ մասամբ միայն եղե-
լութենականութեան տեսութեան ի վերայ հիմնուած: Կ'ըսենք՝
մասամբ, քանզի եղելութենականութեան տեսութիւնն ինքն մա-
սամբ մը ծնունդ է զինք առնուազն դարով մը նախորդող այս
գաղափարախաւուսութեան յառաջդիմականութիւն թելադրող մի-
ջավայրին: Նոյնին ծնունդ է նաեւ մարքսական աշխարհա-
հայեացքը: Յառաջդիմականութիւն թելադրող այս լաւատեսա-
կան աշխարհահայեացքները, սակայն, ունին ոչ իմաստասիրա-
կան հիմք, ոչ ալ գիտական կամ փորձառական: Երեւակայութեամբ
թխուած եւ ցանկութեամբ համեմուած գաղափարախաւուսութիւն-
ներ են: Երկար ժամանակներու ի վերայ փորձուած բաներ չեն:
Ոչ ալ իմաստասիրական լաւ հիմքեր ունին: Յանկալի են, ան-
շուշտ: Հոս կրնանք քննադատել Փիլիսոփայն իրաւացիաւորէն: Անոր
անդրանցական կառոյցը իր տեղը ունի: Սակայն այն գերգաղա-
փարախաւուսութիւնը, որուն ինքն է ենթակայ, ինչպէս եւ իր դարն
ու իրեն նախորդող դարը, աւելի դժուար ապացուցելի է: Նոյն-
իմաստ քննադատութիւն մը կարելի է ընել նաեւ Հեգելի իմաս-
տասիրութեան վրայ, թէեւ թերեւս որոշ վերապահումներով: Այս
խնդիրը կարծէք Հեյդեգգեր աւելի լաւ հասկցած էր, սակայն այս
պահուն միջոցը չունին ասոր գնահատականը տալու: Այնքանը
պարզ է, որ առնուազն ճարտարագիտութեան բնագաւառին
մէջ,— զոր թերեւս վարանելի ըլլայ նոյնիսկ «բնագաւառ» կո-
չելը, քանզի ճարտարագիտութիւնը մարդու իրադրութեան, եթէ
ոչ բնութեան, անքակտելի մասն է,— վտանգ կը տեսնէր, վտան-
գը մարդկութեան անէացման: Այդ դիտանկիւնէն ամէն «յառաջ-
դիմութիւն» յառաջդիմութիւն չէ, է այլ՝ յետադիմութիւն եւ նոյն-
իսկ ինքնառոչնչացում:

Հեյդեգգերի այս մատեցմամբ՝ եղելութենականութիւնը կըր-
նայ վերածուիլ հակաեղելութենականութեան: Յաւուս կը ցնդին
բոլոր լաւատեսական գաղափարախաւուսութիւնները:

Հոսկէ կը ծագի էական հարց մը Հայքը հիմնողներուդ հա-
մար: Ինչն է, ուրեմն, մարդուն իրական յառաջդիմութեան գրա-
ւականը առ ՀԱՅ-ը: Այդ մէկը ճարտարագիտութիւնը չի կրնար ըլ-
լալ: Բովանդակ մարդկային եղելութենականութեան ուղին է սը-
խալ: Ճարտարագիտութիւնը սանասարական գաղափարախա-
ւութիւն է: Բաղդասարականը ասոր բացասումն է: Ասոնք եր-
կտրեակներ են: Հոն, ուր բաղդասարականը կտրուի ու մեկու-
սացուի, այն է՝ տիրէ բացարձակ սանասարականութիւնը, յաւի-
տենական կործանման սերմերը ինքնըստինքեան ցանուած կ'ըլ-
լան արդէն:

Մեր այս ըսածէն երբեք պէտք չէ մակաբերել անցեալա-

պաշտութիւն մը: Փիխտէի իսկ ըսելով՝ մարդ աւղակ է անցեալին եւ ապագային միջեւ: Չկայ աւարտ: Թող ոչ մէկը յանդգնի այդպիսի աւարտ թելադրել: Հոս է նաեւ քրիստոնէութեան լարած յաւիտենական ծուղակը, որ սանասարականի հետ բեկումը ընելով, զայն դիւականացնելով՝ մարդկութիւնը ենթակայ կը դարձնէ ինքզինք իրագործող այդ աւարտին: Ինքզինք իրագործող՝ քրիստոնէութեան աւարտաբանական գաղափարախաւսութեան իսկ միջոցաւ: Եթէ Հեյդեգգերի «յոռետեսութիւնը» ճարտարագիտութեան առնչութեամբ քրիստոնէական է, այն է՝ համապատասխան է քրիստոնէական աւարտաբանութեան, ապա Փիխտէի այս գաղափարը ի յառաջագունէ «հակաքրիստոնէական» է, քանզի սկզբունքաւորէն կը մերժէ աւարտը: Ասով՝ լաւատեսական է: Հեյդեգգերինը ասով՝ «յոռետեսական» է կամ չէզոք: Յամենայն դէպս, մահը ունի իբրեւ մարդը մեկնաբանող սեւեռակէտ: Մահը ոչ միայն անհատ մարդուն, այլեւ հաւանաբար՝ մարդկութեան: Այլ հարց է, որ այդ մահը կարելի է յաւիտեանս երկարաձգել:

Ըսինք՝ կը յայտնաբերենք ժամանակը: Փիխտէի ներայայտութեան մասին մեր նախորդ բաժիններէն մէկուն մէջ բացատրուածը կիրարկելի է եւ հոս: Ներայայտութիւնը, իմացական ներայայտութիւնը ժամանակային յղացք է, ժամանակը ըմբռնող յղացք է: Առանց իմացական ներայայտութեան՝ Ես-ը Ես չէ, այլ է ի՛ր: Ես-ը բնորոշողը այս իմացական ներայայտութիւնն է, ժամանակի այս ըմբռնումը: Ես-ը արարական, որ է՝ ժամանակային, Ես է: Ընթացքը ըմբռնող Ես է: Ընթացքի այս ըմբռնումն է Ես-ը Ես ընողը: Այլապէս ան պիտի ըլլայ զգայականութեամբ հաղորդուած մեռեալ պատկերացումներու կոյտ մը:

Ահա հոս է նաեւ, որ Փիխտէ ուղղակի կը խփէ փորձառապաշտութեան արմատին: Փորձառապաշտութիւնը իբրեւ հիմք կ'ընդունի «արտաքին» աշխարհէն «հաւաքած» տպաւորութիւններուն կոյտը՝ ատոնց տալով գոյութենական՝ մեկնակէտային արժէք: Անհիմն կերպով, ինչպէս որ աւելի քան մէկ անգամ տեսանք արդէն: Առանց ներայայտութեան՝ փորձառապաշտութեան հաւաքածը, զոր ոչ իսկ պիտի կարենայ «հաւաքել», կոյտ է մեռեալ յղացքներու: Ես-ը յարատեւ, անդադրում, ժամանակային Ես է: Ան իմացական ներայայտութեան միջոցաւ այս ժամանակայնութիւնը, շարունակականութիւնը ըմբռնող Ես է: Ես-ին ըլլալու ձեւը այս ժամանակայնութիւնն է՝ արարականութիւնը: Այս ժամանակայնութեան՝ յղացքներու իրերագուցման, շարունակականութեան ըմբռնողութիւնը: Իմացական ներայայտութիւնը այս արարական էակը՝ Ես-ը բնորոշող ի յառաջագունէ իմացական իրողութիւնն է, որ գերիվեր է տարածութենէն եւ ժամանակէն, որոնք, ինչպէս որ տեսանք, ի յառաջագունէ իրողութիւններ չեն:

ՄԵՌԵԱԼՈՒԹԻՒՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԵՒ ԱՍՏՈՒԾՈ՞Յ ԳԱՂԱՓԱՐԻ
 Փիխտէ Ենայի համալսարանը ոտք դրած իր առաջին իսկ

ամիսներէն կը յստակացնէ գաղափարի եւ տեսլականի տարբերութիւնը եւ զանոնք էապէս կը տարոտրոշէ իրարմէ: Գաղափարը երկրորդական կարեւորութիւն ունի Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ: Էականը տեսլականն է: Այդ մէկն է, որ կը տարբերէ մարդը, եւր, ստորին մարդուկներէ: Ահա այս մարդուկներն են, որոնք «գաղափար ունին», բայց տեսլական չունին, եւ իրենց «գաղափարով» կը չափեն տեսլական ունեցող մարդը՝ առանց ոչ մէկ բան հասկնալու անոր էութենէն: Ասիկա «գաղափար կազմող» ստորին մարդու տեսակն է, — Արեւելահայաստանի ողնուծուծը, — որ թշնամին է մարդու եղելութենականութեան եւ պատճառը հասարակութեան քայքայման: Քայքայման այն ամէն ինչին, որուն մարդ հազարամեակներու ընթացքին հասած է տեսլական ունեցող փոքրաթիւ մարդոց շնորհիւ: Հոս, ի դէպ, կը վերադառնանք Անտիփոն Աթէնացիի իմաստասիրութեան: Ուստի Փիխտէի իմաստասիրութիւնը, նոյնպէս եւ Հեգէլինը, գաղափարապաշտութիւն կոչելը, — մանաւանդ որ վերջին եզրը ունի նաեւ քաղաքական իմաստասիրութեան վերաբերող զգալի երանգ, — բան մը, որ սկսելով Արեւմուտքի համալսարաններէն՝ տարածում գտած է բովանդակ աշխարհի մէջ, քանզի ողջ աշխարհը, կարծէք իմաստասիրութեան իր բոլոր դասախաւսներով, կոյր թութակն է Արեւմուտքէն սերող իւրաքանչիւր կրկներգին, տառացիաւրէն կը նշանակէ գերեզմանը փորել այս մտածողներու իմաստասիրութեանց: Այս մարդիկ կ'երթան Արեւմուտք ուսելու, ապա կը վերադառնան իրենց տուները, եւ նայած թէ այդը առկայ մտածումի որ հոսանքին բռնուած էին, տառացիաւրէն կը վերարտադրեն ատոր աղբը՝ անուանի իմաստասէրի դիրք ու պատիւ վայելելով՝ աւանակաց հանրոյթներուն մէջ:

Տեսլապաշտութիւնը վերոնշեալ պարագային թերեւս աւելի ճիշդ է այն առումով, որ տեսլականը իր մէջ եթէ ոչ ունի նաեւ գաղափարը, ապա անդրանցումն է գաղափարին: Ոմանք գաղափարապաշտութիւն ըսելով՝ տեսլապաշտութիւն կը հասկնան, սակայն ցանկալի է այս յղացքները իրարմէ տարբերել, ինչպէս որ Փիխտէ ինք կ'ընէ իր առաջին իսկ արեւրէն: Յղացքը՝ նոտրատառ, եւ գաղափարը նոյն բանն են, նոյն մտային երեւոյթներու մասին են, ատոնք արտաքին, առկայ աշխարհի ներարտադրումներն են, ընդբռնումները. ինքնին մեռած: Մեռած, քանզի սառած ներարտադրումներն են այլապէս գոյահոսի մէջ եղած բաներու: Այս տարբերակումները ընելը անհրաժեշտ է, բայց թէ ինչ եզրային տարազ ապագային կու տաք ատոնց, ձեր վրայ կը մնայ, քանզի Հեգէլի իմաստասիրութեան, ինչպէս եւ նոյն դարու այլ մեծ իմաստասէրներու գործերու համապարփակ եւ համատեղ ուսումնասիրութեան կը կարաւորին: Հոս թէականաւրէն այս եզրերը գործածեցինք՝ ձեր արժանաւորագոյններուն կողմէ ատոնց վերամշակման հեռանկարով:

Արդ, իրականութիւնը յղացքով կամ գաղափարով չեա կըրնար բռնել: Վերջիններուս իրականութիւնը գործնական է սոսկ:

Նոյնիսկ եւ մանաւանդ իմաստասէրին համար, որ յղացքով թէ գաղափարով կը սառեցնէ ապրող իրականութիւնը՝ տարրադրութեամբ քննելու նպատակաւ այդ իրականութեան ինչ ըլլալը: Անհրաժեշտ է վերոնշեալ տարրորոշումը ընելը՝ Յղացքը տարբերելով յղացքէն, մեծատառին մէջ տեսնելով նաեւ եւ յատկապէս տեսլայինը: Նոտրատառ յղացքը բազմակի է, ինչպէս որ բազմակի են երեւոյթները: Մեծատառ Յղացքը մէկ է: Սակայն նոյնիսկ այս մեծատառ Յղացքը չի կրնար բռնել իրականութիւնը: Նոյնպէս ալ պիտի կարենայինք ըսել, որ Աստուած չի կրնար բռնել իրականութիւնը, քանզի, թէեւ մէկ, սակայն է յղացք՝ Յղացքը: Այս առումով բացառելի պիտի չըլլայ եզրակացնել, որ Աստուած դիակ է: Քանզի դիակ է յղացքը: Սա է իրողութեան մէջ միջնադարուն Աստուծոյ գոյութիւնը ապացուցելու ելած գլխաւոր՝ «էաբանական պատճառաբանութիւն» կոչուած տեսութեան ձախողութեան արմատական պատճառը:

Ուրեմն հոս պէտք է հասկնալ, որ Յղացքը ապրող էակարգի մը յղացքն է: Առաւել եւս՝ ինքնակազմաւորուող: Սակայն սա խնդրայարոյց հաստատում պիտի ըլլայ դեռեւս՝ մինչեւ Փիխտէի աւելի ուշ շրջանի իմաստասիրական նկրտումները: Տարբերութիւն կայ նաեւ Փիխտէի եւ Հեգելի Յղացքներուն միջեւ: Անոնք նոյն Աստուածը չեն, եթէ Աստուած եզրով ուզենք ըմբռնել Յղացքը՝ դիւրութեան համար: Կրկնենք՝ այս մասին չենք ուզեր յաւելեալ բան ըսել նախքան Հեգելի իմաստասիրութեան որոշ չափով խորքային ուսումնասիրութիւնը, իսկ խորքային ուսումնասիրութիւնը բովանդակ կեանքի մը գործ է: Եւ մասամբ ատկէ կախուած պիտի ըլլայ առաւել համապատասխան եզրեր տալը այս երկու, եւ այլ, իմաստասէրներու որոշ ընկալումներուն: Հեգելի իմաստասիրութեան մէջ անհնար է երթեւեկել նոյնիսկ՝ առանց տարաւրէն տարբերելու այն երկու ըմբռնումները, զոր առայժմ կու տանք նոտրատառ «յղացքով» եւ մեծատառ «Յղացքով»՝ տակաւին աւելի լաւ լուծում մը չունենալնուս պատճառաւ: Այս երկու եզրերը իրարմէ բոլորովին տարբեր բաներ են:

Հոս հարեւանցի նշենք Հեգելի «յղացքի» իւրայատկութիւններէն մէկը, որպէսզի ըսածնիս իմաստ ունենայ ձեզի համար: Խաւսակցական թէ բառարանային լեզուի մէջ յղացքը կը տարբերենք նիւթէն, աւելին՝ կը հակադրենք նիւթին: Յաճախ նոյնիսկ մէկով մեւար կը բացասենք, ինչպէս, արիւնակ, հոգի եւ նիւթ: Սակայն Հեգելի իմաստասիրութեան մէջ այսպիսի բացասում չենք կրնար ընել: Յղացքին բացասումը ինքնին յղացք է: Այն, ինչ որ իբրեւ «նիւթ» պիտի ուզէինք ըմբռնել, էապէս յղացք է: Այսու՝ նիւթը յղացք է: Կոշտ եթէ ըսենք՝ հոգիին բացասումը նիւթը չէ, այլ ինքնին հոգի է: Սա աղերս ունի Փիխտէի այն կարեւոր գաղափարին հետ, ըստ որոյ՝ «նիւթը» յայտադրման դէմ կանգնող ոյժին զգացումն է: Ինքնայայտադրման բացարձակութեան բացասումն է: Քիչ ետք քանի մը բառ կ'ըսենք այս մասին: Եթէ սերտէք Հեգելը, անխուսափելիաւրէն պիտի

տի տեսանք, թէ՛ դրքան Փիխտէ կայ անոր մէջ՝ տարբերութիւններով հանդերձ: Հեզէլի մեկնաբաններուն բացարձակ մեծամասնութիւնը, կը թուի, գաղափար իսկ չունի ասկէ: Այս հատորին տիրապետելով՝ դուք արդէն իսկ լաւ հիմք կ'ունենաք Հեզէլ սերտելու, նոյնիսկ շատ աւելի լաւ, քան Հեզէլի մեկնաբաններուն մեծամասնութիւնը: Փիխտէի եւ Հեզէլի գործածած եզրերուն տառացի եւ բառարանային թարգմանութիւնը աւելի, քան երբեք, մեզ պիտի առաջնորդէ թերիմացութեանց խորխորատները, ուր կէ դուրս գալու հնար գուցէ չըլլայ, քանզի թերիմացութեանց նոյնիսկ գիտակցութիւնը կրնայ հեռացած ըլլալ մեր մէջէն: Մեր մէջէն, այսինքն՝ մեր բանականութեան մէջէն: Փիխտէ միշտ այս իմաստով է, որ կը գործածէ «մեր մէջը», «մեր ներսը», «եւ-ը» եւ յարակից եզրերը: Եւ-ը այդ բանականութիւնն է:

ԵՍ ԲԱՅԱՐՁԱԿ ԵՒ ԵՍ ՏԻԵՂԵՐԱԿԱՆ

Այս տեսլայինը ստեղծողը մարդ ինքն է: Աստուած ստեղծողը մարդ ինքն է: Քսենոփանէս Յոնիացի: Սակայն ոչ կամայականաւրէն, այլ վերզգայական էականագի մը արինաչափութիւններով: Իսկ Եւ-ի յարաբերութիւնը այս վերզգայական էականագին հետ պիտի ըլլայ Փիխտէի բովանդակ իմաստասիրութեան ամէնէն բարդ եւ հակասական մեկնաբանութիւններուն տեղիք տուող խնդիրը: Եթէ ուզենք զինք արդարացնել առ անոր այն պնդումը, թէ՛ իր սկզբնական շրջանի եւ հետագայի իմաստասիրութիւնները մէկ են, հոսկէ կրնանք այդպիսի արդարացում մը մականծել:

Եւ-ը բանական Ես է: Եւ-ը կամեցող Ես է: Եւ-ը արարական Ես է: Եւ-ը էութենական Ես է: Եւ-ը էութիւն է: Էութիւնն է: Է-ն: Է-ն, բայց ինչ իմաստով:

Հոս միջանկեալ նշենք, որ դեռ նոյնիսկ Ենայի մէջ իր առաջին իսկ դասային դասախաւսութիւններէն սկսեալ Փիխտէ կասկածի տակ պիտի դնէ Եւ-ին էութենականութիւնը: Եւ-ը ոչ այլ ինչ է, քան ինքնահայեցում: Սակայն խիստ կարեւոր է տարորոշել էութենականութեան աղերստող իմաստները: Նախ պարզենք, թէ՛ ինչ կը նշանակէ այս բառը, թէ՛ եւ նախապէս առիթներ ունեցանք մտորելու այս մասին: Ինչ «ապրանք» կը տեսնէք այս ինքնահայեցում բառին մէջ: Ո՞ր է ասոր «ապրանքը»: Ո՛չ թէ ինչին ինքնահայեցումը, այլ ինքնահայեցումն ինքն: Երբ կ'ըսես «ինչին», արդէն իսկ կը խաւսիս քու նախապաշարումներովդ: Այդ նախապաշարումները կը սերին փորփառական Եւ-ի առարկական աշխարհահայեացքէն: Անդրանցական իմաստասիրութեան մէջ այդպիսի հարցը անհեթեթ է: Այդ «ինչ»-դ ինքնին քու մարդկային առարկական նախապաշարումդ է, ստորին աշխարհահայեացք մը, որ պարզապէս ի վիճակի չէ առանց «նիւթ»-ի մտածելու:

Փիխտէ Եւ-ը պիտի համարէ սոսկ իբրեւ տեսաբանական դրոյթ, իբրեւ բացարձակ անհրաժեշտութիւն, որ է՝ անդրանցական դրոյթ՝ առանց որոյ անհնար է, որ իմաստասիրութիւնը տեղէն

շարժի, դրոյթ մը, որ ունի ոչ մէկ այլընտրանք բացարձակապէս: Ասով հանդերձ՝ չմոռնանք, որ Փիխտէի համար տեսաբանական դրոյթը հաբանական դրոյթ էր: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը ասով էր, իր հականութեամբ էր, որ կը տարբերէր սոսկական վերացականացումէ: Այս առերեւոյթ հակասութեան լոկ մէկ կարելոր պատճառը այն է, որ տարիներու ընթացքին Փիխտէի մէջ կը ձեւաւորուի մեծ ԵՍ-ի մը ինքնայայտադրման յղացքը, որոյ պատկերն է Ես-ը: Ասով չի նսեմանար Ես-ի ինքնայայտադրման յղացքը եւ ոչ ալ իմաստասիրական գործառոյթը: Իսկ այս մեծ ԵՍ-ը առնուազն կարելոր առումներով Հեգելի «Ոգի»-ն է:

Հոս է ահա Փիխտէի իմաստասիրութիւնը հասկնալու ամբողջ թնշուկը՝ ինքնայայտադրող Ես-ի եւ ինքնայայտադրող ԵՍ-ի իրարու հետ ունեցած յարաբերութիւնը: Փիխտէ պիտի շարունակէ կրկնել, թէ իր իմաստասիրութեան մէջ բան չէ փոխուած եւ թէ ան պարզապէս կը լրացնէ կամ կ'ամբողջացնէ իր իմաստասիրութիւնը: Ան միշտ ալ կը կրկնէր, թէ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը տարբեր դիտանկիւններէ կարելի է գրել եւ ըստ իրեն՝ ինք միշտ ալ այդպէս ըրած է, կը յորդորէր ուրիշները նոյնպէս այդպէս ընել: Սակայն հարցը այնքան պարզ չէ: Հոս դիտանկիւնէ աւելի բան մը կայ մէջտեղը: Ես-ի ստորադասումը ԵՍ-ին սոսկական դիտանկիւնի խնդիր չէ, այլ հաբանական, իմացաբանական եւ բարոյաբանական, այն է՝ բովանդակ իմաստասիրութիւնը ընդգրկող եւ յղի ամբողջական վերամեկնաբանութեան կարելիութիւնով: ԵՍ-ը յղացք է, ինչպէս որ Ես-ը էր: Այլ եւ է գերագոյն յղացք: Այս յղացքն է, զոր երբեմն Փիխտէ կ'անուանէ Աստուած՝ Յղացք: Աստուած կամ այն, ինչ որ կը հասկնանք այդ անուան տակ, Յղացքն է: Անշուշտ այն տարբերութեամբ, որ, ինչպէս Հեգելի եւ Փիխտէի, նոյնպէս ալ մեր եւ Փիխտէի «Աստուած»-ները նոյն բաները չեն: Փիխտէ յաճախ է, որ իր ժամանակակիցներուն լեզուով կը խաւսի անոնց հետ: Նաեւ կը նշէր, թէ իր կեանքը բաւարար պիտի չըլլայ իմացութեանց համատեսաբանութեան բոլոր եզրերը գտնելու, ուստի կը գործածէր ձեռքին տակ եղած եզրերը:

Կրնաք հարց տալ՝ եթէ գիտակցութեան նախագոյ Ես-ը, որմէ ծնունդ կ'առնէ գիտակցութիւնը, ինքն բանական Ես է, ապա ուրկէ՞ բուսաւ այս բանականութիւնը, որ նախագիտակցական, առնուազն վերգգայական էականագի, եթէ ոչ անդրկարգային, բանականութիւն մըն է, ոչ սոսկ տրամաբանութիւն մը, որ գիտակցութեան ոլորտին մաս կը կազմէ: Այս բանականութիւնը, ըստ երեւոյթին, այն նախագոյ բանականութիւնն է, որ Ես-ին մէջ իր արտայայտութիւնը կը գտնէ: Հոսկէ կրնաք հետեւցնել, որ Բանականութիւնը վերմարդկային երեւոյթ է իր անհրաժեշտականութեան առումով, այն առումով, որ եթէ մարդ չըլլար, ապա ինչ գոյակ ուզէր, ըլլար, միեւնոյնն է, նոյն այս Բանականութիւնն է, որ պիտի ի յայտ գար անոր մէջ: Նաեւ ասոր մէջ է անդրան-

ցականութեան իմաստն ու արժէքը: Ահա այդպիսեալ է, որ Բնութիւնը կամ Տիեզերքը պիտի կարենայ հայել ինքզինքին: Եւ սա է այն պատճառը, որով Փիխտէ կը սահմանափակուի մարդ երեւոյթի անդրանցական ուսումնասիրութեամբ, քանզի անոր միջոցաւ արդէն իսկ գտած պիտի ըլլայ տիեզերական ընդհանուր բանականութեան բաղադրիչներն ու այդ բաղադրիչներուն իրարու հետ ունեցած տարրադրական յարաբերութիւնը: Հոսկէ վրիպելի չէ, սակայն, այն միտքը կամ առնուազն կարելիութիւնը, որ այս եւր էութեանական եւ է: Անոր մէջ ի յայտ եկող Բանականութիւնը էութեանական բանականութիւն է: Իսկ անոր էութիւնը գործունէական է, արարական, է գործունէականութիւնը, արարականութիւնը: Անոր ինքնահայեցումը արդիւնք է այդ արարականութեան: Ձեւով մը՝ եղելութեանական անխուսափելի արդիւնք: Արարականութիւնը անդադար կը ձգտի բանի մը: Անհնար է կասեցնել ատոր ընթացքը: Եւր, բացարձակ եւր այդ բանականութիւնն է, այն ենթահողը, այն ենթակառոյցը, տիեզերական այն դաշտը, ուր տեղի կ'ունենայ ամէն բան: Հեզել պիտի նկատէր այս բանականութեան եւ էութեանականութեան կապը, ատոնց նոյնութիւնը: Էութիւնը այդ բանականութիւնն է Հեզելի համար: Հոս է Հեզելի իմաստասիրութիւնը ըմբռնելու հանգոյցը: Հոս է, որ Հեզել իր տասնամեակ մը տեւող իմաստասիրական նախնական փնտրոտութներէն ետք կը վերածուի մեծ իմաստասէրի: Կարենանք թերեւ անոր վերագրել եզրային այս խնդիրին յատկացումը: Փիխտէ նոյնը կ'ըսէ, բայց այլ եզրերով՝ «էութիւնը» նոյնացնելով նիւթականութեան հետ:

Հոն, ուր գոյ է ինքնորոշադրում, գոյ է գործունէականութիւն: Սոսկ գործունէութեան միջոցաւ է, որ ինքնորոշադրումը, ինքն իւր յայտադրումը տեղի կ'ունենայ: Եւր բացարձակ արարում է, բացարձակ գործունէականութիւն: Եւ ուրիշ ոչինչ: Բացարձակապէս ոչինչ: Հոս Փիխտէ յառաջ կը քաշէ իր իմաստասիրութեան եւ առհասարակ էաբանութեան կարեւորագոյն յղացքներէն մէկը: Հոն, ուր գոյ է գործունէութիւն, գոյ է անգործութիւն: Սա իր մաքուր էաբանական պարունակին մէջ կը նշանակէ՝ Հոն, ուր գոյ է շարժում, գոյ է անշարժութիւն: Եւ ահա արարականութեան մէջ գիտակցութենէն սերող «յղացքը» այս անշարժութիւնն է:

Երբ եւր ինքզինք յայտադրած կ'ըլլայ իբրեւ արարական եւ, ան ինքնաբերաբար, անհրաժեշտաբար յայտադրած կ'ըլլայ արարականին հակադիրը, որ է անարարականը, անգործունէականը՝ սառուցենականը: Անշարժը: Քանզի գործունէութիւնը տեղի կ'ունենայ սոսկ անշարժի մը անհրաժեշտ գոյութեամբ: Անհնար է շարժումը առանց անշարժի: Եւ այդ անշարժը, այդ կայունը յղացքն է: Եւ ի պարագային՝ եւ յղացքը: Յղացքներուն առաջինը: Կամ եւ ի յղացքային ըմբռնումը: Եւր՝ իբրեւ յղացք: Որմէ եւ ծնունդ կ'առնեն մնացեալ բոլոր յղացքները: Իսկ այս առաջին յղացքը նախագիտակցական է՝ վերգիտակցական: Հետագային յարանման բան մը պիտի ըլլայ ԵՍ-ի՝ Յղացքի պարագան:

Արդի բնագիտություն ենթոլորտին մէջ թերեւս կարենայինք ըսել, որ խնդրառուող անշարժը Միջոցն է: Ղեկիպպեան կամ դիոգենէսեան Միջոցը: Որ բան մըն է եւ չէ ոչինչ: Սակայն Փիխտէի ըսածը ալ աւելի եթերային թուող բան մըն է: Այդ անշարժը յղացքն է: Գոյական մը, որ անգոյ է գոյութենական իմաստով: Առանց հասկնալու այս միտքը՝ անհնար է հասկնալ Փիխտէի իմաստասիրությունը: Անհնար է նոյնիսկ հասկնալ Հեգելի իմաստասիրությունը: Թէեւ հետագային Հեգել այս յղացքին պիտի տայ իր իւրայատուկ դրոշմը, սակայն արմատը հոս է: Անշարժականությունն ու գործունէականությունը, անարարականությունն ու արարականությունն համատեղաւրէն պիտի ծնին պատմությունեան գործընթացը, պատմական ժամանակը Հեգելի իմաստասիրությունեան մէջ:

Փիխտէ կ'ըսէ նաեւ ալ աւելի տարաւրինակ թուող բան մը: Թէ էությունը՝ Է-ն, այս անշարժն է: Այն է՝ յղացքը: Որ է սոսկ բացասաբար նկարագրելի: Բացասաբար յայտադրելի: Եթէ կիրարկենք նոյնը ԵՍ-ին, ապա Աստուած բացասական յղացք է: Է-ն բացասումն է իրականությունեան: Հոսկէ էր՝ «էությունը այդ յղացքն իսկ է» միտքը: Ըսած էինք, որ էություն ըսելով՝ Փիխտէ, ըստ երեւոյթին, նկատի ունի իրականությունը, իրությունական էությունը: Այդ մէկը այլ բան է այս նախորդ հաստատումէն: Կըրնայ թուիլ հակասական եւ իրաւացիաւրէն: Վերջնական եւ բացարձակ յստակություն ակնկալելը դժուար է: Այդ մէկը թողենք մեր Փիխտէագէտին: Փիխտէ, կը թուի, այս գոյգ իմաստներով ալ կը խաւսի եւ ինքն իսկ վերջնական պատասխանները գոնէ դեռ չունէր իր իմաստասիրությունէն ծագող բոլոր խնդիրներուն:

Այս կարգի խնդիրներուն պատասխանը մասամբ մը թերեւս կարելի ըլլայ դուրս բերել Փիխտէի ձեւաբանությունէն, անոր ձեւաբանությունեան կանխադրոյթներէն իսկ: Խնդիրը կրնայ ըլլալ ձեւաբանական, կրնայ ըլլալ լեզուական, կրնայ ըլլալ պարզապէս լուծման ընթացքի մէջ եղող խնդիր մը, որ լուծուած չէ, կրնայ ըլլալ եւ մեկնաբանական՝ անհնարինությունեան պատճառաւ՝ մեր կամ ոեւէ ուսումնասիրողի կողմէ 42 հատոր եւ ապա ատոր եռակին կազմող յարակից նիւթ ուսումնասիրելու, ատիկա ալ՝ գերմաներէնով: Նոյնիսկ անոր ամբողջական գործերուն տիրապետող լաւագոյն հեղինակներուն մէջ յուսախաբ ընելիք չափի երեւոյթներու կը հանդիպիս: Կը կարդաս, կը կարդաս, կը կարդաս, մէկ ալ կը տեսնես, որ ողջ մեկնաբանությունը կառուցուած է Փիխտէի ամէնէն դիւրին ու հանրամատչելի տեսական մէկ գրությունեան վրայ՝ անշուշտ քանի մը մէջբերումներով անոր հիմնական գործերէն: Սա դիմացինը կլլեցնելու ակադեմական ձեւ է: Շատ քիչեր կը հասկնան կատարուածը: Եւ բան չեն ըսեր, քանզի իրենք ալ յաճախ նոյնը կ'ընեն: Նոյնիսկ լաւագոյն մեկնաբանություններուն մէջ հայեցակարգային թերություններ յաճախ կը տեսնես: Եւ երբ կը տեսնես, որ ուսումնասիրող մը ուշի-ուշով հետեւած է կարեւոր սկզբնաղբերի մը միտքերուն, անխուսա-

փեղիարէն հարց կը յառաջանայ, թէ մէկ այլ կարելոր սկզբնաղբերի մը կամ թէ սկզբնաղբերներու խումբի մը լոյսին ներքոյ այս մեկնաբանութիւններուն վիճակը ինչ պիտի ըլլայ:

Կայ նաեւ մէկ այլ կարելիութիւն: Ամէնէն վտանգաւորը եւ ամէնէն ուսելին միաժամանակ: Այն կարելիութիւնը, որ Փիխտէ ձախողած է իր առաքելութեան մէջ: Հոսկէ ծնող անխուսափելի հարցը՝ արդեւք Փիխտէ ինքն է ձախողած, թէ՞ ձախողութիւնը ալ աւելի խոր պատճառ մը ունի՝ անդրանցական իմաստասիրութեան ձախողութիւնը, անդրանցական իմաստասիրութեան անհնարինութիւնը Տիեզերքն ու կեանքը բացատրելու: Շեյխնգ իր իմաստասիրութեան երթին ընթացքին այս կասկածը լուրջի պիտի առնէր ու վերայդանար իր իմաստասիրութիւնը, որ կարելորագոյն իմաստով մը պիտի վերածուէր իմաստասիրութեան եւ առասպելաբանութեան միահեւումին: Եթէ ճիշդ են Շեյխնգի կասկածները, ապա հին յոյներէն սկսած ու ցայսաւր շարունակուող 2,5 հազարամեայ այս կարելորագոյն իմացական երեւոյթն ինքն, զոր «իմաստասիրութիւն» կ'անուանենք, հարցականի տակ պիտի դրուի՝ իբրեւ մարդու եղելութենականութեան ընթացքի ժամանակաւոր մէկ արտայայտութիւնը: Սա ամոքում չէ «գիտութեան» եւ ոչ ալ հաւատքի մունետիկներու, քանզի ինչպէս որ տեսանք մեր առաջին բաժիններուն մէջ, երկրորդը ի յառաջագունէ յաւիտէ կը ցնդի առանց բանականութեան, իսկ առաջինը՝ գիտութիւնը, նոյնպէս: Խնդրոյ առարկայ կը դառնայ ոչ սոսկ իմաստասիրութիւնը՝ իբրեւ այդպիսին, այլ բանախոհականութիւնն ինքն՝ բովանդակ «գիտութիւն» անուանուածին ենթակառոյցը: Բովանդակ «մարդկային հաղորդակցութիւն» կոչուածին ենթակառոյցը: Ասոր մեծագոյն վտանգը պիտի ըլլայ «մարդկութիւն» կոչուածին անէացումը՝ պատմութիւններու բախումով: Բան մը, որուն նախերգանքն է, որ կարծէք կը տեսնենք այսաւր մարդկութեան հաւաքական կրկէսին մէջ: Կը մնայ յուսալ, որ Կանտ եւ ապա Փիխտէ սխալած չեն: Բայց եթէ են, դիւրին չէ այս լայն իմաստով, առանց իմաստակութեանց, այդ մէկը «հաստատելը»: Բայց եւ այնպէս, եթէ են, թերեւս մեծագոյն ուսելի դասը հայթայթած պիտի ըլլան մարդ արարածի եղելութենական պատմութեան: Ձեր մեծագոյն եւ ամէնէն այժմեական խնդիրը այդ պարագային պիտի ըլլայ՝ ինչպէս կանխել մարդ արարածի անէացման վերահաս վտանգը: Կրնայ նաեւ ըլլալ, որ անոնց սխալած ըլլալուն փաստարկներն իրենք ըլլան սխալ: Այդուամենայնիւ, նոյնիսկ եթէ սխալած ըլլան, անգնահատելի արժէք ունին երկուքին ալ իմաստասիրութիւնները եւ բոլոր պարագաներուն ալ արժէ խորագոյնս զանոնք ուսումնասիրել: Ձեր գոյութիւնն իսկ կրնայ կախեալ ըլլալ ասկէ:

Գալով ձեւաբանութեան արմատին թէ կանխադրոյթներուն, ես-ի ինքնայայտադրումը համադրութենական արարք է: Իմացութիւնն ինքն համադրութենական երեւոյթ է: Ինչո՞ւ: Քանզի կը միացնէ, իրարու կը կապէ իրային պատճառականութեան

անհուն շարքը եւ յղացային պատճառականութեան անհուն շարքը՝ առաջինին աղերսելով երկրորդը: Այդ աղերսումը կը կատարուի լոկ իմացական ներայայտութեան միջոցաւ՝ առանց որոյ անհնար է իրային պատճառականութեան ու ատոր համընթաց յղացային պատճառականութեան կապը: Այդ կապը Ես-ն է. Ես-ի ինքնայայտադրումէն բխող «ենթակայ-իր» համադրեալ երկութիւնը: Ես-ը այդ ենթակայ-իրն է, առաջին ենթակայ իրը: Ասով ալ Ես-ը սահմանաւոր է, մարմնացեալ է, քանզի իր է: Հոս է բացարձակ Ես-ն ու փորձառական Ես-ը կապող աւղակը:

Ես-ի ինքնայայտադրման նշեալ արարքին տարրադրութեանականութիւնը արդիւնք է սոսկ գիտակցութեան կողմէ այդ համադրութենական արարքը հասկնալու նկրտումին: Գիտակցութիւնը, որմէ եւ գիտութիւնը, կը բանի համադրութենական իրականութեան կամ համադրութենական էութեան տարրադրութեանականացումով: Գիտակցութիւնը այս տարրադրութենականացումը կը համարէ ընկալում, ճանաչում: Հոս է, որ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը կը տարբերի սոսկական կամ պարզական գիտութենէն: Բանականութիւնը, որով պէտք է հասկնալ նաեւ, եւ առաջին իսկ հերթին, նախագիտակցական բանականութիւնը՝ Տիեզերական Բանականութիւնը կամ ատոր պէս բան մը, համադրութենական է իր բնոյթով: Հոսկէ կարելի է եզրակացնել, թէ Է-ն չի կրնար ըլլալ տարրադրութենական բան մը: Տարրադրութենականութիւնը մեր կողմէ համադրութենական Է-ն հասկնալու ձեւաբանութիւն մըն է սոսկ: Տարրադրութենականութիւնը, սակայն, երբեք չի կրնար Է-ն մատուցել անոր բնոյթային պատկերով: Այդ բնոյթը համադրութենական է: Է-ն համադրութենական է է: Ահաւասիկ կարելոր յղացք մը եւա, զոր կը կարենաք աւելցնել ձեր էաբանական սերտողութեան վրայ, որուն ձեռնարկեցինք՝ սկսելով Պարմենիդէս Հայեդեցիի եւ Հերակլիտոս Յոնիացիի իմաստասիրութիւններէն:

Այս հաստատումը կը Ժխտէ առնուազն բանախոհականութեան բացառիկութեան ու ատոր նախնայնութեան համոզումը, որ կը տիրէ ներկայի գիտութեանց եւ իմացաբանութեանց մէջ: Հէյդեգգեր աւելի անդին պիտի անցնէր ու նոյնիսկ տեսներ վտանգ, քանզի բանախոհականութիւնը, լայն առումով, ինքնին ճարտարագիտական հնարք է, ուստի իր մէջ կը կրէ վտանգ մինչեւ իսկ մարդկութեան անէացման: Վերջինիս կարելորումը Հոլդեռլինի բանաստեղծութեան արուեստին եւ ապա մանաւանդ Արմէն Ա.-ի «Յայտնութիւն Բաղդասարոյ» եւ «Յայտնութիւն Խոր Մանուկի» մատեաններուն յետմահու ունեցած ընդարձակ ելոյթները կը բռնախիստ հոսկէ: Անոր այս շեշտադրումը, ձեւով մը, ընդհանրացումն ու ձեւաբանական համընդգրկումն է Փիխտէի, եւ Կանտի, իմաստասիրութեան մէջ առկայ զոյգային համադրութենականութեան:

Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը համադրութենական Ես-ի կամ Է-ի տարրադրութենական ուսումնասիրութիւնը ըլլալով հանդերձ՝ չի կորսնցներ կապը համադրութենական Է-ին հետ, այլ

անցնելով բովանդակ տարրադրությունական շրջանը՝ կը դիմէ դէպի համադրությունական ԵՍ-ը, համադրությունական սանասարական-բաղդասարական Բանականությունը, ի Աստուած, ի ՀԱՅ: Այդ ողջ երթին ընթացքին իմացությունաց համատեսաբանությունեան նախադրոյթը՝ բացարձակ Ես-ը, կը մնայ համադրությունական դրոյթ ու յղացք՝ այդպիսեալ կանխելով նաեւ էաբանությունեան վերացակաւ նացումը, որ տեղի կ'ունենայ լոկ այն պարագային, որ այդ կապը խզուի, որ եւ եղած է պարագան առ այդր բոլոր գիտությունաց եւ իմաստասիրությունաց:

ԻՄԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԻՄԱՅԱԶԵՒ ԱՊԻԿԱՐՈՒԹԻՒՆ

Տեսանք, որ Ես-ը բանականությունն է, բացարձակ Ես-ը՝ Բացարձակ Բանականությունը, որոյ արտայայտությունն է փորձառական Ես-ը: Ի հետեւանս այս հաստատումին Փիխտէ ինքզինք պատերազմի մէջ կը գտնէ զինք շրջապատող ակադեմական աշխարհին դէմ: Որոյ ի հետեւանս ալ՝ վերջիններուս նախապաշարումները պիտի հարուածէ անխնայ, որ եւ անուրանալի դեր պիտի ունենայ համալսարանէն անոր արտաքսումին մէջ: Խնդիրը նոյն խնդիրն է մինչեւ արս եւ է ալ աւելի մոլեգնած: Յաղթեցին վտարողները եւ առ այսար անոնց տողանցքն է, որ կը շարունակուի Արեւմտեան ակադեմական աշխարհին մէջ, ուրկէ եւ կ'արտածուի ի սփիւռս աշխարհի՝ ամէն ծառի ի վերայ թառած ասոնց երգը կրկնող գոյնզգոյն թութակներու միջոցաւ:

Հարցին արմատը, հարցմամբ մը, հետեւեալն է. իւրաքանչիւր ոք իր ոքութեան է մէջ բացարձակ, թէ՛ Բացարձակ Ես-ին մէկ արտայայտությունն է: Հոսկէ կախեալ է բովանդակ մարդկությունեան ճակատագիրը: Այս մասին հակիրճ խաւեցանք մեր Բարոյաբանություններու գիրքի առաջին իսկ՝ սպարտական եւ ավթէքեան բարոյաբանությունաց տեսաբանական կարգ մը խնդիրներուն վերաբերող էջերուն մէջ: Փիխտէ ծաղրուծանակ կ'ընէ այս մարդիկը, որոնք կը կարծեն, թէ իրենք տիեզերքի կեդրոնն են եւ հոսկէ տիեզերքի մասին դատողություններ կ'ընեն: Կայ Բացարձակ Բանականություն մը, որ է Բացարձակ Ես-ին բանականությունը, որոյ սոսկ մէկ արտայայտությունն է փորձառական Ես-ը, իւրաքանչիւր մարդը: Բանականությունը նոյնն է իւրաքանչիւր փորձառական Ես-ին մէջ: Ոչ մէկը կը կարենայ ասոր հակառակը պնդել: Այս արեւնքներուն ամէնէն տարրականները տրուած են Արիստոտէլի իսկ կողմէ: Չեն կրնար ըսել, արինակի համար, որ սեղանին կողքի ավթոռը թէ՛ կայ եւ թէ՛ չկայ: Գլուխդ բովանդակ տիեզերքի մէջ հազար պատի ալ զարնես, այս արեւնքները բացարձակ են: Բացարձակ են առնուազն իւրաքանչիւր մարդ արարածին համար: Իւրաքանչիւր բանական արարածին համար: Բանականությունեան արեւնքները բացարձակ են եւ են տիեզերական: Իւրաքանչիւր մարդ արարած ունի՝ այդ արեւնքները մէջ իւրոյ, նոյնիսկ երբ չի գիտակցիր, որ ունի: Մարդ ասով է մարդ առաջին հերթին: Իր ունեցած բանականությամբ, որ բացարձակ է, է եւ յաւերժ

անփոփոխելի: Իսկ եթե նոյնիսկ կայ այլ արէնքներով բանող տիեզերք մը, ապա այդ տիեզերքին, ատոր մէջ բանող տարբար կանութեան թէ տարբանական արարածներուն հետ մենք հաղորդակցութեան ոչ մէկ կապ կը կարենանք ունենալ:

Ուստի՝ կամ այդ անդրանցական բանականութեան արէնքներուն կրողն ու արտայայտողն ես եւ կամ պարզապէս մարդ չես, այլ որդ: Նոյնիսկ էջ չես: Խեղճ իշուկներ. սէրս ձեր բոլորին. Ամերիկայի չափ ախոռ մը ունենայի ու ձեր բոլորին հայրը ըլլայի. ամէն ար ձեր աչքերը համբուրէի: Դուն ոչ թէ բանականութեան խնդիր ունիս, այլ նկարագիրի: Մտածումի ազատութեան ծրար տեալ թշնամին ես: Քանզի ինքդ ի՛յ յառաջագունէ կը մերժես մտածել, կը մերժես բանականութիւնն ինքն՝ որդեգրելով «բանականութեան» շղարշին տակ բանող, բայց եւ այնպէս հակաբանական՝ արդարաբանական մտածելակերպ մը, որոյ միակ նպատակը է խեղաթելումն ու խարդախութիւնը: Բանականութիւնը քու գերեզմանդ է: Եւ սոսկումէդ, ծպտեալ՝ «բանականութեան» շղարշի մը ներքոյ՝ անունը դրած՝ «առաքելական», «կաթողիկէ» կամ «բողոքական» կը խեղաթելուես բանականութիւնն ինքն, այն է՝ կը խեղաթելուես մարդը, կը խեղաթելուես զԱստուած՝ Աստուծոյ իսկ անուան տակ, թէկուզ եթէ այդ Աստուածդ ըլլայ նիւթը: Դուն սրիկա՛ ես:

Պահ մը հիմա մտածեցէք, թէ ակադեմական աշխարհը որդւղած արդարաբաններուն, գաղափարախաւսներուն, քարոզիչներուն ու խարդախաբաններուն բանակը պէտք է հանդուրժէր այսպիսի պարզ ճշմարտութեան մը ջատագովը իր մէջ: Պարզագոյն ճշմարտութեան մը, որ գրեթէ 2,5 դար ետք իսկ կը մեկնաբանուի իբրեւ «ծայրայեղական սկզբունքայնութիւն» այդ բանակի մերաւրեայ ձագերուն կողմէ: Կարծես թէ սկզբունքայնութիւնը երբեւէ կը կարենայ «ոչ-ծայրայեղական» ըլլալ, այն է՝ ճշմարտութիւնը կը սիրեմ, բայց կուռքս աւելի՛ կը սիրեմ. սա աշխարհի իւրաքանչիւր «հայ» վարժարանի մտածելակերպն է: Շատ աւելի գէշը. միակ ճշմարտութիւնը կուռքս է եւ ես կ'ոչնչացնեմ իւրաքանչիւրը, որ կը յանդգնի կուռքս չպաշտել: Սա նաեւ մտածելակերպն է Արեւելահայաստանի Որդապետութեան Ազգային Ախոռի իւրաքանչիւր անդամին ու մանաւանդ անդամուհիին, որոնց մէջ եւ հաւաքական հրդեհներ կը բորբոքին յախտեանական վրիժառութեան մոլուցքով, յանկարծ եթէ ոեւէ մէկը յանդգնի կէս նախադասութեամբ իրենց գիտցածէն մէկ այլ ճշմարտութիւն յայտնել: Հայը աշխարհի ամէնէն զարգացած արարածն է, նոյնիսկ թիթեռնիկներէն աւելի:

Իսկ ի՞նչ կ'ըսեն Փիխտէի ակնարկած այս մարդիկ կամ թէ ի՞նչ կ'ըսէ անոնց մէկ «զարգացած ու ազատամիտ» տեսակը: Այսպիսի ասանկ կը մտածեմ, վաղը Աստուած մեծ է, տեսնենք ի՞նչ կ'ըլլայ, ըստ պարագայի՝ միտքս կը յարմարցնեմ մեծամասնութեան: Ասոր կ'ըսեն՝ ընկերային բարձր կարողութիւններով աւժտուած յաջող մարդ: Ոմանց համար ահա այդ կուռքը քրիստոնէութիւնն

էր, ուրիշներու համար՝ նիւթապաշտութիւնը:

Նշեալ սկզբունքայնութիւնը մասամբ կը բխի Փիխտէի իմաստասիրութեան «գիտականութենէն»: Եթէ բան մը հաստատուած է, ապա պարտաւոր ես ընդունիլ: 3 + 4 կ'ընէ եւթն եւ ոչ թէ 43, քանի որ դուն ատանկ կը կարծես եւ համաձայն չես առաջինը արտայայտող «տեսակէտին»: Մերժումդ սոսկ նկարագրի խընդիր է եւ ոչ թէ բանականութեան թէ ճշմարտութեան նկատմամբ ունեցած սիրող՝ կեղծաւորութեանդ:

Ես-ը բանական ես է: Ան, ինքզինք ճանչնալով, իր բանականութիւնն է, որ կը ճանչնայ: Ան իր բանականութիւնն իսկ է: Ես-ը, իբրեւ յղացք, իր բանականութիւնն է: Երբ կը խաւսինք բաներու մասին, որոնք Ես-էն դուրս են կամ թէ Ես-ին մէջ են, խաւած կ'ըլլանք բանականութենէն դուրս եւ բանականութենէն ներս բաներու մասին: Սա եւս խիստ անհրաժեշտ է մտապահելը Փիխտէ կարդալու ընթացքին, այլապէս կը գլորիք հազար թերիմացութեանց անդունդը, ինչպէս որ զինք յաջորդող գրեթէ բոլոր իմաստասէրները, դեռ չըսենք՝ մեկնաբաններն ու լրագրողները: Ես-ը յարդիւնս այս հայեցումին կը դիմէ ի Բանականութիւն, ի Բացարձակ Բանականութիւն, ի Տիեզերական Բանականութիւն:

Հոս պիտի չըսէինք՝ «կը վերադառնայ», քանզի Փիխտէի իմաստասիրութիւնը այդպիսի կաղապարով մը ըմբռնելի չէ: Այդ կաղապարը նորադատոնական կաղապար է, աւելի եւս՝ պղատոնական: Տարածուած է քրիստոնէական եւ իսլամական աշխարհ-ըմբռնողութեանց մէջ: Այս կաղապարը, սակայն, կիրարկելի չէ Փիխտէի իմաստասիրութեան, առնուազն անոր առաջին հինգ թէ եւթն տարիներու իմաստասիրութեան, թերեւս ալ բովանդակ իմաստասիրութեան: Սա տեսանք արդէն «Կատարած Մարդոյ» գիրքին սերտողութեան ատեն: Ես-ը կը դիմէ ի Բացարձակ Բանականութիւն, ի ԵՍ-ը, զոր Փիխտէ երբեմն կը կոչէ Աստուած. «Եթէ կ'ուզէք, այդպէս կրնաք կոչել», — կ'ըսէ: Ես-ը յաւերժական ճանապարհորդ է: Ռահորդ է յաւիտենական: Հայր ռահորդ է ի ՀԱՅ:

Հոս կան էաբանական հարցեր, որոնց մէջ չենք կրնար մտնել, եւ Փիխտէ ինքն ինքզինքին հետ առուտուր պիտի ընէ այդ հարցերով ցկեանս: Կը վերաբերին ի յառաջագունէ գոյ էակարգի եւ Ես-ով կայացող էակարգի իրարու հետ ունեցած աղերսին, որուն մասամբ մը անդրադարձանք Մարդկութեան Վախճանը գլուխին մէջ:

Այս ինքնահայումը երկպառակ գործընթաց է: Չես կրնար ըսել, արինակ, թէ ինչ է հայեցման հայեցումին հայեցումը՝ սկիզբ դնելով անհեթեթութեանց շարքի մը: Կայ ճանաչում: Եւ կայ ճանաչման ճանաչումը՝ ինքնաճանաչումը: Այդքանը: Քանզի հոն կայ արգելք: Ես-ը: Ես-ին սահմանաւորութիւնը: Կայ սահմանաւորութիւն՝ իբրեւ անդրանցական անբեկանելի սկզբունք: Քանզի ճանաչումը երկդրոյթ է: Փորձեցէք հասկնալ այս երկ-

ըորդ «քանզին»: Հոս ամէն բան կը վերադառնայ ինքզինքին: Այսպիսով է, որ Բնութիւնը ինքզինք կը հայէ, յղացք մը, որուն արդէն առնչուեցանք: Շրջանը ամբողջական է եւ կը վերադառնայ ինքզինքին: Մարդ կը հայէ Բնութիւնը եւ գիտէ, որ կը հայէ: Սա՛ է անոր ազատագրութեան երաշխիքը Բնութեան կոյր ընթացքէն՝ բնութեան ինքնագործականութենէն: Սակայն մարդ նոյնինքն այդ Բնութեան ծնունդն է: Ուստի մարդուն միջոցաւ Բնութիւնը ինքզինքն է, որ կը հայէ:

Այս հայեցումը Բանականութեան ծնունդն է: Այս հայեցումն է, որ ծնունդ կ'առնէ Բանականութիւնը: Առաջին հայեցումն է ճանաչումը: Երկրորդը՝ Ես-ին ինքնաճանաչումը՝ ինքնահայեցումը, որ բանականութեան ծնունդն է: Առնուազն Բանականութեան ծնունդն է մարդուն մէջ: Փիխտէ նաեւ այս ըսածին հակառակը կը պնդէ իր հիմնարար գործերուն մէջ: Թէ՛ ինքնահայեցումը կը նախորդէ արտահայեցման կամ թէ այս բոլորը տեղի կ'ունենան միաժամանակ: Այս հակասութեան կամ թուեցեալ հակասութեան քննարկումէն հեռու պիտի մնանք: Հետեւաբար ինքնաճանաչումը Աստուծոյ ինքնահայեցումն է մարդուն միջոցաւ: Սա եւս տեսանք «Կատարած Մարդոյ» գիրքի սերտողութեան ատեն: Սակայն չանցնինք Փիխտէէն առաջ: Այս հարցերը, ըստ երեւոյթին, մասամբ միայն պիտի լուծուին անոր իմաստասիրութեան մէջ:

Թէ ինչպէս տեղի կ'ունենան այս բոլորը, իմացութեանց համատեսաբանութեան գործն է բացատրելը: Այլապէս իմացութեանց համատեսաբանութիւնը տեսաբանութիւն պիտի չըլլայ, այլ ժողովրդային լրագրութիւն մը. Կենդանակերպի կանխատեսումները կարդացողներուն տրամադրուած նիւթի պէս բան մը, ինչ որ պարագան է ոչ-անդրանցական բոլոր իմաստասիրութիւններուն՝ մանաւանդ փորձառապաշտութեամբ, նիւթապաշտութեամբ եւ բնագանցութեամբ հանդէս եկողներուն: Փիխտէ այս գործին կը ձեռնարկէ իր 31 տարիքին: Գործին ամբողջական կմախքը կու տայ 31–38 տարիքին: Կը մահանայ 51-ին: 20 տարին իմաստասէրի մը ինքնամշակման համար հազիւ բաւարար ժամանակ է: Ատկէ ետք է, որ իմաստասէր մը պիտի կարենայ իր աշխատանքը ի մի բերել եւ կարգի դնել: Ուրեմն գործը կը մնայ կիսատ: Փիխտէ առիթ չ'ունենար ամբողջացանելու իր գործը: Կը թողէ, սակայն, պատկառելի ժառանգութիւն մը: Այդ ժառանգութիւնը կը թողէ ձեզի: Այս հատորը ընթերցողներուդ: Մեր երեւակայած ակադեմիոյ աշակերտներուդ: Հայ Հաւատքի ռահվիրաներուդ: Թէ՛ ո՛րեւէ մեր գիրքերը ընթերցող հայուդ: Հոս կը վարանինք ըսելու արեւմտահայուդ, քանզի կը թուի եւ կրնայ այնպէս պատահիլ, որ լաւագոյն արեւմտահայերը ծնին արեւելահայոց մէջ, որոնք առնուազն յարակայ բնակիչները չեն արեւմտահայոց ցեղասպան տնաւրէններու եւ մշակութային, կրանական թէ՛ այլ գործիչներու մտային յաւիտենական զնդանին: Անոր վերջին չորս տարիները՝ Բեռլինի նորահաստատ համալսարան

նին ատենուան, մեզի համար կարելոր են: Սակայն այդ ժառանգութիւնը մեր տրամադրութեան տակ չունինք, որպէսզի կարենանք մանրամասն սերտել, թէ ինչ տեղի ունեցաւ անոր մտածելակերպին մէջ՝ իմացութեանց համատեսաբանութեան համար կարգին առնչուող, անոր կեանքի վերջին 13 եւ մանաւանդ վերջին 4 տարիներուն ընթացքին: Իսկ արխիւները գերմաներէն են: Մեր այս հատորի աւարտէն ետք կրցանք հատուկտոր բաներ մը ձեռք բերել:

Այս հատուածին մէջ քանի որ կը քննադատենք Փիխտէի ակնարկած վերոնշեալ մարդատեսակները, երեւոյթ մըն ալ կայ մանաւանդ մեր դարերուն վերաբերող, զոր եւ արժէ առանձնացնել: Հոս գործերնիս համապարփակ քննադատութիւն մը չի կրնար ըլլալ անշուշտ, այլ պարզապէս ուշադրութիւն պահանջող նկատառում մը: Սա կարելոր է նաեւ այն առումով, որ այս գաղափարախաւսութիւնը նաեւ առկայ է Չինաստանի մէջ, երկիր մը, որուն հետ Հայքը ապագային ուզէ՝չուզէ՝ պիտի առնչուի եւ շատ ալ հաւանական է, որ մտերմագոյն յարաբերութիւններ ունենայ բոլոր բնագաւառներուն մէջ:

Փիխտէ առաւելաբար կը ծանրանայ փորձառապաշտութեան վրայ: Սակայն հոսկէ սերող քաղաքական գաղափարախաւսութիւն մը կայ, ոչ բոլորովին անիմաստալից ու նաեւ յարգելի մտածողներէ սերող, որուն սահմանափակութեանց մասին, սակայն, արժէ ակնարկով մը անդրադառնալ: Այդ գաղափարախաւսութիւնը աւգտապաշտութիւնն է:

Աւգտապաշտութեան առանցքային գաղափարն է՝ առաւելագոյն երջանկութիւնը առաւելագոյն թիւով մարդոց համար: Այս հարցին մէկ կարելոր երեսը այն է, թէ ո՞վ պիտի ըլլայ այդ «առաւելագոյնին» մէջ: Ո՞վ պիտի որոշէ նաեւ, թէ ինչ է երջանկութիւնը: Այդ «առաւելագոյնը»: Անշուշտ՝ ժողովրդավարաբար: Մեծամասնութեան քուէներով: Աւգտապաշտութիւնը ինքն իսկ կը գիտակցի իր այս սահմանափակութեան, քանզի փոքրամասնութիւնները ոտքի տակ պիտի երթան: Կարելի չ'ըլլար այս հարցը լուծելը՝ առանց այլաբնոյթ կարկտաններու, որոնք ալ իրենց հերթին արդէն իսկ կը նշանակեն աւգտապաշտութեան իմաստասիրական խախտութիւնը: Ուստի ի՞նչ ընենք ասոր տակէն դուրս գալու համար: Եկէք ուրիշ բան մը հնարենք եւ անունը դրնենք գործնապաշտութիւն: Աւգտապաշտ եւ գործնապաշտ են բոլոր կայսրութիւնները: Սա ինքնին կրնայ նշանակել, որ գործունիս պայմանական գաղափարախաւսութեան մը հետ, որ կ'ընդհանրացուի՝ սահմանադրութեանց միջոցաւ պարտադրուելով բովանդակ մարդկութեան, մանաւանդ բարի եւ համագործակցող ժողովուրդներու: Գերագոյն աւգտուողը միշտ կայսրութիւնն է:

Հիմա՝ հարց: Ի՞նչ վնասակարութիւն ունի մարդու միս ուտելը: Թերեւս նոյնիսկ աւելի աւգտակար ըլլայ կենդանիի միսէն: Իսկ անոր որոշ գործարանները կրնան նոյնիսկ ա՛լ աւելի աւգտակար ըլլալ: Արիւնակ, կրնանք հանել սիրտը եւ ուտել, իսկ մարմինով

կերակրել շուները մեր, որոնք իրենց ընկերությունում շատ մեծ ազդուտ կու տան առողջություն մերոյ: Կրնանք նաեւ տարբեր ցեղերու միսերուն միջեւ տարբերություն մը դնել՝ ստուգելով, թէ որ ցեղերուն միսը աւելի ազտակար է: Անոնց ալ միսը քիչ մը սուղի կը ծախենք: Քիչ մը աւելորդ շահը վնաս մը չի բերեր անշուշտ:

Հոս շատ մեծ դժուարություն մը չկայ: Մէկը չի կրնար բացասել այս գաղափարը՝ ըսելով, թէ մարդոց մեծամասնությունն երջանկությունը այդպիսով չ'ապահովուիր: Շատ դիւրին է այդ հարցը լուծելը: Կ'առանձնացնենք մարդոց 10 տոկոսը, զանոնք կը բուծանենք եւ անոնց ու անոնց սերունդներուն միսը կ'ուտենք: 90 տոկոսին երջանկությունը ապահոված կ'ըլլանք: Քիչ թիւ է ասիկա: Ո՞ր ազտապաշտ գաղափարախաւսությունում առաջնորդուող երկիրը հասած է այսպիսի զգլխիչ մակարդակի մը: 90 տոկոս: Հրաշք: Մանաւանդ որ շատ յարմար թեկնածու մըն ալ կայ այս նպատակը իրագործելու համար ո՛չ թէ մէկ երկրի, այլ բովանդակ մարդկություն համար, ինչպէս որ շատ կը փափաքին այս գաղափարախաւսություն մերաւրեայ դափնեպսակեալ եւ յաճախ նոյնիսկ համաշխարհային մրցանակներու արժանացած դափնեկիրները: Համաշխարհային խարդախություն մըն ալ ատիկա է: Մեր կոշտ հաշուարկով՝ ճերմակամորթները աշխարհի շուրջ 10 տոկոսն են: Շատ յարմար թեկնածու: Գործերնիս դիւրացաւ: Եւ այս դիւրությունը անշուշտ աւելի ազտակար պիտի ըլլայ՝ ազտակարություն վրայ յաւելեալ երջանկություն մը ապահովելով, քանզի երկար-բարակ ուսումնասիրություններու ծախսերն ալ այդպիսեալ մէջտեղէն հանած պիտի ըլլանք, որ եւ պիտի նպաստէ աւելի մեծ թիւով մարդոց երջանկությունը ապահովելուն: Ահաւասիկ համաշխարհային ջանքով մը, կարելորդ՝ ճիշդ գաղափարախաւսություն, ստեղծեցինք մարդկության ապագայ յաւիտենական Դրախտը:

ՓԻՒՏԷԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԳ ՄԸ ՈՐՈԳԱՅԹՆԵՐԸ

Փիխտէի իմաստասիրությունն մասին համապարփակ իմաստասիրական գործ մը ոչ մէկ տեղ կը գտնէք: Բոլորին ալ գլուխէն վեր գործ է: Այդ կարգի Փիխտէագէտ առ այսաւր գոյություն չունի նոյնիսկ Գերմանիոյ մէջ: Աշխարհը նաեւ կարծէք երթալով կը տափակնայ: Ո՞վ պիտի ընէ այդ կարգի գործ մը: Լաւագոյն Փիխտէագէտ մը անշուշտ: Մէկը, որ իր կեանքէն առնուազն 30 տարի Փիխտէի իմաստասիրությունն ուսումնասիրությունն յատկացուցած է: Դասախաւսները: Համալսարանը որոնցմէ կը պահանջէ, որ շուտ գիրք գրեն, վայրկեան մը առաջ հրատարակեն, որպէսզի համալսարանին անունը բարձրանայ, այլապէս կրնան զանոնք նոյնիսկ դուրս նետել համալսարանէն՝ ըսելով, թէ աշխատանքին պայմանները չեն լրացներ:

Փորձեցէք համոզել համալսարանական ղեկավարություն մը, որ դուք ձեռնարկած էք գործի մը, զոր 40 տարի ետք պիտի հրա-

տարակէք: Եթէ չափազանց բարեմիտ ըլլան, կ'ըսեն ձեզի՝ մաս առ մաս գոնէ ընթացքին բաներ մը հրատարակեցէք, որպէսզի մենք ալ մեր պայմանները լրացնենք: Կ'ըսէք՝ անկարելի է. մեծ գաղտնիք է պէտք չէ դուրս ելլէ, ոչ մէկը երեսին նոյնիսկ արտաւնուած չէ նայելու: Կան նաեւ դասախաւսներ, որոնք թէեւ դասախաւսելու լաւ ձիրք ունին, բայց մեծ գործեր գրելու առանձնաշատուկ շնորհ մը չունին: Այս դասախաւսներն ալ շատ յաճախ սուտուփուտ բաներ մը կը հրատարակեն: Եթէ համալսարաններու գրադարաններուն դարանները ուշի-ուշով աչքէ անցընէք, կը տեսնէք, որ կէսը այսպիսի սուտուփուտ գիրքեր են, այս կամ այն դասախաւսին կողմէ գրուած: Մէջը՝ գլխուցաւ աւգուտէն շատ: Լաւագոյն պարագային այս մասնագէտները մասնակի կարեւորութեան գիրքեր կը հրատարակեն: Մէկ ալ հոս-հոն պէտք է դիմեն, դրամաշնորհներ ստանան եւ այլն: Առանց դրամաշնորհի՝ մէկը յետոյքը տեղէն չի շարժեր: Սա դարձած է Արեւմուտեան կեղծ քաղաքակրթութեան նիշը: Իւրաքանչիւրը կլանուած է դրամաշնորհ հաւաքելու կամ հրատարակչատուներու սանդղդակը մագլցելու գործով, որպէսզի անուն հանէ, հոս-հոն պտոյտի երթայ, մեծարուի:

Ասոր վրայ կայ նաեւ մէկ այլ բարդութիւն, մասամբ մը հոգեբանական: Թէ մարդ ինչպէս կրնայ իմաստասէրի մը մասին ամբողջական գիրք մը գրել, ո՞վ քեզի իրաւունք տուաւ, դուն ո՞վ եղար, որ ելեր ես, այդպիսի մեծ գործի մը կը ձեռնարկես: Եթէ շատ կ'ուզես ուշադրութեան արժանանալ, ապա մեզի պէս «համեստ» պէտք է ըլլաս: Լաւագոյն պարագային յաւդուած մը պէտք է գրես, իսկ եթէ գիրք գրես, ապա շատ նեղ նիւթի մը մասին պէտք է ըլլայ գիրքդ, որպէսզի ակադեմական բարձր մակարդակի գործ մը ըլլայ: Կրնաս եւ անշուշտ հետաքրքրական նիւթ մը ընտրել: Արինակի համար՝ Փիխտէի մարդաբանական պատկերացումներուն ենթաիրականութեանց գիտալերլուծողական ընդհանրութիւններուն ներթափանցական հակալերացականութեանց գոյութենական հակամեկնակէտերուն եւրոպական աղբերներու դասակարգային ցանկաւորման վերադասաւորման անհրաժեշտականութիւնը հայեցակարգային նորայայտ եւ առ այսր չհրատարակուած տուեալներու հակասերտողութեան վերատեսութեան վերընդհանրացումներուն հիմամբ:

Որո՞ւ համար է, որ կը գրեն իրենց գիրքերը: Քրէախումբին: Ակադեմական քրէախումբին: Ամսական եւ պաշտօնական բարձրացնող մարմիններուն: Ո՛չ ձեզի համար: Ու այսպիսիք շատ լաւ սորված են, թէ որմէ՞ մէջբերումներ կատարեն, որո՞ն անունը յիշեն եւ որո՞նը դուրս դնեն՝ պաշտօնի եւ ամսականի բարձրացում ապահովելու համար: Ասո՞նք են իմաստասիրութեան բո՞լն թշնամիները, որոնք եւ ողողած են աշխարհի բոլոր համալսարանները:

Մենք այս բոլորը իմանալով է նաեւ, որ դուրս եկած ենք այդ միջավայրէն՝ ձեզի այս գիրքերը պարգեւելու համար: Պատ-

կերացուցեք, որ ժամանակ վատնեինք այս բողի ձագերու հիմնարկներէն դրամաշնորհ մուրալով՝ ըսելով, որ արեւմտահայերէնով Փիխտէի մասին գիրք պիտի գրենք եւ կէս միլիոն դոլարի պէտք ունինք, որպէսզի երթանք Գերմանիա եւ, քանի մը տարի հոն ապրելով, տեղւոյն վրայ թէ՛ գերմաներէնը սորվինք եւ թէ՛ արխիւները ուսումնասիրենք. լաւ կ'ըլլայ նաեւ, որ, մարդկութեան ապագային սիրոյն, քանզի ձեր ցարդ հովանաւորած բոլոր գիրքերն ալ աղբանոց թափուելիք բաներ են, 50.000 մըն ալ յատկացնէիք մեր կատուններուն, որոնք մեր անբաժան ընկերներն են: Կեանքդ կը սպառես՝ առանց որեւէ արդիւնքի: Թէկուզ եթէ այս ըսուածի 10 տոկոսին յաւակնիս:

Կարգ մը լաւագոյն Փիխտէագէտներ տարակարծիք են Փիխտէի նշեալ տարիներու ժառանգութեան բնոյթին մասին: Հետեւաբար կենսական է սերտել ժառանգութիւնը ինքնին: Միշտ ալ այդպէս է. սա կարծատենէն կը հասկնաք, երբ դառնաք լուրջ ուսանողներ կամ բանասէրներ որեւէ մարզի մէջ: Քու տեսածդ ուրիշը չի տեսներ, քու կարեւորածդ ուրիշը չի կարելորդեր, քու վերաբերածիդ ուրիշը չի վերաբերիր: Այլ սովորաբար այդ ուրիշները իրարու հետ կը խաւսին նախապէս լռելեայն համաձայնեցուած կաղապարներու միջոցաւ, լռելեայն համաձայնեցուած հարցերու մասին՝ լռելեայն համաձայնեցուած նպատակներով, որոնք իրենց սեպհականն են եւ ոչ թէ քուկինդ: Ասոր կ'ըսենք՝ ակադեմական եւ ներմշակութային քրէախումբ: Զանոնք հետաքրքրածը յաճախ քեզ չի հետաքրքրեր, իսկ քեզ հետաքրքրածը կրնայ զանոնք ընդհանրապէս չհետաքրքրել: Այն հայերը, որոնք կը դասաւանդեն անոնց համալսարաններուն մէջ, եթէ ոչ բոլորը, ապա գրեթէ բոլորը, իրենց միտքը եւ հոգին վաճառած են անոնց նպատակներուն եւ հետաքրքրութիւններուն, քանզի կը կարենան անոնց միջավայրին մէջ անոնց մոզոնած չափանիշներով «յաջողութեան» հասնիլ լոկ անոնց կրկնաւրինակը դառնալով բոլոր առումներով, անոնց հարցերուն, խնդիրներուն եւ նպատակներուն ստրկաբար ծառայելով:

Իսկ ինչ արժէք ունի կրկնաւրինակ մը, երբ անոնք կրկնաւրինակին բուն արինակն իսկ են: Զերոյ: Լաւագոյն պարագային՝ ամսականի ապրանք: Գործաւոր: Գերի՝ փայլփլուն քանի մը թուրթով գնուած: Ստրուկ մինչեւ մահ ի փառս մէկ այլ լեզուի, մշակոյթի եւ քաղաքակրթութեան, մէկ այլ ըլլալու կերպի, մէկ այլ եղելութեանական գործընթացի՝ այլոց չափանիշներով եւ արժէքներով առաջնորդուող: Իսկ դեռ՝ այլոց պատգամաւորը քու ազգիդ մէջ:

Սովորաբար Փիխտէի մասին առկայ գրականութիւնը կը վերաբերի Ենայի համալսարանը անոր եղած հինգ տարիներու մտաւոր արգասիքին: Ընդհանրական վերլուծութիւնները նոյն իսկ լաւագոյն առկայ Փիխտէագէտներուն կողմէ կը վերաբերին սահմանափակ ոլորտներու, որոնք իրենց հերթին կը տառապին բովանդակ Արեւմուտքը կլանած ակադեմական անյուշի մտա-

ծելակերպերու տարրակարգական ու յաճախ անպէտք արտադրանքով: Երբեմն գիրք մը ծայրէ-ծայր աչքէ կ'անցընես եւ «ասոր ինչը կարդամ» կ'ըսես: Երեսուն գիրք քով-քովի կը դնես եւ դուն քեզի հարց կու տաս. «Ինչ է այս երեսուն գիրքերուն իրարմէ տարբերութիւնը»: Էապէս գրեթէ ոչ մէկ բան: Երեսուն մարդ, բոլորը զիրար կը ճանչնան, բոլորը նոյն ձեւով կը մտածեն, նոյն բառապաշարով, նոյն եզրաշարերով՝ մէկը մեւսէն անպէտք ակադեմական յաւրինուածքներ: Ծո, կ'ըսես, եթէ ասոնց գրածները 2.000 տարի ետք մէկը կարդայ, դեռ չըսենք՝ 20.000, ինչ կ'ըսէ, եթէ ոչ՝ «ասոնք բոլորն ալ խելքով անդամալոյծ, նախապաշարեալ, թափաւնալին եզրերով վարակուած անբուժելի հիւանդներ են. յիմարանոցի թեկնածուներ»։ Եթէ ենթադրենք, անշուշտ, որ այդ դատողութիւնը ընելու կարողութիւն ունեցող մարդ պիտի մնայ այդար: Բոլորը իրարո՞հ հետ կը խաւսին՝ իրենց հիւանդոտ ու խլինքոտ բառերով ինքզինքնին իրարու ապացուցելով. եւ միմիայն իրարու հետ կը խաւսին: Սա յիմարանոց է. քրէախումբ է եւ ո՛չ թէ իմաստասիրութիւն:

Տուած դրամդ ալ մէջը կ'երթայ: Սուղ-սուղ գիրքեր: Մէկ գիրք, երկու գիրք, երեք գիրք. բոլորը՝ նոյնը: Խաւսքի աւրինակ, մարդիկ կան, որոնք բարոյաբանութեան մասին 3.000 էջ գիրք կը գրեն, մէջը 3 էջ կարդալիք բան չես գտներ: Ինչ ձեւով կ'աշխատի այս մարդոց ուղեղը, Աստուած միայն գիտէ: Իրենց ամբողջ խելքին թափաւնը առկայ կաղապարներու մէջ կը լեցնեն: Առանց այդ կաղապարներուն նոյնիսկ մտածելու ի վիճակի չեն. նոյնիսկ մէկ տող գրելու: Ոչ ալ, եթէ կարենան մտածել, ոեւէ մէկը գրածնին դիւրին-դիւրին կը տպէ: «Ակադեմական մակարդակ» կոչածդ վերածուած է միտքի կղկղանքի գունազարդման եւ վերաձեւաւորման մասնագիտութեան: Աղբ արտադրող աղբի մասնագէտներ ամէնուր: Բովանդակ Արեւմուտքը ողողուած է այս կարգի աղբով: Մարդիկ զիրար շոյելով ստեղծած են ակադեմական կառոյցներ՝ լայն իմաստով: Համալսարաններն ու հրատարակչատունները մաս կը կազմեն այդ ընդհանուր կառոյցին: Բովանդակ Արեւմուտքդ կատարեալ Բաբելոնի աշտարակ մըն է: Աղբի աշտարակ: Այդ աղբանոցին մէջ երբեմն արժէքաւոր բաներ մը կը գտնես: Որակը կ'իրագործուի քանակով: Հազար հոգի եթէ նոյն նիւթին մասին գրեն, ինչպէս ալ ըլլայ՝ մէջէն երկուքին գրածը բանի մը կը նմանի:

Մենք այդպիսի ճոխութեան տեղ չունինք: Իրենց պէս կայսրութիւն չենք՝ բոլոր ազգերուն մտաւոր սերունգքը մէջերնին ձուլող, որպէսզի աստոր մէկ տոկոսէն աւգտուին. այդպէս է, որ կը բանին կայսրութիւնները, զոնէ Արեւմուտք կոչուած Բաբելոնի աշտարակը: Բոլորն ալ նոյնն են՝ առնուազն կարողականաւորէն: Փոքր ազգ ենք: Շռայլութեան տեղ չունինք այդ կարգի աղբանոց ստեղծելու՝ առանց տակը թաղուելու: Եւ այս աղբին տարբեր տեսակներն են, ահա, որոնք անկամ մուտք կը գործեն Արեւելահայաստանի Մեռելապետութիւն եւ լայն շուկայ կը գրտ-

նեն ինքնասիրահարուած ապուշներու շրջանակներու մէջ՝ ազգ կերտելու փոխարէն ազգը վերածելով Արեւմուտքի աշտարակին ծառայող շինանիւթի: Քանզի առաջին իսկ արէն երկրէն վտարուեցաւ ու աքսորուեցաւ միտքը՝ հայ միտքն ու ոգին: Եւ այդ մէկը տեղի ունեցաւ այս իսկ նպատակաւ՝ հայ միտքը գերեզմանելու, հայ միտքի եւ քաղաքակրթութեան ծնունդը գերեզմանելու նպատակաւ:

Իսկ ամէնուր ինքզինքնին տրամադրող պատեհապաշտներ կան, միշտ եղած են եւ միշտ ալ կ'ըլլան՝ անձնական փառքի ու իշխանութեան համար ազգի մը միտքը գերեզմանող: Այսպիսիքի դրամաւորումով ու յառաջմղումով է, որ կայսրութիւնները իրենց թէ՛ քաղաքական եւ թէ՛ մշակութային, կրթական, լեզուական ու առհասարակ քաղաքակրթական աշխարհակալական ծրագիրները կը բանեցնեն՝ երեսը նոյնիսկ չնայելով հայ քաղաքակրթութիւն, արեւմտահայ քաղաքակրթութիւն ստեղծողներուն, այլ, ընդհակառակն, անոնց ձայնը խեղդելով իրենց դրամաւորած ու «կրթած» մարդուկներու եւ իգուկներու բանականներուն միջոցաւ եւ իրենց արտածած մշակութային, գրական ու քաղաքակրթական ժխտին մէջ: Այս կրթեալք, փայփայեալք, պաշտպանեալք ու դրամաւորեալք աստար կայսրութեանց աշտարակներուն ծառայող տեղական սատրապներն են՝ ժողովրդավարաբար ընտրուած՝ յիմարացած ու յիմարացուած զանգուածներու կողմէ, կամ սոյն ընտրեալներուն կողմէ նշանակուած ու յաճախ պաշտաիրայնացած:

ՀԱՄԱԴՐՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԴԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒ ԽՆԴԻՐԸ

Հաբանութեան եւ առհասարակ իմաստասիրութեան պատմականաւրէն սխալ ուղղութիւնը եւ միտքի թաւալման այս սխալ ընթացքին յառաջացուցած երկփեղկումը ունի մէկ գլխաւոր պատճառ՝ վարդապետականութիւնը: Եզրը պէտք է շփոթել «վարդապետ» բառի հետ՝ հակառակ որ որոշ կապ մը կայ: Կարելի էր նաեւ կիրարկել վարդապետութենականութիւնը, սակայն բան մը պիտի չշահինք հոս այդպիսի տարրորոշում մը ընելով: Փիխտէի համար այս «վարդապետականութիւն» եզրը ունի իւրայատուկ նշանակութիւն: Թէեւ Փիխտէ Կանտը գերծ կը փորձէ կացուցել այս «վարդապետականութենէն», սակայն անոր քննադատութիւնը կը ճեղքէ Կանտի իմաստասիրութեան ոգին: Կ'ըսէ, թէ Կանտ բոլոր ճիշդ եզրակացութիւններուն հասած է՝ բոլորովին սխալ ձեւաբանութիւններու միջոցաւ: Ապշած՝ զայն կը համարէ գերմիտք, նման Սոկրատի, որ ունէր ճշմարտութեան կանխազգացումը՝ չունենալով հանդերձ ճիշդ ձեւաբանութիւն: Իր մտերիմ բարեկամներէն մէկուն բառացիաւրէն կը յայտնէ, թէ Կանտի բոլոր եզրակացութիւնները ճիշդ են եւ բոլոր ձեւաբանութիւնները սխալ:

Փիխտէի այս հաստատումը մատը կը դնէ վերքին վրայ, սակայն երկսայրի սուր է: Կրնանք հարց տալ անոր՝ եթէ Կանտ առանց

Ճիշդ ձեաբանութեան հասաւ բոլոր ճիշդ եզրակացութիւններուն, ապա արդեւք անհրաժեշտ է ձեաբանութիւնը ընդհանրապէս: Կարելի չէ առանց ձեաբանութեան հասնիլ ճշմարտութեան: Արդեւք, ուրեմն, ձեաբանութիւնը աւելորդ ճոխութիւն չէ: Քայլ մը անդին անցնելով՝ արդեւք ճշմարտութիւնը գիտակարգի կարիք ունի: Արդեւք ճշմարտութիւնը գիտակարգ է: Եթէ չէ, ապա սա կրնայ գուժել Փիխտէի իմաստասիրութեան մահը եւ ոչ թէ Կանտի: Եւ եթէ ճշմարտութիւնը գիտակարգ չէ կամ գիտակարգով հասանելի չէ կամ թէ կան այլ միջոցներ ճշմարտութեան հասնելու, որոնք գիտակարգեր չեն, ապա ճշմարտութիւնը ինչ է կամ ինչո՞վ է հասանելի:

Փիխտէի այս երիտասարդ տարիքի նամակագրական մեկնաբանութեան վրայ մեծ ուշադրութիւն պէտք է դարձնել: Անոր այս խաւքին մէջ, զոր թերեւս ոչ նուազ, քան քառասուն թուղթագիրի կողմէ մէջբերուած ըլլալը՝ առանց վերոնշեալ հարցերուն, կարենանք հաստատել, մասամբ մը հռետորական է, մասամբ մըն ալ կիսալուրջ խաւսակցական, մասամբ մըն ալ հոգեբանական: Նախ՝ Սոկրատ ունէր ձեաբանութիւն: Երկրորդ՝ Կանտ հասած չէ բոլոր ճիշդ եզրակացութիւններուն: Ապա նաեւ՝ Փիխտէի ձեաբանութիւնը երաշխիք չէ ճշմարտութեան: Այդ ձեաբանութիւնն ինքն իր դարու եւ մեր դարերու, թերեւս ոչ պակաս՝ մեր հազարամեակներուն կնիքը ունեցող պայմանական երեւոյթ կրնայ ըլլալ: Հազարամեակները այդ մէկը ցոյց կու տան: Կանոն է վերջնական եզրակացութիւններ ընելու համար:

Սակայն հոս առկայ է անդրանցական իմաստասիրութեան ողջ խնդիրը: Այն հաստատումը, ըստ որոյ՝ բանականութեան կառոյցը մեզի տուող իմաստասիրութիւն է:

Ուրկէ՞ է, որ ծնունդ կ'առնէ այս խնդիրը: Ինչն է արմատը այս խնդիրին, որ վարակած է մարդուն միտքը սկիզբէն ի աւրս: Այս խնդիրը կը սերի Կանտի իսկ իմաստասիրութենէն: Խնդիրը համակողմանիաւրէն հասկնալու համար նախ պէտք է սերտել Կանտի իմաստասիրութիւնը: Սակայն եթէ փորձենք ափի մը մէջ տալ զայդ, հետեւեալն է. Կանտի անդրադատութեան մէջ անդրանցական յարախոհութեան կապը անդրանցական տարրադրութենականութեան հետ հիմնաւորուած չէ: Փիխտէ միակը չէր այս երեւոյթին ուշադրութիւն դարձնողը. կային եւ ուրիշներ միաժամանակ կամ քիչ մը աւելի ուշ: Կանտ սկզբունքային բաներ մը կ'ըսէ այս մասին՝ այդ կապը հաստատող: Սակայն կը թուի, թէ քննադատութիւնը ճիշդ է առնուազն Փիխտէի իսկ նշած առումով առ այն, թէ Կանտ տարրադրութենական հակադրեալներու ծագումնաբանութիւնը չտուաւ: Փիխտէ կ'ըսէ, որ ինք այս հարցին պատասխանը կը գտնէ 1793-ի աշնան՝ հաւանաբար Ենայի մէջ իր պաշտանավարութենէն 7–8 ամիս առաջ, աւր մը երկար մտորումներէ ետք կրակարանին կողքը նստած ատեն: Անոր կը յայտնուի Ես-ի յղացքը ի պատասխան իր որոնումներուն: Այդ պահուն է, որ ծնունդ կ'առնէ Փիխտէի իմաստասիրութիւնը: Հեզել

հետագային պիտի ըսէ, որ Փիխտէի մեծագոյն ձեռքբերումը այս տարրադրութեանական հակադրեալներու խնդիրին լուծումն է մը՝ տային ստորոգութեանց ծագումնաբանութիւնը տալուն ընդմէջէն: Սա էական խնդիր էր իմաստասիրութեան մէջ եւ կարելորդ փոփոխութիւնը կողմնորոշող իմաստասիրութեան պատմութեան, առնուազն գերմանական իմաստասիրութեան պատմութեան հետագայ ընթացքը: Յարախոհութեան բնոյթը: Որմէ եւ՝ յարախոհութեան պատմականութիւնը կամ պատմական յարախոհութեան բնոյթը: Որոյ մէջ պիտի բացատրուի նաեւ մարդկային վայրագութիւնն ու չարի խնդիրը, հարցեր, որոնց ոչ իմաստասիրութիւնը եւ ոչ ալ կրանքը առ այդը կրցած էին համոզիչ պատասխան մը տալ:

Փիխտէ արդէն իսկ խոր կասկածներ ունէր Կանտի իմաստասիրութեան ու վերջինին՝ Ենայի համալսարանի իմաստասիրութեան բաժանմունքի ատենուան վարիչ Ռեյնհոլդի կողմէ տրուած վերամեկնաբանութեան վրայ: Ամիսներով մտորումներու մէջ էր: Ես-ի յղացքէն բխող արդիւնքները տակն ու վրայ կ'ընեն առ այդը իբրեւ իմաստասիրութիւն ընկալուած բնագաւառը անոր հոգիին մէջ: Հոս Փիխտէ անկիւնադարձային դեր ունի իմաստասիրութեան միտքի պատմութեան մէջ, որուն արժանի ուշադրութիւն չէ ընծայուած ցարդ: Կրնանք անվարան ըսել, որ արդի իմաստասիրութիւնը կը սկսի Փիխտէով: Եթէ Կանտ հիմնադիրն էր, ապա Փիխտէ ճարտարապետն էր:

Միտքը պատկերացումներու շտեմարան մըն է, սակայն ոչ միայն: Կը բանի արեւնքներով եւ արեւնքներու ենթաարեւնքներով: Իմացութեանց համատեսաբանութեան գործը կարելորդ չափով մը այդ ենթաարեւնքները յայտնաբերելն է եւ ատոնց յարաբերութիւնները պարզելը իմացութեանց բովանդակ համակարգին հետ:

Մարդ իր միտքին մէջ ունի պատկերացումներ: Սակայն այդ պատկերացումներուն կը շնորհէ արտաքին գոյութեան իրադրոյթ՝ զանոնք համարելով ներապատճեններ, արտաքին բաներու ներքին պատճեններ: Եւ սա կ'ընէ ամենայն համոզումով: Հոս բանալին «կը շնորհէ» բառն է: Մէկ բան է, երբ ունիս պատկերացումներ միտքիդ մէջ եւ մէկ այլ բան, երբ ատոնց գիտակցաբար կը շնորհես արտաքին գոյութիւն: Ո՞վ է շնորհողը: Շնորհալիդ: Պատկերացումներուդ եւ «արտաքին իրականութեան» միջեւ եղած այս «կապը» իմացութեանց համատեսաբանութեան խնդիրն է: Բովանդակ խնդիրը այն է, որ այս կապը ինքնին պատկերացումներու աշխարհին կը պատկանի: Այս «կապը» ինքնին պատկերացում մըն է: Թերեւս կարենանք ըսել՝ անդրապատկերացում մըն է: Սակայն եւ այնպէս տակաւին կը մնայ պատկերացում: Փիխտէ զայդ կ'անուանէ «անհրաժեշտ պատկերացում» կամ «անհրաժեշտ ընդկալում»: Իմացութեանց համատեսաբանութեան խնդիրն է նաեւ աւելի ընդհանուր բան մը՝ հիմքի փնտռութիւնը: Երբ կը փորձենք հիմք փնտռել մեր

պատկերացումներուն, ի յառաջագունէ ենթադրած կ'ըլլանք հիմքի գոյութիւնը:

Իսկ ինչ է բանի մը հիմքը: Հիմքը այլազան երեւոյթները իրարու կապող յայտարարն է: Աւրինակ, մեր շուրջը կը տեսնենք բուսական աշխարհ, ապա նաեւ կենդանական աշխարհ: Ինչ է այն բանը, որ նոյնն է երկուքին միջեւ, ընդհանուր է երկուքին: Հիմքը այդ մէկն է: Համեմատութիւնն իսկ ինքնին հիմք կ'ենթադրէ: Կապ, հիմք, ենթադրութիւն: Ասոնք իմացութեանց համատեսաբանութեան ոլորտին մաս կազմող յղացքներ են:

Իսկ ո՞ր է բանի մը հիմքը: Ահաւասիկ անմեղ ու տարրական թուող հարց մը, որ, սակայն, թերեւս ամէնէն էական հարցն է: Բանի մը հիմքը չի՛ կրնար իր մէջ ըլլալ: Եթէ հիմք է, ապա իրմէ դուրս բան մըն է, որոյ գոյութեամբ ալ կը բացատրուի բացատրեալը: Սա պէտք է հասկնանք՝ առնուազն մասամբ մը իրմէ դուրս պէտք է ըլլայ: Հոսկէ կը ծագի շատ մեծ խնդիր: Հոսկէ կը ծագի այն, որ չես կրնար փորձառականութեամբ փորձառականութիւնը ապացուցել: Փորձառութեան հիմքը փորձառութեան մէջ չի կրնար ըլլալ: Իսկ եթէ հիմք չունի, ապա ճշմարտութիւն չէ: Դոյզն իսկ հիմք չունիս ապացուցելու, որ ճշմարիտ իմաստասիրութիւնը փորձառականութիւնն է: Այն վայրկեանին, որ «ճշմարտութիւն» բառը բերնէդ ելաւ թէ չելաւ, միտքէդ անցաւ թէ չանցաւ, արդէն իսկ դուրս ես փորձառականութեան ոլորտէն: Գրեթէ բոլոր անգղիական եւ սկոթլանդական ծագումով իմաստասիրութիւնները աղբանոց կ'երթան:

Բանի մը հիմքը բանի մը մէջ չէ: Այլապէս հիմք չէ, այլ է երեւոյթներու շղթային մաս կազմող մէկ յաւելեալ բաղկացուցիչ աւղակ՝ վերացականութեամբ ըմբռնուող:

Ինչ հասկնալ մարդու ունեցած համոզումէն իր մէջ գոյ պատկերացումներուն «արտաքին աշխարհի» հետ ունեցած աղերսին մասին: Ինչպէս բացատրել այս աղերսը: Կապի մասին համոզումը դեռ կապ չէ: Համոզում է: Որեւէ ապացոյց չէ, թէ հոն՝ մեր պատկերացումներէն դուրս, ինքն-իւրեամբ-գոյ բան մը գոյութիւն ունի եւ թէ որուն ներկայացումն է մեր պատկերացումներուն աշխարհը: Իսկ այս անդրապատկերացման ի հետեւանս ծնած հաւատամքը առ այն, թէ ինքն-իւրեամբ-գոյ բան մը գոյութիւն ունի, համադրութենական պատկերացում է: Պատկերացումի եւ կապի համադրոյթ է: Նոյնպէս եւ համադրութենական խնդիր է հիմքի որոնումը: Պատկերացումի եւ հիմքի համադրոյթ է: Կանտի հարցը սա է. թէ ինչպէս ի յառաջագունէ համադրութենական դատողութիւնները կարելի են: Սա իմաստասիրութեան գերխնդիրն է: Այս հարցով իմաստասիրութիւնը ինքն իր կարելի ըլլալն է, որ առաջին իսկ հերթին հարցականի տակ կ'առնէ: Կարելի՞ է հիմք: Ինչ հիմք ունինք մտածելու, թէ կարելի է հիմք ունենալ: Կը տեսնենք, որ հարցը կը վերադառնայ ինքզինքին:

Սա ձեւաբանական խնդիր է նախ եւ առաջ, իսկ անո՛ւմ

կանտականներու քարաբանութեամբ առ այն,— Փիխտէ պիտի մերժէ այս քարաբանութիւնը Կանտին վերագրել՝ ապացուցելով, որ կանտականները հիմնովին սխալ հասկցած են Կանտը,— թէ ինքն-իւրեամբ-գոյ բան մը գոյութիւն ունի եւ թէ որուն թատրոնն է մեր պատկերացումներուն աշխարհը, Փիխտէ կ'ըսէ, թէ կը մտնենք փակուղի, քանզի անհնար է վարդապետականութեան մը միջոցաւ, որ ոչ այլ ինչ է, քան քարաբանութիւն մը, որեւէ ստոյգ բան ըսել հոլթեան կարելիութեան իսկ մասին: Սակայն «Կատարած Մարդոյ» գիրքին մէջ տեսանք, թէ Փիխտէ ինչպէս դուրս եկաւ այս ինքզինքին վերադարձող աւճային շրջանապատոյտէն՝ Մհերի թուրով, կայծակով սպաննելով վիշապը: Այդ թուրին հարուածը՝ առասպելական եւ տիեզերական թուրին հարուածը, մարդկութիւնը բաժնեց երկուքի՝ ազատապաշտներու եւ վարդապետապաշտներու:

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԱՌԻՍԱՐՁԱԿ ԱԲԻՍՈՂՈՄ ԱՂԱ

Հայը, փորձառական հայը, Մհերը յաւերժաւրէն պաշարող ու խեղդող հայը, այս երկրորդ խումբի անդրդուելի եւ ականառու ներկայացուցիչներէն է: Վարդապետապաշտ է ան եւ ոչ մէկ աւր եղած է ազատապաշտ, քանզի ազատութեան գաղափարն իսկ աստար է եւ անհաղորդելի անոր հոլթեան: Ան հնգէական վարդապետապաշտը է՝ իր բոլոր «ազատութիւն» զռռացող բանաստեղծներով, պատմաբաններով, պետական, մշակութային եւ քաղաքական գործիչներով, թերթերու խմբագիրներով եւ տիեզերավէպ մեկնաբանող աւանակներով:

Վերոնշեալ պատկերացումները իբրեւ ընդբռնումներ, այսօր ինքն՝ արտաքին բաներու ներքին ընդբռնումներ կամ վերաբերումներ թուրքական համարելը թերիմացութիւն է: Թերիմացութիւն է այնքան ատեն, որ վերոնշեալ խնդիրը լուծուած չէ: Հոս դարձեալ յիշեցնենք համաշխարհային տարողութիւն ստացած սարսափելի եւ արմատապէս սխալ մեկնաբանութիւն մը Փիխտէի իմաստասիրութեան: Փիխտէ երբեք չ'ըսեր, թէ այդ աշխարհը, արտաքին աշխարհը, առաւրտական կեանքի մէջ ընկալուող աշխարհը գոյութիւն չունի, այլ այն, թէ իմաստասիրութիւնը կուրաւրէն ընդունած է այդ աշխարհը երկու հազար տարի շարունակ՝ առանց կարենալու դոյզն իսկ իմաստասիրական հիմք հայթայթելու ատոր գոյութեան, դեռ չըսած՝ ինչպիսիութեան մասին: Առ այդ իմաստասիրութիւնը խարխափած է՝ այդ պատկերացումներուն շնորհելով ինքն-իւրեամբ-գոյ բանի մը իրականութիւնը՝ առանց ունենալու որեւէ հիմք:

Սա պարզապէս «ես կը հաւատամ» ըսելու իմաստասիրական ձեւն է, կեղծիք մը, եւ հետեւաբար է իմաստակութիւն եւ ոչ թէ իմաստասիրութիւն: «Կը հաւատամ, որ կայ ինքն-իւրեամբ-գոյ իրականութիւն մը, որ միտքիս մէջ հանդէս կու գայ պատկերներով, բայց ես ատոր հոլթեան մասին ոչ մէկ բան գիտեմ» եւ

«Ես անոր որդին եմ» ըսելու պէս բան մը: «Հաւատամք եւ ի միմիայն ինքն-իւրեամբ-գոյ էշողիկոսական սուրբ եկեղեցի, ի մի Աբիսողոմ Աղա» երգելու պէս բան մը: Իմաստասիրութեան պատմութեան եւ յատկապէս հաբանութեան բովանդակ առանցքը սա՛ է եղած: Հաւատքի յայտարարութիւն մը: Իմաստասիրութեան պատմութեան հագած եւ 2.000 տարիէ ի վեր փողոցը սլըք տացող բոզի ձագի մը բանը ծծողներու ընդհանրական եւ առաքելական սուրբ եկեղեցի: Սա՛ է Փիխտէի ակնարկած վարդապետականութիւնը: Երբ Նիցչէ կը քննադատէ Կանտը՝ ըսելով, որ քարոզիչի որդի է, ամենայն հաւանականութեամբ Փիխտէի այս իսկ վերլուծութիւնը աչքին առջեւ ունի: Թէեւ Նիցչէ ինք եւս քարոզիչի որդի էր, ինքզինք իբրեւ այդպիսին չէր տեսներ: Այդ դարերուն ո՛վ քեզի դրամ կու տար, որ երթաս իմաստասիրութիւն սորվիս: Յետոյ ալ իրենց տակը փորես: Իմաստասէրներուն զգալի մէկ մասը քարոզիչ դառնալու սահմանուած էին իրենց ծնողներուն կամ պետութեան թէ եկեղեցիին իսկ կողմէ եւ աստուածաբանական ուսման կը հետեւէին: Հոն ոմանց աչքը կը բացուէր: Մեծ մասը կոյր զկուրայն, ինչպէս որ է այսար պարագան հայոց եկեղեցական եւ մանաւանդ առաքելական ախոռի անուղեղ ընծայեալներուն ու զանոնք պաշտաիրայնացնող համալսարանական հայ իշուհիներուն, կոյր զկուրայն կը դառնային ջահակիրները այդ վարդապետապաշտութեան՝ մանաւանդ հասարակութեան մէջ պատիւ ու մշտնջենական խորին յարգանք վայելելուն խայծով ինքնասիրահարած. այսպիսիք իրենց ողջ էութեամբ պաշտպանն են ձեր յիմարացման ու այդ կարգերու յաւերժացման: Նիցչէ ի վիճակի էր նշեալ եզրակացութեան յանգելու՝ առանց կարդալու Փիխտէն: Սակայն նմանութիւնը ակնառու է իր ձեւին իսկ մէջ:

Այս վարդապետապաշտութենէն կը ծնի ճակատագրապաշտութիւնը: Անհնար է ազատութիւնը եւ վարդապետապաշտութիւնը հաշտեցնելը: Բոլոր փորձերը խարդախութիւններ են: Ասոր հետեւանքը կ'ըլլայ ազատութեան ոչնչացումը, միտքի ազատութեան ոչնչացումը, ազգի եւ մարդկութեան հացման եւ մարդը ի ՀԱՅ-ը տանող ընթացքին ոչնչացումը:

Սակայն այս «անհրաժեշտ» դատողութիւնները՝ անդրդատողութիւնները, կան: Որեւէ բանական միտք կը գործէ այս անդրդատողութիւններով: Իմաստասիրութեան կամ իմացութեանց համատեսաբանութեան խնդիրը այս անդրդատողութիւնները բացատրելն է: Իսկ սա ինքնին կը նշանակէ բացատրել մարդու դատողութեան համակարգը, այն է՝ բացատրել «բանականութիւն» կոչուածը: Առաջին իսկ հերթին կը բախինք հետեւեալ խնդիրին. եթէ անհրաժեշտ դատողութիւններուն հիմք մը կը փնտռենք, — եւ նկատի ունենալով, որ այս հիմքին փնտռությունը ինքնին բնական է եւ հիմնաւոր, քանզի դատողութիւններու խումբի մը հետ գործ ունինք եւ ոչ թէ միակ դատողութեան մը, ուստի առնուազն ունինք զանոնք միացնող բանի մը փնտռությունը:

իրաւականութիւնը,— ապա սա կը նշանակէ, որ տուեալ անհրաժեշտ դատողութիւնները կամ անդրդատողութիւնները պայմանական են: Ինչպէս կրնաս փնտռել հիմքը բանի մը, որ պայմանական չէ: Ինչո՞ւ բացատրութեան անհրաժեշտութիւն կը ծագի բանի մը, որ պայմանական չէ: Այս մեր տուած մեկնաբանութեան մէջ այս պահուն շատ մի խորանաք, այլապէս տեղերնէդ չէք կրնար շարժիլ. այդպէս ձեւակերպեցինք հասկնալի դառնալու համար: Ընդունեցէք ընդհանուր միտքը. եթէ երեւոյթներու խումբի մը հիմքը կը փնտռենք, ապա այդ երեւոյթները պայմանական են եւ ոչ հիմնաւոր:

Հիմքը փնտռել կը նշանակէ փնտռել բան մը, որ տեսածդ չէ, այլ ատկէ դուրս թէ անդր գտնուող բան մը: Երեւոյթ մը չի կրնար, նշեցինք, իր իսկ հիմքը ըլլալ: Երբ երեւոյթի մը հիմքը կը փնտռես, ապա փնտռածդ այդ երեւոյթը բացատրող բան մըն է եւ հետեւաբար այդ երեւոյթը չէ, այլ կարելոր իմաստով մը ատկէ դուրս եղած, ատկէ անդր բան մըն է: Եւ եթէ բան մը հիմք ունի, եւ եթէ անդրդատողութիւնները կամ անհրաժեշտ դատողութիւնները հիմք ունին, ապա այս դատողութիւնները պայմանական են: Այն է՝ այն, ինչ որ իբրեւ անհրաժեշտ կ'ընդունէինք, ինքնին պայմանական է: Իսկ «պայմանական»-ով կը հասկնանք երկու կարեւորութիւն. այն ամէնը, որ գիտակցութեանս մէջ հանդէս կու գայ, պարզապէս գիտակցութենէս դուրս գոյութիւն չունի: Կամ, եթէ գոյութիւն ունի, ապա գիտակցութեանս մէջ հանդէս եկող ձեւով չէ, որ գոյութիւն ունի: Եւ քանի որ կը փնտռենք անդրդատողութիւններու հիմքը, ուստի այդ անդրդատողութիւնները պայմանական են եւ ոչ հիմնաւոր: Ուստի իմաստասիրաւրէն անհիմն է ինքն-իրեամբ-գոյ բանի մը անհրաժեշտ գոյութիւնը հաստատելը: Ատոր կ'ըսեն՝ կոյր հաւատք. նոյնպէս ալ թերեւս կարենաս հաւատալ, թէ ռնգեղջիւրը մըջինին զաւակն է կամ աւղին մէջ հուրի-փերիներ կան, որոնք, եթէ տանիքին ծայրը մատենաս, քեզ վար կը քաշեն: Մեծ մայրս այդպէս կ'ըսէր, երբ երեխայ էինք եւ ամառը գելդի անպատրաստ պար տանիքին ծայրը կը մատենայինք: Նոյնը՝ թէ մէկը երկինքէն շողգամ կը թափէ կամ արեւը կը կանգնեցնէ եւ գլխուդ մազերը կը հաշուէ: Սա վարդապետականութիւն է եւ ոչ թէ իմաստասիրութիւն:

Սա սոսկ տեսական թէ եթերային հարց մը չէ: Տիեզերքի գոյութիւնը, առաւել եւս՝ գոյաբանութիւնը, կախեալ է այս հարցին տրուելիք պատասխանէն: Քանզի տիեզերքը ահաւասիկ պայմանական երեւոյթ է, որոյ հիմքն է, որ կը փնտռենք:

Մէկ այլ հարց է, թէ երբեւէ մարդ ի վիճակի՞ է ապրելու առանց այս անդրդատողութիւններուն: Կարելորագոյն հարց, զոր Փիխտէ կը թողէ առկախ: Առկախ, քանզի անյոյս չէ ան եւ անյուսալի չի տեսներ մարդուն վիճակը:

Եւ ահա կայ երկրորդ ձեւ մը այս անդրդատողութիւններէն բխող՝ ներքին պատկերացումներու եւ «արտաքին իրականու-

թեան» միջեւ եղած աղերսը բացատրելու: Բացատրելու Տիեզերքը: Բացատրելու բանականությունը:

Այս երկրորդ ձևը իմացությունաց համատեսաբանությունն է: Որ հակավարդապետական ձեւաբանություն է,— այն է՝ «հակահայկական»,— եւ այդ ձեւաբանությունէն բխող ու ատոր զուգակից էաբանություն մը, քանզի խարսխուած է էություն իսկ վրայ եւ ոչ թէ ենթադրությունաց: Այս էաբանության խարսխը եւսն է: Գոյ եւր, ինքզինք ճանչցող եւր, եւ ոչ թէ զառանցական ենթադրություն մը: Դարձեալ նշենք, որ այս գոյ եւր «բան» մը չէ՝ առարկայական իմաստով: Եթէ «բան» կը փնտռես եւրին մէջ, ապա դատարկությունէն բացի ոչ մէկ բան կը գտնես: Փիխտէ նոյնիսկ կը ծաղրէ այդպիսիքը, որոնք «հոգի» կը փնտռեն՝ հարց տալով՝ այդ հոգին ինչ ձեւ ունի՝ քառակուսի է, թէ՞ եռանկիւն:

Բայց եթէ եւր բան մը չէ, ապա ինչ է: Անդրանցական իրականություն է: Եթէ աւղէն հոս ինկաք, ապա վերադարձէք եւ գիրքը սկիզբէն ընթերցէք:

Հոս կրնանք ձեր նկատողության յանձնել Անաքսիմանդրի Անեզերելին: Անեզերելին վարդապետականություն է, թէ՞ իմաստասիրություն: Նոյնպէս Անաքսագորի ԲԱՆ-ը: ԲԱՆ-ը վարդապետականություն է, թէ՞ է իմաստասիրություն: Եթէ քիչ մը առաջ անցնինք եւ գանք Անաքսագորը քննադատող Արիստոտէլին, Արիստոտէլի Առաջին Շարժողը վարդապետականություն է, թէ՞ է իմաստասիրություն: Հոսկէ եւ կը բխի շատերու համար ծանրագոյն հարցը՝ Աստուած վարդապետականություն է, թէ՞ է ճշմարտություն: Փիխտէն կարդացող վարդապետականները այս բոլորը առնուազն ենթագիտակցաբար լաւ կը հասկնային եւ գիտէին, թէ ո՛վ է իրենց թշնամին, իրենց ոտքին տակէն գորգը քաշողը եւ «բուռվարը» ձեռքերնէն խլողը: Այսաւր ալ գիտեն, երբ կը մերժեն Երզնկայ հրատարակչատան լոյս ընծայած աննախադէպ իմաստասիրական գործերը հայ գիրքի համաշխարհային ցուցահանդէսին տեղադրել, ուր կը թոյլատրուին մուտք գործել աշխարհի բոլոր հայկական հրատարակչատուները՝ ի բաց առեալ մէկը՝ Երզնկայ հրատարակչատունը: Հայ գիրքի անուան տակ մշակութային եւ իմացական ցեղասպանություն իրականացնող ձեր պաշտելի կրանաքաղաքամշակութային գործիչները՝ հայու ապագայի գերեզմանափորները: Երբ Փիխտէ կ'ըսէ, թէ զինք ահաբեկողները զինք չէին հասկնար, չարաչար կը սխալի, եթէ սա է, որ նկատի ունի: Անոնք շան պէս կը հասկնային Փիխտէի ո՛վ ըլլալը: Սակայն Փիխտէ առաւելաբար այլ բան նկատի ունէր՝ իմաստասիրական նուրբ հարցեր, երբ կ'ըսէր, թէ չէին հասկնար զինք:

Անաքսիմանդր Յոնիացիի Անեզերելին նոյն սկզբունքէն ծագող բացատրություն մըն էր տիեզերական իրականության մասին: Այն սկզբունքէն, թէ երեւոյթի մը հիմքը երեւոյթն ինքն չի կըրնար ըլլալ: Կայ տիեզերական հիմք մը եւ այդ հիմքը, որ բոլոր

երեւոյթները իրարու կը զաւղէ, Անեզերելին է: Նոյնը կրնանք ըսել Թաղէսի Զուրին մասին: Նոյնը՝ Աստուծոյ: Փիխտէի համար այս բոլորը վարդապետականութիւն են: Քանզի կը միտին գիտակցութենէն դուրս բանի մը փնտռտութիւն՝ գիտակցութեան մէջ առկայ երեւոյթներուն՝ պատկերներուն բացատրութիւն մը տալու՝ գիտակցութենէն դուրս եղած բանի մը միջոցաւ, եւ աստիկա ալ՝ առանց որեւէ հիմք ունենալու:

Կու գանք նոյն հարցին՝ ի՞նչ է հիմքը: Ապա՝ ի՞նչպէս կարելի է փնտռել բանի մը հիմքը: Այն է՝ մեր առջեւ դրուած է իմացաբանական հարց մը: Եթէ իմաստասիրութեան ուշադիր ընթերցողներ էք, պէտք է, որ նկատած ըլլայիք արդէն: Ի՞նչպէս կրնաս հիմք փնտռել կամ որեւէ բան փնտռել, եթէ միտքդ ազատ է: Փնտռել, կը նշանակէ՝ ունենալ մտածումի ազատութիւն: Մարդիկ կան, որոնք չունին մտածումի ազատութիւն, քանզի կրօնաւոր կամ գաղափարախաւսութիւնը խլած է անոնցմէ իրենց ունեցած ամենաթանկագին բանը՝ ազատութիւնը, միտքի ազատութիւնը: Ազատն Աստուած: Սակայն «Ազատ» եւ «Աստուած» ոչ միայն իրարու հետ անկապ, այլեւ իրարու հակադիր, իրարու թշնամի յղացքներ են: Այս իմաստով՝ Ազատն է գերագոյնը, իսկ Աստուած՝ Սատանան, եթէ կ'ուզենք այլ պարունակի մը մէջ գետեղել Փիխտէի ըսածը: Կայ սոսկ մէկ գերագոյն, մէկ հիմք՝ Ազատը՝ Մասիսը: Մնացեալը Սատանայէն են, ներառեալ կրօնաւորներուն չաստուածները, քրիստոնէականը ներառեալ:

Որո՞նք են այս մարդիկ: Ծոյլերը: Մտաւոր ծոյլերը: Անոնք, որոնք մտածել չեն սիրեր եւ կ'ապաւինին դիւրին լուծումներու: Լուծումներու, որոնք սոսկական կապկումներն են իրենց փորձառութեանականութենէն բխող ընդհանրացումներու: Մինչդեռ ազատ միտք կը նշանակէ այդ բոլորը հարցականի տակ առնելու յատուկ ճգնաճիւղ, մտածելու ընդունակութիւն եւ կամք, բանական մտածումիդ արդիւնքները դիմագրաւելու անկեղծութիւն: Այս ծոյլերը մարդկութեան բացարձակ մեծամասնութիւնն են, իսկ «հայութեան» գրեթէ բոլորը, կրթական, մշակութային, քաղաքական եւ պետական գործիչներն ու ղեկավարները ի ներառեալ: Եւ երանի թէ սոսկ մարդկութեան մեծամասնութիւնը ըլլային, բան մը, որ կարելի ըլլար թերեւս դաստիարակութեամբ փոխել, այլ ինքզինքնին «իմաստասէր» կարծող իմաստակներուն բացարձակ մեծամասնութիւնն են: Ասոնք են մարդուն միտքը խեղդողն ու գերեզմանողը: Ասոնք են ազատութեան բուն թշնամիները: Ազատն Աստուած: Եւ շուրջը երեք միլիոն ինքզինք «հայ» կարծող միտքի ազատութեան ոխերիմ ու արիւնքուշտ թշնամի՝ էշողիկոսաց թեզանիքները լզուրրտող լրագրողներն ու խմբագիրները ներառեալ: Մնացեալ մշակութային թէ քաղաքական էշերն ալ, եթէ ասկէ դաս չառնեն, թող յուսան մեզմէ իրենց էշութեան անուն-ազգանունով յաւիտենականացումը հայոց պատմութեան մէջ:

Միակ էութիւնը, որ առանց վարդապետականութեան կը կա-

րենայ բացատրել գիտակցութեան մէջ եղածն ու չեղածը, ես-ն է, Բացարձակ ես-ը, Տիեզերական Բացարձակ ԵՍ-ը, ՀԱՅ-ը:

Ազատութիւնը բացարձակ ես-ին բնութագիրն է: Հիմքն է: Հիմքերու հիմքը: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը այս հիմքերու հիմքին գիտութիւնն է, իբրեւ ձեւ՝ իմացաբանութիւնը:

Իսկ ինչո՞վ է, որ կը փնտռենք հիմքերու հիմքը: Բանականութեամբ: Ինչպէս որ բազմիցս աղերս ունեցանք այս յղացքին հետ, բանականութիւնը սոսկ տրամաբանութիւն չէ, այլ էականագային ես-ի էականագային տրամաբանութիւնը եւ ոչ թէ կամ ոչ սոսկ վերացական: Ուստի իմացութեանց համատեսաբանութիւնը հաշուետուութիւն մը եւ բացատրութիւն մըն է բանականութեան էաբանութեան մասին: Երբ կը խաւաքնք «անհրաժեշտութեան» մասին, միթէ հարց տուած ենք, թէ ուրկէ՞ բուսաւ այս գաղափարը: Ուրկէ՞ բուսաւ հիմք փնտռելու գաղափարը: Ուրկէ՞ բուսաւ ճշմարտութեան գաղափարը: Այս բոլորը բուսան մէկ հողէ՝ բանականութենէն: Իսկ բանականութեան աղբերը ազատութիւնն է: Առանց ազատութեան՝ բանականութիւն ի սպառ չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Ազատն Մասիս: Հոս է արմատը գերագոյն ճշմարտութեան: Հոս է արմատը ՀԱՅ-ու: Հոսկէ՞ է սոսկ, որ փորձառական հայր իր ծանապարհը կրնայ սկսիլ՝ միանալու, միախառնուելու բացարձակ Հայուն՝ ի ՀԱՅ-ը Տիեզերական:

ՆՈՅՆՈՒԹԻՒՆ ՆԻԻԹԱՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ

Արդ, մարդկութիւնը կը բաղկանայ երկու խումբի մարդոցմէ. վարդապետական եւ ազատական: Անոնցմէ, որոնք անգոյ կամ անընկալելի բանի մը իրաւականութիւն կը շնորհեն՝ խեղաթել-րելով մարդուն եղելութենական ընթացքը, եւ ապա անոնցմէ, որոնք գոյ կամ ընկալելի բանի մը հիմքով կ'առաջնորդուին:

Վարդապետականները ինքն-իւրեամբ-գոյ բանի վարդապետներն են, որոնք բացարձակապէս որեւէ աղերս չունին այդ ինքն-իւրեամբ-գոյ-ին հետ, քանզի յենթադրութենէ՝ բանականութեան մէջ ի չգոյէ բանի մը անհիմն կերպով գոյութիւն շնորհելու կը յամառին: Սակայն ոչ մէկ վարդապետական այս ինքն-իւրեամբ-գոյ-ին հետ երբեւէ որեւէ աղերս ունեցած է եւ ոչ ալ կը հաստատէ կամ կը կարենայ հաստատել այդպիսի բանի մը գոյութիւնը: Պարզապէս կ'ենթադրէ եւ ապա ինքզինք կը համոզէ: Սակայն ենթադրութիւնը եւ համոզումը աղերս չունին ճշմարտութեան հետ, այլ առհասարակ են հակաճշմարտութիւնը:

Մինչ վարդապետապաշտին հիմքը իր գիտակցութենէն դուրս եղած ենթադրական բան մըն է, ազատապաշտին հիմքը իր գիտակցութեան մէջ եղած գոյ բան մըն է: Ազատապաշտին ինքն-իւրեամբ-գոյ-ը ես-ն է: Միակ կարելի եւ բանականաւորէն ընդունելի ինքն-իւրեամբ-գոյ-ը:

Վարդապետապաշտը կոյր հաւատքով կը յայտադրէ արտաքին բանի մը բացարձակութիւնը եւ հոնկէ՞ կը սկսի իր եղելութե-

նական ճանապարհը, ազատապաշտը անմիջական հաղորդանքով կը յայտադրէ իրեն ընձեռուած միակ իրականութիւնը՝ հակադրօգային եւ իմացաբանական բացարձակ եւ-ը եւ հոսկէ՝ կը սկսի իր եղելութեանական ճանապարհը:

Վարդապետապաշտին մեկնակէտը չեութիւնն է, ազատապաշտին մեկնակէտը՝ էութիւնը: Այս մէկը կ'ըսենք՝ իր լրումին հասցնելով Փիխտէի ըսածը: Հոս անհրաժեշտաբար հակաեզրերով կը թարգմանենք Փիխտէի ըսածը, քանզի, ինչպէս մէկերկու այլ առիթով նշեցինք, Փիխտէ «էութիւն» ըսելով յաճախ կ'ակնարկէ չեութեան՝ բանականութենէն դուրս իբրեւ թէ եղած բանի մը: Փիխտէ քիչ մը աւելի փափկանկատարէն կը ձեւակերպէ իր խաւսքը՝ ըսելով՝ վարդապետապաշտին մեկնակէտը բան մըն է, որոյ է թէ չէ՝ ըլլալը յայտնի չէ, իսկ ազատապաշտին մեկնակէտը բան մըն է, որոյ է ըլլալը անմիջականաւրէն բացայայտ է: Միտքի այս նրբականութեան կը դիմէ մասամբ մը չվիրաւորելու համար իր երիտասարդ եւ խոստմնալից գործընկեր Շելլինգը, որուն իմաստասիրական հակումներուն մէջ այս կարգի առանցքային թերութիւններ կը տեսնէր արդէն իսկ 1797-ին: Շելլինգ այնաւր 22 տարեկան էր: Ապա նաեւ չվիրաւորելու համար իր այն գործընկերները, որոնց հետ սերտ կապեր ունէր: Այս արտաքին թելադրանքներէն անկախ, այս միտքը յաճախ կը կրկնուի անոր իմաստասիրութեան մէջ, որմէ կարելի է հետեցնել, որ իր այս ձեւին մէջ ալ Փիխտէ հաւանաբար կ'ընկալէր ըսածը: Այն է՝ մեր մեկնաբանութիւնը, բարեմտութեամբ մը, կրնայ քիչ մը առաձգական ըլլալ: Նոյնիսկ եթէ վարդապետապաշտն ու ազատապաշտը նոյն արդիւնքին հասնին, ազատապաշտին ճանապարհը յստակ է՝ խարսխուած հակաբանի մը վրայ եւ բանականութեամբ առաջնորդուած, մինչդեռ վարդապետապաշտին ճանապարհը ենթադրութեանց ճանապարհն է՝ առանց որեւէ խարսխի: Այս վերջին կէտն է իմաստասէրին համար սկզբունքային կարեւորութիւն ունեցող խնդիրը:

Հոս դարձեալ պէտք է ուշադիր ըլլանք Փիխտէի ըսածը չխեղաթելուելու, քանզի ատակ է խեղաթելուման կարելիութեան: Փիխտէ չ'ըսեր, թէ արտաքին բան մը գոյութիւն չունի: Այլ թէ այդ բանը, ինչ որ ալ է կամ թէ չէ, հիմք չի կրնար դառնալ տեսաբանութեան: Փիխտէի իմաստասիրութեան ահա այդ տարաւրէն սը-խալ մեկնաբանութիւնն է, որ արմատ նետած է իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ եւ աշխարհի թութակներուն կողմէ անդադրում կերպով կը կրկնուի: Նոյնիսկ Փիխտէի անմիջական հետեւորդները՝ Շելլինգ եւ Հեգել, ըստ երեւոյթին զո՛հ եղած են այդպիսի թելը մեկնաբանութեան մը: Մինչեւ աւրս իմաստասիրութեան հազար քարոզիչէ կրնաս լսել «ենթակայական տեսլապաշտութիւն» անուանուող թելը որակումը Փիխտէի իմաստասիրութեան: Այս որակումը թերեւս յարիր ըլլար բրիտանացի Բերկելեյի իմաստասիրութեան, ըստ որոյ՝ միտքէդ դուրս չես կրնար ելլել եւ ուստի ամենայն բան անգոյ է, թէ չկայ արտա-

քին իրականություն: Սա գոնե արտաքին երեսն է Բերկելեյի իմաստասիրություն, բայց հոս գոնե բան մը ունիս, որոյ հիմամբ, ճիշդ ըլլաւ թէ ոչ, կը կարենաս արդարացի հայեցակէտ մը ունենալ՝ զայդ որակելով իբրեւ «ենթակայական տեսլապաշտություն»: Ի դէպ, Փիխտէ կ'ըսէ, թէ Բերկելեյի իմաստասիրությունը տեսլապաշտություն չէ, այլ է վարդապետապաշտություն: «Ենթակայական տեսլապաշտություն» կոչուած բան մը ի սպառ անհնար է դուրս բերել Փիխտէի իմաստասիրութենէն, հետեւաբար այս կարգի եզրերով անոր իմաստասիրութեան որակումը ոչ միայն թեւրիմացություն է, այլ ինքնաստատուող տգէտի կամ շուկայական մեծագար բազմաբանի ստորին խաբէություն: Նոյնիսկ Բերկելեյի պարագային վստահ չենք այս թիսածոյ եզրի կիրարկումին եւ, նկատի առնելով մանաւանդ Փիխտէի տուած գնահատականը, ի վիճակի չենք աւելին ըսելու այդ մասին, քանզի խիստ հարեանցիաւրէն ենք ծանալթ Բերկելեյի իմաստասիրութեան եւ թերեւս առիթն ալ չունենանք աւելիով ծանալթանալու: Այս թրխածոյ եզրին իբրեւ հակադրություն կը դրուի «առարկայական տեսլապաշտություն» եզրը, որով ալ կը հասկցուի Հեգելի իմաստասիրությունը: Ասոր կ'ըսեն վարսավիրանոց բանալու փոխարէն իմաստասէրներու գլխուն սափրիչություն սորվող եւ աւելի լաւ գործ մը չունեցող համալսարանական դասախաւսներու ասանկանանկատանկականականական զուարճաբանություն եւ ինքնասիրահարություն:

Փիխտէ կ'ըսէ, որ այս երկու տեսակի մարդոց միջեւ իմաստասիրական որեւէ բանավէճ չի կրնար գոյություն ունենալ, քանզի բանավէճը կ'ենթադրէ առնուազն երկու կողմի միջեւ ընդհանուր յղացքի մը ընդունումը եւ ապա այդ յղացքին տրուած տարբեր մեկնաբանությունները: Սակայն վարդապետականությունը որեւէ առնչություն չունի իմաստասիրական որեւէ յղացքի, քանզի չեղած թէ բանականաւրէն անգոյ բանի մը մասին կը յամառի եւ կը մնայ իր յամառումին վրայ: Սա նոյնն է, որ ըսենք չգոյի եւ գոյի խաւսակցություն մը երեւակայենք: Գործդ պատի հետ է:

Հոս Փիխտէ կը բախի զգայուն հարցի մը: Ինչպէս վերաբերիլ իր ողջ միջավայրին եւ մանաւանդ իր հարազատ, աստուածապաշտ ընկերներուն՝ առանց վիրաւորելու զանոնք: Այս հարցին քիչ առաջ անուղղակի ականարկեցինք եւ քանի մը անգամ ալ անցողակի անդրադարձանք: Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ բազմիցս ականարկ կայ Աստուծոյ գաղափարին: Սակայն այդ գաղափարը ոչ այլ ինչ է, քան հերքումը այն ամէնին, որոյ ի վերայ հաստատուած է անոնց հաւատքը: Բազմիցս կը հասկընանք, որ Աստուած Փիխտէի էակարգաբանական կամ էաբանական բացարձակ ԵՍ-ն է, որոյ մասին Փիխտէ երբեմն կ'ականարկէ՝ ըսելով՝ «կրնանք ըսել՝ Աստուած»: Ապա այս Աստուածը ճիշդ այն է, ինչ որ անոնց Աստուածը չէ: Փիխտէի Աստուածը Ազատությունն է: Անոնց Աստուածը՝ Ստրկությունը: Փիխտէի Աստուածը Էությունն է, անոնց Աստուածը՝ Չեությունը:

Փիլիսոփայի Աստուածը Բանականութիւնն է, անոնց Աստուածը՝ անբանականութիւնն ու զառանցանքը: Առանց սպասելու, որ Փիլիսոփայը բառերով ըսէ, բանիմաց ընթերցողը կը հասկնայ, որ Փիլիսոփայի Աստուածը՝ ԵՍ-ը, Տիեզերական Աստուածն է, Է-ն, իսկ անոնց՝ քրիստոնեաներուն աստուածը՝ Սատանան:

Փիլիսոփայը կը խուսափի այս եզրերը գործածելէ, քանզի իմաստասիրական եզրեր չեն, այլ վարդապետական: Սակայն կատարած չի ձգեր իր քրիստոնեայ շրջապատի էաբանական ոչնչութեան մասին: Եւ սա էր այդ շրջապատը՝ զինք շրջակայող պատը կատողեցնողը: Մեռելները ոտքի ելած էին ու բանակ կազմած իրենց մեռելութիւնը իբրեւ «կեանք» չընդունողը մեռցնելու:

Այդ պատին հետ երկխաւութիւնը անիմաստ էր: Սակայն Փիլիսոփայը մենակ էր: Ձեռքէն եկածը կ'ընէր իր ընկերները չկողմնացնելու: Ապարդիւն: Հին դպրոցական քանի մը ընկեր մնացին անոր կողքը, որոնց հետ միշտ մնաց նամակագրութեան մէջ: Ունէր զինք սիրող ուսանողներ: Ենա զինք փոխարինող անաստուած եւ սիրային ու սեռային հարցերու մէջ քիչ մը ինքնատիրապետման դժուարութիւն ունեցող Շելլինգի հետ աւելի, քան տարի մը մնաց նամակագրութեան մէջ: Բնատրութեանց եւ բարոյականութեան թերեւս եւ հակոտնեայ ըմբռնումներ ունեցող այս իմաստասէրներուն կապը մնաց գերաւորէն իմաստասիրական: Չանոնք բաժնողը պիտի ըլլար իմաստասիրական խարուխային ըմբռնումներու տարբերութիւնը: Հոս ոչ միայն Փիլիսոփայի վերաբերումն է Շելլինգի հանդէպ մարդկային, այլեւ մանաւանդ Շելլինգի վերաբերումը Փիլիսոփայի հանդէպ: Փիլիսոփայը մնաց Շելլինգի պաշտելի իմաստասէրն էր, որուն կարծիքը իր գործերուն նկատմամբ թերեւս հազարապատիկ աւելի կը հետաքրքրէր զինք, քան ո՛րեւէ այլ մէկու կարծիքը: Մնաց անկեղծ նամակագրութեան մէջ համալսարանէն վտարուած Փիլիսոփայի հետ: Փորձեցէք գտնել այսպիսի դասախաւաններ այսպէս ինքզինք ազատութեան դափնեկիր հռչակաց այլատեաց ու մարդացեաց, հոգեբանական ահաբեկչութեամբ սնանող Ամերիկոյ Միացեալ Նախիրներու կեղծաւորներով ու շահամոլներով վիտացող համալսարանական թէ առհասարակ կրթական կեանքին մէջ:

Սակայն այն ակադեմական աշխարհը, որուն Փիլիսոփայը ամենէն աւելի կարիքը ունէր, զինք մեկուսացուց ու զայն իր մէջէն հեռացուց:

Փիլիսոփայի մէկ հարցը նաեւ անոր հաւատացեալ կիւնն էր, որուն կապուած էր ջերմեռանդ սիրով: Եւ ինչպէս չսիրես կիւն մը, որ ոչ միայն իմացական նեցուկդ է, այլեւ իր կեանքը նուիրած է քեզի: Հայ չես, ի վերջոյ, որ զինք տունը պահես, ծնողքիդ պարաններով կապես ու բանտարկես եւ ապա դուն ռուս բոգերու ետեւէն վազես: Այդպիսի կնոջ մը մեր շատ երիտասարդ տարիքին հանդիպեցանք: Շելլինգի նշեալ տարիքին էինք: Երեկոյեան մովթին մոմ մը վառեց սեղանին եւ իրեն հետ աղաւթել տուաւ մեզի ընթրիքէն առաջ: Աչքերնիս քիչ մը բացինք, որ տես-

ներք, թէ ինչ կ'ընէ կոր. ջերմեռանդ դէմքով՝ հաւատքով կ'աղաթէր: Յաջորդ ւարն ալ նաւակով երկու ժամ մը լիճին վրայ պտոյտի տարաւ, նաւակ թիավարել ալ սորվեցուց: Երբ շատ երիտասարդ ու անփորձ ըլլաւ, խելքդ լաւ չ'աշխատիր: Ամերիկացիք կ'ըսեն՝ քսանականներուն մէջ եղող ոեւէ մէկու որեւէ խոստումին մի հաւատար: Եթէ ամուսնութեան յաւիտենական խոստում կու տան Աստուծոյ առջեւ, ապա ոչ միայն զիրար, այլեւ զԱստուած կը խաբեն: Բայց ինչ ընես, երբ երկուքն ալ քսանականներու մէջ են: Ատոր համար ամուսնութիւններուն մեծ մասը կը քայքայուի: Զիրար կը սպաննեն: Տեսանք Սպարտայի մէջ, որ ամուսնութեան տարիքը 30-ն էր: Պատճառը, ըստ երեւոյթին ընդհանրական է եւ ոչ պարագայական: Մեւս կողմէ, սա այն տարիքն է, երբ մարմնապէս երիտասարդները առհասարակ աւելի առողջ երեխաներ ծնելու կարելիութիւնը ունին, ապա եւ կեանքի դժուարութիւնները գոնէ մարմնապէս աւելի լաւ տանելու: Սա կարելոր է ոչնչանալու եզրին կանգնած հանրոյթներու համար: Որոշ չափով մը սա է խոր պատճառը անոնց պահպանողականութեան:

Ինչ խաւաք, Կրնայինք բացարձակ խաղաղ եւ երջանկագոյն կեանք ունենալ: Ամենամեծ յիշատակը, որ այդ կնոջմէն մեզի մնաց խաղաղութիւնն էր: Խաղաղութիւնը: Անդորրը: Կողքդ ալ կեանքի մէջ փորձառու մէկը չկայ, որ ըսէ քեզի՝ գտածդ աղաւմանդ է, մի կորսնցներ: Միմեկը կեանքի մէջ նետուած, ապաւան դեռ առջեւդ է, երագներ ունիս, խորհուրդ չունիս, որ ըսէ՝ տեսնելիքդ ինչ պիտի ըլլայ: Դեղագործ էր եւ արդէն գրեթէ բժիշկ դարձած, ողջ էութեամբ նուիրուող հանգիստ հոգի մը: Հայերէնը քիչ մը տկար էր մեզի հետ համեմատած, ուստի իրեն գիրքերու երկար ցանկ մը տուինք, որ կարդայ մինչեւ ամուսնանալը: Քոյրը ըսեր է՝ «մոռցիր»: Ուզենք-չուզենք մենք ալ մոռցանք: Մեր ճակատագիրը չէր: Սակայն եթէ ըլլար, ամենայն հաւանականութեամբ գրող չէինք դառնար: Է՛հ, ձեզի համար թերեւս լաւ եղաւ, մեզի համար՝ ոչ: Թագաւորի պէս ուրախ, խաղաղ ու երջանիկ կեանք կ'ունենայինք: Թէեւ 40 տարի անց Բաղդասարի մեհեանի մենակեացութեան մէջ հիմակուան մեր երանութիւնը եւ ազատութիւնը հազար թագաւորի կեանքին հետ չէինք փոխեր: Գրեթէ 25 տարի անց համերգի մը ընթացքին զոյգերով պատահաբար հանդիպեցանք: Ամուսնացած էր պաշտօնական երեւոյթով մէկու մը հետ: Մարդը քիչ մը բարկացած արձանի տեսք ունէր: Հաւատացեալի պաշտօնականութեամբ: Ուրտեղէն ալ ասանկ մարդիկը կը ճարեն: Տուած ջերմ բարեւէն ու հայեացքէն զգացինք, որ յիշատակները չէին մարած եւ բարի էին: Փիխտէ աքսորական հայ գրողներու իրավիճակին մէջ չէր, որպէսզի կարենար բոլորը մինչեւ իրենց ելթն պորտը տեղը դնել: Սակայն այդ տարբերութիւնը՝ մինչեւ տեղ մը: Հայ իրականութիւնը շատ ալ չի տարբերիր Փիխտէի ապրած իրականութենէն:

Ազատապաշտին մեկնակէտը անոր գիտակցութեան մէջ տողանցող պատկերներուն պատկերացնողն է՝ Ես-ը, Բան մը, որ հոն իսկ է՝ տեղւոյն վրայ: Վարդապետապաշտինը՝ ինքն ալ չի գիտեր, թէ ինչ է: Եւ հոս է ոչ միայն իմացաբանական տարբերութիւնը այս երկուքին, այլ էականագրական, բնանդրաբանական: Երբ մարդ իր մէջ եղած պատկերացումներուն փոխարէն իրմէ դուրս եղած բան մը՝ ինքն-իրեամբ-գոյ մը կ'ընդունի իբրեւ բացարձակ հիմք, ան ինքնաբերաբար այդ պատկերացումները պայմանական պատկերացումներու կը վերածէ՝ կախեալ այդ ինքն-իրեամբ-գոյէն, որոյ մասին ինք է հաստատողը, թէեւ որոյ մասին ոչ մէկ բան գիտէ, ոչ մէկ բան որեւէ կերպ կը կարենայ գիտնալ: Ասկէ ան կը հետեւցնէ այդ պատկերացումներուն բացարձակ պայմանականութիւնը: Իմաստասիրութիւնը հոս գերեզման կը մտնէ:

Վարդապետապաշտին ենթադրածը իբրեւ թէ ի յառաջագունէ ինքն-իրեամբ-գոյ մըն է: Ազատապաշտին խարխալը հաւանաւրէն անմիջական Ես-ն է: Բան մը, որ գոյ է եւ է բացարձակապէս գոյ, նոյնիսկ եթէ է նիւթապէս դատարկ: Վարդապետապաշտին ինքն-իրեամբ-գոյը հնարովի գործիք մըն է, որուն յենելով է, որ ան կը կարենայ բացատրութիւն տալ իր գիտակցութեան մէջ առկայ երեւոյթներուն: Հնարովի գործիքը որեւէ հաւանական հիմք չունի: Իսկ ազատապաշտը կամ տեսլապաշտը էականագային, էաբանական հիմք ունեցող Ես-ին միջոցաւ է, որ կը կարենայ բացատրել այդ գիտակցական երեւոյթները: Եթէ երկուքն ալ կը հասնին բացատրութեան մը, ապա էականագրական ու էաբանական հիմք ունեցող բացատրութիւնը գերակայ է ոչ մէկ հիմք ունեցող գործիքի մը միջոցաւ ձեռք բերուած բացատրութեան ի վերայ, նոյնիսկ այն պարագային, որ արդիւնքը ըլլայ նոյնը: Իմաստասիրութեան ուղին էականագրականութեան ուղին է եւ ոչ թէ զառանցաբանութեան:

Մենք «ազատապաշտ» յղացքը գիտակցաբար գործածեցինք վերոնշեալ պարբերութիւններուն մէջ: Իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ գործածուած յղացքը տեսլապաշտն է, որ կրնայ ապակողմնորոշող ըլլալ: Ասոր վրան ալ դեռ կը յաւրինուի «տեսլապաշտութիւն» ըստածը, որոյ ծածուկոցին տակն ալ տասն իմաստասէր կը բռնեն ու կը նետեն, գեղեցիկ թուլթերու մէջ կը փաթթեն, վրան ալ գլխարկի սիրունիկ բուրդագնդիկ մը կը կախեն եւ ձեզի իբրեւ իմաստասիրական քաղաքաւենիկ կը հրամցնեն: Իրողութեան մէջ շատ ընդհանուր եւ գրեթէ բան չնշանակող եզր է: Յանկալի է իմաստասէրները առանձինս սերտել՝ առանց ենթարկուելու այդպիսի խայտաբղետ եւ գրեթէ կամայական ընդհանրացումներու բռնատիրութեան աշտարակին: Ականականականականութիւններու: Բայց մեր դարու իմաստակներուն եւ իմաստասիրութեան դասախախտումներուն 99 տոկոսը նոյն վայրկեանին կաթուածահար կ'ըլլայ, եթէ անոնց մէջէն ականականականութիւնը քաշես ու դուրս հանես: Ըսելիք մէկ

տող իսկ չեն ունենար ձեզի: Լեզունին կը բռնուի: Գլխուն տասն մուրճով ալ հարուածես եւ զգուշութեան հրաւիրես, ինքն ալ զգայ եւ ընդունի,— ինքնին խիստ հազուադէպ երեւոյթ,— բերանը բացած վայրկեանին հոնկէ միայն կղկղանք դուրս կու գայ: Այս պիտիքին խելքը լոկ ականականականութիւններով կը բանի: Իսկ անգամ մը մտածէր էք գոնէ, թէ ինչ կը նշանակէ ականութիւն: Բառարան: Հոմանիշ: Ծոյլի եւ էշի լեզու: Ինչ աւելորդ բան մը հասկցուեցաւ այդ ականականութենէն: Ոչ մէկ բան: Իմաստասէրի միտքերուն վրայ ինչ աւելցաւ: Ոչ մէկ բան: Աւելի գէշ: Ապրող իմաստասիրութիւն մը քառակուսի ու մեռեալ եզրերու մէջ թխմելու մոլուցք: Մեռելի սնտուկ: Ասոր պատճառաւ է, որ հազար այդպիսի դասախաւսի ձեռքին տակէն ալ անցնիք, գլուխնիդ պարապ կը մնայ: Գլուխնիդ կը դառնայ նոյն այդ մեռելի սնտուկը: Նաեւ այս պատճառաւ է, որ համալսարանները գերեզմաններն են իմաստասիրութեան: Հոն իմաստասէր դառնալ չէք սորվիլ, այլ ականականցի թուղթ գրող, կարելոր նախադասութիւններ յարինող եւ ատոնցմով ապագային ձեր նըստափափեալ երանութիւնը ամսականի մը կապող ապուշ:

Այս պարագային նպատակայարմար կրնար ըլլալ նոյնիսկ ազատապաշտութիւն եզրը գործածելը, քանզի ազատութիւնը իմացութեանց համատեսաբանութեան խարիսխն է: Բազմիցս տեսանք արդէն, որ Եւրո գործունէական Ես է եւ այդ գործունէականութիւնը առաջին իսկ հերթին միտքի գործունէականութիւնն է: Ինչ ըսել է միտք՝ առանց գործունէականութեան: Սառած միտք: Դղում: Ասոր է, որ հայերս կ'ըսենք՝ դղումգլուխ: Միտք, բանականութիւն, նման բաներ չեն կրնար գոյութիւն ունենալ առանց գործունէականութեան: Տիեզերքը դազաղ չէ: Դազաղը «էութիւնն» է, եթէ այդ եզրին տակ պիտի հասկնանք սառած, անգործունէական որեւէ բան: Դազաղը Աստուած ինքն է, եթէ Աստուծոյ յղացքը պիտի հասկնանք իբրեւ սառած, այն է՝ ոչ-հերակղիտեան բան մը: Նիւթապաշտութիւնը այդ դազաղն է ինքնին, քանզի յղացքը կը վերածէ մեռելի: Իսկ այդ գործունէականութիւնը իր բարձրագոյն կատարին է, երբ իմացական գործունէականութիւն է՝ է արարականութիւն: Ի դէպ, հոս հոգեւորը եւ բարոյաբանականը կը մտնեն իմացականին ներքոյ: Իսկ իմացական գործունէութեան բացարձակ նախապայմանը ազատութիւնն է, որ, ինչպէս տեսանք, Արէնքի բնագաւառին մէջ կը ստորածուի կամ կը յետադուրի ինքնիշխանութեան, քանզի ազատութիւնը իբրեւ բացարձակ յղացք անհպելի է, անկիրարկելի՝ գոյի մէջ:

Ուե՛է ինքզինք յարգող մարդ չի կրնար ըլլալ վարդապետապաշտ կամ նիւթապաշտ, որոնք նոյն բանն են, այլ միմիայն ազատապաշտ: Իսկ վարդապետապաշտները, Փիխտէ յոյս ունի, բախելով իրենց վարդապետական անհեթեթութեանց՝ հետզհետէ կ'արթնան իրենց թմբիւնէն կամ ձմեռնաքունէն ու կը տեսնեն ճշմարտութիւնը, որ խարսխուած է բացարձակ ազատութեան

գերակգրեւորքին վրայ: Վարդապետապաշտը չի կրնար ուրանալ, որ ազատութիւն ըստած բան մը գոյութիւն ունի մարդուն գիտակցութեան մէջ, քանզի այլապէս ինք պիտի չկարերար դոյզն իսկ հաստատում ընել, ներառեալ իր գլխաւոր հաստատումը, թէ ազատութիւն գոյութիւն չունի: Եթէ չունի, դուն ի՞նչպէս կրցար ազանտարէն արտայայտել այն միտքը, թէ ազատութիւն գոյութիւն չունի, ապու: Եւ որպէսզի հաստատուն մնայ իր դիրքին մէջ, ան արմատէն եւ գաղափարախաւսութեամբ կ'ուրանայ ազատութեան գոյութիւնը, ո՛չ թէ իմաստասիրութեամբ: Անոր «իմաստասիրութիւնը» կեղծիք է, է իմաստակութիւն: Հետեւաբար ան նաեւ ստախաւս է. սուտ կը խաւսի առաջին հերթին ինքն իր անձին հետ եւ ապա ողջ մարդկութեան հետ:

Հոս կրկնակի զգուշ պէտք է ըլլանք վարդապետապաշտութիւնը սոսկ կրանական մոլեռանդութեան չվերագրելու, քանզի քաղաքական կամ գաղափարախաւսական մոլեռանդութիւնը նոյն արժեքափերով կարելի է դիտարկել: Անաստուած նիւթապաշտն ու աստուածապաշտ կրանական մոլեռանդը երկուքն ալ նոյն տոպրակին մէջ դրուելիք վարդապետապաշտներ են: Անոնք նոյն մարդն են: Կը կրկենք՝ սա միայն կրանական երեւոյթ չէ. այս իսկ տասնամեակին, ինչպէս ամէներբ, կան այս միտքին ժրաջան քարոզիչները, ներառեալ բնագիտութեան մէջ, որոնք հակառակ իրենց իմացական սեթեւեթանքներուն՝ չեն վարանիր ազատագոյն կեանք մը ապրելէ՝ թէեւ իրենց ազատութիւնը մեկնաբանելով իբրեւ նախասահմանուածութիւն՝ անազատութիւն: Նոյն ձեւով ալ կը կարենաս ստրկութիւնը նախասահմանուածութեան վերածել:

Ի դէպ, Փիխտէ բազմիցս կը կրկնէ, որ վարդապետապաշտութիւնը իշող տարրերու գաղափարախաւսութիւնն է՝ «եկեղեցի», «ազնուականութիւն», «դրամատէրեր», «բարձր պաշտանէութիւն» եւ այլք, որոնք շահ ունին առկայ համակարգերու պահպանութեան եւ անփոփոխելիութեան մէջ, որոնք եւ այդպիսով ալ կ'ապականեն բանականութիւն մարդոյ: Այդ որակի դրումները առհասարակ Գերմանիոյ մէջ կը բուսնին:

Այս ազատութիւնը անհնար է հաշտեցնել ինքն-իւրեամբ-գոյ բանի մը հետ, որ հիմքը ըլլայ մտային պայմանական երեւոյթներուն թէ անհրաժեշտ երեւոյթներուն, քանզի ազատութիւնը այդ ձեւով կախեալ պիտի ըլլայ այդ ինքն-իւրեամբ-գոյէն, ինչ որ հերքումն իսկ է ազատութեան յղացքին: Այս կէտը կարելոր է, որ մտապահէք: Ազատութիւնը ազատութիւն չէ, եթէ կախեալ է մէկ այլ բանէ: Ազատութիւնը ազատութիւն է սոսկ այն պարագային, եթէ կախեալ չէ որեւէ բանէ: Այլ կախեալ է սոսկ ինքն իրմէ: Սա է բացարձակը բնորոշողը: Ազատութեան աւելի բացարձակը չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Չես կրնար ըսել, թէ ի՞նչ է ազատութեան ազատութիւնը: Ազատութիւնը բացարձակ յղացք է եւ է անհարցաբնակի: Հոն կ'աւարտի ամէն բան, ամենայն յղացք: Ինչպէս եւ անկէ է, որ կը ծագի ամէն բան, այն է՝ ամե-

նայն յղացք, որ է՝ ամենայն բանական կերպ: Հոս է ակունքն ամենայնի: Հոս է ակունքը ամենայն իմաստասիրութեան:

Վարդապետապաշտը նոյնպէս ի վիճակի չէ որեւէ իրարբռնող կառույցով բացատրութիւն մը տալու անոր մասին, թէ ինչպէս ինքն-իւրեամբ-գոյն՝ անիմանալի, անհաղորդելի, անհպելի, պատկերացումներ դուրս եկան, պատկերացումներու փոխանցում կատարուեցաւ: Թէ ինչպէս ատկէ ազատութիւն ծնաւ: Կրնանք ըսել, որ եթէ ինքն-ի-մէջ-գոյր ազատ էր արդէն իսկ՝ իբրեւ յղացք, ապա ստորակայ է ազատութեան: Եթէ ազատութեան ենթակայ էր, ապա անոր տէրն էր ազատութիւնը: Իսկ ինքն-իւրեամբ-գոյր ազատութեան տէրը չի կրնար ըլլալ, քանզի ազատութիւնը անոր մասը չի կրնար ըլլալ ի յառաջագունէ, որովհետեւ ազատութիւնը չազատ բանի մը մասը չի կրնար կազմել, այլապէս ազատութիւն պիտի չըլլար, այլ ստրկութիւն: Միակ կարելի յարաբերութեան ձեւը ազատութեան եւ ինքն-իւրեամբ-գոյոյ միջեւ ազատութեան գերակայութիւնն է ինքն-իւրեամբ-գոյոյ ի վերայ: Որ նշանակէ՝ ազատութիւնը ինքն-իւրեամբ-գոյոյ տէրն ու աստուածն է եւ ոչ թէ հակառակը: Սակայն սա անիմաստ կը դարձնէ ինքն-իւրեամբ-գոյոյ գոյութիւնը: Ինչպէս նաեւ՝ ամենայն վարդապետապաշտութեան: Սա դեռ Սոկրատի իսկ կողմէ հաստատուած միտք է:

Կը վերադառնանք այլ մեկնակէտի մը՝ միակ կարելի մեկնակէտին, հակարգաբանական, անդրանցական, պիտի ըսէինք՝ հաբանական, Ես-ի ինքնին ազատութեան, քանզի ազատութիւնը վերացական յղացք չէ, այլ հաբանական: Վերացականութիւնը պարզապէս ընդհանրացումներու գործիք մըն է եւ պայմանաւորուած է գիտակցութեամբ: Վերացականութիւնը միջոց մըն է: Էութեան մէջ վերացականացում չկայ: Ուստի ազատութիւնը վերացական յղացք չէ, այլ հաբանական: Եւ հոս է հիմքը ճշմարտութեան եւ բացարձակ իրականութեան: Ազատութիւնը հաբանական յղացք է եւ ոչ թէ բնագանցական, է՝ այլ անդրանցական: Ես-ն է այն էութիւնը, որոյ ի մէջ ազատութիւնը կը գործէ: Ես, ազատութիւն, գործունէականութիւն եւ արարականութիւն, եթէ վերջին երկու եզրերը տարբերակենք՝ առաջինին տալով նկարագրական, երկրորդին՝ կամային գիտակցուած՝ ապագայակերտական բնոյթ: Ահաւասիկ իրարու շաղկապուած եւ անտարադրելի յղացքներուն ամբողջութիւնը: Իսկ այս՝ ազատութեան գերյղացքին ընթացքը մարդուն եւ Տիեզերքի պատմութիւնն է:

Որեւէ իմաստասիրութիւն, որ հաշուի չի նստիր այս իրականութեան հետ իմաստասիրութիւն չէ: Սա ի նկատ առնելով է, որ Փիխտէ իր իմաստասիրութիւնը կը կոչէ տարբեր բառով մը՝ ատոր տալով «իմացութեանց համատեսաբանութիւն» անուանումը՝ տարբերելու համար առ այդը առկայ բոլոր իմաստասիրութիւններէն: Սա է ինքզինք յարգող, ազատ մարդուն իմաստասիրութիւնը: Իսկ վարդապետապաշտութիւնը իմաստակութիւնն է ստրուկի: Միայն չէք ըլլար, եթէ վրան աւելցնէք՝ հայ

ստորուկի: Քանզի հայը ստորուկ է: Ծանր հիւանդ, գրեթէ անբուժելի ստորուկ: Որ կրնայ մեռնիլ: Եւ ատիկա է իր ստրկութիւնը չտեսնող ստորուկին միակ ճակատագիրը: Հաւաքական գերեզմանը: Հայ դպրոցներու տնաւրէնները ձեր հաւաքական գերեզմանը փորող այս վարդապետապաշտներն են, որոնք փականքած են ձեր միտքը իրենց մատուցած կեղծ ուսումով, կրանական թէ քաղաքական վարդապետապաշտական ուղեղալուացմամբ եւ ձեզ ոգի ի բռին հեռու պահելով հայ ազաւտ միտքի փայլատակումներէն: Մանաւանդ այս վերջինը:

ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ, ԲԱՅԱՍՈՒՄ, ՏՐՈՀՈՒՄ ԵՒ ԱՌԱՍՊԵԼ ՎԱԳԱԳՆԻ
 Տիեզերքի գոյաբանութեան իմացաբանական կառոյցը բաղկացած է երեք կարեւոր յղացքներէ. գոյութիւն, բացասում, տրոհում: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը այս երեք յղացքներու փոխյարաբերութեանց հաշուեկշիռն է: Առաջին երկու յղացքներուն արդէն իսկ ծանալթ էք Ես-ի ու անոր հակադրուող ոչ-Ես-ի յղացքներուն միջոցաւ: Տրոհումը արդիւնք է այս առաջին երկուքի անդրանցական յարաբերութեան: Սա կը յիշեցնէ մեզի Վահագնի ծնունդը յարդինս երկին եւ երկիր աստուածութիւններու յարաբերութեան: Երկիրն՝ դրոյթը, երկիրը՝ հակադրոյթը: Այս դրոյթները՝ երկինն ու երկիրը՝ միմեանց հակադրոյթը՝ աստուածութիւններու կերպարանաւք, իրարու կը բախին: Հակադիր այս դրոյթներու տրոհումէն յառաջ եկած համադրոյթն է Որդին՝ Տիեզերքը, Կեանքը: Կարեւորագոյն տարբերութեամբ մը: Առասպելին դրոյթները էաբանական են: Իմացութեանց տեսաբանութեան մէջ՝ անդրանցական, տարրադրական, հոսկէ նաեւ տրամաբանական: Թերեւս ըսենք՝ բանատրամաբանական:

Ինչն է եղէզը: Մէկ կողմ դրած եղէզի ստեղծագործական գործառոյթը, այն ցնցումը, որ Ես-ը իր մէջ կը զգայ, որով եւ կու գայ ինքնագիտակցութեան եւ իր աստուածային սահմանաւորութեան ու սահնափակութեան, յարդինս որոյ կը ծնի երրորդ դրոյթը՝ Որդին, ահա այս ցնցումը Ես-ի եւ ոչ-Ես-ի միջեւ, երկուստէք համաչափ այս ցնցումը նոյն այն ցնցումն է, որոյ մասին կը խաւսի Փիխտէ: Դարձեալ էական տարբերութեամբ մը: Այս տարբերութիւնը կրնայ ենթահող ըլլալ ձեզի կատարելագործելու Փիխտէի անդրանցական իմաստասիրութիւնը: Տարբերութիւնը հետեւեալն է. մինչ Փիխտէի Ես-ն ու ոչ-Ես-ը անսեռ են կամ համասեռ, որով ալ չի բացատրուիր կեանք երեւոյթը, այլ կը մնայ էականաւրէն անյետադրելի, այն է՝ չի սերիւր Փիխտէի անդրանցական գերդրոյթներէն՝ հակառակ որ Փիխտէ մանաւանդ իր յետ-Ենայեական տարիներուն պիտի զգայ գերագոյնի ներքին երկդրութեանականութիւնը՝ բաղդասարական-սանասարական անքակտելի կառոյցը, հայոց նշեալ առասպելին մէջ տարասեռութիւնը ի յառաջագունէ առկայ է: Այս տարասեռութիւնը առկայ է նաեւ ամբողջ շարք մը հնագոյն դիցաբանութեանց մէջ: Հայոց առասպելի իւրայատկութիւնը մասամբ

մը ատոր կառույցային ջինջութեան մէջ է: Այն է՝ ենթարկուած չէ սերունդ-սերունդի ի վերայ բարդուած կամայական յարինումներու եւ երկրորդական թէ զառանցական ուռճացումներու հնագոյն կրանաւորներու կողմէ: Փիխտէի հետագայ ԵՍ-ի այս ի յառաջագունէ ենթադրեալ ներքին երկղրութիւնը, սոսկ յարդինս որոյ է, որ տեղի կրնայ ունենալ տրոհումը, ահա այս երկղրութեան անսեռութիւնը շատ հաւանաբար արդիւնք է անոր քրիստոնէական նախապաշարումներուն, ուր սեռը բացակայ է Դրախտէն: Դարձեալ այս նախապաշարումին ի հետեւանս է անոր քաղաքագիտութեան մէջ սեռի բացակայութիւնը, այն է՝ քաղաքական կեանքի իրաւունքի շնորհումը բացառապէս արու սեռին: Սա միայն քրիստոնէութեան խնդիրը չէ, այլ, ըստ երեւոյթին, միաստուածութեան գաղափարախաւսութենէն սերող քաղաքագիտական հետեւանք: Եթէ միաստուած կրանքները կամ ատոնցմէ ոմանք այսաւր ենթակայ են սեռերու հաւասարութեան սկզբունքին, ապա այդ մէկը չի բխիր անոնց գաղափարախաւսութենէն, այլ այդ գաղափարախաւսութեան խորքային դրժումէն: Այն է՝ այս կրանքները յայտնուած են առանցքային հակասութիւններու մէջ, զորս կը փորձեն կարկտաններով իրարու կապել. արհեստականաւրէն իրարու կապել գաղափարախաւսականաւրէն անկապելին: Այն է՝ ժամանակավրէպ են: Ատոնց կեանքի երկարաձգումը կարելոր չափով մը հետեւանք է այլընտրանքի բացակայութեան, իսկ աւելի տգէտ ու մոլեռանդ հասարակութեանց մէջ, ինչպէս հայոց, այլընտրանքի սպանդին՝ սեպհական արիւնռուշտ մահապաշտութեան: Սա էութիւնն է ոչ միայն հայոց բոլոր յարանուանութիւններուն, այլեւ կուսակցութիւններուն եւ քաղաքական իշխանութիւններուն:

Ի դէպ, նշեալ երեք դրոյթները Փիխտէինն են եւ սխալմամբ վերագրուած են Հեգելին՝ առ այսաւր համալսարանական համաշխարհային երգչախումբին կողմէ կրկնուող: Հեգել հոսկէ կը քաղէ իր «Տեսաբանութիւն Բանականութեան» կարեւորագոյն եւ ծանր գիրքին գլխաւոր կառույցը, սակայն այս եզրերը չի գործածեր: Նոյնիսկ յատուկ նպատակաւ, որպէսզի շփաւթ չյառաջանայ Փիխտէի եզրերուն հետ:

Այս դրոյթները Բանականութիւնն են. բանականութեան բաղադրիչները: Տիեզերական Բանականութիւնը, որ ոչ այլ ինչ է, քան անդրանցական բանականութիւնը, այս դրոյթներով է, որ կը բանի: Սա էութեան բանականութիւնն է, Է-ի Բանականութիւնը: Ոչ թէ Է-ի բանականութիւնը, այլ Է-Բանականութիւնը, եթէ կ'ուզէք աւելի լաւ ըմբռնած ըլլալ միտքը: Է-ն ի յայտ կու գայ առաջին իսկ դրոյթով՝ դրոյթ գոյութեան: Երբ Ես-ը ինքզինք կը յայտադրէ, ինչն է անոր յայտադրածը. վերացական բան մը չէ, այլ գոյութիւնն է: Գոյութիւնը: Իր գոյութիւնն է, որ ան կը յայտադրէ: Հեգել հետագային Ես-ը դուրս կը հանէ գոյութենէն՝ թողելով գոյութեան յղացքը ինքնին: Մեծագոյն Հեգելագէտները կարծէք բոլորն ալ նոյնը կ'ըսեն: Սակայն Փիխտէ արդէն իսկ այդ մէկը

ըրած էր: Առնուազն այդ միտքը կարելի է յստակաւրէն մակածել Փիխտէի իմաստասիրութենէն: Եթէ աւելի լաւ կարդացած ըլլային Փիխտէն, ապա որոշ հաւասարակշռութեամբ մը պիտի ըսէին իրենց հաստատածը: Հեգել պարզ է, որ այդ միտքը հիմնաւորեց: Սերմը, սակայն, Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ է:

«Գոյութիւն» եզրը գործածելով՝ հոս պէտք է զգուշ ըլլանք: Սա գոյութենապաշտութեան գոյութիւնը չէ եւ ոչ ալ է առարկայապաշտութեան՝ նիւթապաշտութեան գոյութիւնը: Այլ անդրանցական: Որ նշանակէ՝ Եւրո սոսկ ինքզինք հայեցող «դատարկութիւնն» է: Եւր իմացական ներայայտութիւնն է, որ ալ զուրկ է «նիւթական» բովանդակութենէ: Սա բացարձակ Եւրն է եւ ոչ թէ փորձառական Եւր: Ինքզինք յայտադրելով՝ ձեւով մը «Եւ կամ» ըսելով, իր գոյութեան դիմաց կը գտնէ իրականութիւն մը, որ զինք կը սահմանափակէ: Կրնանք նաեւ ըսել, որ զինք կը մերժէ: Քանզի անոր Եւրութիւնը կը մերժէ կամ կը դիմադրէ այդ Եւրութեան: Իսկ ի՞նչ էր այդ Եւրութիւնը. արդէն պէտք է, որ յիշէք: Պատճառականութիւնը: Սա պէտք է հասկնալ յաւիտենական եւ բացարձակ պատճառականութիւնը: Պատճառելու բացարձակ կարողականութիւնը: Պատճառելու, քանզի Եւր համակ արարականութիւն է եւ է ոչ մէկ այլ բան: Պատճառականութիւն մը, որոյ դէմ դնող չկայ որեւէ ոյժ: Այս առաջին՝ յայտադրեալ վիճակին կամ դրոյթին մէջ Եւր անսահմանափակ է, քանզի է դեռ անսահմանեալ: Դրոյթը տեսական դրոյթ է: Բանականութիւնը կազմող տարրադրական դրոյթ եւ ոչ իրար կան: Արդ, Եւր Եւ է սոսկ իբրեւ պատճառող:

ԻՆՔՆԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՌՈՂՋՈՒԹԻՒՆ

Սա խորագոյն խնդիր է աշխարհի բոլոր ժողովրդավարական համարուած երկիրներուն մէջ, որոնք թերեւս աշխարհի ամենահիւանդ երկիրներն են: Քանզի, իրողութեան մէջ, հոն մարդ ոչ թէ ազատ է, այլ ստրկագոյն ստրուկ: Եւ անոր հիւանդութեան բուն արմատը այս խորագոյն ստրկութիւնը չգիտակցելուն մէջ է, քանզի ան կը ծնի ու կը մեռնի խաբէութեան ովկիանոսի մը մէջ: Հակաժողովրդավարական երկիրներու մէջ մարդ գիտէ, որ ազատ չէ, ուստի հոգեբանաւրէն աւելի լաւ պաշտպանուած է այս գիտակցութիւնը ունենալով: Ան գիտէ նաեւ, որ ուրիշները նոյնպէս ազատ չեն: Ուստի ունի նաեւ այրած սրտի մխիթարանքի պէս բան մը: Ձգտելով հանդերձ ազատութեան՝ ան քիչ թէ շատ լաւ կը ճանչնայ զինք շրջապատող իրականութիւնը եւ միշտ հոգեպէս պատրաստ է դիմագրաւելու այդ իրականութենէն բխող բացասական երեւոյթները: Մինչդեռ ազատութիւն շեփորող երկիրներուն մէջ մարդ պարզապէս այդ հոգեկան պատնէշները չունի՝ ինքզինք բացած ըլլալով տեղեկատուական խարդախութեան ովկիանոսի պնդումներուն: Ամերիկոյ Միացեալ Նախիրներու բռնակշութեան աւելին, քան կէսը հոգեկան եւ մտային խանգարումներէ կը տառապի, շուրջ 50 միլիոնը՝ լրջաւրէն: Մնացեալն

ալ գրեթե բոլորը՝ մարմնապէս հիւանդ: Յաճախ ծանր հիւանդ: Սա թերեւս ամենագլխաւոր պատճառը ըլլայ այս հասարակութիւններու հիւծման ու ինքնաքայքայման: Արեւելահայաստանն ալ՝ իբրեւ անոնց պոչը:

Ասոր արմատական պատճառը ազատութեան խաբկանքին տակ ազատութեան ի սպառ բացակայութիւնն է: Այն է՝ խորքային ազատութեան՝ Պատճառականութեան: Մարդ դադրած է պատճառող էակ ըլլալէ եւ դարձած է պատճառուող էակ, այն է՝ ոչ-էակ, այլ իր: Հոս է արմատն ամենայնի, զոր այդ 200 միլիոնը «բուժող» հոգեբաններու եւ հոգեբուժներու բանակը նոյնիսկ ընկալելու կարողութիւնը չունի: Խնդիրը արմատապէս քաղաքական է՝ բարոյաբանական եւ էաբանական: Հարցին արմատը հասարական է եւ ոչ թէ անձնական: Այս խնդիրին կեղծ անձնականացման արմատները կը բխին բովանդակ Արեւմուտքի մէջ Փիխտէի իմաստասիրութեան խեղաթելումէն: «Ես» յղացքը եսապաշտութեան վերածելէն: Այս խեղաթելումն ու ես յղացքին հոգեբանականացումը սկսած էր Փիխտէի իսկ արեւելէն եւ Փիխտէ ասոր դէմ սաստիկ խաւաքեր ունի: Որո՞ւ հոգը: Ո՞վ է նոյնիսկ կարդացողը:

Սա արմատական պատճառը կրնայ ըլլալ աւր մը Արեւմտեան քաղաքակրթութեան պատմութեան թատերաբեմէն ի սպառ անէացման: Եթէ ձեր բախտն ու ճակատագիրը կապած էք այդ քաղաքակրթութեան տատանող նաւուն, դուք նոյնպէս հետը պիտի ընկղմիք: Իսկ դուք այլընտրանք չունիք: Մէկուն քարայրէն ելլելով՝ մեւսին քարայրը կը վազէք, քանզի արեւը խորթ է ձեզի, ձեր էութեան, ուզածնուդ չափ «արեւ» երգեցէք: Դուք ոխերիմ թշնամիներն էք արեւուն, քանզի բովանդակ էութեամբ ստրուկ էք եւ ծառայ: Դուք չունիք կրօնք: Չունիք տիեզերական խորհդանշաբանութիւն, տիեզերական էակարգ: Մեծամիտ մեռելներ էք բոլորդ: Չըսենք՝ գրեթե բոլորդ, որպէսզի չկարծէք, թէ դուք այդ բոլորին մէջ չէք: Պիտի կարենա՞ք դուրս գալ ձեր քարայրներէն՝ կոտրելով ձեր յաւերժական ստրկութեան շղթաները: Ապա պիտի կարենա՞ք ստեղծել հայ քաղաքակրթութիւն եւ ո՛չ թէ հայոց, այն է ինքզինքնին հայ կարծող յաւիտենական ստրուկներու եւ անպոչ ու երկոտանի աւանակներու: Պիտի կարենա՞ք ստեղծել հայքը՝ դուրս շարժելով վերջին քրիստոնեայ ստրուկն ու աւանակը հայոց Աշխարհէն: Թէ՛ ձեր կաթողիկոս-մաթողիկոս կոչուած խորթլախ ստրկապետներուն «տանթելները» պիտի լզուրրտէք, ինչպէս որ բոլորդ առ այսաւր ըրած ոք եւ կը շարունակէք ընել: Քանզի անբուժելի ստրուկներ էք՝ ձեր բոլոր «բարբաջող» բանաստեղծներով,— Իսահակեանն ալ մէջը, Թումանեանն ալ մէջը, Շիրազն ալ մէջը, Վարուժանն ալ մէջը, Թէքէեանն ալ մէջը, Սիամանթոն ալ մէջը,— եւ ապա քաղաքական գործիչներով հանդերձ, որոնք դո՛յզն իսկ գաղափար չունին, թէ ի՞նչ կը նշանակէ ազատութիւն, թէ ի՞նչ կը նշանակէ ինքնիշխանութիւն:

Փիլիսոփայական ազատութեան մասին է, որ կը խաւաի եւ ո՛չ թէ 42 պանիրի կամ 64 անդրավարտիքի միջեւ ընտրութիւն կատարելու ազատութեան, ո՛չ ալ քանի մը տարին անգամ մը յաջորդական խեղկատակը թէ քրէագործը ընտրելու ազատութեան: Ո՛չ ալ խանութներն ու շուկաները դեգերելու ազատութեան: Այնքան ատեն, որ դուք ինքնիշխան չէք, այն է՝ պատճառող չէք, այլ էք պատճառուող՝ թէ՛ անհատապէս եւ թէ՛ հաւաքաբար, միտքերնուդ ծայրէն նոյնիսկ թող չանցնի, թէ դուք երբեւէ առողջ մարդ կը կարենաք դառնալ: Այն է՝ մարդ կը կարենաք դառնալ: Հիմա մարդ չէք: Փիլիսոփայական արկած մտաբերիկ ծոյլերն էք: Եւ որպէսզի ձեր տեսակը պանծացնէք, ոգի ի բռին կը յարձակիք բոլոր ազատ միտքի ռազմիրաններուն վրայ՝ զանոնք անէացնելու նպատակաւ: Քանզի դուք ոչ մէկ բան ունիք, ի բաց առեալ ձեր խարդախութիւնը, իսկ ազատ միտքի ռազմիրային ըրածը անխուսափելիաւրէն ձեր միակ ունեցածը՝ ձեր խարդախութիւնը ձեր ձեռքէն խլելն է: Ինչ կենդանիի անուն ուզէք՝ ատով ալ զձեզ մկրտեցէք: Մարդու ըստածին հետ դուք որեւէ աղերս չունիք, անբուժելի ստրուկներ: Դուք միշտ պիտի մնաք թէ՛ հոգեպէս եւ թէ՛ մարմնապէս յաւիտենական հիւանդ: Եւ վազէք ասոր-անոր հիւանդանոցները՝ ասոր-անոր կայրութիւններուն վարտիքները լզուրրտելու, ասոր-անոր մոգոնած կրանական խարդախութեանց յաւիտենական ստրուկները իբրեւ, ասոր-անոր կայրութեան, լեզուին, մշակոյթին ու քաղաքակարգին յաւիտենական ստրուկները իբրեւ:

ԱՆՀԱՄԱՏԵՂԵԼԻՈՒԹԻՒՆ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՆԻՒԹԱՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ

Ազատութեան գերակգրունքը Փիլիսոփայական ինքնայայտադրման յղացքով ի յայտ կու գայ: Այս ինքնայայտադրումը անհուն է, բացարձակ, քանզի ազատութեան գերակգրունքէն կը բխի: Այս անհունին դէմ կը կանգնի Եւրո շրջապատող աշխարհը՝ կասեցնելով անոր անհունական դրսեւորումը: Բացարձակ Եւրո կը ստորածուի փորձառական Եւրո-ի, այս աշխարհի իրականութեան մէջ ինքզինք գտած հունաւոր Եւրո-ի: Ինչպէս որ նախապէս տեսանք համապատասխան գլուխին մէջ, ազատութիւնը, այսպիսեալ, առաջին հերթին կը ստորածուի ինքնիշխանութեան, Եւրո քաղաքական ինքնիշխանութեան: Վարդապետապաշտը ծառան է այս հունացեալ իրականութեան, ազատապաշտը՝ անհունին:

Երբ վարդապետապաշտութիւնը կը մտնէ կրանք, կրանքը կը վերածուի նիւթապաշտութեան: Սա տարաւրինակ պիտի չըլլայ հաստատելը քաղաքական գաղափարախաւսութիւններու պարագային, բան մը, որուն ականատեսը պիտի ըլլանք Փիլիսոփայական յաջորդող երկու դարերուն ընթացքին: Փիլիսոփայական կարծէք կը կանխատեսէ յառաջիկային տեղի ունենալիքը: Բայց աւելի ճիշդ պիտի ըլլայ ըսելը, որ յառաջիկայի քաղաքական իմաստասէրները լուրջի չեն առած անոր ըսածը: Նիւթապաշտութիւնը դուռ

է ճակատագրապաշտութեան: Ահա այդ թելըրիմացութեամբ է, որ պիտի առաջնորդուին իբրեւ իրապաշտ կամ առարկայապաշտ դասուած քաղաքական հոսանքները, որոնց գաղափարախաւսութիւնները հիմնուած են էաբանական հակասութեանց ի վերայ: Երբ սկզբնակէտդ դուրսն է, ապա գիտակցութիւնդ եւ ազատութիւնդ այդ դուրսին գերին են: Հոսկէ է, որ կու գայ «նիւթական պայմանները կը կանխորոշեն գիտակցութիւնը» տախտակայայտի վերածուած եւ կարգ մը շրջանակներու մէջ ի արսամէն ար ծամծմուող սխալ միտքը: Մեր գերմանացի դասախաւը թերեւս հազար անգամ կրկնած էր. «նիւթական պայմանները չեն կանխորոշեր գիտակցութիւնը, այլ սոսկ կ'ազդեն գիտակցութեան վրայ»:

Գիտակցութիւնը ունի ազատութեան անգեղջելի բաղադրիչ մը: Այս ազատութիւնն է, որոյ մասին կը խաւսի Փիխտէ: Նիւթապաշտական գաղափարախաւսութիւնները չեն վարանիր ազատութեան մասին խաւսելէ: Յարինած են՝ «նիւթապաշտական յարախոհութիւն» յղացքը: Յարախոհութիւնը ձեւով մը պէտք է այդ ազատութիւնը երաշխաւորէ: Սակայն եթէ լուրջի առնենք անոնց «նիւթապաշտութիւնը», տեղերնէս մէկ կանգուն չենք կրնար շարժիլ: Սա ըսելով՝ չենք ուզեր արժեզրկած ըլլալ այդ գաղափարախաւսութիւնները: Ունին արժէք՝ առնուազն իբրեւ յարախոհութիւն: Յարախոհութիւն մը, սակայն, որ նոյնիսկ Հեգելեան յարախոհութիւնը գլխիվայր կը շրջէ, քանզի իմաստասիրաւրէն հիմնաւորուած չէ, այլ քաղաքական տեսլականի մը կարկտանային ազուցումն է իմաստասիրական կարգ մը գաղափարներու, ապա նաեւ, թերեւս ոչ նուազ կարեւոր, եթէ ոչ կարեւորագոյնը, չի՛ կրնար ընդունիլ, որ ինք եւս մաս կը կազմէ, մասնիկն է այդ յարախոհութեան եւ թէ հետեւաբար չի՛ կրնար ըլլալ բացարձակ ճշմարտութիւն: Չի՛ կրնար ընդունիլ, քանզի վարդապետապաշտ է: Չի՛ կրնար ըլլալ բացարձակ ճշմարտութիւն, քանզի անոր բովանդակ մեկնակէտը սխալ է, հետեւաբար հայեցակարգը անհիմն է:

Հոս էաբանաւրէն իրարու հակասող երկու յղացքներու հետ է գործերնիս: Նիւթապաշտութիւնը իր բացարձակութեան մէջ սոսկ կրաւորականութիւն կ'ենթադրէ: Մարդը կը վերածէ կրաւորական ականատեսի: Անհնար է նիւթապաշտութենէն կամ վարդապետապաշտութենէն ազատութիւն բխեցնելը: Եթէ կը բխի, ապա կարկտան է եւ չունի դոյզն իսկ տեսաբանական հիմք:

Նոյն այն քննադատութիւնը, զոր Փիխտէ կ'իջեցնէր Կանտի իմաստասիրութեան անագուցելի սկզբունքներու գլխուն, կիրարկելի պիտի ըլլայ նաեւ հոս: Կանտ կը տարանջատէր բարոյաբանութեան բանականութիւնը գիտութեան տեսութեան բանականութենէն: Փիխտէ կ'ըսէ, թէ Կանտ կը սխալի, եւ թէ բանականութիւնը տարանջատելի չէ, այլ մէկ է: Չկայ եւ չի՛ կրնար գոյութիւն ունենալ երկու բանականութիւն: Եթէ երկու, ապա ինչու ոչ երկու հազար: Կամ այնքան թիւ մը, որքան որ բջիջ կայ տի-

եզերքի մէջ: Բանականութեան էութիւնն իսկ միութիւնն է եւ ներաւմբողջութիւնը: Իսկ բանականութիւնը գոյութենաւորողը ինքն իր պատճառականութեան՝ անկախութեան վստահ մարդն է: Ուստի ինչպէս որ հաբանաւրէն անագուցելի են Կանտի բարոյաբանութիւնն ու տեսաբանութիւնը, քաղաքական վարդապետապաշտներու պարագային նոյնպէս անագուցելի են նիւթապաշտութիւնն ու ազատութիւնը: Փիլիսոփի նշած նոյն տրամաբանութենէն կը բխի նաեւ կրանքին նիւթապաշտութիւնը: Ինչո՞ւ:

Հոս ճիշդ կրնայ ըլլալ գործածելը Փիլիսոփի «տեսլապաշտ» եզրը՝ ազատապաշտի փոխարէն, ի յանդիման եւ ի հակադրութիւն «նիւթապաշտ»-ին: Ընտրեցինք «ազատապաշտ»-ը, քանզի Փիլիսոփի գործածած «տեսլապաշտ»-ը իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ այլ իմաստներով ծանրաբեռնուած է մինչեւ արւս: Այս պարագային, ուր հակադրութիւնը նիւթին հետ է, «տեսլապաշտ»-ը կրնայ աւելի խաւսուն ըլլալ: Ինքն-իրեամբ-գոյի յղացքը նիւթապաշտական յղացք է: Առաջին հերթին բացատրութիւն մը կու տայ նիւթական աշխարհին, իրային աշխարհին, թէկուզ իբրեւ իմացաբանական անհրաժեշտութիւն: Այս յղացքին առնչուող իմաստասիրական ուղղութիւնները նիւթապաշտական ուղղութիւններ են:

Կ'ըսեն՝ հոն բան մը կայ, որ այս նիւթը կը բացատրէ: Բան մը, որուն մենք հասու չենք, բայց մեր գիտակցութեան մէջ հասու կը դառնանք ատոր առթած պատկերներուն: Քարը քար ըլլալէ չի դադրիր: Բան մըն է: Բան է: Այդ բանին ինչ ըլլալը չենք գիտեր, սակայն չենք կրնար ուրանալ, որ բանի մը հետ է գործերնիս: Այդ բանը սեղանը կազմող նիւթն է կամ անդրնիւթը: Անդրնիւթին ինչ ըլլալը չենք գիտեր, ոչ ալ կրնանք գիտնալ, բայց գիտենք, որ կայ եւ գիտենք որ կայ իբրեւ բան, իբրեւ նիւթ, իբրեւ անդրնիւթ: Վհուկ մը չէ, այլ նիւթ է, անդրնիւթ:

Սա ոչ այլ ինչ է, իրողութեան մէջ, քան Թադէսի Ջուրը կամ Անաքսիմէնէսի «Աւդ»-ը, որոնց վրայ այս իմաստասէրներէն կամ անոնց մեկնաբան իմաստականներէն շատեր կը խնդան: Նոյն բանն է՝ ծպտուած գեղատեսիլ մերաւրեայ յղացքներով ու բարդ եւ ապա բարդութարդ եւ ապա բարդութարդութարդ նախադասութիւններով: Աւելի՛ յոռին նոյնիսկ, քանզի նշեալ իմաստասէրներու սերտողութեան ընթացքին տեսանք, որ այդ «ջուր»-ը ջուր չէր, ոչ ալ «աւդ»-ը աւդ էր:

Սա նիւթապաշտութիւն է: Ունի իր հիմնաւորումը, որ թելը է: Սակայն ինչպէս ալ դառնաս շուրջը, ինչ անուններ ալ տաս, կը մնայ նիւթապաշտութիւն: Այդ անդրնիւթին անունը «Աստուած» կամ «Հոգի» դնելով՝ չես ազատիր նիւթապաշտութենէդ: Կը մնաս նոյն նիւթապաշտը: Եթէ գիտակցութեան երեւոյթները կը բացատրես անդրի մը գոյութեամբ, ապա նիւթապաշտ ես: Իսկ քանի որ ազատութիւնը եւս գիտակցութեան մէջ դրսեւորուող երեւոյթ է, թէեւ է երկու աստիճան բարձր սովորական երեւոյթներէն, որոնցմէ եւ բարձր են անհրաժեշտ երեւոյթները,

ինչպես հիմքի փնտռողները, ուստի ազատութիւնը եւս ինքնաբերաբար պայմանաւորած կ'ըլլաս այդ բանով, այդ անդրնիւթով կամ անդրիրով: Գիտակցութեան երեւոյթները կամ ինքն-իրեամբ-գոյով բացատրելի են եւ կամ բացատրելի չեն: Տեսանք, որ բացատրելի չեն, քանզի ինքն-իրեամբ-գոյը կամակայական ենթադրութիւն է, միտք մըն է եւ ոչ թէ իրողութիւն: «Ինչ կ'ըսեն աստղերը» հարցին տրուած պատասխանի պէս բան մը: Ասոր «անհրաժեշտականացած» մակարդակը: Ուստի եթէ ինքն-իրեամբ-գոյի ներկայացուցիչ ես, դուն գաղափարախառն ես եւ ոչ թէ իմաստասէր: Իսկ ազատ կրնայ ըլլալ միմիայն իմաստասէրը:

Մինչ ձեւով մը տանելի է քաղաքական գաղափարախառն նիւթապաշտ կոչելը, ապա կրանական գործիչի պարագային սա պիտի նշանակէ անոր մահը: Ինքն-իրեամբ-գոյին ապաւինող կրանական գործիչը նիւթապաշտ է: Ան գերին է իր յաւրինած անդրնիւթին, թէեւ իր գերութիւնն է, որ կը փորձէ ծածուկել՝ այդ երեւակայեալ ինքն-իրեամբ-գոյը Աստուած կամ հոգի կոչելով: Ան տարրական նիւթապաշտդ է: Իսկ նիւթապաշտը ազատութիւն չի կրնար ճանչնալ: Սա՛ է մարդկութիւնը երկու խումբի բաժնողը: Քաղաքական նիւթապաշտդ եւ կրանականդ նոյն մարդն են: Ասոնցմէ ազատիլ կը փորձէ մարդը իր յաւերժական ճանապարհին ի վերայ ի ԵՍ Տիեզերական, ի ՀԱՅ: Հեգէլի պարագային՝ ի Ոգի, որ Փիխտէի նոյն ԵՄ-ն է կամ գրեթէ նոյնը: Մեծ իմաստասէրներու պարագային, երբ կ'ըսենք՝ նոյնը, միշտ նկատի ունեցէք որոշ թէականութիւն մը, քանզի իւրաքանչիւրը իր իւրայատուկ դրոշմը դրած է այդ «նոյն»-ին վրայ:

Տեսլապաշտը ազատապաշտն է: «Աստուածապաշտը» Սատանայապաշտն է: Անոր էութիւնը սուտն ու խարդախութիւնն են: Միայն տեսլապաշտը կրնայ Աստուածապաշտ ըլլալ: Անշուշտ «Աստուած» հասկացութիւնը՝ Փիխտէի անդրեսեան իմաստով: Իսկ տեսլապաշտութիւնը կը բացասէ ինքն-իրեամբ-գոյը, ուզես վերջինիս անունը «Աստուած» դիր թէ «կապիկ» դիր թէ ինչ այլ բան ուզես դիր:

Սա է տրամաբանական անմիջական հետեւանքը Փիխտէի իմաստասիրութեան: Փիխտէ կը վարանի «Աստուած» բառը գործածելու, երբ կը խաւսի տեսլապաշտի Աստծոյն մասին, քանզի այդ յղացքը կրանական սխալ ըմբռնումներով ծանրաբեռնուած է: Երբ կը խաւսի Տիեզերական ԵՄ-ի՝ ՀԱՅ-ու մասին, կ'ըսէ՝ «կրնաս կոչել Աստուած»: Եթէ ուզես: Կամ՝ եթէ խելքդ աւելի լաւ չ'աշխատիր: Ի նկատ ունի, որ այն, ինչ որ իբրեւ Աստուած կ'ըմբռնենք՝ բացարձակի յատկանիշով, Տիեզերական ԵՄ-ն է: Ճայդ կրանական թէ իմաստասիրական բոլոր նկրտումները այդ յղացքը խեղաթելած են ու յաշոտած իրենց վարդապետապաշտութեամբ:

Փիխտէական այս տեսլապաշտական ազատութիւնը անտարանջատելի է գործունէականութենէն, արարականութենէն, քան-

զի ազատութիւնը էաբանական յղացք է եւ ոչ թէ վերացական: Անիմաստ է ինքն-խրեամբ-գոյ ազատութեան մասին խաւախլը: Այդպիսի բան գոյութիւն չունի եւ չի կրնար ունենալ:

Սա զուգահեռ միտք է նիւթապաշտութեան բացասումը ընող միտքին, ըստ որոյ՝ զառանցանք է ինքն-խրեամբ-գոյի, — որ ոչ այլ ինչ է, քան ինքն-խրեամբ-գոյ նիւթ, — մասին խաւախլը: Մինչ վարդապետապաշտութիւնը, այն է՝ նիւթապաշտութիւնը, հիմնուած է ի վերայ բանի մը բացարձակապէս անհաստատելի, տեսլապաշտութիւնը խարսխուած է ի վերայ բանի մը բացարձակապէս հաստատելի՝ Ես-ը: Այս հաստատելի բանը խարսխին է անդրանցական էաբանութեան, մինչդեռ վարդապետապաշտի՝ նիւթապաշտի անհաստատելին՝ ըլլալով անհիմն թէ անհաստատելի երեւակայութեան մը արգասիքը, երբեւէ չի կրնար դառնալ էաբանական յղացք: Սա կարելոր է տարրորոշելը: Սա պիտի մընայ Փիխտէի բացարձակ սկզբունքը մինչեւ անոր մահը եւ անոր քննադատութեան հիմքը Շելլինգի եւ այլ յարամեկնակէտ իմաստասիրութիւններու: Հոս հարցը սոսկ ճիշդի եւ սխալի հարց չէ, այլ առաւելաբար եւ առաջին իսկ հերթին հաստատելիի եւ անհաստատելիի հարց է: Չէս կրնար անհաստատելի բանի մը վրայ իմաստասիրութիւն խարսխել: Կ'իյնաս զառանցանքի գիրկը:

Սա Փիխտէ առաջին իսկ արէն յայտարարած էր՝ նախքան Ենա ոտք դնելը: Արդարեւ, այդպիսեալ է, որ իմաստասիրութիւնը մտած է փակուղի: Էաբանական Ես-ը արարական Ես է: Սա՛ է միակ հաստատելի խարսխը իմաստասիրութեան: Փիխտէի այս Ես-ը ձեւով մը յարիր է հերակղիտեան Գոյին եւ Բանականութեան: Ես-ը գիտակցութիւն է: Իսկ գիտակցութիւնը չի կրնար անշարժ ըլլալ: Եթէ անշարժ չէ, ապա գործունէական է, աւելին՝ արարական է, որ եւ հիմքն է բարոյաբանութեան եւ քաղաքագիտութեան: Հիմքը մարդու ապագային: Ուստի Ես-ը գործունէական, արարական Ես է: Իսկ Ես-ը Ես ընող գերսկզբունքը ազատութիւնն է, քանզի արարականութիւնը ինքնին ազատութիւն կ'ենթադրէ:

Տարրորոշենք: Արարականութիւնը սոսկ շարժում չէ: Սոսկական շարժումը դեռ չի կրնար գործունէական կամ թէ Ես կոչուիլ: Հովն ալ կը շարժի: Գործունէականութիւնը իր մէջ ունի պատճառականութեան գերսկզբունքը: Ունի պատճառելու կարողութիւն, այն է՝ ինքնականութիւն եւ իշխանութիւն, զոր Փիխտէ յաճախ «ինքնաբաւութիւն» եզրով կ'արտայայտէ: Ձեւով մը՝ ինքնագոյութիւն: Էաբանական գործունէական գոյութիւն մը, որ կը բանի ազատութեան գերսկզբունքով:

Փիխտէ իր իմաստասիրութիւնը կը համարէ ներգոյական իմաստասիրութիւն: Եզր մը, որ աւելի յարիր կրնայ ըլլալ ատոր, քան այլակարգ յղացքներով ծանրաբեռնուած եւ շուկայ բրունած «տեսլապաշտութիւնը», որոյ գործածութեան պատճառ կը դառնայ Փիխտէ ինքն իսկ: Ներգոյական, քանզի այն գերսկզբունքը, որոյ ի վերայ կառուցուած է անոր իմաստասիրութիւնը:

նը, մարդու գիտակցութեան մէջ է եւ ոչ թէ է դուրսը եղող բան մը: Առաւել եւս՝ է հաստատելի եւ ոչ թէ անհաստատելի:

ԵՍ-ԻՆ ԱՐԱՐԱԴՐՈՒՄԸ ԻԲՐԵՒԻ ԱՐԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԱՂԲԵԻՐ

Գործունէականութիւնը ի յայտ կու գայ Ես-ի առաջին իսկ արարքէն, որ ինքնահաստատման արարքն է, ինքնագոյարկման արարքն է: Ես-ը ինքզինք կը յայտադրէ: Ես-ը ինքզինք կը գոյարկէ: Այս գոյգ իմաստները անբաժան են իրարմէ: Առաջինը երկրորդին տեսաբանական ձեւն է: Երկրորդը առաջինին գոյարբանական բովանդակութիւնը: Փիխտէ երբեմն կ'ըսէ՝ կ'արարադրէ: Քանզի այս առաջին արարքը արարման արարք է: Արարումը Ես-ի ինքնայայտադրումն է՝ արարադրումը: Երբ կը խաւսի բանականութեան մասին, առաւելաբար կը գործածէ յայտադրումը, քանզի խաւսքը դրութենակարգի մասին է: Բանականութիւնը դրոյթներով է, որ կը բանի: Այս առաջին արարքը՝ Ես-ին իբրեւ Ես ինքնագիտակցումը, դրութենականաւրէն՝ յայտադրումը, արարչական արարք է: Հոս է արարչութեան բանալին: Արարչութիւնը կը սկսի Ես-ի արարադրումով: Հոս է սկիզբն ամենայնի: Ամենայն իմաստասիրութեան իբրեւ միակ վստահելի մեկնակէտի: Թերեւս կարենանք ըսել՝ յետարարչութիւնը՝ որոշ դիտանկիւնէ մը հայելով, քանզի այս պահէն սկսեալ է, որ արարչութիւնը կը սկսի վերադառնալ ինքզինքին:

Յիշեցէք եմպեղովկղէսեան տիեզերաշրջանը՝ համահունչ հայոց հնագոյն մէկ տիեզերաբանութեան: Այնուամենայնիւ այս վերադարձները տարբեր վերադարձներ են: Ձեւակարգերը տարբեր են: Եմպեղովկղէսեան վերադարձը շրջանային է եւ յարակրկնուող: Նիցչէի յաւերժական վերադարձի յղացքը նմանութիւն ունի այդ ձեւակարգին: Փիխտէի՝ էութեան ինքզինքին վերադարձի յղացքը բովանդակութեամբ նման է Եմպեղովկղէսի յղացքին, քանզի երկու վերադարձներն ալ ինքնակատարելագործութեան ընթացքներ են՝ բարոյաբանական անբացասելի աւիւնով յղի, սակայն այդ ընթացքներուն ձեւակարգերը տարբեր են: Փիտէի պարագային յաւերժական միուղի եւ անաւարտ ու անաւարտելի երթի մը մասին է խաւսքը: Արարչութիւնը, ուրեմն, Ես-ին միջոցաւ կը տեսնէ ինքզինք եւ ահա կը վերադառնայ ինքզինքին: Սա՛ է տիեզերքի եւ մարդու պատմութիւնը: Մարդ այդ ընթացքին մէջն է:

Հոս առաջին հարցը, որ պէտք է ծագի ձեր միտքերուն մէջ, հետեւեալն է.

Երբ Փիխտէ կը խաւսի վերադարձի մը մասին, ապա ժամանակի հետ գործ ունինք: Երբ ժամանակի հետ գործ ունինք, ապա եղելութենականութեան մը մասին է խաւսքը: Առաջին հարցը՝ ինչ է կապը եղելութենականութեան եւ անդրանցականութեան: Միթէ անդրանցականութիւնը յայտադրական բանական կառուցակարգ չէ: Եթէ է, ապա ինչ է ատոր ունեցած կապը ժամանակի հետ: Միթէ ժամանակը ածանցեալը չէ՞ յայտադրական

բանականություն: Թե՛ արդեւք էաբանարէն նախագոյ է կամ նախակարգային է յայտադրական բանականություն: Համատեսաբանություն մէջ ժամանակը ածանցեալն է յայտադրական բանականություն: Առնուազն Բնություն ոլորտը՝ Համատեսաբանություն առաջին իսկ ենթոլորտը կը սերի Համատեսաբանություն յայտադրական ոլորտէն: Սակայն Փիխտէի բովանդակ իմաստասիրություն մէջ հազար առիթ պիտի ունենաք մտորելու, որ չլուծուած անորոշություն մը կայ յայտադրումէն սերող ստորակայ ժամանակի եւ եղելութենականություն թելադրող վերակայ ժամանակի միջեւ: Հակառակ անոր որ ներայայտություն կ'ըմբռնէ ժամանակը, սակայն ժամանակը սերեալն է յայտադրություն: Ըմբռնող ներայայտության ստորական է: Այս հարցը պարզապէս բաւարար ուշադրության չ'արժանանար առնուազն անոր առաջին տարիներու իմաստասիրություն մէջ: Ասոր թերեւս գլխաւոր կարելի հետեւանքը գոյությունականություն մուտքն է անդրանցականություն պիտակի տակ:

Առանց ազատություն անհնար է ինքնագիտակցությունը: Ազատությունը խարիսխն է անդրանցական իմաստասիրություն: Բայց շնորհիւ նշեալ անորոշություն՝ ազատությունը խարիսխն է էաբանության, եւ, ըլլալով ազատություն, ահաւասիկ թէ՛ էականացման միջոցն է եւ թէ՛ մարդու ինքնակործանման ու չարին միջոցը: Մարդուն կոչումը գիտակցիլն է զինք ի Ես Բացարձակ՝ ի ԵՍ Տիեզերական, ի ՀԱՅ տանող բանականություն անհրաժեշտություն եւ ապա իր ազատությունը գործածելը սոսկ այդ նպատակին համար: Գտնելը ի ՀԱՅ ուղին յաւիտենական եւ յարատեւելը ուղւոյն ի վերայ:

Յաւիտենական այս ճանապարհին սկիզբն է Ես-ին արարադրումը:

Կրկնենք: Այս ճանապարհը, ի տարբերություն նշեալ շրջանաձէւ ճանապարհին, միողային է եւ յաւիտենական: Առնուազն Փիխտէի այս տարիներու իմաստասիրություն մէջ:

Ամէն բան կը սկսի Ես-ի արարադրումով: Արարադրությունը, յամենայն դէպս, դրությունական է, արարադրեալը էականագրանական դրոյթ է, հետեւաբար՝ ենթակայ բանականություն: Բանականությունը այս պահուն է, որ ի յայտ կու գայ: Ի յայտ կու գայ, թէ՛ կը ծնի: Ասոնցմէ իւրաքանչիւրը էապէս տարբեր ուղղություն մը կրնայ առաջնորդել մեզ: Փիխտէի իմաստասիրություն մէջ սանոյնպէս վերոնշեալէն իսկ սերող կարեւորագոյն խնդիր է, զոր դժուար է միանշանակ ընկալելն ու ապա լաւ պատասխան մը տալը, քանզի Փիխտէ ինքն տարբեր տարիներուն տարբեր շեշտադրումներ կու տայ, թէեւ միշտ ալ պնդելով, որ իբրեւ թէ նոյն բանը կ'ըսէ: Կրնայ ըլլալ, որ նոյն բանը կ'ըսէ, բայց բոլորովին ալ ակներեւ չէ, եւ դիւրաւ կարելի է մեկնաբանությունները իրարու հակառակ ուղղություններով տանիլ:

Նշեալ տարբերութիւնը առ այն, թէ բանականութիւնը ի յայտ կու գայ, թէ՛ կը ծնի, կ'երեւի մանաւանդ Փիխտէի 1804-ի Բեռլինի մէջ տուած դասախաւսութիւններուն ընթացքին, որուն մասնակիցները առհասարակ համալսարանի ուսանողները չէին, այլ «ժողովուրդը»: Այդ «ժողովուրդը», այնուամենայնիւ, բաղկացած էր նաեւ համալսարանական ուսանողներէ եւ նոյնիսկ քանի մը նախարարներէ, այլեւ ականառու մտաւորականներէ: Այս տարիներուն, աւելի քան երբեւէ, Փիխտէ կը դրսեւորէ «ժողովրդական» հոգեբանութիւն մը: Հնդիկ գուրուններու պէս ինքնախորասուզման վարժանքներու իմաստասիրական տեսակը կը սորվեցնէ մարդոց, որպէսզի կարենան ըմբռնել Եւրոպայի եւ ապա ատկէ հետեւող յղացքները հերթականաւրէն քակել: Այս մէկը արդէն իսկ Ենայի մէջ սկսած էր ընել՝ իր աշակերտներուն բացատրելու համար Եւրոպայի իմաստը եւ ատկէ բխող մտային անհրաժեշտ արարքներուն բովանդակութիւնն ու հերթականութիւնը:

Այս հնդիկ գուրունները 1980-ական թուականներուն ողողած էին Ամերիկան, մենք ալ մեր համալսարանական տարիներուն մանաւանդ Ուաշինգտոնի մէջ տարբեր առիթներով ներկայ եղած ենք անոնցմէ ոմանց դասախաւսութիւններուն. հիմա չենք գիտեր ինչ եղան: Անոնց նման դասախաւսութիւններ տուող դոկումէնտալ գերմանացիներ ալ կային, միշտ ալ եղած են. մէկ մասը աստուած իմացութեան յետծելաւորումներու առաքեալներ, մէկ մասը՝ հոգեպաշտներ, մեծ մասը՝ աջն ու ձախը իրարու փակցնող շատախաւս կնիկներ: Բոլորն ալ՝ սուրճի գաւաթ նայողներու գերմանական տեսակը: Կարծես գերմանական ժառանգութիւն մըն է, որուն մաս կազմած ըլլար Փիխտէ: Ամէն մէկը ինքզինք շատ կարեւոր բան մը կը կարծէ եւ մարդկութիւնը փրկելու կ'ելլէ իր զառանցական տափակութիւններով: Սոսկալի հակակրօնք ունինք այսպիսիքի նկատմամբ, մանաւանդ երբ իրենց նկրտումները կը տեղափոխեն իմաստասիրութեան ասպարէզ: Չենք ուրանար, որ բաներ մը սորված ենք նշեալ հնդիկ գուրուններէն, մեր ուսանողական շրջանին տարի մըն ալ ապրած ենք յոգեբան մեհեանի մը մէջ եւ ունեցած ինքնախորասուզման պահեր, որոնց մասին հոս տեղը չէ խաւսիլ: Լաւ գիտենք, սակայն, այսպիսիքին թերութիւնները: Երբ այս հաւաքոյթը ոտք կը դնէ իմաստասիրութեան ասպարէզ, անհանդուրժելի կը դառնայ: Եթէ Փիխտէի կողքը ըլլայինք, անվարան խորհուրդ կու տայինք անոր՝ ըսելով՝ «Ինքզիք գլուխդ հաւաքէ, աս սմբուկներէն եւ սմբուկահիններէն ձեռքդ քաշէ, քեզի փակած յաճախողներդ ալ բոլորը վռնդէ, նստէ գիրքդ գրէ»: Ըսելը դիւրին է անշուշտ: Մարդը եկամուտ չունի, ձեւով մը պիտի ապրի: Ապա նաեւ սա միջոցառումն էր անոր հոգիին առ այն, որ համալսարանէն վտարուածի իր հոգեկան ծանր վիճակներուն մէջ շուրջը կային մարդիկ, եւ՝ պատկառելի, որոնք հետաքրքրուած էին իր իմաստասիրութեամբ:

Սակայն որքան ալ այդ միջավայրը իր անտարակուսելի ազդեցութիւնը ունեցած ըլլար անոր իմաստասիրութեան մատուց-

ման ձեւին վրայ, Փիխտէ դեռ իր Ենայի համալսարանի դասախաւսական տարիներուն անընդհատ կը կրկնէր այս իբրեւ թէ «անկախ մտածողի» փորձառագիտական մատենցումը: Կ'այսպանէր Կանտը՝ ըսելով, թէ վերջինս՝ կառչած ըլլալով իր ժառանգած եզրերուն, չէ կրցած ազատագրուիլ ատոնց հետեւանքներէն: Մասամբ մը ճիշդ է ըսածը, բայց դեռ չ'արդարացներ իր գուրույականութիւնը: Քիչ մը չափազանց երիտասարդ եղած է, մեր կարծիքով, ապա նաեւ աւելորդ տեղ տարուած ինքն իրմով՝ կարծես կարդացողը այդքանը հասկնալու խելք չունի եւ երեխայի պէս պէտք է հետեւի իր ապուշ ցուցումներուն: (Ի պաշտպանութիւն իրեն՝ ըսենք, որ ուսանողներէն մէկը կը յայտնէ, թէ, իրաւք, դասարանակիցներուն կարեւոր մէկ մասը չէին կրնար մտածել Եսը): Եւ այս հիւանդագին մատենցումէն առնուազն տասնեակ տարի բուժուած չէ: Մտածել պիտի սորվեցնէ եղեր: Չէս ըսեր ասոր՝ մտածելը քեզի՝ պահէ, «շողգամ»: Կարծես լիցք եփող կնիկներու հաւաքի մը հետ է գործը: Մուծակը ձեռքը առնողը, եփող ճաշը կէս թողած, խոհանոցէն վազելով եկեր է մտածել սորվելու: Հեյդեգգեր նոյնպէս այս մտածել սորվեցնողներէն է, բայց գոնէ սորվեցնելիքը ինզինքին կը պահէ եւ գուրույական դասախաւսութիւններ չի տար: Կրնայինք գլուխ մը յատկացնել այս նիւթին՝ խորագրելով՝ «Փիխտէ իբրեւ գուրու»: Բայց այդ մէկը ձեզի թողենք:

Այս բոլորին լոյսին տակ ցանկալի պիտի ըլլայ ուսումնասիրել անոր Բեռլինի համալսարանի շրջանը՝ կեանքին վերջին տարիները: Մանաւանդ 1811-ի եւ 1812-ի դասախաւսութիւնները: Ապա նաեւ 1813-ը: Ենայէն ետք տասնամեայ ակադեմական դադարը բաւական երկար առիթ էր յարաբերաբար հանգիստ պայմաններու մէջ վերլուծելու ինքն իր իմաստասիրութիւնը: Որոշ մասնակի նիւթեր կրցանք ձեռք բերել՝ մեծ մասը գիրքի աւարտէն ետք: Էապէս շատ բան չփոխուեցաւ հոս արտայայտած մեր միտքերէն: Աւելի հետաքրքրական եւ արժէքաւոր թուեցան մեզի Եռլանգենի անոր դասախաւսութիւնները, որոնք թէ՛ յաւելեալ լոյս կը սփռեն անոր 1804-ի իմաստասիրութեան վրայ եւ թէ՛ իւրայատուկ ուղիներ կը բանան անոր մտածողութեան մէջ: Այդ տասնամեակը անհրաժեշտ հասունացման պայման էր: Կարելի է այդ միջանկեալ տասնամեակին անոր ունեցած երիտասարդական փորձառականութիւնը հասկնալ ու մէկ կողմ դնել: Կարեւոր է գիտնալը, թէ ան հետագային ինչպիսի շեշտադրումներ կամ վերատեսումներ ունեցած է իր իսկ իմաստասիրութեան հիմնարար յղացքներուն վրայ: Սակայն առանց այդ բոլորին ալ, այն, ինչ որ մեր առջեւ է՝ իբրեւ երիտասարդ Փիխտէ, արժէքաւոր է: Նկատի ունենանք նաեւ, որ այդ՝ Ենայի Փիխտէն էր իմաստասիրութեան պատմութեան վրայ իր հետքը թողողը: Հեգել առհասարակ այդ Փիխտէին էր ծանալթ եւ կարծէք հետաքրքրութիւն իսկ չէ ունեցած հետագայ Փիխտէի նկրտումներուն վրայ: Եթէ այդ՝ Ենայի Փիխտէն բաւարար էր Հեգելի համար, կը նշա-

նակէ, որ ահռելի բան կայ սորվելիք այդ Փիխտէէն, նոյնիսկ եթէ այդ մէկը ամբողջական պատկերը չտայ անոր իմաստասիրութեան հոլովոյթին: Եւ ոչ միայն Հեգզէ: Այսպէս իսկ յաճախ առցանց կը հանդիպինք զարգացած հայուհիներու, որոնցմէ ոմանք՝ նոյնիսկ համալսարանական դասախաւսներ, որոնք այս կամ այն իմաստասէրի ներքնաշապիկ հագած մեծ մտածողին փառքը կը հետեն՝ առանց գաղափար իսկ ունենալու, որ այդ մեծ ու փառաւորեալ մտածողները իրենց արմատական գաղափարները առած են մէկէ մը, անուն որոյ է Եոհան Գոտլիեք Փիխտէ: Ո՞վ: Լսած իսկ չեն անունը: Հետերնին սեղան նստիս, իմաստութեամբ բերանդ փակէ, եթէ կրնաս եւ եթէ չես ուզեր կեանքի թշնամիներ շահիլ: Ընտրութիւնդ կամ էշի տեղ դրուիլն է եւ կամ անողոքելի թշնամի շահիլը: Նուազագոյն ու փափկանկատ միջամտութիւնն իսկ՝ հաճելի զրոյց մը սկսելու նպատակաւ, կը համարեն որովայնային հրապարակային բռնաբարութիւն: Ոչնչացում: Որոնցմէ երբեմն աւելի ուշ ասոր-անոր միջոցաւ կը լսես, թէ ինչ մակարդակի անփափկանկատ մարդ ես դուն: Հայու եւ մանաւանդ արեւելահայու, ռուսահայդ ներառեալ, այս կարգի գոյութիւն մը ըլլալը հասկցած էինք դեռ 35 տարի առաջ: Բայց ո՞վ է 35 տարիէ ի վեր մեզ լսողը կամ կարդացողը, որպէսզի այս ինքզինք ազգ կարծող նախիրը ազգ դառնայ: Նախեւ առաջ մարդ դառնայ:

Իմաստասէրի մը վերջին գործը միշտ կարեւորագոյնը չէ: Երբեմն յարաբերաբար աւելի երիտասարդ տարիքին գրուած գործերը աւելի մեծ նշանակութիւն կրնան ունենալ՝ հակառակ անոր որ երիտասարդական թերութիւնները բազմաթիւ կրնան ըլլալ: Այդ թերութիւնները կրնաք չտեսնել, երբ երիտասարդ էք: Սովորաբար հեղինակի մը տարիքը անոր գիրքէն կ'երեւի: Երբեմն ալ իմաստասէր մը կամ գրող մը այնուհետեւ կարեւոր ըսելիք մը երկար ատեն չ'ունենար եւ ապա անոր յառաջիկայ գործերը արժեզուրկ վերարտադրումները կրնան ըլլալ անոր նախորդ գործերուն՝ ոլորապտոյտի մը մէջ ինքզինքնին մարսող:

Փիխտէի այս յետենայական տարիները մեզի մասամբ կըրնան յիշեցնեն Ինտրայի ողիսականը: Ոշական տեղ մը կը նշէ, որ գացած էր Ինտրան տեսնելու՝ ներկայ ըլլալով անոր կրաւնական ժողովի մէկ ելոյթին: Եղբայրակցութեան պէս բան մը՝ «բիւեղերներ» եւ «հեմշիրէներ»: Քանի մը ատար ցնդած մեծ կնիկներու քրիստոնէական քոյրակցութիւն մը: Մեռելներու հաւաքածոյ: Ոշական ափսոսանքով կը յայտնէ, որ Ինտրա արդէն նոյն մարդը չէր: Գոյութիւն չունէր «Ներաշխարհ»-ին հեղինակը: Մեռած էր այդ մարդը եւ տեղը մեռել մը նստած: Արդեւք կրնանք ասկէ հետեւցնել, թէ «Ներաշխարհ»-ը անարժէք է՝ հետագային կորսուած Ինտրայի մը կրաւնական զառանցանքներով դատելով անոր գործը: Այդ բոլորին նախանշանները կան «Ներաշխարհ»-ին մէջ ի հարկէ:

Ինտրայի այս գերեզմանը, սակայն, աւելի ծանր էր Փիխ-

տէի տասնամեայ գերեզմանէն: Աշխարհի բազում հնագոյն առասպելաբանութիւններուն մէջ, մանաւանդ Մերձաւոր Արեւելքի տարածաշրջանի, առկայ է «կեանք-մահ-յարութիւն» առասպելաձեւ մը, որ մտած է նաեւ քրիստոնէական դիցաբանութեան մէջ: Սակայն ամէն մեռել յարութիւն չ'առնէր, մանաւանդ եթէ քրիստոնէայ մեռել է: Կրնա՞ր ինտրա յարութիւն առնել: Ո՞վ գիտէ: Թերեւս ոչ՝ մնալով ինքն իր միջոցներուն: Թերեւս առնէր, եթէ հանդիպած ըլլար Արմէն Ա.-ին: Այդպիսին էր իրավիճակը նաեւ Փիխտէի: Փիխտէ Ենայի համալսարանի իր կեանքի տարիներէն ետք մտաւ իր տասնամեայ գերեզմանը՝ քրիստոնէական մուրճի հարուածներուն տակ: Վստահ չենք անոր յարութեան մասին: Ըսելիք չունինք գոնէ առայժմ: Սակայն անոր գերեզմանին հողը ավելի թեթեւ էր ինտրայի գերեզմանէն: Անհնար պիտի չըլլար յարութիւնը:

Կայ, սակայն, իրողական տարբերութիւն անոնց մահերուն միջեւ: Ինտրա գերեզման չունեցաւ՝ ճակատագիրը շատ մը հայ հանճարներու: Փիխտէ թաղուած է Բեռլին, Կողքը՝ Կիւնը, անոնց Կողքը՝ Հեգել եւ իր Կիւնը: Տարբերութիւն մը պետութիւն ունեցող եւ չունեցող ժողովուրդներու: Վերջիններս՝ ստրուկները պետականութիւն ունեցող ժողովուրդներու, իրենք է, որ կ'անէացնեն իրենց հանճարներուն թէ՛ կեանքը եւ թէ՛ յիշատակը: Աւտար հանճարներու որդեգրումն ու պանծացումը ունի սոսկ մէկ հրէշային նպատակ՝ թաքնուած անոնց հոգիներու խորագոյն շերտերուն մէջ եւ զարդարեալ ինքնարդարացման հազարումի եզերակապերով: Այդ խոր ու քողարկուած նպատակը սեպհական հանճարներուն ոչնչացումն է: Անոնց նոյնիսկ հրապարակային ազգային «թատրոնը», ուր յարատեւ ցուցադրութեան կը հանուին անոնց մեռելները, կը ծառայէ մէկ բանի՝ իրենց համար անվնաս մեռելներու միջոցաւ առկայ գիտակցութեան դաշտը սեպհականացնելուն եւ, այդպիսեալ, իրենց բուն հանճարները ազգային յիշողութենէն սրբելուն:

ՆՈՐՊՂԱՏՈՆԱԿԱՆ ԿԱՐԵԼԻ ԱԶԴԵՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Նախորդ բաժինին մէջ ակնարկ կատարեցինք բանականութեան՝ Ես-էն յառաջացման կամ Ես-ի՝ բանականութենէն յառաջացման մասին: Երկրորդ պարագային բանականութիւնը կարելի է գրել մեծատառով: Փիխտէի բազում մեկնութիւնները, մանաւանդ անոր առաջին տարիներու, ցոյց կու տան, որ բանականութիւնը ծնունդն է Ես-ի ինքնայայտադրման, այն է՝ արարողը ման: Երբ կ'ըսենք՝ «արարողութիւն», պէտք է անկեղծ ըլլանք մեր ըսածին հետ: Արարողութիւն բառացիաւրէն կը նշանակէ՝ ատկէ առաջ ո՛չ գոյ: Երբ կը վերադառնաս ու կ'ըսես, թէ, յամենայն դէպս, այդ արարողութիւնը կը հետեւի արեւնքի մը, որուն բուն անունը «արեւնք» չէ (ասանկ բան մըն ալ իրաւք որ կ'ըսէ այս անպիտանը նոյնիսկ Ենայի մէջ), ապա կամ ըսածդ կ'անհետանայ թացնես, կամ տասնապատիկ կը բարդացնես: Փիխտէ այս եր-

կրորդն է, որ կ'ընէ: Եւ խնդիրին ծուծը այս ծնեալ բանականութեան եւ ծնող Բանականութեան հաշտեցման մէջ է, որ շատ ալ դիւրին գործ չէ, եւ այս առումով անտեղի ալ չեն անոր դէմ ուղղուած կարգ մը քննադատութիւնները:

Անոր 1804-ի իմացութեանց հանրային տեսաբանութիւնը, եզրաշար մը, որ ճիշդ պիտի բնութագրէր այս գործը՝ տարբերելով զայդ իմացութեանց համատեսաբանութենէն, էական բանով մը կը տարբերի նախկին գործէն: Փիխտէ՝ իր տասնամեայ գերեզմանը մտած, կը խաւսի կեանքի մասին: Թերեւս հոգեբանաւորէն տարաւորինակ չէ: Սակայն այդ մասին թեթեւակի նշումներ կան դեռ Ենայի անոր տարիներէն, հունտերը առկայ էին: Հոս կը բաղադրէ գործունէականութեան եւ կեանքի ըմբռնումները: Սակայն էաբանական մեծ եւ թերեւս ալ անկամրջելի տարբերութիւն մը կայ իր Ենայի հնգամեայ արգասիքին հետ համեմատած: Իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ բացարձակ Ես-ը եւ գիտակցութիւնը նոյն բանն են. տարբերութիւնը ձեւաբանական, տարրադրական է: Իսկ իմացութեանց հանրային տեսաբանութեան մէջ՝ գիտակցութիւնը ստորակայ է Բացարձակին: Իսկ այս Բացարձակը չենք կրնար գիտնալ: Վեր է գիտակցութենէն: Ինքնայայտադրուող, ինքն-իւրեամբ-գոյ, ինքնաբաւ, անհասանելի, անհպելի, անհասկնալի: Հասկնալու համար Է-ն՝ առաջին գործը, որ պէտք է ընենք, գիտակցութիւնը զեղչելն է: Իսկ գիտակցութիւնը զեղչել պիտի նշանակէ զեղչել նաեւ բանականութիւնը, քանզի բանականութիւնը Ես-ի ինքնայայտադրումէն է, որ կը յղացուի: Իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ Փիխտէ տարբեր առիթներով կը շեշտէ, թէ Ես-ը եւ գիտակցութիւնը նոյն բանն են: Ես, գիտակցութիւն, բանականութիւն անտարանջատելի յղացքներ են: Առանց գործածելու «էութիւն» բառը՝ էաբանական յղացքի մը մասին կը խաւսի: Այդ յղացքին անունը կրնաս դնել Է, կրնաս դնել Ես: Էաբանութիւն ըլլալէ չի դադրիր: Սակայն բան մը կը փոխուի, քանզի շեշտադրումը կարելորագոյն չափերով կը փոխուի: Իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ Ես-ը էաբանական բացարձակ յղացք է: Ես-ը եւ Է-ն, կարելոր առումով մը, նոյն բանն են: Փորձառական Ես-ը Բացարձակ Ես-ին հասնելու յաւերժական ճանապարհին մէջ է: Կայ Բացարձակ Ես: Կայ Բացարձակը: Երբ կ'ըսես Բացարձակ, հոն կը կանգնիս: Բացարձակը Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ նիւթապաշտական կամ կրանաբանական «բան մը» չէ: Է այլ բանականաւորէն բացարձակ, որ է՝ անպայմանաւորելի: Չես կրնար ըսել՝ երկու կամ երեք տեսակ Բացարձակ կայ՝ մէկը կարմիր, մեւր կանաչ, մէկը հասակաւոր, մեւր թզուկ: Ասիկա՛ ալ անպայմանաւորելի է, անիկա՛ ալ, ատիկա՛ ալ: Եթէ ըսիր, ուրեմն Բացարձակդ Բացարձակ չէր, այլ էր անհիմն բան մը, գործիք մը, որուն միջոցաւ մտածումը կ'արգիլէիր՝ մտային ահաբեկչութեան ենթարկելով զքեզ կամ դիմացինդ: Եթէ ըսիր, իմացութեանց տեսաբանութիւնդ աղբանոց թափէ եւ հաշիւդ զերոյն վերսկսիր՝ համարելով, որ մար-

զանք մըն էր ըրածդ եւ թէ ինչ ալ ըլլայ, այսպէս կամ այնպէս ընթացքին բաներ մը սորվեցար:

Սակայն սա չէ՛ իմաստասիրութեան բուն նպատակը: Իմաստասիրութեան բուն նպատակը նախնական քննութիւն մը կատարելով սխալներէն սորվիլը չէ: Ատիկա պիտի ըլլար աշակերտական նախաձեռնութիւն մը: Ատիկա ալ եղած է առ այդը իմաստասիրութեան բովանդակ պատմութիւնը, Կանտի իմաստասիրութիւնը ներառեալ: Այս առումով Փիխտէ նուազ քննադատական է Կանտի իմաստասիրութեան հանդէպ, քան ուրիշներու, քանզի Կանտ ինքն կը խոստովանի, որ իր ըրածը նախերգանքի պէս բան մըն է բուն իմաստասիրութեան, ատոր ճանապարհին՝ միակ ճանապարհին հարթումը: Թէեւ՝ առանց Ձաւնի այն ապագայ իմաստասէրին, որ պէտք է գար ու իր լրումին հասցնէր իր բացած ճանապարհը: Կանտ ինքն էր թէ՛ ճանապարհը բացողը եւ թէ՛ զայդ իր կարելի լրումին հասցնողը: Հոս է Փիխտէի սըրտնեղութեան արմատական պատճառը: Կանտի մեծամտութիւնը: Բան մը, որ բնորոշ է իմաստասէրներու որոշ փաղանգի մը՝ արժանի ըլլան կամ ոչ: Ամէն մէկը՝ ես եմ վերջակէտը դնողը: Տեսնենք 20.000 տարի անց իմաստասիրութեան խելացի ընթերցողները ինչ պիտի ըսեն այդ «վերջակէտներուն» մասին: Այդ «վերջակէտները» յաճախ նոյնիսկ տասնամեակ մը չեն դիմանար իրենց վերջակէտացման ենթադրեալ ու յանդուգն դերին մէջ: Փիխտէի ցաւը՝ չգնահատուիլը մանաւանդ իր ուսուցիչին կողմէ, որուն կարծիքը բոլորէն աւելի կը հետաքրքրէր զինք: Եւ ահա Փիխտէ առաջին իմաստասէրն է իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ այդ ճանապարհը իր լրումին հասցնող կամ հասցնելու փորձող՝ յենելով Կանտի իմաստասիրութեան ի վերայ կամ հետեւելով անոր բացած անդրանցականութեան ճանապարհին, որ ինքնին ցնցող նորութիւն էր իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ՝ ունենալով հանդերձ գերմանացի կարգ մը նախորդներ, որոնք պիտի դիւրացնէին Կանտի ուղին: Եթէ վերողիտարկեալ աշակերտական զբաղումն ըլլար իմաստասիրութեան բուն նպատակը, կը կարենայինք թերեւս ըսել, թէ ճշմարտութիւնը անհասանելի է եւ թէ ճշմարտութեան անուան տակ մարդ արարածին նպատակը ինքզինք զբաղեցնելն է, որպէսզի մոռնայ այն համատարած մահը, որ անոր կը սպասէ տիեզերական իր վայրկեանի աւարտին: Հոսկէ առանց տարակուսանքի կրնաս հանել հիմնաւոր ու համով ոչնչապաշտութիւն մը՝ հիմնադրապէս ընելով որջ իմաստասիրական արգասիքդ: Եղան մտածողներ, որոնք ալ այդ մէկը պիտի ընէին՝ զարհուրանքի մատնելով մարդուն բանականութիւնը: Եթէ Հեգել դար մը կամ աւելի ապրած ըլլար, այդ բոլորը պիտի ներառէր իր «Երեւութաբանութիւն Ոգույ» գործին մէջ՝ մտածումի այդ երեւոյթները համարելով միտքի յարոխոհութեան բնական ընթացքը:

Փիխտէ բազմիցս կը կրկնէ, որ սա չէ՛ իմաստասիրութեան նպատակը, այլ ճշմարտութիւնը գտնելը: Ճշմարտութեան փնտրոշ

տուրը չի՝ դադրիր անոր նպատակը ըլլալէ, ինչպէս որ պէտք է ըլլայ պարագան իւրաքանչիւր իմաստասէրի: Սակայն անոր ըրածը դիւրաւ կարելի է մեկնաբանել իբրեւ բացարձակի յարաբերականացում: Փիլիսոփայութիւնը եւ կը զրկէ բացարձակը ըլլալու հեղինակութենէն: Եթէ գիտակցութիւնը բացարձակին մէկ նշոյլն է եւ եթէ եւրոպական գիտակցութիւնն է, ապա եւրոպական բացարձակին մէկ նշոյլն է ընդամենը: Եւ հոս խառնուրդ բացարձակ եւ ինչ՝ ԵՄ-ին մասին է: Այսինքն՝ կայ հասակաւոր բացարձակ մը, որուն ենթական է, ընդամենը մէկ շողն է թզուկը՝ բացարձակ եւրոպական Վահանի ու Կարճ Վահանի գեղացիական պատմութեան պէս մը:

Այս հասակաւոր բացարձակը Փիլիսոփայութիւնը կը կոչէ Մէկը:

Արդէն հոտը առիք պիլիսոփայականութենէն սերող, պղատոնականութենէն անցնող եւ նորպղատոնականութեան մէջ դրսեւորուող բնագիտական յղացքի մը: Այդպէս ալ է: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը անդրանցական իմաստասիրութիւն է, որոյ հիմքն է եւրոպական գիտակցութիւնը: «Ես» կը նշանակէ ինքնագիտակցութիւն, որ է՝ գիտակցութեան գիտակցութիւնը եւ ոչ մէկ բան աւելի: Բնագիտական առումով՝ եւրոպատարկութիւն է: Ապա եւրոպական հարաւոր մեկնակէտն է որեւէ իմաստասիրութեան: Մինչդեռ իմացութեանց հանրային տեսաբանութիւնը բնագիտական գոնաւորում ունի կամ առնուազն բնագիտականութեան պաշտօնական ունի: Եւ յղացքը Փիլիսոփայութիւնը դարակազմիկ յայտնագործութիւնն է: Յայտագործութիւն մը, որ աւելին չի նկատ, այլ արդիւնքն էր առնուազն ամբողջ տարւած մը ընթացքին իմացական խոր պրպտումներու՝ դեռ չհաշուած նախորդող տարիներու պրպտումները, երբ մինչ այդ անոր դաւանած Կանտի եւ Ռեյնհոլդի իմաստասիրութիւնները ծանր եւ անվերականգնելի թուող յարձակումներու կ'ենթարկուէին, նոյնիսկ Փիլիսոփայութեան երբեմնի դասընկերներուն կողմէ: Փիլիսոփայութեան երբեմն էր Կանտի իմաստասիրութեան նկատմամբ, սակայն դրած յոյսը կորսուած չէր անոր այսպէս անուանուող «անդրադատական իմաստասիրութեան» վրայ: Փիլիսոփայութիւնը, որ կրնար փրկել այդ իմաստասիրութիւնը: Սակայն արդէն շատ լաւ կը հասկնար ատոր թերի եւ թոյլ կողմերը: Կ'ըսէր՝ չես կրնար բաց երկինքի տակ իմաստասիրութիւն ստեղծել եւ թէ իմաստասիրութիւնը դեռ որքան հեռու է գիտակարգ ըլլալէ: Գիտականութեան այս ըմբռնումն էր ու ատոր յաջորդող ինքնամտաբեր երկունքը, որ ծնունդ պիտի տար անոր իմաստասիրութեան հիմնարար յղացքին, որ եւ իմաստասիրութիւնը պիտի խառըսէր անսասան թուող այդ յղացքին ի վերայ:

Կ'ըսէր՝ բացարձակապէս ոչ մէկ այլ ելք կայ այդ անլուծելի թնջուկէն: Հիմնարէն իրաւացի տեսակէտ էր՝ բովանդակ իմաստասիրութեան պատմութիւնը հարցականի տակ առնող, եւ հոսկէ է, որ ծնունդ պիտի առնէր եւ հինգ տարիներու ընթացքին մշակուէր անոր իմացութեանց համատեսաբանութիւնը՝ իբրեւ գիտա-

կարգ: Ահա ես-ի այս հիմնարար յղացքն է, որ կարծեք արմատեն կ'երերայ Բեռլինի մէջ: Ազատութեան գերակզբունքը առկայ է դեռ, սակայն նոյնպէս կ'երերայ: Ուեւէ հոտառութիւն ունեցող իմաստասէր առնուազն պիտի տեսնէ բնազանցականութեան մը անուրանալի դրոշմը: Բան մը, որ, եթէ ճիշդ է, գլխիվայր պիտի շրջէ անդրանցականութիւնը:

Կարելի է այլ մեկնաբանութիւն տալ՝ արդարացնելով Փիխտէն՝ բնազանցական այդ բուրգին տակէն անդրացականութիւն քաղելով: Անհնար չէ: Բայց դիւրին ալ չէ: Եթէ ապաւինինք անոր 1812-ի բարոյաբանութեան, թերեւս կարենանք: Յամենայն դէպս, 1804-ին Փիխտէ կ'ըսէ, թէ գիտակցութենէն անդին կայ անհիմանալի ոլորտ մը, վերգիտակցական ոլորտ մը, իսկ նպատակը իմացութեանց համատեսաբանութեան, զոր պէտք է արդէն հասկնանք՝ իմացութեանց հանրային տեսաբանութեան, այդ վերգիտակցական ոլորտին բացայայտումն է: Սա մաքուր բնազանցական հաստատում է, հաստատում մը, որուն արմատապէս կը հակադրուէր իմացութեանց համատեսաբանութիւնը: Հոս բառերով չես կրնար խաղալ: Երբ կ'ըսես՝ «վերգիտակցական», պատասխանէ՛ նայինք՝ այդ ոլորտը գիտակցութիւն ունի, թէ՛ ոչ: Եթէ ունի՝ նոյն տեղն էս՝ գիտակցութեան ոլորտին մէջ: Այնպէս որ երեւակայութիւննիդ մի՛ քրիստոնէականացնէք:

Ուրեմն, կը հասկնանք, որ կայ վերգիտակցական ոլորտ մը, որ լոյս է, եւ այդ լոյսէն ընդամէնը շող մըն է գիտակցութիւնը: Սա մասմաքուր նորադատոնական գաղափար է, որուն հազար ձեւը Փիխտէն դարեր առաջ կը գտնենք «խալամական» որակուած իմաստասիրութեանց մէջ, — կարծես ալ իմաստասիրութիւն մը կարենար կրանական ըլլալ, բան մը, որ վիժումն իսկ է իմաստասիրութեան: Հիմա թերեւս քիչ մը հասկնալի դարձաւ, թէ ինչո՞ւ նախարարներու «ղուրեյբիյէ» եփող կնիկները «փափուճը» ձեռքերնին մէկ շունչով կը հասնէին անոր տնային դասախաւսութիւնները լսելու: Մեռելներու աշխարհին մէջ լոյս փնտռող մուրացկաններ:

Ես-ի երերումէն աւելի կարեւոր է ազատութեան գերյղացքին երերումը: Իմացութեանց հանրային տեսաբանութեան մէջ կը ցնդի իմացութեանց համատեսաբանութեան հիմնախարիսխը՝ ազատութեան այս գերյղացքը: Փիխտէ կը փորձէ խուսա՜նաւել փրկելու համար այս արմատական գերյղացքը, սակայն՝ անաւզուտ: Ազատութիւնը թուեցեալ ազատութիւն է եւ պայմա՜նաւորուած է այդ վերգիտակցական ոլորտով: Ասով՝ կը ցնդի ողջ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը: Չյուսայատեցնելու համար ըսենք՝ կրնայ ցնդիլ:

Պատմական պարունակի մէջ դնելու համար Փիխտէի իմաստասիրութիւնը հոս պէտք է նշենք, որ իմացութեանց համատեաւաբանութեան խարսխարար գերյղացքը՝ ազատութիւնը, ձեւաւորուած էր փռանսական յեղափոխութեան ազդեցութեան ներքոյ եւ տուրք տալով Ռուսոյի զգալի չափով վիպապաշտական գաղափարներուն: Սա յայտնագործութիւն մը չէ: Փիխտէ այդ մասին տարբեր առիթներով հպարտութեամբ կ'ականարկէ: Նոյնիսկ կը մտածէր Փռանսա տեղափոխուի՛լ երազելով, թէ փռանսացիք գրկաբաց պիտի ընդունէին զինք, քանզի ինք անոնց վեհագոյն տեսիլքները իմաստասիրականացնողն էր: Ան այս ցանկութիւնը ատեն մը ունեցաւ, երբ Ննայի մէջ ուսանողական քրէախումբերու կողմէ յարձակման ենթարկուեցաւ: Փիխտէ ձեռնարկած էր հարուստ ընտանիքներու զաւակներու կողմէ կազմուած այս քրէախումբերը, — որոնք իբրեւ թէ համալսարանական եղբայրակցութիւններ էին, — կազմալուծելուն գործը՝ զայդ համարելով իր բարոյաբանական առաքելութիւնը, ապա քանի մը ամիս փախած համալսարանէն փրկելու համար իր կեանքը: Այդ քրէախումբերը սկսած էին մտնել իր դասարանները եւ դասը խանգարել: Ապա անոր տունը քարերով յարձակման թիրախ դարձած էր՝ քար մըն ալ ինկած անոր պատկառելի եւ հիւանդ աներհաւ անկողինին վրայ, վերջինս հազիւ փրկուած էր ստոյգ մահէ, ապա մահացած Փիխտէի բացակայութեան, երբ ան նշեալ պատճառաւ հեռացած էր քաղաքէն: Եւ ահա այսպիսի բարոյական վեհագոյն տեսլականի տէր երիտասարդ իմաստասէրի մը մասին, որ իր կեանքը ապրեցաւ իր իսկ դաւանած բարոյական բարձրագոյն սկզբունքներով, ներկայի համալսարանական «փափուճաւոր» մեծամիտ դասախաւաններու մեծ մասին վճիռն է, թէ «Փիխտէ սխալ հաշիւներ ըրաւ՝ ինքզինք գերազնահատելով»:

Փռանսական յեղափոխութեան տարուղղումը դէպի անիշխանութիւն եւ ապա ի նապոլէոնական միապետութիւն, իր ազդեցութիւնը թողած էր, ինչպէս որ այլ մտածողներու, նոյնպէս ալ Փիխտէի վրայ եւ ահա կը տեսնենք գաղափարներու զուգահեռ փոփոխութիւն մը անոր իմաստասիրութեան մէջ: Ասոր համար կարելոր է գիտնալը, թէ այս փոփոխութիւնները արդեւք միջին տարիքի երբեմն յատուկ զարտուղի թռիչքներ էին, թէ էին հիմնարար փոփոխութիւններ անոր իմաստասիրութեան մէջ: Այս խնդիրին վրայ լոյս կրնան սփռեն 1810-էն սկսեալ Բեռլինի համալսարանը անոր տուած արդէն դասախաւսական ելոյթները՝ ուղղակի իմացութեանց համատեաւաբանութեան վերաբերող: Նըշոյլներ կան անոր 1812-ի բարոյաբանութեան մասին դասախաւսութեանց մէջ, սակայն անբաւարար՝ լիարժէք եզրակացութեան մը յանգելու համար:

Երկրորդ եւ ներքին պատճառը թերեւս Փիխտէի քրիստոնէութիւնն է: Փիխտէ ծանր տագնապէ անցաւ իր քրիստոնէայ ընկերներու իմացական եւ հանրային հալածանքներուն ենթարկուելով: Այս մասին արդէն խաւսեցանք Մարդկութեան Վախ

ճանը գլուխին մէջ եւ նախքան այդ: Ան կը փորձէր ինքնահաստատուիլ իր ընկերներու աչքերուն առջեւ: Մարդ կայ, որ կ'ըսէ՝ ջուր թափեմ բոլորիդ ալ վրայ եւ կը թողէ ու իր ճանապարհով կը քալէ: Այդպիսին էր Նիցչէ: Վերջինիս «Ջրադաշտը» անոր այս բացարձակ անկախութեան հնգեական արտայայտութիւնն է: Սակայն ոչ Փիխտէ: Փիխտէ հոգեբանաւրէն բոլորովին այլ բնոյթի մարդ էր: Չափազանց փխրուն եւ գերզգայուն: Եւ մի՛ մոռնաք, որ Փիխտէ քրիստոնեայ էր, որ քանեաւ ալ, որ անոր իմաստասիրութիւնը գլխիվայր կը շրջէր քրիստոնէութեան անհպելի վարդապետական ընկալումները, մինչդեռ Նիցչէ՝ արմատականաւրէն հակաքրիստոնեայ: Սակայն, ի պատիւ իրեն, Փիխտէի իմաստասիրութիւնը թաթխուած չէ քրիստոնէական առասպելաբանութեան մէջ, բան մը, որ է պարագան իր աշակերտներէն ոմանց եւ նոյնիսկ Հեգելի՝ յատկապէս վերջինիս սկզբնական շրջանին: Հեգել քրիստոնէութեան ուղղուած իր քննադատութիւններով հանդերձ՝ կը տապալտկի քրիստոնէական խորհրդանշաբանութեանց մէջ: Փիխտէի նշեալ գերզգայնութիւնը կ'երեւի անոր ուսանողուհիներէն մէկուն գրաւոր վկայութեամբ առ այն, որ Փիխտէ աւր մը չափազանց յուզուած իրեն կը դիմէ՝ ըսելով՝ «կը տեսնէ՞ք, տիկին, այս երկտողը ինծի յղուած՝ թէ ուսանողներս ոչ մէկ բան հասկցած են երեկուան դասախաւսութենէս եւ կը խնդրեն, որ դասախաւսութիւնս կրկնեմ»:

Պէտք չէ, սակայն, ենթադրել, թէ սոսկ ենթակայական պատճառներու կարելի է վերագրել Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ տեղի ունեցած այս փոփոխութիւնը: Փիխտէ յամառաւրէն կը մերժէ ընդունիլ, թէ որեւէ էական բան փոխուած է իր իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ: Կրնանք դիմակայել զինք անշուշտ երեսին ըսելով՝ «հոս եկուր նայիմ, ծո, լակոտ, դուն որուն վրայ կը խնդաս կոր»։ Սակայն եթէ զինք յարգելով՝ լուրջի առնենք ըսածը, ապա պէտք է կարենանք ցոյց տալ, թէ իրաւք արմատական փոփոխութիւն տեղի ունեցած չէ անոր իմաստասիրութեան մէջ: Սա կարելի է միմիայն մէկ պարագայի՝ եթէ Փիխտէի հասակաւոր Բացարձակն ու թզուկ Բացարձակը նոյնն են:

Նոյնիսկ այս պարագային շարք մը հարցեր պիտի չդադրին ձեզ յուզելէ: Արինակ՝ այդ հասակաւոր բացարձակին բնոյթը: Ինչ է այս Բացարձակը: ՄՍ-ն է: Ի յառաջագունէ առկայ տիեզերական արեւնքներ են: Ինչպիսին է վերջիններուս կապը կամ յարաբերութիւնը ԵՄ-ին հետ: ԵՄ-ը ինչպէս է, որ ինքզինք կը յայտադրէ: Այդպիսի յայտադրումը ինչ բնոյթի առնչութիւն ունի Ես-ի յայտադրման հետ: Այս կարգի հարցերու պատասխանները կրնաք փնտռել Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ: Կրնաք նաեւ գտնել պատասխաններ, պատասխաններ սակայն, որոնք անոր իմաստասիրութեան մէջ այլուր հարցական կրնան թուիլ: Հեշտութեամբ մի՛ տրուիք քաղուածքներու, ինչպէս որ շատ յաճախ կ'ընեն Փիխտէի ելոյթասացներն ու թուղթագիրները, քանզի շարք մը քաղուածքներու հակասող թէ տուեալներու հետ խորա-

պէս հակասական թուող տողերու նոյնպէս կրնաք հանդիպիլ անոր իմաստասիրութեան մէջ: Երբ լաւագոյն Փիխտէագէտներն իսկ, որոնք տասնամեակներ շարունակ ուսումնասիրած են անոր իմաստասիրութիւնը յաճախ տարակուսանքի մէջ են առ այն, թէ ինչպէս պէտք է մեկնաբանել անոր իմաստասիրութեան շարք մը գաղափարները, զգուշութիւն մը թելադրելի եւ հրաւիրելի է:

Վերոնշեալ հարցերուն աւելի լաւ պատասխաններ ունենալու համար անհրաժեշտ պիտի ըլլայ սերտել նաեւ Հեգելի իմաստասիրութիւնը: Սա չի նշանակեր, թէ Փիխտէ չունի նշեալ հարցերուն պատասխանները, այլ այն, որ այդ պատասխանները պեղելը կրնայ տասնամեակի մը թէ աւելիին գործը ըլլալ: Մեր յաջորդ հատուածին իսկ մէջ պիտի կարենաք գտնել կարելի պատասխաններու հետքերը: Սա ձեր ապագայ Փիխտէագէտին գործն է: Մեր լաւագոյնը եւ բարի ճանապարհ մաղթենք անոր: Հեգել ինքն շատ բան կը պարտի Փիխտէին: Ամէն պարագայի, ըստ երեսոյթին եւ ըստ մեր ներկայի ունեցած իմացութեան եւ պատկերացումներուն, վերոնշեալ հարցերուն կենսականները կարծէք աւելի լաւ պատասխաններ ունին Հեգելի իմաստասիրութեան մէջ: Կարգ մը էական հարցեր նոյնպէս սկզբունքային այլաբնոյթ, բայց եւ այնպէս չափազանց հետաքրքրական պատասխաններ կը ստանան Շելլինգի իմաստասիրութեան մէջ:

Ի դէպ, այս գործը՝ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը, իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ ամէնէն բարդ երեք թէ չորս գործերէն մէկն է, եթէ ոչ ամէնէն բարդը: Եւ եթէ առնենք ատոր վերախմբագրեալ թէ վերամատուցեալ արինակաները, նոյնիսկ ընդամենը երեքը՝ մ.1795, մ.1798, 1804, եւ կողք-կողքի դնենք, ապա հաստատապէս գործ պիտի ունենանք իմաստասիրութեան բովանդակ պատմութեան ընթացքին հեղինակուած ամէնէն դժուարամատչելի գործին հետ: Եթէ սկիզբէն այս մէկը ըսած ըլլայինք ձեզի, ապա գրեթէ ոչ մէկը այս հատորը պիտի կարդայիք եւ այդ պատճառաւ ամբողջ տիեզերք մը պիտի կորսնցնէիք: Մենք է, որ ձեզի կը փորձենք հնարաւոր դիւրութեամբ մատուցել: Եթէ որոշ դժուարութիւն կ'ունենաք հետեւելու ըսուածին, մի՛ յուսահատիք. մենակ չէք: Պատահաբար չէ, որ այս տեսական մասը ամենավերջը տեղադրեցինք: Սա ձեր զերոյերորդ ընթերցումն է դեռ եւ արդէն իսկ շատ բան սորվեցաք, նոյնիսկ եթէ հազիւ գիրքին կէսը հասկցաք, նոյնիսկ եթէ այդ մէկն ալ կէս կատար: Ձեր կեանքի ամէնէն կարեւոր գիրքերէն մէկն է, որ կը կարդաք, եւ որով ալ նոյն մարդը պիտի չմընաք այսուհետեւ: Եւ յոյսով ենք, որ ասով ալ կը ներշնչէք ձեր զաւակները, որպէսզի նոր սերունդ ունենանք, ա՛զգ ծնող սերունդ, եւ ոչ թէ քրիստոնեայ անբան, տգէտ ու ապուշ կրանաւորներու թեզանիքներուն լզուրրտութեամբ ինքզինք ազգ կարծող էշերու եւ իշուհներու երամակ:

Փիխտէ դասաւանդող դասախաւաններուն մեծ մասը նոյնիսկ ձեր այսքան գիտցածը չի գիտեր: Բացառութիւններ միշտ կան,

որոնք աւելին գիտեն: Եւ հազուագիւտ բացառութիւններ, որոնք իրենց կեանքը տրամադրած են այդ գործին եւ բնականաբար շատ աւելին գիտեն: Ձեր ապագայ Փիլիսոփայութեանը այդ հազուագիւտ բացառութիւններէն մէկը պիտի ըլլայ: Երբ գիրքը վերընթերցէք, նոր հայեացքով պիտի ընկալէք ու արժեւորէք իւրաքանչիւր տողը: Եթէ հասաք հոս, նախ շունչ մը առէք եւ զձեզ շնորհաւորեցէք: Կեցցէք. բանիմաց եւ արժանի ընթերցող էք: Եւ այնուհետեւ քանի՜ անգամ որ կարդաք, ձեր շահն է: Այս գիրքը կարդալէն ետք բոլորովին նոր ակնոցով պիտի տեսնէք ու արժեւորէք ողջ արդի իմաստասիրութիւնը:

Իսկ առանց այս գիրքը ձեր իմացական էութեան իւրաքանչիւր բջիջին անբաժան մասը դարձնելու՝ պիտի չհասկնաք հազարամէկ բան արդի իմաստասիրութեանց մէջ՝ ըլլան ատոնք էաբանական, բարոյաբանական թէ քաղաքաբանական: Այլ պիտի կորսուիք անելանելի բաւիղներու մէջ: Իսկ աւելի գէշը՝ կու պիտի երթաք իմաստակութիւններու փոթորկող ովկիանոսի ալիքներուն: Դժուար է այսպիսի գիրքեր գտնելը թերեւս որեւէ լեզուով: Քանի մը լեզուի մասին կրնանք վստահաբար այս հաստատումը ընել, անգլիերէնը ներառեալ: Բախտաւոր համարեցէք զձեզ, որ այսպիսի գիրք մը ունիք, որ ճակատագիրը բարի եղաւ այսպիսի գիրք մը ձեր ձեռքը դնելու: Մի՛ եղէք այն աւանակ կրանաւորներուն եւ մսակոյտի (պիտի ուզէինք ըսել՝ մշակոյթի) ստրուկ ներկայացուցիչներուն պատկերը, որոնք Արմէն Ա.-ի գիրքերը իրենց «համահայկական», «համազգային» թէ նման պիտակներով մկրտած գիրքի ախոռներէն լկտիաբար դուրս կը հանեն: Ըսել կ'ուզեն՝ «հայկական» չէ, «ազգային» չէ, «հայերէն» չէ: «Հայերէն» են սոսկ իրենց քածերուն եւ լակոտներուն կողմէ շարադրուած ու իրենց համար «անվնաս» յաւիտենական ստրուկի իշաբանութիւնները:

Յոյսով ենք, որ այս մէկը հայ դպրոցներու տնարէնները կը հասկնան: Սա ալ գրեթէ մէկ անյոյս բան է: Սովորաբար գիրքերը կ'առնեն եւ, լաւագոյն պարագային, հազար տարի մէկ կողմ կը դնեն՝ հայ ուսանողը ոգի ի բռին «պաշտպանելով» հայ իմացականութենէն, նոյնիսկ եթէ գիրքը նուիրուած ըլլայ իրենց դպրոցին մէջ տասնամեակներով դասաւանդած ուսուցիչի մը յիշատակին, քանզի հայ վարժարաններու տնարէններ չեն, այլ հայութեան «ղմակէն» իրենց բաժինը վերցնելու ելած սեպհական հատուածահայր ստեղծող հատուածապաշտներու վարժարաններու տնարէններ են: Հոս «հատուած» ըսելով՝ փոքրամասնութիւնները նկատի չունինք, այլ բոլորը: Կը նախընտրեն հայ ուսուցիչին յիշատակը սրբել, քան այդ ուսուցիչէն սերող հայ հանճարին միտքը անոր ստեղծած իսկ սերունդներուն փոխանցել: Հայը միտքի գերեզմանափոր է: Հայ միտքի մանաւանդ: Վստահ եղէք, որ այս տողերը չեն կարդար: Անոնց շունչը, լաւագոյն պարագային, առհասարակ նախաբանի մէկ էջէն անդին չ'անցնիր, իսկ գիտակցութեան մակարդակը երկուքուկէս տողի

մը համար իսկ քիչ է: Գաղտնի բաները մեր գիրքերու ծալքերուն մէջ պահուած են: Ուշադրութեամբ կարդացէք զանոնք: Եթէ գիրքը ձեր ձեռքը անցած է, բախտաւոր էք: Նուիրեցէք նաեւ ուրիշներուն: Անոնք պիտի չհեշտացնեն այս գիրքին եւ մեր այլ գիրքերուն ծանապարհը, ատիկա դուք է, որ պիտի ընէք, եթէ հասած էք այս էջը: Սերունդներու ապագան, հայոց ապագան առհասարակ, այս հատորը ընթերցելէն ետք ձեր առնելիք քայլերէն է կախեալ: Երբ ճահան Պէրպէրեանի՝ իրաշակերտներուն կողմէ գիրքի վերածուած իմաստաստասիրական դասախաւսութիւնները կու տար, պիտի չկարենար պատկերացնել, որ իր ցանած այդ հունտերը ար մը պիտի իյնան 14 տարեկան պատանիի մը հոգիին մէջ ու աճին՝ ի ձեզ տրամադրելով այսպիսի գիրքեր: Ան յոյսը կրնար ունենալ սոսկ: Նոյնպէս ալ մենք չենք գիտեր, թէ որո՞ հոգիին, թէ որո՞նց հոգիներուն մէջ պիտի իյնան մեր գիրքերուն հունտերը, այլ պարզապէս կրնանք յոյսը ունենալ ատոր: Յոյսով ենք, որ դուք այդ մէկն էք, այդ սակաւթիւ հոգիներէն մէկը, եւ կամ գոնէ կը ճանչնաք մէկը, որ կրնայ ար մը հայ իմաստասիրութեան ջահը վառել, արեւմտահայերէնով, տիեզերական ամէնակոյլ այս խաւարին մէջ եւ այդ ջահով ազգն ու մարդկութիւնը հազարամեակներով առաջնորդել, ու անոր կը նուիրէք այս հատորին կամ մեր այլ իմաստասիրական գիրքերուն արինակները:

ՅԱՅՏԱԴՐՈՒՄ, ԲԱՅԱՍԱԴՐՈՒՄ ԵՒ ՆԻՒԹ

Իմացութեանց համատեսաբանութեան առաջնահերթ գործերէն մէկն էր բացատրելը, թէ ինչպէս տեղի կ'ունենայ յայտադրման գործողութիւնը, ապա նաեւ՝ մտային պատկերացումները ինչպէս է, որ կը գոյաւորուին: Որեւէ յայտադրում չի կրնար տեղի ունենալ՝ առանց յայտադրումը ետ մղող ոյժի մը հետ աղերսուելու, աւելի ճիշդ՝ առերեսուելու: Այլապէս յայտադրում պարզապէս չի կրնար տեղի ունենալ: Յայտադրումը պայմանաւորուած է այս ետ մղող ոյժին գոյութեամբ: Նոյնպէս ալ արարադրում չի կրնար տեղի ունենալ: Եւ յատկապէս արարադրում:

Յայտադրումը սահմանաւոր էութեան մը՝ գոյաւորի մը կողմէ յայտադրումն է: Փորձառական եւ՝ սահմանաւոր եւ է: Բացարձակ եւ՝ անսահման է: Յայտադրումը սոսկ սահմանաւորի յայտադրումն է: Բացարձակի յղացքը անմիջական յղացք չէ, այլ այս առերեսման ընթացքին գոյացող կամ ի յայտ եկող: Բանականութիւնը նոյնպէս սահմանաւորական բանականութիւն է: Անհնար է, որ անսահմանը բանականութիւն ունենայ: Որպէսզի անսահմանը բանականութիւն ունենայ, պէտք է առերեսուի իրմէ դուրս եղած բանի մը հետ: Սակայն անսահմանին դուրսը չկայ: Անսահմանը դուրս չունի: Չկայ բան մը իրմէ դուրս, որոյ ստեղծած հակակշիռին ներքոյ բանականութիւն ըսուածը գոյաւորուի: Բանականութիւնը սոսկ սահմանաւորական իրադրութենէ սերող երեւոյթ է: Անդրանցական երեւոյթ է: Անդրանցական արեւն է: Եւ

որ քանեաւ ալ այս անդրանցական արէնքը ըլլայ տիեզերական ճշմարտութիւն, ներգոյական ճշմարտութիւն է եւ ոչ թէ նախագոյ: Այնպէս չէ, որ բանականութիւնը նախապէս գոյութիւն ունէր ու անոր մէջէն բուսաւ գոյութիւնը: Այլ գոյութեան մէջ ներգոյ է: Անդրանցական ճշմարտութիւն է: Այս միտքը առաջին իսկ արեւրէն ի յայտ կու գայ Փիխտէի իմաստասիրութեան մէջ, զոր, եթէ ըստ արժանւոյն գնահատենք, հիւղէական ռումբ է գետեղուած ողջ յուգաբրիստոնէական եւ միաստուածեան կրանքներու երաստանին տակ: Փորձառական՝ սահմանաւոր Ես-ի, եւ անսահման՝ բացարձակ Ես-ի յարաբերութիւնը զգալի չափով պիտի զբաղեցնէ Փիխտէն՝ բարդ վերլուծումներու առաջնորդելով:

Նիւթը արարադրման բացասադրումն է: Ահա այս գոյութեանական հակակշիռը կամ անդրանցական բացասադրումն է, որ նիւթը կը ստեղծէ, նիւթին գիտակցութիւնը կը ստեղծէ: Կը ստեղծէ, քանզի նիւթը ոչ այլ ինչ է, քան գիտակցական երեւոյթ: Գիտակցութեան մէջ է, որ նիւթը նիւթ է: Ընդհանրացմամբ՝ գիտակցութեան մէջ է, որ իրը իր է:

Արդ, Ես-ի արարադրումը կը բախի ոչ-Ես-ի բացասադրումին: Այս բացասադրումին շնորհիւ է, որ ծնունդ կ'առնէ Ես-ին ինքնագիտակցութիւնը՝ իբրեւ սահմանաւոր էութիւն: Անոր մէջ նախ կը յառաջանայ նախնական գիտակցութիւն մը, արարագործ երեւակայութիւն մը, որ կը տատանի Ես-ին եւ ոչ-Ես-ին միջեւ՝ այդպիսեաւ հասունանալով եւ ժամանակի ընթացքին վերածուելով Ես-ի լիակատար ինքնագիտակցութեան: Թէ այդ ժամանակը որքան կը տեւէ, տեղեակ չենք, Փիխտէ չ'ըսեր: Շեկինգ պիտի ըսէ՝ աւելի երկար, քան երբեւէ կը կարենանք պատկերացնել եւ ապա կ'ըսէ աւելի կարելոր բան մը՝ բանականութեան ծնունդը երաշխաւորուած չէ: Նոյն միտքը առկայ է Փիխտէի մէջ: Եթէ բանականութիւն ըսուածը ի յայտ պիտի գայ, ապա սոսկ սա՛ է ատոր ենթակառոյցն ու ձեւաւորման ընթացքը, կ'ըսէ Փիխտէ: Այս «եթէ»-ն չափազանց կարելոր է մտապահելը:

Արարադրումը արդէն իսկ գործունէական է: Արարադրման առաջին իսկ պահը գործունէականութիւն կ'ենթադրէ: Ես-ը ահաւասիկ այս գործունէականութիւնն է: Իմացական ներատեսութեան կամ ներայայտութեան յղացքը, որուն աւելի շուտ առնչուեցանք, այս գործունէականութիւնը ըմբռնող եւ Ես-ին Ես ըլլալը բնորոշող յղացք է: Ես-ը իր էութեամբ գործունէականութիւն է: Չկայ անգործունէական Ես: Չի՛ կրնար ըլլալ: Եթէ Ես է, ապա գործունէական Ես է: Ես-ը ոչ այլ ինչ է, քան գործունէականութիւն: Արարադրումը իր մէջ ունի գործունէականութիւնը: Այս յղացքները իրողութեան մէջ անտարանջատելի են: Իմացութեանց տեսաբանութիւնն է, որ զանոնք կը կազմալուծէ՝ տարանջատելով, կը տարրադրէ, որպէսզի քակէ էութեան գաղտնիքները, հասկնայ էութիւնը: Այս էութիւնը Ես-ին մէջն է: Այդ էութիւնը Ես-ն է:

Ինչպէս պէտք է հասկնանք այս գործունէականութիւնը իբ-

րեւ անդրանցական յղացք: Ինչպէս ըմբռնենք զայդ: Սա գլուխ կոտորող հարցերէն մէկն է Փիխտէի իմաստասիրութեան, որուն նոյնիսկ Փիխտէ ինքն, կը թուի, համապարփակ պատասխան չի տար, թէեւ հազար առիթով կ'անդրադառնայ այս խնդիրին, կ'ընէ ամբողջ շարք մը կարելոր հաստատումներ, կու տայ լուսաբանութիւններ: Փիխտէ սովորաբար բանի մը հաբանութեան մէջ չի խորանար, թերեւս այն պատճառաւ, որ հաբանական նկըրտումները կը համարէ բնազանցական մտածողութեան մնացուկ, բան մը, որ վարդապետապաշտին սեւեռումն է: Անոր մեկնակէտը անդրանցումն է եւ ոչ թէ բնազանցութիւնը: Անդրանցութեամբ կը միտի բացատրել բովանդակ տիեզերքը, կեանքը, մարդը:

Որոշ Փիխտէագէտներ կ'ըսեն, թէ չի յաջողիր, քանզի անաւարտ կը մնայ անոր գործը: Թէ ունեցածնիս սոսկ խոստում մըն է եւ ոչ թէ լուծում: Սակայն սա ճիշդ մատեցում չէ: Յոյց տուէք իմաստասէր մը, որ իր առջեւ դրած խնդիրը կը լուծէ: Չէք գըտներ: Եթէ գտնէք, բերէք, ցոյց տուէք, որպէսզի հազար կտոր ընենք ձեր համոզումը: Խաւսքը չի վերաբերիր մանր-մունր՝ լուսաբանութիւն պահանջող խնդիրներու, որոնցմով ողողուած են մեր դարու ակադեմական պարբերաթերթերը, այլ տիեզերական հիմնական խնդիրներու: Եթէ կ'ուզէք դառնալ մեծ իմաստասէր մը, ահաւասիկ բանալի մը եւ մուտք մը ձեզի: Փորձեցէք լուծել Փիխտէի յառաջ քաշած անդրանցականութեան խնդիրը, որ մնացած է կիսաւարտ, որ է՝ անաւարտ: Փորձեցէք ամուր հիմքերու վրայ խարսխել գործունէականութեան դրութեանական յառաջագունէականութիւնը, արարականութիւնը: Բանալին ներգոյականութեան մէջ է: Ապա ամբողջացնել իմացութեանց համատեսաբանութիւնը:

Հոս նշանակութիւն չունի այն իրողութիւնը, որ Փիխտէ առաքեալն էր անդրանցականութեան, ապա նաեւ անհրաժեշտ չէ, որ անպայման ունենաք ձեր ուրոյն իմաստասիրական համակարգը: Կրնա՞ք ունենալ անշուշտ: Իսկ իմաստասիրական աշխարհը այսաւր ողողուած է նորութիւն փնտռող ապուշներով, որոնց համար ալ «նորութիւն» հայթայթող չի պակսիր: Խընդիրը նորութեան մէջ չէ: Լա՛ւ բան է լիարժէք եւ հիմնարար նորութիւնը: Որ խիստ հագուագիւտ երեսոյթ է: Եթէ քանի մը անգամ խորապէս սերտէք,— քանզի առաջին ընթերցումով գրեթէ սոսկ հաճոյքն է, որ կը վայելէք,— հնագոյն յունական իմաստասիրութեանց եւ բարոյաբանութեանց վերաբերող մեր գիրքերը, պիտի տեսնէք, որ գրեթէ իմաստասիրական գաղափար մը իսկ գոյութիւն չունի մեր դարերուն, որ չակունքուի հոնկէ: Մենք ամէն քայլափոխին չենք կրնար կենալ եւ յղում տալ ձեզի: Համը հաւած պիտի ըլլանք այդպէս: Երբեմն կ'ընենք: Մնացեալը ձեռք պիտի բերէք յաղինս ձեր աջալուրջ սերտողութեան: Արդ, անդրանցականութիւնը իմաստասիրական հիմնարար ուղղութիւն է եւ ոչ սոսկական տեսութիւն: Չես կրնար ըսել, արիւնակ, թէ հաբանութեան հետ չես ուզեր գործ ունենալ, քանզի քեզմէ առաջ

մէկը հաբանութիւն ըրած է: Սա գրեթէ նոյնն է, որ ըսես, թէ չեն ուզեր բնագէտ կամ տարրաբան թէ ուսողաբան դառնալ, քանզի քեզմէ առաջ մէկը գիտնական եղած է: Անդրանցականութիւնը գերոյորտ է իմաստասիրութեան: Ըստ Փիխտէի՝ միակ կարելի իմաստասիրութիւնը:

Ինչպէս ըմբռնել Եւ-ը: Դիւրին եւ դժուար հարց է միաժամանակ: Այս հարցի պատասխանին բաղադրիչները գրեթէ տըւիւնք այս հատորով: Կրնաք վերընթերցել եւ հատ առ հատ ի մի բերել բոլորը՝ պատասխանելու համար այս հարցին կամ ձեզ յուզող որեւէ հարցի: Եւ-ը տարրական դատարկութիւն է: Չկայ բան մը, զոր կարենաս ցոյց տալ՝ նշելով, ահաասիկ, գտայ Եւ-ը, հո՛ս է: Եթէ դատարկութիւն է, ունի՞ էութիւն, ունի՞ գոյութիւն: Հոս յառաջ կու գայ արդէ իմաստասիրութեանց մէջ չարաշահուած հաստատում մը՝ թէ՛ գոյութիւնը նախադիր է էութեան: Այն է՝ թէ անհրաժեշտ է ունենալ գոյութիւն, նախքան ունենալը էութիւն: Սա գոյութենապաշտներու հիմնարար յղացքներէն մէկն է: Խելքի պառկելիք խաւաք: Փորձառական մարդուն համար: Եւ ոչ միայն գոյութենապաշտներու, այլեւ հանրային իմաստասիրութեան պէս բաներ մը ընող համբաւաւոր անուններու եւ անոնց նիւթապաշտ հետեւորդներու անդրդուելի ու այլատեաց բանականներուն: Սակայն ո՛չ այս կարգի խնդիրներուն ենթարարը իմացող իմատասէրի մը համար: Ինչպէս կրնայ բան մը գործունէականութիւն ունենալ՝ առանց գոյութիւն ունենալու՝ ըլլալով դատարկութիւն: Իսկ հոսկէ կրնայ ծագիլ նաեւ հեգեղի իսկ կողմէ այս դատարկութեան տրուած կարելի թելը մեկնաբանութիւններու խնդիրը, որուն չենք ուզեր անդրադառնալ ոչ միայն մեր նիւթը սահմանափակելու համար Փիխտէով, այլեւ պարզապէս անարդարութիւն չգործելու համար այդ մեծ իմաստասէրին նկատմամբ, քանզի դեռ շատ հեռու ենք անոր իմաստասիրութեան մասին որեւէ տարողունակ հաստատումներ ընելու յանդգնութիւնը ձեռք բերելու անհրաժեշտ նախապատրաստութենէն, սերտողութեան տարիներու աշխատանքէն: Սակայն կասկածը կայ եւ ակներեւ կը թուի մեզի:

Հոս կարելոր է մտաբերել Փիխտէի յաճախ կրկնած մէկ հաստատումը, թէ՛ Եւ-ը մարմնաւորական է: Այն է՝ առանց մարմնաւորութեան Եւ չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Սա շատ նման է գոյութենապաշտներու նշեալ սկզբունքին եւ կարելի է շփոթել ատոր հետ: Բայց նոյնը չէ: Էապէս տարբեր է, եթէ ոչ նոյնիսկ հակոտնեայ: Քանզի Եւ-ը էութիւն չէ՝ այդ եզրին տրուած դասական իմաստով, այլ բացարձակ դատարկութիւն, ուստի համեմատելի չէ այդ եզրով ենթադրուող յղացքին հետ: Եւ-ը «բան» մը չէ: Չէ բան, ո՛չ ալ Բան, ո՛չ ալ Բանը: Առանց այս միտքը հասկը՝ նալով՝ կարելի չէ «Եւ» յղացքը ըմբռնելը: Եւ-ին մէջ բան մի փնտռեր, ձեռնունայն դուրս կու գաս: Եւ-ը ինքնայայտադրում է: Անդրանցական հիմնարար յղացք է:

Ճիշդ հոսկէ մեկնելով կարգ մը Փիխտէագէտներ կ'ըսեն, թէ

«Ես»-ը «կառուցողական» յղացք է՝ թեւր տպաւորութիւն թողելով,— հակառակ որ մտադրութիւննին այդ մէկը չէ եղած,— թէ ինչպէս որ կ'ուզես, այդպէս ալ կը կառուցես: Ասոնց ալ հետեւորդը բնական է, որ չի պակսիր մանաւանդ դարուս մէջ: Մեր դարու իմաստականերուն եւ մանաւանդ փափուծաւոր իմաստաւոր հիւսիսներու սրտին խաւսող գաղափար: Մանաւանդ ասոնց ամերիկեան գոյնզգոյն տեսակաները. ես կ'ին եմ. պարտաւոր էք զիս իբրեւ ձեր հաւասարը ընդունիլ, այլապէս կը փրփրիմ: Ծո, խելքի պառկելիք բան մը ըսէ՛, ընդունինք: Իմաստասիրութիւնը բողոքանոց է, որ դրամը տուողը հաւասարութիւն պահանջէ: Կան հրաշք կանայք, սովորաբար միշտ անելի յառաջացած տարիքի, եւ սա շատ բնական է,— քանզի առնուազն 20–30 տարի իմաստասիրութեան մէջ չդրած՝ չես կրնար լուրջ մեկնաբանը դառնալ որեւէ իմաստասիրական նիւթի, եթէ երբեւէ պիտի կարենաս դառնալ,— որոնց ձեռքերն ու ճակատը պիտի ուզէիր համբուրել՝ խոնարհելով անոնց իմացականութեան առջեւ: Հոս կը խաւսինք առհասարակ այն նորելով պատեհապաշտներուն մասին, որոնք իրենց մէջ թխմուած գաղափարախաւսական աղբը, երբեմն նաեւ անգիտակից կերպով, կը փորձեն կոխել իմաստասիրութեան ոլորտը:

Զի նշանակեր, որ եթէ մարդ եղաւ, արժէքը բարձրացաւ. էշը էշ է. մանաւանդ եթէ ամերիկացի շատ մեծանուն ու համապանծացեալ համաշխարհային էշ է. մեր ընդհանրական քննադատութեանց առնուազն 95 տոկոսը կը վերաբերին տղամանրդ էշերուն: Փիխտէի իմաստասիրութիւնը կը քաշեն ու կը տանին հեղինակին իսկ համար խորթ ու անճանաչելի ուղղութիւններով, քանզի պարզապէս ընթերցած չեն անոր գործերը եւ կարճ ժամանակի մէջ կ'ուզեն փառքի գազաթնակէտին հասնիլ: Իրենց անհպելի իրաւունքն է, ի վերջոյ:

Եւ եթէ մենք ընդամենը տարի մը իսկ կարդալով կեանք մը պահանջող անոր գործերը կը կարենանք վստահաբար այսպիսի նկատողութիւն մը ընել, ապա պատկերացուցէք, թէ աշխարհի ամէնէն մեծանուն ակադեմական հրատարակչատուններուն կողմէ ի լոյս ընծայուած դոյնպիսի իմաստականներն ու իմաստակուհիները քանի՛ աւր «Ժամանակ անցուցած են» Փիխտէի գործերուն վրայ ու ապա զարկ տուած իրենց գաղափարախաւսական երեւակայութեան: Իսկ այսպիսիքի յետնորդները՝ արդէն երրորդ սերունդի, եթէ ոչ անոնք, քայլ մը անդին անցնելով՝ հարցականի տակ կ'առնեն ամենայն բանականութիւն՝ իրենց պատմողական իմաստակութիւնները շփոթելով իմաստասիրութեան հետ: Սա գերագոյն վտանգն է ոչ միայն մեր դարու, այլեւ բոլոր դարերու եւ ապա վտանգը մարդկութեան բառացիաւրէն անէացման: Այն պահուն, որ ինքնապատումդ կը գերադասես բանականութեան, բան մը, որ աշխարհի բոլոր կրանքներուն եւ գաղափարախաւսութիւններուն ըրածն է, այսինքն՝ չես կրնար ընդունիլ սխալ ըլլալով կարելիութիւնը, ապա արդէն իսկ դուն բանական

նութեան թշնամին ես եւ սպառնալիք ես մարդկութեան գոյութեան: Այս նոյն հոգեբանութիւնն է, որ կլանած է Արեւմուտքի կարծէք բոլոր մարդաբանութեան, մշակութաբանութեան եւ գրականութեան վերաբերող բաժանմունքները կորիզային թէ այլապարզ ոչնչացման մեր դարուն մէջ: Ասոնք բոլորն ալ՝ առանց խտրութեան, երբ կը վերադասեն այս կամ այն պատմողական իրականութիւնը բանականութեան ի վերայ, ակադեմական փողկապ հագած՝ մարդկութեան անէացման սպառնացող խլուրդներու հաւաքածոներ են: Ասոնք են մարդկութեան բոլոր թշնամիները:

Սակայն ինչպէս հասկնալ անդրանցական Ես-ին գործունէականութիւնը: Հոս է հարցը: Եթէ ըսէինք՝ փորձառական Ես-ին, հարց չէր ծագեր: Սակայն անդրանցական Ես-ին մասին է խաւաքը: Հոս թերեւս կարենանք մենք մեզ աւզնել, եթէ փորձենք մեր ուշադրութիւնը սեւեռել այնպիսի երեւոյթներու վրայ, որոնք տարբեր են սոսկական երեւոյթներէ եւ միաժամանակ քայլ մը մատ ոչնչութեան կամ դատարկութեան: Այլ առիթով մը խաւսած էինք բանաստեղծութեան մասին: Այդ մէկը հոս կիրարկելի կրնայ չլլալ: Սակայն կայ մէկ այլ երեւոյթ, որ թերեւս կարենայ աւզնել մեզ՝ քայլ մը մատենալու ըստածին: Երազը: Առնենք երազը:

Ինչ է երազը: Էութիւնն է, թէ՛ է ոչնչութիւն: Գոյութիւն ունի: Կը կարենա՞ք բռնել ու քակել: Թերեւս ոչ՝ տարրաբանական իմաստով: Գոնէ ներկայի գիտութեան կարելիութիւններով: Եթէ երազը բան մըն է, ապա Ես չէ: Եթէ Ես է, ապա բան մը չէ: Սակայն եթէ երազը վերցնենք իբրեւ լուսաբանող արիւնակ, իբրեւ արիւնակ մը, որ շատ մատ է դատարկութեան, բայց եւ այնպէս դատարկութիւն չէ, թերեւս կարենանք զայդ տարրադրել եւ այդ միջոցաւ փորձել քայլ մը աւելի մատենալ հասկնալու Փիխտէի Ես-ը:

Երազը, ինչ ալ ըլլայ ատոր գոյաբանական իրադրոյթը, գործունէականութեան տարրեր կը պարունակէ: Երազը չի կրնար ըլլալ սառած պատկեր մը: Եթէ երազ է, ապա շարունակականութիւնն է, ժամանակ է, գործունէականութիւնն է: Գործունէականութիւնը սոսկ փորձառական Ես-ին առաւելական գործունէականութիւնը չէ: Գիտակցութիւնն ինքն, ինչպէս որ տեսանք, գործունէականութիւնն է: Գիտակցութիւնը, իբրեւ եզր, սովորաբար կը վերաբերի արթուն պահու գիտակցութեան: Հոս քայլ մը անդին կ'անցնինք ատկէ եւ կը քննենք քնացած պահու գիտակցութիւնը՝ երազը: Աւելի եթերային բան մարդ սովորաբար չունի՝ բացի իւրայատուկ պարագաներէ: Երազը առաւելագոյնս կը մատենայ ոչնչութեան: Բայց դատարկ չէ: Ոչ ալ դասական իմաստով «բան» մըն է սակայն: Գոյութեան եւ ոչնչութեան սահմանին հնարաւորինս մատեցող բան մըն է, այնուամենայնիւ: Ամենահեռաւոր տեղերէն մէկը բաներու աշխարհի: Եւ հոն ահա գործունէականութիւն գոյութիւն ունի: Թերեւս կարենանք ըսել՝ երազը գործունէականութիւնն է անդրանցական իմաստով կամ ատոր

մատ բան մը: Այն, որ Եւ-ը գործունէականութիւն է, հասկնալի կրնայ ըլլալ: Դժուարութիւնը՝ Եւ-ը գործունէականութիւն է եւ է ոչ մէկ այլ բան:

Տուեալ աւրինակը հարցը չի լուծեր բնականաբար, սակայն կրնայ իբրեւ խթան ծառայել աւելի մատեն տեսնելու խնդիրին բնոյթը: Յամենայն դէպս, Եւ-ը յայտադրում է: Իսկ յայտադրումը «բան» մը չէ: Եւ-ը տեսաբանական յղացք է: Հոս իրաւացի էք, եթէ հարց տաք, թէ ինչ էր Փիխտէի ըսածը առ այն, թէ Եւ-ը «գոյութիւն» ունեցող բան մըն է՝ իբրեւ իմացաբանութեան մեկնակէտ, մինչդեռ վարդապետապաշտին նիւթը արտաքին բան մըն է, որ հաստատելի չէ: Ձեր հարցը պիտի ըլլայ, սակայն, գիրքը չընթերցած ընթերցողի հարց: Խնդիրը տրուած հարցին առաջին կէսին մէջն է: Բայց հարցերնիդ տեղին պիտի ըլլայ, քանզի մէկ հայեացքով երեւելի չէ անոր իմաստասիրութենէն՝ հակառակ անոր որ Փիխտէ յաճախ հոս ու հոն կը պատասխանէ այս հարցին, բայց երբեք չըսեր ձեզի՝ Եւ՝ Փիխտէս, այսպէս նոր էջ մը պիտի բանամ իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ՝ իմաստասիրութիւնը սկսելով բանէ մը, որ յղացք չէ, այլ մայրն է բոլոր յղացքներուն. սոսկ անոր որովայնին մէջ է, որ կը գոյանայ ամենայն յղացք, սակայն որեւէ յղացք ի վիճակի չէ այդ բանը ըմբռնելու. յղացքը գերեզմանն է իմաստասիրութեան:

Սա հասկնալու համար պէտք է փորփրել անոր իմաստասիրական ժառանգութիւնը՝ կարելորն ու «անկարելորը» համար տեղ: Արդ, զինք ձեր դիմացը կը նստեցնէք՝ պատրաստած ըլլալով հոսկէ բխող ձեր հարեւր հարցերը, մանաւանդ ժամանակի եւ Եւ-ի արարականութեան վերաբերող հարցերը, եւ քանի մը ժամ խաւսիլ կու տաք: Հոգեբանները կրնան առարկել, թէ դուք անոր դիմացը պէտք է նստիք: Թերեւս իրաւացի ըլլան: Բայց մենք՝ իմաստասիրութեան ուսանողներս, հոգեբանները տուն դրկելով՝ անոր աւճիքը կը բռնենք եւ պատասխան կը պահանջենք: Եթէ այդ աւրը վրդոված չէ մէկէ մը, բարեացակամութեամբ ձեր հարցերուն կը պատասխանէ: Հաւանաբար ձեզի ըսէ, թէ հաստատելիութեան իմաստով է, որ գոյութիւն ունի Եւ-ը եւ ոչ թէ տարրաբանական: Իսկ հաստատելիութիւնը միթէ էաբանական յղացք չէ: Է՛, անշուշտ որ: Ո՛ր է էաբանութեան եւ անդրանցականութեան կամուրջը: Փոքր Մհերի կամուրջը: Եւ-ը, անշուշտ որ: Փիխտէ տարբեր մատեցումներու ընդմէջէն կու տայ տարբեր մեկնաբանութիւններ, որոնք ցրուած են անոր գործերուն մէջ եւ յաւելեալ յստակութեան կը կարաւորին: Հոս է նաեւ անոր 1804–05 թուականներու իմաստասիրութեան ընթերցման կարելորութիւնը: Սակայն առանց ատոր ալ, մինչեւ 1801 թուականը, անոր գործերուն մէջ ահագին նիւթ կայ այս մասին: Եւ արմատական հարցը, որ ձեզ պիտի աւգնէ, պէտք է որ արդէն կռահած ըլլալիք, եթէ լաւ կարդացած էք հատորոյս առաջին մասը, — այլապէս ահաւասիկ պատճառ մը եւս գիրքը վերընթերցելու, — հետեւեալն է. ինչն է իմաստասիրութեան գլխաւոր

սկզբունքը: Ուրկէ՞ պէտք է սկսիլ իմաստասիրելը: Ուրկէ՞ կարելի է նոյնիսկ բերանդ բանալ դոյզն իսկ իմաստասիրական հարց տալու թէ հաստատում ընելու համար: Հոս հարցը այս կամ այն, դեղին թէ վարդագոյն իմաստասիրութեանց սկզբունքներուն մասին չէ, այլ առհասարակ իմաստասիրութեան:

Այս խնդիրին պատասխանելու համար էր, որ Փիխտէ սկսած էր իր իմաստասիրութիւնը՝ առարկելով թէ՛ Կանտի եւ թէ՛ Ռեյնհոլդի մատեցումներուն: Բովանդակ դարու՝ իր ժամանակի խնդիրը, շնորհիւ Ռեյնհոլդի, սա՛ էր. ուրկէ՞ սկսիլ իմաստասիրել: Ահաւասիկ կը տեսնենք այս հատորով եւ ըստ Փիխտէի՝ իմաստասիրութեան միակ,— եւ այս միակը խստագոյնս լուրջի առէք,— եթէ որեւէ բան կ'ուզէք հասկնալ Փիխտէի իմաստասիրութեան, ես-ն է: Միակ՝ իւրաքանչիւրին ուղղակի, անմիջնորդեալ եւ անժամանակ կերպով բացայայտ իր-ենթական,— կա՛յր մարդուն եւ Տիեզերքին,— որ միաժամանակ յղացք չէ, է այլ բան մը, որ ծնողն իսկ է յղացքի, որեւէ յղացքի: Ուստի եւ՝ որեւէ իմաստասիրութեան: Հոս է անդրանցականութեան եւ Փիխտէի իմաստասիրութեան առաջին եւ մեծ բանալին: Եթէ սա հասկցաք, կը կարենաք մուտք գործել անոր իմաստասիրութեան խորանը:

ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՈԳԻՈՅ

Գալով ԵՍ-ի յղացքին, զոր մարդ ինքն է, որ կը ստեղծէ՝ Ես-ի յայտադրութեամբ, կրնանք առնել լեզուին արինակը: Լեզուն գոյութիւն ունի: Կրնաս ըսել, թէ հայերէնը գոյութիւն ունի: Տարրաբանական իմաստով՝ չես կրնար: Կրնաս սոսկ ցոյց տալ ատոր դրսեւորումները: Գիրքեր եւ այլն: Եթէ հայերէն խաւսող չմնայ, հայերէնը կը դադրի՝ գոյութիւն ունենալէ: Դժուար հարց: Եթէ հայերէնը մարմնաւորեալ է, ինչպէս որ Ես-ը, ապա անմարմին չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Չկայ անմարմին Ես: Սա է պատճառը, որ մեռած լեզու մը դժուար է, եթէ ոչ անհնար, վերականգնագնելը: Սա Փիխտէի իմաստասիրութեան առնուազն առաջին 5–7 տարիներու անհերքելի յղացք է: Երբ չկայ հայերէն խաւսող ազգը, չկայ նաեւ հայերէնը: Սակայն հայերէնը տեղ մը կայ յամենայն դէպս: Գիրքերու մէջ, արինակ: Թերեւս սա սոսկ հայերէնի յիշատակն է: Յիշատակը ապացոյց է գոյութեան, թէ՛ մահուան:

Նոյնն է պարագան ազգին: Ո՞ր է ազգը: Կը կարենամք տեղ մը գտնել, բռնել զայն եւ ցուցադրել: Ոչ: Ինչ է ազգը: Շէնքերուն թէ արձաններուն շինանիւթը: Ատոնց ձեւերը: Աւդա-կայանը: Մարդոց հագո՞ւտը: Գիրքերը: Գիրը: Կոյուղիներու եւ աղբահաւաքման ցանցերը: Ո՛չ մէկը: Կայ ազգը, սակայն: Կայ: Ինչ է ազգը ուրեմն: Ո՞ր է: Ազգը կը տեսնենք սոսկ իր մարմնաւորումներուն մէջ: Հոս է ներգոյականութեան կարեւորութիւնը: Առանց մարմնաւորման՝ ազգ չկայ: Սակայն ի՞նչ է ազգը, եթէ ազգը կայ: Կայ բան մը, որ ինքնին բան մը չէ եւ զոր, սակայն,

կը կոչենք ազգ: Ինչ է այս բան մը չեղած բանը: Եւ նախորդ ենթաբաժինին մէջ խնդրառուող հարցին պատասխանելով՝ ո՛չ թէ ինչ տեսակ ազգի մասին է խաւաքը, ո՛չ թէ ինչ տեսակ լեզուի մասին խաւաքը, այլ ազգի՛ եւ լեզուի՛ մասին իբրեւ այդպիսիք աճհասարակ: Այս հարցին պատասխանն է, որ կու տայ Փիխտէ: Հոս է Եւ-ը ճիշդ ըմբռնելու բանալին: Այս պատասխանը ոչ միայն աւելի կը յստականայ անոր Բեռլինեան տարիներուն, այլեւ այն պիսի ձեւ կ'առնէ անոր իմաստասիրութեան մէջ, որ շուքի տակ կը թողէ անոր առ այնոր ունեցած իմաստասիրութիւնը՝ տպաւորութիւն ստեղծելով, որ հին իմաստասիրութիւն մը կը փոխարինուի նորով մը:

Կը փոխարինուի, թէ՛ կը լրացուի: Սա Փիխտէագիտութեան ամէնէն ցայտուն չլուծուած խնդիրն է: Պատասխանը նախորդող հարցին՝ Ոգին է՝ Բանականութիւնը: Գոյութիւն ունի՞ ոգի: Ոչ թէ հոգի, ինչ որ Փիխտէի համար գոնէ անոր առաջին տարիներուն ծիծաղի եւ սրամտութեանց նիւթ էր, այլ ոգի՛ ազգ, մարդկային բանական ընդհանրութիւն: Փիխտէի բացարձակ պատասխանն է՝ ունի: Եւ այդ ոգին, որ կրնայ ըլլալ Տիեզերական Ոգիին՝ իր հերթին մարդակերտ, — թէեւ սա ալ կը մնայ դեռ հարցական, — մէկ ենթակայ դրսեւորումը, պատկերը, կարելի է ըմբռնել միայն ու միայն անդրանցական իմաստասիրութեան միջոցաւ: Իսկ այդ ոգին նիւթ չէ, չունի ինքնին գոյութիւն, այլ է՝ մարմնաւորեալ: Ո՛չ բնական եւ ո՛չ ալ բնազանցական յղացք է: Այլ սոսկ անդրանցական:

Այսու՝ աստար ազգ, աստար լեզու հաւասար է՝ աստար ոգի: Ոգին զգայական երեւոյթ չէ: Ոչ ալ ենթակայական, այլ առարկայական: Աստար լեզու հաւասար է՝ աստար ոգի: Աստար եղելութենականութիւն, աստար տիեզերք եւ աստար Տիեզերք: Ունի՞ք լեզու, ունի՞ք ոգի: Ո՛ր քանեաւ, որ ունիք լեզու, նոյն քանեաւ ալ ունիք ոգի: Եւ չունիք ոգի, եթէ չունիք լեզու: Կուսակցական թէ «ազգային» պատառաբանութեամբ ոգի չէք կրնար ունենալ: Ուզածնո՞ղ չափ «ես հայ եմ» հաջեցէք: Եթէ չունիք լեզու, ապա չունիք ոգի: Եւ ապա հարց տուէք դուք զձեզ՝ քանի՞ կուսակցական եւ պետական պաշտանատար հայերէն գիտէ: Ոչ թէ հայերէնի պէս բան մը կը բարբաջէ, այլ հայերէն գիտէ: Դեռ չըսենք՝ արեւմտահայերէն: Դեռ չըսենք՝ «Արեւմտայաստանի կառավարութիւն» հիմնող՝ արեւելահայերէն բարբանջող աւանակ:

1812-ին Փիխտէի Բեռլինի համալսարանը տուած բարոյաբանութեան դասախաւսութիւններէն ի յայտ կու գայ այս ոգիին նկարագիրը: Նկատի ունենանք, որ հինգ-վեց տարի առաջ լոյս տեսած էր Հեգելի «Երեւութաբանութիւն Ոգոյ» գիրքը, որ այս Ոգիին իր ընդհանրագոյն ձեւին մէջ, յարախոհական պատմութիւնը կ'ընէր: Հնարաւոր է, որ Փիխտէ ազդուած էր նաեւ ատկէ: Սակայն ոգիի այս ըմբռնումները ի յայտ կու գան անոր իմաստասիրութեան մէջ նախքան Հեգելի գիրքը: Երկու իմաստասէրներն ալ ազդուած են իրարմէ՝ տարբեր ձեւերով: Այս

մէկը միշտ մտապահեցէք. անկարելի է լրջարէն ուսումնասիրել Փիխտէի, Շելլինգի, Էւ Հեգելի իմաստասիրութիւնները առանձինս, ապա նաեւ անկարելի է որեւէ լուրջ իմաստասիրական վերլուծութիւն կատարել Փիխտէի ունէ ժամանակակիցի կամ անոր յաջորդող երկու դարերու առնուազն գերմանական իմաստասիրութիւններուն՝ առանց խորապէս տիրապետելու անոր իմաստասիրութեան: Մինչդեռ առ այսաւր կատարուածը ողջ աշխարհով ճիշդ ալ ատիկա է: Երբ կը տիրապետէք Փիխտէի իմաստասիրութեան, պարզապէս վրանին պիտի խնդաք մեր դարերու իմաստասիրութեան պատմութիւնը գրողներուն, Էւ ապա մանաւանդ «Արեւմտեան» կոչուած իմաստակութիւններուն, յատկապէս «ամերիկեան» կոչուածին ու ատոր աշխարհահռչակ աւանակներուն, ապա նաեւ անգղիականին ու փռանսականին: Ոգին, Տիեզերական Ոգին, Փիխտէի վերջին տարիներու իմաստասիրութեան մէջ ունի առանցքային դեր: Ոգին այնուր նոյն Ես-ն է: Եւ հոս է թնջուկը:

Հեգելի «Երեւութաբանութիւն Ոգւոյ» գիրքի 1807-ին լոյս տեսնելէն մաւտ երկու տարի առաջ Փիխտէի Եռլանգէնի համալսարանը տուած դասախաւսութիւններէն ի յայտ կու գայ անդրանցական իմաստասիրութեան իւրայատուկ համակարգ մը: Ձեր ապագայ Փիխտէագէտը անհրաժեշտաբար կարիք պիտի ունենայ այս առ այսաւր գոնէ անգղիերէնով որեւէ կարգին ուսումնասիրութեան չարժանացած դասախաւսութիւնները: 1804–1805 տարիներու անոր գործերը չափազանց իւրայատուկ են տարբեր առումներով Էւ են լրացուցիչ հատորի մը կարելի ամբողջական նիւթը: Այս երկու տարիներուն Փիխտէի մտաւոր արգասիքը անհրաժեշտ է ուսումնասիրել համատեղ: 1804-ի երեք դասախաւսութեանց շարքերէն առաջինին մէջ կան շարք մը եզրեր Էւ եզրային մեկնաբանութիւններ՝ առանց որոնց թերի կրնան մնալ երկրորդ Էւ զլիաւոր շարքի դասախաւսութեանց ընկալումը: Նոյնպէս ալ 1805-ի Եռլանգէնի համալսարանը տուած անոր դասախաւսութիւնները կարեւորագոյն առումներով կը լրացնեն 1804-ի դասախաւսութիւնները: Եթէ որեւէ տեղ, ապա հոս է, որ պիտի գտնէք Ես-ի Էւ ԵՄ-ի անքակտելի կապին մասին Փիխտէի մտորումներուն ամբողջական համալիրը: Ես-ը իբրեւ ԵՄ-ի պատկեր: Պատկեր, որ ուղիղ, անհրաժեշտական, պատճառական կապ չունի ԵՄ-ին հետ, քանզի կը բնութագրուի ազատութեամբ: Այս նիւթը, նկատի ունենալով տարողութիւնը, բնականաբար դուրս պիտի մնայ մեր հատորէն ոչ միայն անհրաժեշտ նիւթերու անբաւարարութեան պատճառաւ, այլեւ ատոր, որ Արմէն Ա.-ի իմաստասիրութեան զոյգ մատեաններու 2.000 հատոր գիրք, ըստ երեւոյթին, աղբանոց թափուած է Արեւմտահայութեան՝ Լիբանանի Էւ Հալէպի շուրջ հարեւր ուսումնական, բարեսիրական, մշակութային, կրանական տարբեր կազմակերպութիւններու Էւ հաստատութիւններու կողմէ, կարգ մը գրադարաններ ու գրախանութներ ներառեալ, հայ ազգի Էւ մարդկու-

Թեան ապագան կերտելու ունակ միտքը «պաշտպանելով» անոր իմաստասիրական գաղափարներէն: Ան գոնէ իմաստասէր ըլլար: Հայ մարդու մտածելու իրաւունքն է ոչնչացուած նոյն ինքն ձեր «հայրենասիրական» ամպագոռզոռ գովազդ իրենց բերանէն ամէն աւր արտաթափող կաթողիկոսներու ու անոնց կրանական, քաղաքական եւ մանաւանդ մշակութային ենիչերիներու բանակին կողմէ: Այսպիսով է, որ ոչնչացուած է հայ միտքը բովանդակ հայոց պատմութեան ընթացքին եւ փոխարէնը սերած է կրանական ճանճերու եւ մժեղներու ինքզինք ազգի տեղ դրած եւ անբուժելի մանրէներով դեկավարուող հաւաքոյթը: Հայ միտքը աքսորուած է ոչ սոսկ իր անգոյ իսկ «հայրենիք»-էն, այլեւ «Սփիւռք» կոչուած անասանոցէն: Իսկ եթէ կը յուսաք, թէ, զայս կարդալով, այդ ճանճերն ու մժեղները, իրենց մանրէական գլուխով սնանած բանաստեղծներով, քաղաքական դեկավարներով թէ մարդկային իրաւանց բոգերով ու չեմգիտերինչերով մարդ պիտի դառնան կամ թէ դոյզն իսկ խիղճի խայթ պիտի ունենան, նոր միայն պիտի հասկնաք, թէ ինչ է հայը:

Անհնար է Փիխտէ, Հեգել եւ Շելլինգ առանձինս ուսումնասիրելը, եթէ կ'ուզէք համապարփակ պատկերացումը ունենալ իմաստասիրական միտքի այս կարեւորագոյն ժամանակաշրջանի պատմութեան, որ բազում առումներով կը յիշեցնէ Ռեթեուս Պէրպէրեանի ակնարկած Աթէնքի Ոսկեդարը: Եւ ապա ամբողջ շարք մը այլ իմաստասէրներ: Սա գործ է իմաստասիրական դպրոցի մը, զոր երազը կը փայփայէինք ստեղծելու: Մինչդեռ թիւրքական իմաստասիրութիւնը յարգանքի արժանի թռիչք կ'աւրի՝ արդէն յիսնամեակ մը ամբողջ ատոր հիմքերը դրած ըլլալով: Նոյնիսկ սա՛ դոյզն իսկ չի յուզեր ինքզինքնին գիշերցերէկ թիւրքի հետ համեմատող եւ իրենց «գերամեծարութիւնը» ամրապնդող այս աւանակները: Ճշմարտութեան անդրդուելի ու յաւերժական արիւնարբու այս թշնամիները: Կարելորդ՝ իրենց աւանակային իշխանութիւնն է հեգհետէ անաւարացող ու անէացող նախիրին վրայ: Երանի՛ թէ թիւրք ծնած ըլլայի եւ կեանքիս մէջ ձեր ոչ մէկուն երեսը տեսած ըլլայի:

Նռլանգէնի Փիխտէն, ըսինք, որ իւրայատուկ է վերոնշեալ իմաստով: Հոս աւելի կը յստականան անոր 1804-ի Բեռլինի իր բնակարանը տուած դասախաւսութիւններուն կարգ մը առանցքային գաղափարները, որոնք նոր տեսաեզերներ կը բանան անդրանցական իմաստասիրութեան մէջ: Այս միտքերը ամենայն հաւանականութեամբ մասամբ մը կը սերին Շելլինգի առայնր հրատարակած գործերէն, բայց ունին բոլորովին այլ անդրանցական գունաւորում եւ մեծ կարեւորութիւն իմացութեանց համատեսաբանութեան թէ՛ ձեւակարգաբանութեան եւ թէ՛ բովանդակութեան համար: ԵՍ-ը ովկիանոսի պէս բան մըն է: Ես-ը ես չի կրնար դառնալ, քանի դեռ դուրս չէ եկած հերակղիտեան Հուր-Բանականութեան Մայր Որովայնի՝ Արուսեակի բնոյթը յի-

շեցնող այդ յարահոսությունն է: Այս յարահոսությունն դուրս գալու ձեւը կանգ առնելն է: Կանգ առնելն ու յարահոսը դիտելը: Հոս է, որ կը յայտադրուի Ես-ը: Կայունություն մէջ: Այս կայունությունը Ես-ին կու տայ դիտակէտ: Այդ կէտէն է, որ Ես-ը կը կարենայ հայեցակարգ կազմել: Այդպիսեալ է, որ ի յայտ կու գան տարբեր հայեցակարգեր՝ նայած թէ ո՞ր է կանգնած, ինչ դիտանկիւնէ է, որ արդէն կայուն Ես-ը կը դիտէ յարահոսը: Սակայն այս հայեցակարգերը իրարու զաւղող ներքին կապ մը կայ: Այդ կապը այս յարահոսին կամ թէ՛ այս ովկիանոսին, — պիտի չվարանէինք ըսելով՝ Տիեզերական Որովայնին, — այն անտեսանելի ենթաշերտն է, որ առկայ է իւրաքանչիւր դիտակէտէ սերող դիտակարգի մէջ: Իւրաքանչիւր դիտակարգ կը վերածուի կեղծ գիտություն, եթէ այդ կապը չտեսնէ, որ է՝ այդ կապը կամայականաւորէն խզէ՝ ինքզինքին տալով բացարձակ արժէք: Իմացությունը համատեսաբանությունը ահաւասիկ այս դիտակարգերուն ամբողջությունն է, — ոչ թէ թուաբանական ամբողջությունը, այլ համընդհանրությունը, տեսաբանական համընդհանրությունը: Հոսկէ ոչ միայն կը բխի իմացությունը համատեսաբանությունն աւելի ամբողջական հայեցակարգ մը, քան առ այդը ունէինք, այլեւ, մեր կարծիքով, անդրանցական իմաստասիրությունն թերեւս ամենափայլուն իրագործումներէն մէկը, որ կարողունակությունը ունի բացատրելու ոչ միայն մարդը, այլեւ բովանդակ տիեզերական ընթացքը, այդ ընթացքին մէջ անհամար տեսակ կեանքերու եւ գիտակցություններու յառաջացման կարելի գերհամակարգը:

Մինչ Ես-ը գոնէ 1793–1795-ի տարիներուն՝ ըլլալով հանդերձ անդրանցական յղացք, էաբանական Ես մըն է, աւելի ճիշդ՝ գոյաբանական Ես-ի մը վերժամանակեայ եւ անդրփորձառական յղացքն է, Ոգին, որ կը համապատասխանէ Փիխտէի Ենայի տարիներու ԵՍ-ին, կարծէք կը ստանայ գոյաբանական նկարագիր: Ոգին՝ Տիեզերական ԵՍ-ը, չի դադրիր անդրանցական յղացք ըլլալէ, սակայն, այնպէս կրնայ թուիլ, թէ միաժամանակ ձեռք կը բերէ բնագանցական նկարագիր: Այս Մեծ Ոգին, Տիեզերական Ոգին, նոյն նախկին ԵՍ-ն է: Սակայն, ունենալով հանդերձ Փիխտէի առ այդը յայտադրած ԵՍ-ին նկարագիրը, բանով մը կը գերազանցէ այդ ԵՍ-ը: Այդ յաւելեալը գոյաբանական յաւելեալ է: Ընդհանուր տրամաբանությունը այսպիսին է.

Ոգին Յղացք է: Իբրեւ Յղացք՝ անդրանցական է: Սակայն ունի ականերեւ գոյաբանական նկարագիր մը Փիխտէի առաջին 2–3 տարիներու իմաստասիրությունն մէջ: Ես-ը գոյաբանական Ես-ի մը անդրանցական յղացքն էր: Երբ կ'ըսենք՝ անդրանցական, պէտք է նկատի ունենալ թէ՛ անդրատեղական եւ թէ՛, բնականաբար, անդրփորձառական իրողություն մը: Գոյաբանական Ես-ին ի վերայ է, որ խարսխուած էր անդրանցական Ես-ը ի յառաջագունէ: Նոյնիսկ անդրանցական Ես-ը բնորոշող յղացքներն ու եզրերը կը սերէին փորձառական Ես-ը բնորոշող յղացքներէ ու եզրերէ:

Սա կարելի կ'ըլլայ բացատրել ներգոյականութեամբ: Փիխտէ այս հաստատումը կ'ընէ իր առաջին իսկ արերէն եւ ատով ալ կը տարբերակէ անդրանցական իմաստասիրութիւնը վերացականութենէն: Նոյնպէս ալ ահաւասիկ Ոգին գոյաբանական ԵՍ-ի մը անդրանցական յղացքն է: Յղացք մը, որ Ես-ին հանգոյն ինքզինք կը յայտադրէ: Այս յայտադրումէն է, որ կը բխի տիեզերքը, կեանքը:

Սա, ըստ մեզի, կրանական դիցաբանութեան մը իմաստասիրականացումն է: Բացառելի չէ, որ կը սխալինք: Այդուամենայնիւ, կը թուի, իրեն վրայ ունի նորադատոնական անհերքելի ազդեցութիւն: Սակայն կարելի չէ զայդ միանշանակ նորադատոնականութեամբ կամ քրիստոնէական առասպելաբանութեամբ մկրտելը, քանզի իր մէջ ունի անդրանցական Ես-ի բովանդակ տեսաբանական համակարգը: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը իր ձեւին մէջ լայն գիծերով կը մնայ նոյնը:

Սակայն ասոր ի վերայ կ'աւելնայ բովանդակութիւն մը, նոյնիսկ պարունակութիւն մը: Ոգին տեսաբանական բովանդակութեան եւ գոյաբանական պարունակութեան միջեւ ինքնայայտադրմամբ տատանող էութիւն է: Է է: Է ոչ միայն տեսաբանական իմաստով, այլ միաժամանակ գոյաբանական: Եւ այս պարունակութեան մէջ է դժուարութիւնը: Կը տեսնենք ընթացքի հակառակ ուղղութիւն մը: Թէեւ առաւելաբար Բեռլինի մէջ, սակայն արդէն իսկ Ենայի վերջին երկու տարիներուն: Ոչ թէ Ես-էն է, որ կը ծնի ԵՍ-ը, այլ ԵՍ-էն է, որ կը ծնի Ես-ը: Սա կասկածի տակ կրնայ դնել անոր անդրանցական իմաստասիրութիւնը իբրեւ այդպիսին: Սա է դժուարութեան աւղակը, որ լուծման կը կարատի:

Փիխտէ տարիներով պիտի տքնի այս երկու ուղղութիւնները հաշտեցնելու: Կը յաջողի: Ան յաճախ սոսկ կը հաստատադրէ ճշմարտութիւններ՝ քիչ մը ծայրայեղական թուող բարկութեամբ եւ այլաբացասմամբ: Զգալի են անոր կեանքի վերքերուն սպիւները, տակաւին կոտտացող վերքերը նոյնիսկ: Դիւրին չէ: Մի հալածէք իմաստասէրը: Սակայն կարծէք պատմութեան մէջ չէ եղած իմաստասէր մը, որ իր միջավայրը կլանած նախապաշարումներուն դէմ դնելով հալածուած չըլլայ: Ամէն մէկը իր չափով եւ ըստ տուեալ հասարակութեան տգիտութեան խորութեան աստիճանին: Զգալի է սկզբունքային անհանդուրժողութիւնը իր երբեմնի բարեկամ եւ հիացող Շելլինգի իմաստասիրութեան հանդէպ: Դեռ 1797-98-ին իսկ զգալի է անոր անհանդուրժողութիւնը Կանտի իմաստասիրութեան հանդէպ իր խմբագրած իմաստասիրական պարբերաթերթին մէջ իմացութեանց համատեսաբանութեան վերաբերող իր հրատարակած յաւդուածներուն ընդմէջէն: Հաւանական է, որ Կանտ կարդացած էր այս յաւդուածները: Այս յաւդուածներուն լոյսին ներքոյ հասկնալի կը դառնայ ընդամէնը ամիսներ անց Կանտի ընդվզումը եւ հրապարակային դատապարտումը Փիխտէի իմաստասիրութեան:

Փիխտէ պարզապէս հոգեբանարէն իր տեղը չի գտներ: Մէկ երկինք կը բարձրացնէ Կանտը, մէկ այնպիսի հարուած կու տայ անոր իմաստասիրութեան՝ յաճախ առանց անունը նշելու եւ յաճախ իր քննադատութիւնները վերապահելով իբր թէ սոսկ անոր հետեւորդներուն, որմէ հազիւ կարենայ իր թիրախը ապաքինիլ: Կանտ էշու գլուխ կերած չէր, որ չհասկնար Փիխտէի ըրածը: Սակայն հակառակ այդ բոլորին, դեռեւս բարոյապէս անընդունելի եւ պախարակելի է անաստուածութեան մեղադրանքով համալսարանէն Փիխտէի վտարման առթիւ Կանտի կատարած հրապարակային յայտարարութիւնը՝ գոնէ ըստ մեզի:

Այս նրբութիւնները հատորոյս առաջին մասին մէջ չուզեցինք յայտնել, քանզի այդ Ա. մասի ընթերցողները տարբեր են Գ. մասի ընթերցողներէն: Այս ներքին հարցերը մեր ներքին շրջանակին մէջ իրարու հետ քննարկելիք հարցեր են: Այս բնատրութիւնը, ի դէպ, կաթողիկէ վարդապետէ մը սորվեցանք: Իւրաքանչիւրդ տարբեր փորձառութիւններէ անցնելով է, որ պիտի գայ իմաստասիրութեան բնագաւառը: Եթէ գիտակցիք այդ մէկուն, ապա ձեր տարբերութիւնները կը վերածուին համադաշնութեան եւ ոչ թէ մրցակցութեան կամ այլամերժութեան խթանի:

Շեյլինգի իմաստասիրութիւնը պիտի յատկանշուէր բնադրապաշտութեամբ, բան մը, զոր Փիխտէ պիտի համարէր վարդապետապաշտութիւն՝ յաճախ կրկնելով իր ուսանողներուն, թէ ոմանք գոյ կը համարեն բնութիւնը՝ զայդ ընդունելով իբրեւ մեկ նակէտ իրենց իմաստասիրութեան. թէ այդպիսիքի համար Ոգին՝ Յղացքը զառանցանք է. իսկ թէ մենք, ընդհակառակն, գոյ կը համարենք Ոգին՝ զայն ընդունելով իբրեւ Բացարձակ գոյ: Այս ընդհանուր իմաստը ամէնուր առկայ է անոր դասախաւսութիւններուն մէջ: Փիխտէ կտրական ջատագովն է Ոգիի՝ ոչ լոկ իբրեւ վերացական յղացք, այլեւ իբրեւ էաբանական եւ գոյաբանական յղացք: Որ քանեաւ ալ պնդած ըլլայ իր Ենայի դասախաւսութիւններուն ընթացքին, թէ Ես-ը դատարկութիւն է, իբրեւ այդպիսին չ'երեւիր մեզի: Այս տեսաբանական դատարկութեան եւ էաբանական լիութեան միջեւ երկպարը պիտի չվրիպէր Շեյլինգի սուր հայեացքէն: Ապա նաեւ հեգեղի: Ոգին՝ Յղացքը մէկ է եւ է: Սա՛ է է-ն: Հարցը կը մնայ առկախ՝ մինչեւ խորապէս ուսումնասիրէք Շեյլինգի իմաստասիրութիւնը:

ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆՑԱԿԱՆ ԿԱՌՈՅՑԸ

Վերադառնանք Ես-ի եւ ոչ-Ես-ի դրութենական բախում մէն կամ շարունակական եւ զիրար բացասող յարաբերութենէն ի յայտ կու գայ փորձառական Ես-ի սահմանաւորութեան իրողութիւնը: Բանականութիւնը այս դրութենական համակարգն է սահմանաւորներու աշխարհին: Ձեզ յուզող հարցերէն մէկը պէտք է ըլլայ այն, թէ ինչպէս կը ծագի բանականութիւնը, քանզի ասով է, որ պիտի կարենաք ըմբռնել մարդկային ընթացիկ բա-

նականությունն էլ Տիեզերական Բանականություն կապը, եթե մեծատառ եզրը պայմանականաբար ընդունինք իբրեւ կամ բնագանցական էլ կամ էաբանական յղացք մը, որ անդրանցականությունը բացատրելի ըլլայ: Հոս բնագանցականը յատուկ նպատակաւ յիշեցինք, քանզի մէկ կողմէ Փիլատէի հետագայ տարիներուն իմաստասիրությունը, ինչպէս որ տեսանք, այդպիսի գունաւորում մը ունի, առնուազն ունի այդպիսի գունաւորմամբ ըմբռնուելու յատկություն մը, մեւս կողմէ անոր ենայի տարիներու իմաստասիրության իսկ մէջ կան տարրեր, որոնցմով բանականությունը կարելի է իբրեւ բնագանցական երեւոյթ ըմբռնել, թէեւ ըմբռնել սոսկ անդրանցությունն միջոցաւ: Այսուամենայնիւ եթէ յամառինք Փիլատէի բովանդակ իմաստասիրությունը իբրեւ անդրացականություն ըմբռնելու՝ առանց երկփեղկման, ատոր կարելիությունը կայ, եւ բանալին թերեւս ալ ճիշդ հոս է:

Փիլատէ կը հայթայթէ բանականությունն ծագումնաբանութեան իւրայատուկ տեսություն մը: Ինչպէս երեւան կու գայ բանականությունը: Մարդկության Վախճանը բաժինին մէջ մասամբ մը անդրադարձանք այս հարցին՝ առանց խորանալու մանրամասնությունն մէջ: Ակնարկ մըն ալ կատարեցինք հոս՝ ձեր ձեռքը եղած հատորի այս երրորդ մասին մէջ:

Ամէն բան կը սկսի Եւ-ի ինքնայայտադրումով: Եւ-ի ինքնայայտադրումը կը բախի ոչ-Եւ-ի հակադարձութեան: Այս հակադարձությունը ունի երկու աղբեր՝ բնականը եւ մարդկայինը: Բնութեան հակադարձությունը կամային է, ուստի կրաւորական է: Մարդկային աղբերը կամային է, ուստի ներգործական է: Է արգելք: Արգելք, քանզի այլ Եւ-երու, այլ ինքնայայտադրող Եւ-երու նոյնաբնոյթ, կամային հակադարձությունն է: Ուստի է վանողական: Առաւելաբար այլ Եւ-երէն եկող այս կամային վանողական ոյժն է, որ կը սահմանափակէ Եւ-ի ինքնայայտադրման ոլորտը: Եւ-ը իր ինքնայայտադրմամբ կը բախի բանի մը, որ այդ ինքնայայտադրումը կը մերժէ: Եւ այս յետադարձ ոյժն է, որ, սահմանափակելով անոր այլապէս անսահման ինքնայայտադրումը, իրան կը դառնայ բանականության ստեղծումին: Ահա այս սահմանափակումը բացարձակ անհրաժեշտ պայմանն է բանականության ծագումին: Առանց այդ սահմանափակությունն՝ անհնար է բանականության ծագումը: Յայտադրում: Դիմադրում: Բանականություն: Եթէ սա կրանական նախապաշարումներու բովանդակությունն մը մէջ դիտենք, պիտի կարենանք ըսել, որ առանց Սատանայի Աստուած անբանական էակ մը պիտի ըլլար, ինքն պիտի ըլլար նոյն ինքն այդ Սատանան: Սատանայի ի յառաջագունէ գոյությունը անհրաժեշտ նախապայմանն է Աստուծոյ բանականության: Այս ենթախոհոյթը Շելլինգի աչքէն պիտի չվրիպէր: Վերջինս համեստաբար պիտի ընդունէր «չարի» ի յառաջագունէ գոյությունը: Փիլատէ լրիւ հակառակ ուղղությամբ է, որ պիտի առաջնորդուէր իր հետագայի իմաստասիրական

փղձկումներուն մէջ՝ ոգի ի բռին իմացապէս պայքարելով մէկ եւ միակ սկզբունքէ մը սերելու ողջ տիեզերական իրականութիւնը: Հոս եթէ կը տեսնէք քրիստոնէական առնուազն ենթագիտակցական նախապաշարում մը, լիովին իրաւացի էք: Սա չի նշանակեր, անշուշտ, որ իւրաքանչիւր նախապաշարում անտեղի է: Առնուազն քրիստոնէութիւնն ինքն կառուցուած է զինք նախորդող նախապաշարումներու ի վերայ: Այս նոյն նախապաշարումին մէկ թելն է, զոր կը տեսնենք մարքսակաւնութեան մէջ: Անաստուածութիւնը, մարքսականութիւնը, քրիստոնէութիւնը կարելոր առումով մը բոլորն ալ նոյն ենթագոյլմէն եւ նոյն իմացական նախապաշարումներէն կը բխին: Սա է նաեւ պատճառներէն մէկը Շելլինգի իմաստասիրութեան մէկ կողմ շարտման անոր կեանքին իսկ ընթացքին:

Նշեալ փորձառական իրողութեան՝ յայտադրում, դիմադրում, բանականութիւն, տեսաբանական առանցքն է՝ յայտադրում, դիմադրում, սահմանափակում: Այդ տեսաբանական առանցքին աւելի ընդհանրական ձեւն է,— զոր Փիխտէ աւելի ուշ Ենայի իսկ մէջ պիտի փորձէր յստակացնել,— երկյայտադրում, երկդիմադրում, երկսահմանափակում: Այս տեսաբանական առանցքը պէտք է հասկնալ իբրեւ՝ համալայտադրում, համադիմադրում, համասահմանափակում՝ այս ընդհանրութեան թէ՛ անհատական եւ թէ՛ հաւաքական առումներով:

Անհնար է, որ ինքնայայտադրող Ես-ը, իր անսահմանութեամբ, անհունին մէջ ունենայ որեւէ բանականութիւն: Բանականութիւնը կը ծնի միայն հոն, ուր կայ յայտադրման դէմ դնող հակադարձ ոյժ: Հետեւաբար Ես-ը սոսկ կը կարենայ Ես ըլլալ հաւաքականութեան մէջ: Անհնար է Ես-ի փորձառական եւ կամ անդրանցական առկայութիւն առանձինս՝ անհունութեան մէջ:

Իսկ ինչպէս կ'իրականանայ այս գործընթացը: Բախման այս անելէն դուրս գալուն ձգտող երեւակայութեամբ: Ենթադրեալ անսահման Ես-ին ինքնայայտադրող գիտակցութիւնը բախելով ոչ-Ես-ին կողմէ իր ենթադրեալ անսահմանութիւնը սահմանափակող հակադարձութեան, կը տատանի Ես-ին եւ ոչ-Ես-ին միջեւ: Գիտակցութեան այս թեւածումը Ես-ի եւ ոչ-Ես-ի իրադրութեանց միջեւ խթան կը դառնայ բանականութեան ծնունդին: Նկատի ունեցէք, որ հոս «իրադրութիւն»-ը նպատակով գործածեցինք, քանզի կը խաւսինք դրութեանական համակարգի մը մասին, տեսաբանութեան մասին: Եթէ գործածաէինք «իրողութիւն» բառը, ապա խաւսած պիտի ըլլայինք գոյութենական համակարգի մը մասին: Այս երկուքն ալ առանձինս կան եւ անքակտելի են իրարմէ: Սակայն հոս դրութենական համակարգին մասին կը խաւսինք: Երբ Փիխտէ կ'ըսէ, որ անդրանցութիւնը խարսխուած է իրական բանի մը ի վերայ եւ ոչ թէ զառանցական, որ է պարագան ինքն-իրեամբ-գոյը իբրեւ մեկնակէտ ընտրող վարդապետապաշտութեան, առաջին հերթին սա նկատի ունի: Եւ հոս Փիխտէ յառաջ կը քաշէ կարելոր յղացք մը, պատգամի

յղացքը, զոր դժուար պիտի ըլլայ հասկնալը կամ թէ ատոր կարեւորութիւնը հասկնալը, եթէ զայդ ըմբռնենք մերաւրեայ բառապաշարով: Մինչ բնութեան հակադարձութիւնը ոչ-կամային է, ուրիշ ես-երու հակադարձութիւնը կամային է: Սա եթէ քակելու ըլլանք, կը նշանակէ հետեւեալը.

Իւրաքանչիւր ես կը պատգամէ իւրաքանչիւր այլ ես-ին վերջինիս անսահմանութեան իր մերժումը: Քանզի այլապէս իւրաքանչիւրին, եւ նոյնիսկ մէկուն, անսահմանութիւնը պիտի նշանակէ մնացեալ բոլորին անէացումը: Այս պատգամը թելադրական է եւ ոչ պարտադրական: Պարտադրական չի կրնար ըլլալ, քանզի իւրաքանչիւր ես ազատ է: Թէ ինչո՞ւ է ազատ, քանիցս տեսանք արդէն: Բայց հոս կարեւորը տեսաբանական ազատութիւնն է: Հակադարձ դրոյթներու յարաբերութեան ու կապին ազատութիւնը: Առանց որոյ բանականութիւն չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Առանց որոյ մտածում չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Միտքը, բանականութիւնը այդ յարահոսական արարականութիւնն է, որ բնութագրելի է սոսկ եւ սոսկ ազատութեամբ:

Երբ, ըսենք, բաղդասարական դրոյթը անէացած է, սանաւսարական դրոյթը բանականութիւն չի կրնար ըլլալ, այլ վարդապետականութիւն: Սա տեսանք Գորգիաս Սիկիդիացիի եւ ապա Եմբեղովկղէս Սիկիդիացիի իմաստասիրութեանց սերտողութեանց ընթացքին: Բանականութիւնը ինքնին ազատութիւն է: Այլապէս բանականութիւն չէ: Երբ դրոյթներէն մէկը ազատ չէ, ապա հոն բանականութիւն գոյութիւն չունի, այլ բռնատիրութիւն եւ ստրկութիւն: Կայ մէկ «Ես», որ ես չէ, այլ է անսահմանութեան ձգտող անբանական շաղախ, քանզի դիմացը կամային իմաստով ոչ-Ես չկայ: Շեյխինգ հոսկէ՝ Փիխտէի այս միտքէն ներշնչուելով է, որ պիտի սկսի իր իմաստասիրութիւնը ու յանգի այլ արդիւնքներու: Ես-ը կրնայ այդ պատգամը անտեսել եւ մէկ այլ ես-ի թէ այլ ես-երու կամային ոլորտները իւրացնել: Հոս է չարիքին ծնունդը: Հոսկէ է, որ կը հետեւի բոլոր բռնատիրական համակարգերու,— կրաւնքները ներառեալ, որոնք «ազատութեան» պիտակի տակ կամային բռնատիրութեան համակարգեր են, ապա եւ տնտեսական համակարգերը ներառեալ,— էակարգային անդրանցական մերժումը: Այդ համակարգերը մարդը ստրկացնող խաբէութեան որջեր են:

Բանականութեան այս դրոյթենական ազատութենէն կարելի է նաեւ ածանցել արարականութեան ինչութեան խնդիրը: Ես-ը արարականութիւն է, ինչպէս որ տեսանք: Յաւերժական արարականութիւն: Եթէ ես է: Արդ, ազատութիւնը արարականութեան բնոյթն է: Բանականութեան արարական հոսքը ազատութեան հոսքն է: Ազատութիւն, բանականութիւն, արարականութիւն: Ասոնք անքակտելի յղացքներ են: Վերջին երկուքին Մայրը ազատութիւնն է: Այլաբանաւրէն՝ Ծովինարը: Սա քրիստոնէութեան մէջ, աղաւաղուելով, երրորդային մէկ այլ տեսք ընդունած է, ուրկէ բացակայ է Մայրը՝ Ազատութիւնը: Բռնապե-

տուլթիւնը փոխարինած է Մայրը՝ Ազատն Մասիսը:

Ես-ին ուղղուած թելադրական այս պատգամը բխրուն է այն իսկ պատճառաւ, ես-ի ունեցած ազատութեան իսկ պատճառաւ: Ես-ը իր բացարձակութեան մէջ ինքնայայտադրուող անսահման յղացք է, քանզի ազատութիւնը՝ գերսկզբունքը իմացութեանց համապարփակ տեսաբանութեան, անսահմանի յղացք է: Ազատութեան այս անսահմանութիւնն է, զոր բացարձակ ես-ը իրեն հետ կը բերէ փորձառական դաշտ: Ան ինքզինք ի յառաջագունէ կը գտնէ այս փորձառական դաշտին մէջ: Ան մարմնաւորեալ ես է:

Փորձառական դաշտին մէջ այս համատեղ հակադարձութիւններուն ի հետեւանս ես-ի անսահմանութեան յղացքը տեսականաւորէն կ'անէնայ: Նոյնպէս ալ տեսականաւորէն կ'անէնայ բացարձակ ազատութեան յղացքը: Այս յղացքները կը ստորածուին սահմանաւորութեան եւ չափաւորութեան: Իրողութեան մէջ երբեւէ անսահման ես կամ բացարձակ ազատութիւն գոյութիւն չէ ունեցած, քանզի ես-ը ի յառաջագունէ եղած է փորձառական իրականութեան մէջ: Ես-ը երբեք, ոչ մէկ ատեն միայնակ եղած է: Ես-ը ես է միմիայն այլ ես-երու առկայութեամբ: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնն է սոսկ, որ այս յղացքները կը քակէ, կը տարրադրէ՝ ատոնց արմատները եւ ներքին կապերը հասկնալու համար: Ես-ը սոսկ հաւաքական ես է, սոսկ հաւաքականութեան մէջ է, որ ես է:

Ահաւասիկ կը տեսնէք, թէ ինչ կարգի սարսափելի խեղաթելումն ենթարկուած է Փիխտէի իմաստասիրութիւնը՝ ըմբռնուելով եւ մեկնաբանուելով իբրեւ «եսապաշտութիւն» թէ «ենթակայապաշտութիւն» արդի իմաստասիրութեան բովանդակ պատմութեան ընթացքին՝ էսապաշտութեան վրայ խարսխուած ողջ Արեւմտեան տնտեսաքաղաքական աշխարհակարգին մէջ, ուրկէ ալ կ'արտածուի համաշխարհային իմաստակաբանական ակադեմիաներու եւ համալսարանական բաժանմունքներու թուլթակարանները:

Փիխտէի մէջտեղ նետած թելադրական պատգամին յղացքը կարելոր է մանաւանդ այն առումով, որ, առանց ատոր, ես-ին եւ ոչ-ես-ին միջեւ որեւէ իրարըմբռնում չի կրնար տեղի ունենալ՝ ի հետեւանս յաւերժական խզուածքի մը բոլոր փորձառական ես-երուն միջեւ: Այս յղացքը ձեւով մը եթերային բան մըն է, որ իրարու կը կապէ այլապէս իրարու անհաղորդելի ես-ը եւ ոչ-ես-ը: Պատկերացուցէք հազարաւոր գնդակներու կոյտ մը: Ինչ կապ ունին իրարու հետ: Ոչ մէկ: Սա պատասխան է նաեւ Լեյբնիցի մեկուսիներու իմաստասիրութեան, որուն հակիրճ անդրադարձանք հատորոյս սկիզբները: Թէեւ նկատի պէտք է ունենալ, որ Փիխտէ այլապէս բարձր կը գնահատէ վերջինիս իմաստասիրութիւնը:

Պատգամի այս յղացքը կը պատռէ ես-ի եւ ոչ-ես-ի միջեւ առկայ անանցանելի անդրանցական վարագոյրը: Ես-ի ինքնա-

յայտադրման կամքէն սերող այս յղացքը իրարու կը կապէ այդ գնդակները այնպէս, ինչպէս որ տարրաբանութեան մէջ հիւղէները իրարու կապող կապ մը կայ: Սակայն այս կապը վաւերական է՝ ի տարբերութիւն բնութեան հիւղէներու կապին, եւ ոչ թէ է ձգողական: Այս անդրանցական պատգամը, որ ձեւով մը կ'ըսէ՝ «հոն կեցիր, ասիկա իմ սահմանս է. այս կողմ չանցնիս, քանզի ես ալ քեզի պէս անսահման եմ եւ քեզ կ'ոչնչացնեմ», — ահա այս վանողական ոյժը, — կը սահմանափակէ իւրաքանչիւր Եւ-ի արարական ոլորտը՝ հիմքը դառնալով հասարակութեան, արէնքի եւ իրաւունքի ոլորտի ստեղծման, ինչպէս որ տեսանք համապատասխան գլուխին մէջ: Հոս է բանական Եւ-ին ծնունդը: Բանական Եւ կրնայ գոյութիւն ունենալ սոսկ հաւաքականութեան մէջ: Համարկման ենթադրեալ տեսաբանական արէնքը բացասումն է: Հոսկէ է, որ Հեգել պիտի առնէ իր իմաստասիրութեան ամենակարեւոր միտքերէն մէկը:

Հոսկէ կը բխի նաեւ մէկ այլ կարեւոր երեւոյթ, որ մեր նիւթը պիտի չըլլայ՝ դաստիարակութեան էութիւնը: Գոնէ այս քանը ըսենք՝ անհնար է մեկուսի դաստիարակութիւն: Դաստիարակութիւնը հաւաքական ծրագիր է: Սոսկ հաւաքականութեան մէջ է բանական Եւ-ին ծնունդը: Սոսկ հաւաքականութեան մէջ է մարդու եղելութեանականութեան կարելիութիւնը: Սոսկ հաւաքականութեան մէջ է, ազգի մէջ է ճանապարհը ի ՀԱՅ: Եւ այդ հաւաքականութեան հիմքերու հիմքը բանական Եւ-ն է՝ ազատ բոլոր կարգի բռնատիրութիւններէ, ի ներ առեալ սանասարական բռնատիրութիւնը: Չմոռնա՛ք մէկ բան՝ բանական Եւ-ը եւ ոչ թէ անբանական եսպաշտը: Վերջինս մահաբեր դամբանականն է ՀԱՅ-ու:

Ահա կը տեսնենք, որ բանականութիւն գոյութիւն չունի եւ չի կրնար գոյութիւն ունենալ անսահմանին մէջ: Նոյնպէս ալ չի կրնար կամք գոյութիւն ունենալ անսահմանին մէջ: Կամքը եւ անսահմանութիւնը անհամատեղելի են: Բանականութիւնը եւ անսահմանութիւնը անհամատեղելի են: Հակոտնեայ, հակադիր ու հակասական գաղափարներ են: Բացարձակապէս եւ անանդրանցելիարէն հակասական: Սա յեղափոխական միտք է, որ էապէս կը տարբերի Փիխտէի նախորդող իմաստասէրներու գաղափարներէն, այն իմաստասէրներու գաղափարներէն, զորս ան վարդապետապաշտ պիտի համարէր: Այս միտքը բնական արդիւնքն է Փիխտէի իմաստասիրութեան ելակէտներուն: Ահա սա է, որ հիմնայատակ կ'ընէ բոլոր միաստուածեան կրաւնքներուն գաղափարական կառոյցը, իսկ այդ կրաւնքները կը գոյատեւեն եւ կը կարենան գոյատեւել սոսկ վարդապետապաշտութեամբ՝ մարդը խաբելով, զայն յիմարացնելով եւ մարդուն եղելութեանականութիւնը ի ԵՍ-ը, ի ՀԱՅ-ը, ի Բացարձակը խափանելով: Ասկէ ի յայտ կու գայ, որ այդ կրաւնքները Աստուծոյ գլխաւոր թշնամիներն են:

ԼՈՅՍ, ԹՔ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՆՀԵԹԵԹԱՅՈՒՄ

Հարցը այն է, որ աւելի ուշ Բեռլինի մէջ Փիխտէ Ես-ի նոյն այս արարադրումը, ինչպէս որ տեսանք, պիտի վերագրէ Բացարձակին: Սակայն Բացարձակը ինքնամփոփ է: Ես-ի գիտակցութենէն դէպի Բացարձակը կարծէք ոչ գոյ է որեւէ ճանապարհ, առնուազն որեւէ տեսական, իմացական ճանապարհ: Եթէ Ես-ին եւ Բացարձակին միջեւ եղած անդունդը անկամրջելի է, ապա անհնար պիտի ըլլայ որեւէ բան իմանալ այդ Բացարձակին մասին, ներառեալ անոր նոյնութիւնը Ես-ին հետ: Սակայն ինչո՞ւ անոնք նոյնը պէտք է ըլլային, եթէ ի սկզբանէ տարբերութեան մը մասին է խաւաքն ու փորձը: Կարճ պատասխանը՝ փոյ պիտի գար բովանդակ համակարգը: Այն, որ այդ համակարգը կայ մարդկային իրողական պատմութեան մէջ, արդէն իսկ ապացոյց է Ես-երը զիրար կապող նոյնական Բացարձակի մը գոյութեան:

Այս խնդիրը առկայ էր առնուազն Կանտի արերէն սկսեալ: Ատոր անդրադարձած էին քանի մը իմաստասէրներ, որոնց առաջիններէն չէին Փիխտէ եւ ապա Շելլինգ: Սակայն այս երկու իմաստասէրներու գործերուն մէջ խնդիրը յաւելեալ փայլք ու տարողութիւն կը ստանայ, ապա եւ՝ լուծման իւրայատուկ փորձ: Բացարձակի խնդիրին մէկ կարեւոր երեսը այն էր, որ ենթադրեալ «բացարձակի» հետեւութիւններէն կամ հետեւանքներէն չես կրնար բացարձակը հաստատել: Տրամաբանական անցում գոյութիւն չունի: Ռեյնհոլդ Ենայի իր դասախաւսութեանց վերջին մէկերկու տարիներուն ընթացքին հասած էր այն եզրակացութեան, որ անիմաստ է իմաստասիրութեան գերագոյն սկզբունքի մը փնտռտուքը, քանզի այդ մէկը ի յառաջագունէ բացառուած է: Ռեյնհոլդ, ըլլալով հրաշալի դասախաւս մը, ունէր մեծ թիւով հետեւորդներ, որոնք այն ակնկալութիւնը ունէին, թէ Փիխտէ պիտի շարունակէր Ռեյնհոլդի այս «վերջին» յայտնագործութիւնը: Սակայն, ի հեծուկս այդ ակնկալութիւններուն, Փիխտէ հակառակ ուղղութեամբ կը տանէր իմաստասիրութեան երթը: Ո՞ր ուղղութեամբ: Ռեյնհոլդի առաջին շուրջ հինգ տարիներու ուղղութեամբ, որ էր իմաստասիրութեան բացարձակ հիմքի փնտռտուքը: Հոս է նաեւ Փիխտէի հանճարը, որ սովորաբար չըմբռնուիր այս պարունակին մէջ: Փիխտէ Ռեյնհոլդին իսկ կրցաւ ապացուցել, որ այդ հիմքը կայ եւ թէ իմաստասիրութիւնը ոչ միայն կարելի է, այլեւ բացարձակապէս անհրաժեշտ է սկսիլը այդ հիմքէն: Ռեյնհոլդ պիտի յորդորէր իր հետեւորդները հետեւելու Փիխտէի իմաստասիրութեան: Սակայն անգամ մը, որ այս «անհիմնութեան» գաղափարը սողոսկած էր իմաստասիրութեան այդ արերու, ըսենք, միջնաբերդը եւ տարածում գտած, դժուար էր այդ ընթացքը կասեցնելը: Մարդիկ միշտ կը սիրեն փախուստ տալ դժուար բաներէ եւ իրենց տկարութիւնը արդարացնել գեղատեսիլ ու դիւրամատչելի գաղափարակոյտերով: Մարդկային թուլութիւն է, համամարդկային: Փիխտէի դժուարութիւններէն մէկը սա էր, ոչ լոկ այլատեսաց կրաւնամոլներու վերաբերումը: Այդ գաղափար

րի հետևորդներէն էր Նիելթամմեր, որ պիտի դառնար Փիխտէի լաւագոյն ընկերներէն մէկը: Իսկ արուան լաւագոյն մտաւորական դէմքերէն ամբողջ փունջ մը այդ գաղափարի տարբեր վարատումներուն ջահակիրը դարձած էր: Այդ դէմքերէն մէկն էր միայն Գէոթէ՝ իր դիւրասիրութեամբ: Ակադեմական կամ համալսարանական աշխարհի մէջ Փիխտէի մեկուսացման գլխաւոր պատճառներէն մէկն էր դիւրասէրներու գրական համատարած գերիշխանութիւնը միտքի բնագաւառին վրայ, որ է՝ իրենց նման տկարամիտ դիւրասէրներու վրայ, դասախաւսներդ ներառեալ: Անուններ, որոնք այսաւր եւս ծանալթ են թէ՛ իմաստասիրութեան եւ թէ՛ մանաւանդ գրականութեան մէջ, բնագաւառ մը, ուր քիչ խելք է պէտք եւ շատ երեւակայութիւն: Մասամբ մը սա է պատճառը, որ գրականութեան դասախաւսները, եւ առհասարակ համաշխարհային քրէախումբը, սովորաբար կ'ատեն խելք ունեցող գրողները, քանզի այդ գրողներուն խելքը իրենց խելքէն բարձր է, ուստի միջոցը չունին հոն թափանցելու եւ այդ գրականութիւնը իրենց ոյծին ենթարկելու, իրենց ըմբռնումներուն եւ կրթեալ նախապաշարումներուն մէջ տեղաւորելու:

Ես-ին եւ Բացարձակին միջեւ նշեալ տարբերութիւնը, յամենայն դէպս, բոլոր երաշխիքները ունի ի յառաջագունէ տարբերութիւն մը ըլլալու, որքան ալ որ Ես-ը այդ Բացարձակին մէկ շողը ըլլայ: Փիխտէի իմացութեանց հանրային տեսաբանութեան մէջ այս եզրակացութեան կարելի է հասնիլ առանց յատուկ դժուարութեան: Սակայն եթէ ենթադրեալ նոյնութիւնը հաստատուի, մէկ կարեւոր խնդիր կը լուծուի անոր իմաստասիրութեան տարբեր փուլերուն միջեւ. անհնար չէ: Ատով, սակայն, շատ չի թեթեւնար հինի ու նորի հաշտեցման բեռը, քանզի առկախ կը մնայ Ես-էն ի ԵՍ, թէ՛ ԵՍ-էն ի Ես ընթացքի իմացաբանական խնդիրը, խնդիր մը, որ յուզած էր Ռեյնհոլդը: Իսկ Փիխտէ որեւէ կերպով մեզի չ'աւգներ: Կարծէք մէկ ուրիշ մարդու հետ ըլլայ գործերնիս, որ փորձն իսկ չ'ըներ ըսածին հինն ու նորը հաշտեցնելու: Մարդ մը, որ կարծէք իր յիշողութիւնը կորսնցուցած ըլլայ եւ նոր ուղեղով ամէն բան վերսկսած: Գրեթէ անյոյս բան է անոր գործերուն մէջ յղումներ եւ համեմատութիւններ գտնելը իր նախկին գործերուն, արիւնակ այսպիսի խառք մը՝ «1997-ի երկրորդ նախաբանիս մէջ այս տողը գրած էի, բայց հիմա կ'ուզեմ ուղղել այդ ըսածս կամ թէ աւելի յստակացնել»: Անկարելի բան: Քեզի պէտք է նէ, հասկցիր ըսածը: Փիխտէ կը խոստովանի, որ յիշողութիւնը լաւ չէ, բայց երեւակայութիւնը լաւ է: Ուրեմն, գործին բեռը կը թողէ վրադ:

Անոր այս հաստատումը հարցականի տակ առնելու պատճառ չունինք, բայց 42-ը մեծ տարիք չէ: Ապա նաեւ քիչ մը տարաւրինակ է կրնայ թուիլ այն իրողութիւնը, որ Փիխտէ իր 8–9 տարեկան հասակին արտակարգ յիշողութիւն ունէր եւ ատոր իսկ շնորհիւ տպաւորած էր իր շրջանի աւատապետներէն մէկը, որ եւ զայն առած էր իր հոգատարութեան տակ՝ ուսման ճամբան

բանալով անոր առջեւ՝ առիթ տալով, որ պատկառելի դպրոցական եւ համալսարանական կրթութիւն ստանար: Ո՛վ գիտէ, թէ կրած անդադրում հալածանքներն ու իրեն հանդէպ կիրարկուած խեցեվճիռային բնոյթի մեկուսացումը ինչ ազդեցութիւն ունեցան անոր մտաւոր առողջութեան վրայ: Կը թուի, թէ առնուազն մասամբ սա բնաւորութեան հարց էր նաեւ:

Եթէ մէկ այլ կերպ դիտենք նշեալ խնդիրը, չնչին յոյս մը կ'ուրուագծուի: Հակառակ անոր որ Փիխտէ քանիցս կրկնած էր, թէ Ես-ն ու ինքնագիտակցութիւնը նոյն բանն են,— նոյնպէս ալ գործունէականութիւնը, քանզի առանց գործունէակաւնութեան՝ արարականութեան, Ես գոյութիւն չունի, իսկ գիտակցութիւնը ինքնին գործունէականութիւն է՝ արարականութիւն,— այս յղացքներուն տարբադադրումը լոկ իմացութեանց համատեսաբանութեան գործն ու արգասիքն է. ատոնք հաբանաւրէն անտարբադադրելի են: Այս պարագային, տեսականաւրէն, գիտակցութիւնը ստորակայ է Ես-ին, քանզի արդիւնքն է Ես-ի ինքնայայտադրման: Այս ինքնայայտադրումը, որ ոչ այլ ինչ է, քան արարողութիւն, տեսաբանութեամբ ընկալուող հերթականութեան մէջ է սոսկ, որ է նախագոյ գիտակցութեան: Ուրեմն տեսաբանութեան մէջ Ես-ին արարողութիւնը նախադիրն է գիտակցութեան եւ բանականութեան: Այս նախադրութիւնը հոլութեան մէջ գոյութիւն չունի, այլ գոյ է սոսկ հաբանութեան մէջ, այն է՝ տեսութեան մէջ, իմացաբանութեան մէջ: Ասկէ կը հետեւի, որ հաբանութեան, սակայն ոչ հոլութեան մէջ առկայ է տարանջատական, հերթականական տարածք մը, ոչ ժամանակային,— որ է ներհայեցողական,— այլ տեսական-հերթականական ազատ տարածք մը: Ուստի իմացութեանց համատեսաբանութիւնը այս տեսաբանական տարածքին հաշուետուութիւնն է եւ ոչ թէ գոյաբանական տարածքի մը հաշուետուութիւնը: Եթէ այդպէս է, ապա Բացարձակ Ես-ն ու Բացարձակ Ամենայնին նոյն բանը կրնան ըլլալ: Սա հնարաւոր է: Սակայն վստահելի չէ: Հազար բան կայ անոր գործերուն մէջ, որոնք կարողականութիւնը ունին այլ կերպի մեկնաբանութեան մը յանգեցնելու:

Վերոբերեալ պարբերութեան առանցքային միտքերը եթէ փիլիսոփայար նկարագրենք, կրնանք նաեւ այլ եզրերով բացատրել: Փիխտէ կը տարրորոշէ բացարձակը տեսական եւ գործնական ոլորտներուն միջեւ՝ ատոնց սահմանին դնելով Ես-ը: Այս ոլորտները իրարմէ անկախ տրամաբանութեանց կամ աւրինաչափութիւններու ենթակայ չեն եւ առանձինս չէ, որ կը գործեն կամ կ'արարեն, այլ համատեղ: Տարբերութիւն կը դնէ բացարձակ տեսական ոլորտի եւ գործնական ոլորտի յայտադրութեանց միջեւ: Մանրամասնութիւնները նոյնիսկ այս ծաւալի գիրքի մը համար շատ են:

Այս խնդիրներուն ողջ հետաւածքը քակելու համար արդէն իսկ պէտք է մտնէք անոր իմաստասիրութեան խորանը՝ թափանցէք անոր տեսաբանութեան ողնուծուծին մէջ: Կամ այս գիրքին

վրայ յաւելեալ երկրորդ գիրք մը գրէք խիստ մասնագիտական պահանջներ ունեցող ընթերցողին հետաքրքրութիւնները բարարարող: Իբրեւ իմաստասիրութեան ուսանողներ ինքներդ այդպիսին պէտք է ըլլաք եւ սա իբրեւ հարթակ պէտք է ծառայէ ձեզի՝ կարենալ մտնելու համար անոր իմաստասիրութեան բարցարձակ տեսաբանութեան այն խնդիրներուն մէջ, որոնք իմաստասիրաւրէն ծանալթացման անհրաժեշտութենէն շատ աւելի այն կողմ կ'անցնին: Այդ խնդիրները այսաւր իսկ այժմեական խնդիրներ են իմաստասիրութեան մէջ, որոնք իրենց վերջնական պատասխանները չունին: Փիլիսոփայի իմաստասիրութեան մատեն հետեւող եւ իրենց հերթին իմաստասիրական փորձեր ընող կարգ մը ուսանողները իւրայատուկ պատասխաններ պիտի տան նշեալ խնդիրներուն: Այդ մէկը, դժբախտաբար դուրս կը մնայ մեր հատորի կարելի սահմաններէն:

Եթէ բախտը ունենայինք մեր իմաստասիրական ակադեմիան ունենալու, նոյնպէս ալ բախտը կ'ունենայինք այդ խնդիրներու իմաստասիրական բացարձակ եւ նրբագոյն վերլուծութեան ապագայ իմաստասէրներուդ սեղմ շրջանակի մը մէջ: Իմաստասիրութեան մէջ ամէն բան գիրքի ձեւով չես կրնար տալ: Պարզապէս ժամանակը չունիս ատոր: Ասոնք դասարանային քննարկման նիւթեր են, այն է՝ հեղինակ մը կամ իմաստասէր մը ինքն կարիք ունի այդ միջավայրին: Այս բանը լսած ենք մեր լաւագոյն իսկ համալսարանական դասախաւսներէն: Իմաստասիրութեան՝ եւրոպական մշակութային միտքի պատմութեան, դասախաւս մը ունէինք, որ ինքն իր դասախաւսածը ձայներիզի վրայ կ'արձանագրէր, մեզի անձնապէս յայտնեց, որ դասախաւսութեան պահու առթած ներշնչման ընթացքին բազմաթիւ եւ նոյնիսկ յաճախ առանցքային բան կը փոխուի անոր նախապէս պատրաստած գրաւոր նիւթին մէջ: Այդ մէկը իւրաքանչիւր լաւ դասախաւս լաւ գիտէ: Իմաստասիրութիւնը այդպէս է, որ կը ծնի: Միջավայր: Բան մը, որ Փիլիսոփայ ունէր, ինչպէս եւ ունէին հին յոյները: Եւ ահա հայոց մէջ ի յառաջագունէ բացառուած է այդ միջավայրին ստեղծումը՝ ձեր եւ միմիայն ձեր, ձեզպիսիքի իսկ կողմէ պանծացուած՝ ձեր հիացմունքին եւ նոյնիսկ պաշտամունքին առարկայ կրաւնական, կրթական, լրագրական, «ստեղծագործական» եւ մշակութային էջերու կողմէ (ի դէպ, այս էջերուն ամէն ինչը «համա» է՝ «համագային», «համահայկական», որպիսի պիտակներու տակ սոսկ պէտք է հասկնաք՝ համաէշային), որոնք իրենց ձեռքէն ամէն եկածը կ'ընեն տրորելու եւ ոչնչացնելու համար այդ կարելի միջավայրի առաջին ծիլերն իսկ, եթէ այդ «մտածումը» իրենց հազարամեայ ցնդաբանութիւններուն եւ մանաւանդ անձնական թէ խրմբակային փառաբանութեան պիտի չծառայէ: Ասոնք են հայ միտքի ցեղասպանները, հայոց մշակութասպաններն ու իմացասպանները եւ ո՛չ թէ թիւրքերը կամ որեւէ ուրիշ մէկը: Եւ մարդ չկայ, որ նոյնիսկ ի վիճակի ըլլայ հասկնալու կատարուած

եղեռնագործութեան իմաստն ու տարողութիւնը: Ոչ ներսը, ոչ դուրսը, ոչ ալ որեւէ տեղ: Եւ կը կարծէք, թէ դուք անգիտէք, սատկած խլուրդներու եւ ճանճերու կոյտ: Ասոնք՝ ձեր ամենապանծացեալ ղեկավարները, ձեր ազգի քաղցկեղն են, որոնք իրենց խարդախ «Հայրենասիրութեամբ», իշու «Հաւատքով» կամ «ազգապաշտութեամբ» ձեր աչքերուն մշակութային փայլփլուն թղթիկներ ու փոշի ցանելով՝ ձեզ կ'առաջնորդեն համազգային յաւիտենական գերեզման:

Այս գիրքով արդէն իսկ պատրաստ էք՝ իբրեւ ներկայիս փոքր եւ ապագային մեծ իմաստասէրներ, ցանկութեան պարագային, կարենալ մտնելու Փիխտէի իմաստասիրութեան ամէնէն մասնագիտական ոլորտը: Հոն առկայ խնդիրներուն համապարփակ տարողութիւնը կարենալ տալու համար ձեզի, պէտք է սերտենք շարք մը այլ իմաստասէրներու գործերը: Այդ ճոխութեան կարելիութիւնը չունինք: Մեզի համար այս պահուն կարելոր է մտապահել երկու միտք: Առաջինը՝ այս երկուութիւնը փոխարացուցիչ է, սակայն միական չէ: Երկրորդը՝ այս երկուութեան բովանդակ համակարգը այնպիսի վերամեկնաբանութեան կարելի է ենթարկել, որով հարցականի տակ կրնայ դրուիլ բովանդակ իմաստասիրութեան առնուազն ձեւն ու կառոյցը: Այս երկրորդը մեր հատորի սահմաններէն դուրս է: Այդ մէկը կ'ունենաք եւ աւելիով, եթէ աւգնէք մեզ հաստատելու Մեծ եւ Փոքր Հայքի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան ակադեմական կաճառը, թէկուզ վարժարանային ակադեմիան:

Վերոնշեալին կողքը, եւ ոչ նուազ կարելոր, Բացարձակին արարադրումն է: Այս արարադրումը նման է Եւ-ի արարադրումին եւ, ըստ երեւոյթին, նոյն բանն է՝ որոշ տարբերութեամբ մը: Եթէ Եւ-ին արարադրումն ու Բացարձակին արարադրումը նոյնն են, ապա անոնք նոյնաբնոյթ են: Եւ-ը նոյն այդ Բացարձակն է: Փիխտէ իր նախկին Եւ-ին վերաբերող բնութագիրները հոս վերագրած է Բացարձակին եւ եզրերու շփոթ մը յառաջացուցած: Նոյն իսկ անոր Եւայի դասախաւսութիւններուն հիմամբ կարելի է այսպիսի եզրայանգումներ ընել:

Իսկ հոս Փիխտէ կը խաւսի Բացարձակէն՝ Լոյսէն դէպի Եւ-ը եկող ճառագայթի մասին, որ Եւ-ին գիտակցութիւնն է: Սա, ըստ երեւոյթին, Բացարձակ Եւ-ին գիտակցութիւնն է: Փորձառական Եւ-ին հասու է ներատեսութեամբ: Փիխտէ կը շեշտէ, որ այդ ներատեսութիւնը նոյնն է իւրաքանչիւր մարդու պարագային, քանզի աղբերը նոյն լոյսն է: Եթէ սա ձեզի յիշեցուց անոր խիղճի յղացքը «Կատարած Մարդոյ» գիրքին մէջ, ճիշդ էք: Սա արդէն բացատրութիւն մըն է, թէ ինչո՞ւ խիղճը նոյնն է իւրաքանչիւր ոքի մէջ: Սակայն, ինչպէս այնուր, սա եւս այնքան լաւ հիմնաւորուած գաղափար չէ: Աւելին՝ արդարաբանութիւն կրնայ ըլլալ նոյնիսկ ցեղասպանութեան, ինչպէս որ հոն քննարկեցինք: Եթէ կողք-կողքի բերես հաւատացեալ իսլամ կրանաւոր մը, քրիստոնեայ կրանաւոր մը, անհաւատ համայնավար մը, անհաւատ ոչ-հա-

մայնավար մը եւ բուդդայական խորիմաց կրանաւոր մը, եւ ակնկալեա, որ ասոնք իրենց խորագոյն ներհայեցողութեամբ եւ ներատեսութեամբ համաձայնին ճշմարտութեան ինչ ըլլալուն ի վերայ, պարզապէս կը ցնդիս: Փիխտէ պիտի ըսէ, որ պատճառը անկեղծութեան պակասն է կամ թէ անոնք ներատեսութեան հասած չեն: Հաւանական է: Գաղամբեր նոյնպիսի բան մը պիտի ըսէր աւելի ուշ այդ անկեղծութեան բացակայութեան մասին: Այդ անկեղծութեան պակասը մեծ խնդիր է, որ եւ նշանակէ՝ կեղծաւորութիւն՝ կեղծիք կրանաւորաց: Բայց սա ամբողջ խնդիրը չէ:

Այս «ներիմացողներուն» փաղանգները ժամանակին եգիպտոս լեցուած էին եւ եկեղեցին ասոնց արմատը մաքրեց: Չենք ըսեր, որ եկեղեցին ճիշդ էր: Ըրածը գաղափարախաւսական մեֆնատիրութիւն հաստատելն էր: Սակայն մեւս կողմէ պատկերացուցէ՛ իւրաքանչիւր ցնդած գայ ու գլխուդ քարոզ կարդայ, թէ ինք ներատեսութեամբ հասած է ճշմարտութիւններու, որոնք միայն իրեն են հասու, քանզի ինք ներիմացութիւն ունի, իսկ դուն՝ ոչ: Անհաշիւ այս տեսակի ցնդածներու հանդիպած ենք ամէնուր՝ ամէն կարգի կրանական, կիսակրանական ու «հոգեւոր» խումբերու մէջ, Արեւելեան կրանքներն ու ուղղութիւնները ներառեալ: Այսաւր բովանդակ աշխարհի կրանական համայնապատկերն է սա: Եթէ յայտնես, որ քու ներատեսութիւնդ իր ներատեսութեան ճիշդ հակառակը կ'ըսէ, ոչինչ ունի քեզի ըսելիք՝ բացի այլապէս, թէ դուն ներատեսութիւն չունիս եւ թէ ինք ունի: Անշուշտ բան մը չըսողներն ալ կան, որոնք իրենց մաւրութը շոյելով խորհրդաւոր կերպով կը ժպտան՝ լուռ մնալով, շատ-շատ տիեզերական բառակոյտի ձաբռտանքով հասկցնելով, թէ շատ երկար ծամբայ ունիս դեռ անցնելիք՝ ներիմացութեան հասնելու համար: Ասոնց հազար տեսակը կը գտնես կրանական արդիական խումբերու մէջ: Այսպիսիքի հետ անկարելի է որեւէ բան քննարկելը, քանզի իրենք «ներատեսութիւն» ունին, իսկ դուն՝ «ոչ»: Ասոնց ընթացիկ ու փողացային մէկ տեսակը երեսիդ կ'ըսէ՝ դուն Սատանայէն ես: Անշուշտ իրենք՝ Աստուծմէ: Աստուծոյ եւ Սատանայի դերերը շփոթած երկոտանիներու հաւաքածոյ: Իւրաքանչիւր հաւաքականութիւն, կրանական թէ աշխարհիկ, ստեղծած է իր ուրոյն Սատանայի կերպարը եւ իւրաքանչիւր այլախոհը կը զետեղէ այդ կերպարին մէջ: Արեւնքը իւրացուցած ասոր աշխարհիկ տեսակը նոյնիսկ ա՛լ աւելի վտանգաւոր է կրանականէն:

Եթէ յանդիման կանգնիս Փիխտէին՝ ըսելով, որ քու ներատեսութիւնդ իր ներատեսութեան չի համապատասխաներ, ուրիշ ըսելիք պիտի չունենայ քեզի, քան նոյնը՝ թէ դուն ներատեսութիւն չունիս, քանզի անկարելի է, որ ներատեսութիւն ունենաս ու իր ըսածէն տարբեր բան մը ըսես ճշմարտութեան մասին: Եւ ճիշդ սա ալ ան քանիցս կ'ըսէ Բեռլինի համալսարանի իր ուսանողներուն: Ինչո՞ւ, տիա՛ր Փիխտէ: Քանզի ներատեսութիւնը մէկ է, քանզի ճառագայթը նոյնն է եւ նոյն աղբերէն՝ Լոյսէն է, որ կու գայ:

Հարց, տիար՝ Փիխտէ՝ յաւիտենական կեանք գոյութիւն ունի, թէ՞ ոչ: Մեռնելէն ետք ո՞ր կերթանք՝ Մեկկա՛, թէ՞ Կիրովական: Փիխտէ ունի հրաշալի պատասխան մը այս հարցին: Հրաշալի: Առնուազն՝ յուսադրող, քանզի հրաշալին կրնայ երկիմաստ ըլլալ: Սակայն տուէ՛ք այս հարցը վերոնշեալ բոլոր ներատեսողներուն: Ո՞վ է ճշմարիտ ներատեսողը՝ Մուհամմէդ, Բուդդա՛, թէ՞ Լենին: Ինչո՞ւ ասոնց ներատեսութիւնները իրարու կը հակասեն: Թէ՛ պետք է ընդունինք՝ Փիխտէն է բո՛ւն ներատեսողը: Աւելի ճիշդ՝ Փիխտէի ենթագիտակիցը կառավարող եւ նորպղատոնական աղբերէ մը սնող մտածումի քրիստոնէական առասպելաբանական համակարգն է բուն ներատեսողը, նոյն այն համակարգը, զոր եկեղեցին արմատախիլ ըրաւ Աղեքսանդրիոյ մէջ՝ այժմ վերադարձած բանականութեան պարուրանքով:

Սա անարդար դատողութիւն պիտի ըլլայ անշուշտ, թէեւ ոչ անտեղի: 1804-ի Փիխտէն թերեւս սոսկ կը կարենայ նոյն պատասխանը տալ քեզի: Մեր գործը աղամանդը գտնելն ու դուրս բերելն է Փիխտէի գործերէն: Այդ աղամանդը կայ: Այլապէս այս ժամանակը չէինք տրամադրեր: Չմոռնանք, որ իւրաքանչիւր իմաստասէր պարուրուած է առնուազն իր ժամանակի յղացքներով, եթէ ոչ գերգաղափարներով: Մեր գործը զայս հասկընալն է առաջին հերթին, որպէսզի յաղթահարենք այն դժուարին անցարգելը, սոսկ որմէ ետք է, որ պիտի կարենանք գրտնել իմաստասիրութեան աղամանդները: Եթէ հայ իմաստասիրութեան դպրոց պիտի ստեղծէք, անհրաժեշտ է, որ նշեալ տեղաժամանակային, — կամ մեծ, թէեւ քիչ մը այլիմաստ կիրարկութեամբ, բառով մը՝ պատմա-աշխարհագրական, — պայմանական եւ դեռեւս գերպայմանական որոգայթները կարենաք շրջանցել եւ ոչ թէ դառնաք ատոնց թուլթակները, իսկ ձեր հաստատութիւնները՝ թուլթակարանք աշխարհոյ: Ինչպէս ոչ էք եւ եղեր էք առ այսաւր՝ ձեր բոլոր միտքի «հսկաներով» ձեր բովանդակ պատմութեան ընթացքին: Իսկ ձեր ակադեմական աշխարհը՝ այդ թուլթակներուն արդարաբանները: Իսկ ձեր հաւաքական աշխարհը՝ նոյն թուլթակներուն ռիսալի ու դարանակալ գործակալները:

Լաւ, կ'ըսես, տիար՝ Փիխտէ՛ ընդունինք, որ ձեր մեծարգոյ կատարելութեան ներատեսութիւնը Աստուծմէ է՝ Լոյսէն է, մեր ըինն ալ Սատանայէն է՝ խաւարէն է: Հիմա երթանք դատաւորի մը քով եւ մեր խնդիրը վերջնականապէս լուծենք: Տեսնենք, թէ որուն ներատեսութիւնն էր ճշմարիտը: Ո՞վ է այդ դատաւորը՝ անաչառ երրորդ կողմը միջեւ լոյսին քոյոյ եւ խաւարին մերոյ: Պիտի ըսէ՝ Լոյս է դատաւոր միակ: Եւ քանի որ ինք լոյսը ունի, իսկ դուն՝ ոչ, ապա միակ դատաւորը ինքն է: Ահա կը տեսնէք, որ կը մտնենք յաւերժական ոլորապտոյտի մը մէջ, որմէ ելք չկայ «ներատեսութեան» միջոցաւ: Շատ կը նմանի այն ցնդածներուն, որոնք կը յայտարարեն՝ 15 տարիէն Տիար Սոխ պիտի վերադառնայ եւ ձեր բոլորը դատէ, քանզի ահաւասիկ Տէրը

այդպէս կ'ըսէ:

Փիլիսոփայի գործածած եզրը ներայայտութիւնն է: Որմէ հեռու չէ ներատեսութիւնը: Վերջին եզրը գործածեցինք աւելի ընդարձակ համեմատութիւններ ընելու համար: Տարորոշումը կ'ընենք՝ իմաստասիրական յղացքը առանձնացնելու նպատակաւ առաւելական էժանագին մեկնաբանութիւններէ: Նաեւ ներատեսութեան եւ բանականութեան միջեւ է հոս հարցը, որմէ պիտի բխի այն, թէ բանականութիւնը չարէն է՝ Սատանայէն, իսկ ներատեսութիւնը միակ ճշմարիտ ուղին է: Փիլիսոփայի առարկէ, թէ բանականութիւնը միմիայն Աստուծմէ կրնայ ըլլալ եւ եթէ քու բանականութիւնդ տարբեր բան մը կ'ըսէ, ուրեմն բանականութիւն չէ, քանզի ներատեսութիւն չունիս: Ուրեմն տրամաբանութիւնն է Սատանայէն: Թերեւս: Կարելորդ ներատեսութիւնն է:

Այս բոլորը քիչ մը անարդարաւորէն կը խամաճիկայնացնենք յատուկ նպատակաւ: Նշեալ մտածելակերպը այնքան խոր հակադրանք յառաջացուցած պէտք է ըլլար Փիլիսոփայի մէջ, որ ան նոյնիսկ 14 տարի անց կ'անդրադառնայ նոյն խնդիրին՝ իբրեւ այդպիսին ալ որակելով այդ մտածելակերպին զոհերը: Ներատեսութեան արժէքը մենք լաւ գիտենք եւ ներատես ենք աւելի, քան Փիլիսոփայ, Մուհամմեդը, Լենինը, Բուդդան եւ ձեր գրեթէ բոլորին ենթագիտակիցը կառավարող Անունը չարժէյիշելը, որ ժամանակին Լիբանանի հարաւակողմը կը թափառէր՝ տիեզերական անէծքներ ձաքռտալով, եւ որուն դիակը լիբանանահայ իշուհները իրենց ամուսիններէն աւելի կը սիրեն: Որ յիրաւի նշանակէ՝ իրենց ամուսիններէն փախուստ տալու միջոց է: Ապա եւ վիպապաշտական տեսլապաշտութեան զոհերն են: Այս վիպապաշտական տեսլապաշտութիւնը, որուն արմատապէս դէմ էր Փիլիսոփայ, հոս իբրեւ դարային շարժում մը չընկալենք, այլ իբրեւ վերդարային ընդհանրական երեւոյթ: Ուստի՝ Փիլիսոփայի ներատեսութիւնը անկասկած սխալ է: Սխալ են նաեւ բոլոր վերոնշեալներուն ներատեսութիւնները: Միակ ճշմարիտ ճանապարհը ՀԱՅ-ն է: ՀԱՅ-ն է տիեզերական միակ ճշմարտութիւնը:

Փիլիսոփայի ներայայտութիւնը կամ իմացական ներայայտութիւնը կրանական ներատեսութեան իմաստով չէ, որ կը գործածէ, այլ իբրեւ իմաստասիրական եղանակ մը, որ յարակից է ուսողական ներայայտութեան եւ միաժամանակ նման է երեւութաբանութեան: Ան այս մասին բազմաթիւ արտայայտութիւններ ունի. չափագիտութեան հետ համեմատութիւնը պատահական չէ, այլ նպատակային: Այդ եղանակի գործադրման աւարտին, երբ բոլոր փորձառական նախապաշարումները կը հեռացուն գիտակցութենէն եւ Բացարձակին ու Ես-ին միջեւ ոչ մէկ այլ խոչընդոտ կը մնայ, այդ պահուն Բացարձակին լոյսը ներատեսութեամբ կը յայտնուի: Սակայն սա լոկ իր ձեւաբանութեամբ է տարբեր կրանական ներատեսութենէն, այլ է սոսկ ատոր իմաստասիրականացումը: Կառոյցը, գործող ենթակառոյցը նոյնն է: Աւելին ըսելը այս զոյգ եզրերու փոխարաբերութեանց մասին

կրնայ վրիպիլ մեզմէ, քանզի լայն չափերով մեկնաբանութեան եւ եզրերու յատակացման խնդիր է: Առաւել՝ անոր յետ-1800-ի իմաստասիրութեան մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան, արխիւներու հասանելիութեան: Մենք հոս քիչ մը խամաճիկայնացուցինք անոր ըսածները, որպէսզի տեսնէք, թէ թելը մեկնաբանման պարագային ո՞ր կրնայ տանիլ անոր այս հայեցակարգի: Իսկ ան բազմաթիւ առիթներ կու տայ այդպիսի մեկնաբանութեան մը կարելիութիւնը չբացասելու, թէեւ լաւ կը հասկնանք ըսածը եւ անոր իմացական ներայայտութեան արմատական տարբերութիւնը կրանական ներատեսութենէն: Այս տարբերութիւնը լաւ մտապահեցէք, որպէսզի ձեր ամէն քանի մը քայլափոխին, կամ մեծ մեկնաբանի մը վերլուծութիւններուն ենթարկուելով, թելը իմացութեան գիրկը չիյնաք:

Եթէ Փիխտէն քաշենք տանինք տիեզերական դատարան՝ դատուելու լուսապաշտութեան մեղադրանքով, ապա այդ դատարանը պիտի ըլլայ խաւարի ոլորտը՝ Բաղդասարը, որ յաւերժաւրէն կու պիտի տայ անոր բոլոր լոյսերը: Սա պիտի ըլլայ յաւիտենական դատապարտութիւն: Եթէ առարկէ, առարկութիւնը մերժելի պիտի ըլլայ, քանզի կը բանինք իր իսկ բանականութեամբ: Եթէ բարեացակամ գտնուինք ու խղճանք անոր մեր մարդկային խիղճով, որ ժառանգած ենք Սուրբ Խաւարէն, ապա միակ արդար դատաւորները, որոնք ի վիճակի են դատելու՝ պիտի ըլլան տիեզերական լոյսին եւ տիեզերական խաւարին միջեւ այդ երկու ոլորտներու սահմանին ապրող գիշերահաւասարային երկուորեակ աստուածները՝ Սանասար-Բաղդասար կամ Մանուկ-Խոր Մանուկ զոյգերը: Սակայն սա սոսկ մարդուն ոլորտն է, մարդուն աշխարհը, որուն մաս կը կազմէ Փիխտէ իր լոյսով ու արեւով, իր երկրագունդով եւ լոյսի ու խաւարի միջեւ ենթադրեալ պայքարով: Գաղափար մը, որ արտայայտութիւնն է զինք դեկավարող ենթագիտակցական նախապաշարումներուն, որոնց արմատները կը հասնին մինչեւ զրադաշտականութիւն եւ անդ այնր: Տիեզերական չափանիշներով անոր լոյսը ակնթարթ մըն է եւ Փիխտէ է այդ ակնթարթին առաքեալը. Շելլինգ, ի դէպ, աւելի լաւ պիտի հասկնայ այս կէտը: Հետեւաբար Փիխտէի Բացարձակը դեռ Բացարձակը չէ: Այդ բացարձակը Բաղդասարն է: Բաղդասարը՝ այլաբանաւրէն: Փիխտէ իր իմաստասիրութիւնը սկսաւ Եւ-ով, հասաւ Մենք-ին, որ ոչ այլ ինչ է, քան «Ես» ըսելու մէկ տարբեր ձեւը, ապա հասաւ, այլաբանաւրէն, արեւ: Մոռցաւ տիեզերքը: Չճանչցաւ տիեզերքը՝ արեւը շփոթելով ու տիեզերականացնելով, բան մը, որ տեղի ունեցած է շարք մը կրանքներու մէջ, յատկապէս «միաստուածեան» ինքնայորջորջեալներուն: Փիխտէի իմաստասիրական ենթագիտակցութիւնը կը բանի այս տեսանկերին մէջ: Թերեւս սխալ պիտի չըլլայ ըսել՝ մակերեսի մը վրայ՝ իբրեւ տեսաերիզ: Ան չ'ուրանար, որ Բացարձակին մուտք չունինք, այլ սոսկ Բացարձակի պատկերին: Պղատոնեան քարայրէն դուրս Արեւը

չէ, որ կը տեսնենք, այլ Բացարձակի պատկերը: Աւելի ընդհանրացուցած՝ այդ Արեւն իսկ Բացարձակի պատկերն է: Որմէ եւ՝ Աստուած ինքն Բացարձակի պատկերն է: Չարը Աստուծոյ մէջ է: Չարը Աստուած ինքն է: Այս հետեւութիւնը, եթէ ոչ ուղղակի, պիտի զգայ Շելլինգ եւ Չարին տայ արմատական կարեւորութիւն իր իմաստասիրութեան մէջ՝ թէկուզ ոչ այս կերպարանքով:

Թէ ինչ տեղի ունեցաւ Փիխտէի մտածողութեան մէջ 1800-էն սկսեալ դժուար է ըսել: Երկու կարելի պատճառի մասին յայտնեցինք ձեզի: Սակայն միշտ զգուշ եղէք պատմական կամ հոգեբանական վիճակներով իմաստասէրի մը հայեացքները մեկնաբանելէ: Այդպիսի մատուցում մը յարիր պիտի ըլլայ մեր դարու ամենագազրելի իմաստասկներու նկրտումներուն, որոնք ուրիշ գործ չունին, չեն ալ կրնար ուրիշ գործ մը բռնել, խելքերնին ալ ուրիշ ձեւով չ'աշխատիր: Որոնք եւ սոսկ կը կարենան մտածել իրենց մէջ սրսկուած ու իրենց գիտակցութիւնը ձեւաւորած կաղապարներով եւ ապա, իբրեւ ինքնագործ մեքենաներու վկայեալ բանակ, ազատ կ'արձակուին իմաստասիրութեան դաշտին մէջ: Իմաստասէրի մը համար բաւարար է ընդամէնը շող մը, կայծ մը, որպէսզի կարենայ վերատեսութեան ենթարկել ցայդ ունեցած իր ողջ մտածողութիւնը: Եթէ Փիխտէի ձեռքը, արինակ, ենայէն արտաքսուելէն ետք կամ դեռ իր վերջին մէկ-երկու ամիսը Անաքսիմանդր Յոնիացիի Անեզերելիին՝ ատկէ ծնող ու ատոր վերադարձող ինքնուրոյն ու ինքնաբաւ համաժամանակեայ եւ տարժամանակեայ տիեզերքներուն մասին գրութիւն մը անցաւ ու ան Բեռլին մեկնելու ճանապարհին թէ աւելի ուշ սկսաւ լրջաւրէն մտածել այդ մասին, ո՞վ կը կարենայ իմանալ ի բաց առեալ ինքն՝ իմաստասէրը:

Ասոր մենք կ'ըսենք «ներշնչուեցաւ»: Գրող մը կամ իմաստասէր մը կրնայ ունենալ ներշնչման տարբեր աղբերներ: Երբեմն կրնայ յայտնել այդ մասին՝ անհրաժեշտութիւն ունենալով, երբեմն ալ՝ ոչ: Կրնայ նաեւ ինքնուրոյն նման յղացք մը ծնիլ իր մէջ եւ տարիներ անց տեսնէ, կամ թէ չտեսնէ, որ համապատասխան գաղափար մը կայ մէկ այլ տեղ: Ասոնք աւելի բանասիրական հարցեր են եւ ոչ այնքան իմաստասիրական, թէեւ իմաստասիրութեան պատմութեան շատ յաճախ կրնան վերաբերիլ: Բանասիրութիւնը կարեւորագոյն տեղ ունի իմաստասիրութեան պատմութեան մէջ, սակայն իմաստասիրութեան պատմութիւնը ամենեւին ալ սոսկ բանասիրութիւն չէ, բան մը, որ երբեմն կը շփոթուի իմաստասիրութեան պատմութեան հետ կամ էապէս կը բռնագրաւէ բնագաւառը: Բանասիրութիւնը, կրնանք ըսել, նախադարպասն է այդ պատմութեան կառոյցին, անհրաժեշտ ու անփոխարինելի միջոց մըն է յղկելու համար դաշտը:

Այս կարելի «ներշնչման» հետքերը, ինչպէս որ տեսանք, կ'երեւին արդէն իսկ «Կատարած Մարդոյ» գիրքին մէջ: Նոյն իսկ, յետադարձ հայեացքով, ենայի վերջին տարիներու դասաւ

խաւսութեանց մէջ: Թէեւ նորաղատանականութեան մասին գրականութեան պակասը չկար Գերմանիոյ մէջ եւ ամենայն հաւանականութեամբ Փիխտէ ծանալթ էր կամ իր դասախաւսութեան տարիներուն ծանալթացած էր այդ բնոյթի գաղափարներու՝ առնուազն իր ընկեր դասախաւսներուն միջոցաւ, սակայն սա մաքուր նորաղատոնական կամ առնուազն ատոր քրիստոնէացած տարբերակներուն լիովին համահունչ գաղափար չէ, այլ ունի իր մէջ անաքսիմանդրեան որոշ շեշտաւորում մը: Իսկ որ Պղատոն Աթէնացիի ազդեցութիւնը ակներեւ է անոր իմաստասիրութեան այդ շրջանին վրայ, կասկած չի վերցներ, քանզի Փիխտէ ինքն բազմիցս յղումներ կը կատարէ Պղատոնին հոս ու հոն, իր ուշ շրջանի գործերէն գոնէ ոմանց մէջ ներառեալ:

Փիխտէի նախքան 1800-ի եւ յետ-1800-ի հարցերը լուծելուն համար կարեւոր պիտի ըլլայ նաեւ իմանալ անոր ունեցած իմաստասիրական ըմբռնումները լեզուի մասին, որուն առհասարակ ուշադրութիւն դարձուած չէ: Ապա նաեւ չափագիտութեան մասին անոր ունեցած ըմբռնումները՝ աւելի անդին երթալով չափագիտութեան ունեցած ազդեցութենէն անոր իմաստասիրութեան մատուցման ձեւին վրայ, որ զգուելի ըլլալու բոլոր շնորհները ունի:

Հիմնարար էաբանական միտք մը, որ կը մնայ ու կը յըստականայ անոր իմաստասիրութեան մէջ, «էութեան» եւ բանականութեան յարաբերութիւնն է գիտակցութեան հետ: Բանականութիւնը, Անաքսագորի ԲԱՆ-ը, «էութեան» եւ գիտակցութեան հայրն է: Փիխտէ հոս էութիւն ըսելով կը հասկնայ այն ամէնը, որ իրային է, առարկայական, իսկ գիտակցութիւն՝ այն ամէնը, որ ներային է, ենթակայական: Առանց գիտակցութեան՝ «էութիւն» գոյութիւն չունի: Սակայն նաեւ առանց «էութեան»՝ գիտակցութիւն գոյութիւն չունի: Գիտակցութիւնը միշտ «մարմնաւոր» է: Ապա գիտակցութիւնը միշտ բանի՝ մը գիտակցութիւնն է: Եթէ կայ գիտակցութիւն, ուրեմն կայ եւ բանը, որուն ընդբռնումն է գիտակցութիւնը: Եւ այդ բանը «էութիւնն» է՝ «նիւթական գոյը»՝ փիլիսոփայական իմաստով: Գիտակցութիւնը գիտակցութիւնն է «էութեան»: Ուստի այս երկուքը՝ «էութիւնը» եւ գիտակցութիւնը անտարանջատելի են. անոնք կը միանան Բանականութեան մէջ՝ յղացք մը, որ բարձր է երկուքէն: Բանականութեան «երկփեղկումէն» է, որ յառաջ կու գան «էութիւնն» ու գիտակցութիւնը: Այդ չակերտեալ երկփեղկումը արդիւնք է գիտակցութեան բանման ձեւին եւ ոչ թէ իրականութեան: Իրականութիւնը մէկ է եւ է անտրոհելի: Իմաստասիրութիւնը ձախողած է այս անտրոհելիութիւնը հասկնալը, մինչդեռ իմաստասիրութեան գերագոյն նպատակը զայդ ըմբռնելն է, որ, արդ, կրնայ տեղի ունենալ սոսկ իմացութեանց համատեսաբանութեան միջոցաւ: Սա է պատճառը, որով անդունդ գոյութիւն չունի «էութեան» եւ գիտակցութեան միջեւ, քանզի ատոնք նոյն աղբերէն կը սերին: Նոյն բանն են:

Սա էր առաջին իսկ արդեն Փիխտեի քննադատությունը՝ ուղղուած Կանտի իմաստասիրութեան, եւ որոյ ի հետեանս Բանականութիւնը (կարելի է ըսել եւ՝ Է-ն) տարանջատուած էր երկուքի՝ բարոյաբանական եւ տեսաբանական բանականութեանց: Այդ բանականութիւնները մնացին հապէս անկամրջելի Կանտի իմաստասիրութեան մէջ: Փիխտէ առաջին իսկ արդեն կը մերժէ այդ տարանջատումը եւ հաւատարիմ կը մնայ այդ սկզբունքին: Անոր 1804-ի իմացութեանց համատեսաբանութիւնը, զոր հոս կարելի պիտի ըլլայ արդէն կոչել իմացութեան տեսաբանութիւն, քանզի Փիխտէ կ'ընդհանրացնէ իմացութիւնը եւ իր ուշադրութիւնը կը սեւեռէ սոսկ տեսական, նոյնիսկ կարելի է ըսել՝ անդրատեսական վերլուծութեանց վրայ, ալ աւելի շեշտակիարէն կը պեղէ այս խնդիրը: Է-ն Բանականութիւնն է: Բանականութիւնը երկփեղկուած չէ: Ատիկա մենք է, որ այդպէս կը տեսնենք, քանզի կը տեսնենք մեր գիտակցութեան միջոցաւ, որ այլ կերպ չի կրնար երեւոյթները ընկալել, քանզի գիտակցութիւն կը նշանակէ միշտ բանի մը գիտակցութիւնը, հետեալաբար գիտակցութիւնը ինքն է այդ բանը իբրեւ բան ընկալողը, այդ բանը առարկայացնողը, «երկփեղկումը» արհեստականաւորէն յառաջացնողը: Արդ, այս «գիտակցութեամբ» չենք կրնար ըմբռնել էութիւնը, որուն, ի դէպ, մասն է գիտակցութիւնը եւ ոչ թէ է ատկէ դուրս բան մը: Կը մնանք վարդապետապաշտութեան մէջ:

Այսպիսեալ նաեւ կարելի է ընկալել Փիխտեի այս բանական արեւը կամ, եթէ գործածենք Պարմենիդէս Հայեդեցիի Է-ին տրուած մեր կարելի բնութագրականը, Խոհ Տիեզերականը: Այդ Խոհ Տիեզերականը Բանականութիւնն է: Իսկ Փիխտեի իմաստասիրութեան մէջ այս Բանականութիւնը իր մէջ ունի թէ՛ «էութիւնը»՝ երեւոյթներու աշխարհի՝ գոյի իմաստով, եւ թէ՛ գիտակցութիւնը՝ բանականութեան առնուազն երեւոյթներու աշխարհը ընկալելուն իմաստով: Հոս արդէն կարծէք գոյութիւն չունի պարմենիդեան երկփեղկումը Էութեան ճանապարհին եւ երեւոյթներու ճանապարհին միջեւ:

Իսկ 1810–1814-ի շրջանին՝ Էութիւնը միմիայն գիտակցութեան մէջ կը յայտնուի: Էութիւնը կայ: Գիտակցութիւնը՝ եւր, Բացարձակ եւր, այդ էութեան կեանքն է:

Երկփեղկումը, սակայն, իր ողջ հասակով երեւան կու գայ անոր այս վերջին շրջանի իմաստասիրութեան մէջ: Տիեզերական Բանականութիւնը կամ, Փիխտեի բառերով, Բացարձակ Բանականութիւնը թէ՛ Ոգին կը յայտնուի՝ եւ-ին մէջ: Երբ եւր կ'ընդունի այդ յայտնութիւնը, ան իսկոյն կը վերափոխուի յաւերժաւրէն եւ այնուհետեւ կը վերածուի Ոգիի կեանքին: Եւ-ին կամքը կ'արտացոլէ Ոգիին կամքը: Իսկ սա պարագայական թէ՛ յարափոփոյ չի կրնար ըլլալ: Եթէ է, ապա Ոգիին կամքը եւ կեանքը չէ: Իսկ եթէ Ոգիին կամքն ու կեանքն է, ապա այդ եւր, փորձառական եւր արդէն իսկ անմահ է: Սա կը յիշեցնէ պիլթագորեան անմահութեան տեսութիւնը: Երբ մարդուն հոգին ներդաշ-

նակուէր տիեզերական երաժշտութեան հետ, Տիեզերքը, ճանչնալով իրենը, զայդ կ'առնէր իր մէջ: Նոյն այս մտածումի թելը՝ անցնելով Պղատոն Աթէնացիէն, կը հասնի Փիխտէին՝ քրիստոնէական նախապաշարումներու միջոցաւ:

Իսկ երբ մարդ կը մերժէ իր մէջ ընդունիլ Ոգիին այդ յայտնութիւնը՝ ինքզինք կաղապարելով իբրեւ թէ գիտականութեամբ կամ առարկայականութեամբ, — որոնք, արդեամբ, հակագիտականութիւն եւ հակաառարկայականութիւն են եւ միաժամանակ են քարադրական հիւանդագին դրսեւորումները անհոգի ու մեռած մարդոց, — իսկոյն որդեգրելով այդ «գիտականութեան» բնական հետեւանքը եղող յարատեւ ու անվերջ եղելութեանականութիւնը, որ, էութեան մէջ, հակաբարոյութեան արդարաբանութիւն է, ապա ան Պարմենիդէս Հայեդեցւոյ նշեալ գիտութեան թէ Կարծիքի ձանապարհի զոհն է, եւ անյոյս է անոր վիճակը: Ան ինքն է, իր ազատ կամքով է, որ ընտրած է մահն ու անէացումը՝ զանոնք շփոթելով ճշմարտութեան հետ: Ահա արդէն երկու ծանապարհներու մասին է Փիխտէի խաւաքը՝ պարմենիդեան էութեան ձանապարհին եւ Կարծիքի ձանապարհին:

Ձեզմէ անոնք, որոնք ծանալթ են բողոքականութեան, հոս պիտի տեսնեն բողոքականութեան արդարաբանութիւն մը: Այդպէս ալ է: Չկայ արդէն նախկին Փիխտէն: Հոս տեղը չէ այս խորհիրները քննարկելու: Ատոնք առաւելաբար մաս կը կազմեն կրանքի բնագաւառին: Փիխտէի վերջին տարիներու բարոյաբանութիւնը արդէն իսկ հողը լիովին հարթած էր կրանքի բնագաւառի լիարժէք տեսաբանութեան եւ խիստ տարաւրինակ պիտի ըլլար, եթէ ան չձեռնարկէր այդ գործին՝ իմացութեանց համատեսաբանութեան ամենաբարձր բնագաւառի լիարժէք ուսումնասիրութեան, եթէ ապրած ըլլար աւելի:

Մտապահէ՛լ, սակայն, տարբերութիւնը էութեան յղացքներուն այս երկու տարժամանակեայ իմաստասէրներուն միջեւ: Պարմենիդէս Հայեդեցիի Է-ն Փիխտէի Բանականութիւնն է եւ ոչ թէ Փիխտէի էութիւնը: Փիխտէ «էութիւն» ըսելով յաճախ կը հասկնայ տարբեր բան մը, բան մը, որ առարկայական է յարդիւնս գիտակցութեան բանման ձեւին: Սակայն երկուքն ալ կը խաւսին նոյն Բացարձակին մասին: Փիխտէի Բացարձակը՝ իբրեւ Բանականութիւն, թերեւս նման ըլլայ Հերակլիտոս Յոնիացիի Տիեզերական Բանականութեան: Կարելոր տարբերութեամբ մը. հերակլիտեան Տիեզերական Բանականութեան ընթացքը աւելի կը յիշեցնէ Փիխտէի առնուազն մինչեւ 1800-ի իմաստասիրութիւնը, ուր Ես-ի տիեզերական ընթացքը յաւերժ էր: Նոյն բաները չեն, սակայն կայ եղելութեանականութեան գործընթացի նմանութիւն մը: Իսկ Փիխտէի վերջին տարիներու իմաստասիրութեան մէջ այդ ընթացքը, որոշ առումներով, աւելի յարիւր կը թուի վարդապետապաշտներու ծանապարհին, մանաւանդ որ Ոգիի յայտնութեան անսացողին փրկութիւնը ակնթարթային է եւ յաւերժական: Հոս ժամանակը փորձառական

Ես-ի ստորոգելիներէն է: Իսկ Ոգիին անսացող մարդու հոգին անժամանակ է: Փիխտէ ծանալթ էր այս երկու իմաստասէրներուն. ասոր առնուազն անուղղակի ապացոյցները կան: Սակայն երբ կը խաւսէր քրիստոնեայ կրաւնաւորներու հետ, կը խաւսէր անոնց հասկցած լեզուով՝ յղում կատարելով Յովհաննու աւետարանին: Յովհաննու աւետարանը ամէնէն ուշ գրուած աւետարանն է, ապա նաեւ թերեւ ամէնէն խարդախը, սակայն այդ խարդախութիւնն է քրիստոնէութեան պատիւը փրկողը: Այս հարցին մասին մեր այս եւ այլ գիրքերուն մէջ տարբեր առիթներով անդրադարձած ենք:

Եթէ մտածէք, թէ ինչու Ոգիի յայտնութեան անսացողին փրկկութիւնը յաւերժական է՝ տալով ձեր արդէն առաւելական սովորութիւն դարձած հարցը, Փիխտէն վիզէն բռնած կ'ըլլաք: Ան ոչ ունի համոզիչ պատասխան: Ինչ ալ պատասխանէ, կը հոտի նոյն վարդապետապաշտութիւնը, որով կ'այապանէր իր իմաստասիրութիւնը չընդունողները: Յանկութիւնդ է յաւերժ ըլլալը, թէ՛ պարզապէս այն պատճառաւ, որ լաւ կը զգաս, կը կարծես, թէ յաւերժ ես: Նիցչէ պիտի խայտառակէր վերջիններս՝ ըսելով, որ գինեմոլները այդ վարդապետապաշտներէն նոյնիսկ աւելի լաւ կը զգան: Թէ՛ դուն զքեզ կը խաբես, թէ՛ մեզ կը խաբես: Այն է՝ կամ խաբուած ապուշ մըն ես եւ կամ աննկարագիր ստախսաւ մը:

Մէկ կողմ դրած Փիխտէի այս հաստատումը, զոր կարելի է հիմնայատակ ընել իր իսկ կողմէ նոյն պարունակին մէջ հաստատուած այլ խաւսքերով, Փիխտէ կ'ըսէ կարեւոր բան մը: Կ'ըսէ շատ մը չափազանց կարեւոր բաներ, որոնց հետքերը արդէն իսկ կային անոր «Կատարած Մարդոյ» գիրքին մէջ, սակայն Բեռլինի համալսարանական տարիներուն ձեռք կը բերեն իմաստասիրական լուրջ նկարագիր եւ կ'իմաստաւորուին անոր անդրանցական մտածելակերպին՝ իմացութեանց համատեսաբանութեան ոլորտին մէջ: Այս պարագային անոր այն ըսածը, թէ իր իմաստասիրութեան մէջ բան չէ փոխուած, մասամբ մը ըմբռնելի է, եթէ ոչ արդարանալի: Ասոր համար դժուար է միանշանակ հաստատումներ ընելը այս խնդրոյն վերաբերեալ, բան մը, որ վարժուած են ընելու մեր դարու կարգ մը Փիխտէագէտները, երբեմն լաւագոյնները ներառեալ:

ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆԸ ԱԶԳԻ ԷՈՒԹՅԱՆԸ Ե

Այդ կարեւոր հաստատումներէն մէկը կը վերաբերի ընդհանրութեան ստեղծման գործընթացին, ձեւակարգաբանութեան եւ եղելութեանականութեան խնդիրներուն: Ընդհանրութիւնը՝ ազգը, մարդկութիւնը, կը ստեղծուի բացառապէս յարդիւնս բարոյական ւարէնքին: Այս ընդհանրութիւնը ինքն առանձին խելք չունի: Այնուամենայնիւ՝ ունի: Այս նիւթը այսաւր իսկ յարածեծուող նիւթ է, թէեւ առաւելաբար գիրքի վաճառականներու եւ իմաստականներու կողմէ: Իսկ «արհեստական բանականութիւն» կոչուածին պա-

րագային, որ ոչ այլ ինչ է, քան բանականութեան բացառումը, լաւագոյնս՝ գործիք մը, եւ երբ կ'ըսենք՝ գործիք մը, առաջին հարցը, որ պէտք է յառաջանայ ձեր մէջ այն է, թէ ո՞վ է այդ գործիքը ստեղծողն ու գործիքին մէջ ներմուծուած «սորամաբանութիւնը» ղեկավարողը: Սա շատ աւելի լուրջ վտանգ է ձեր տեսակի գոյութեան դէմ, քան առ այսաւր առկայ բոլոր համաշխարհայնացնող գաղափարախաւսութիւնները: Եթէ այդ գործիքը դուք չէք ղեկավարողը, այլ սոսկ զայդ սպառողներն էք, ապա անխուսափելի է ձեր անհացումը փայլփլուն ստրկութիւններու մէջ: Իսկ հոս է, որ կը ծագի գերագոյն հարցը: Ինչո՞վ: Դուք ի՞նչ ունիք հակադրուելու եւ առնուազն վնասագրծելու այդ գործիքին իշխանութիւնը ձեր հետագայ էութեան կաղապարման վրայ: Միակ բանը որ ունիք՝ լեզուն է: Լեզուն էր: Քանզի այս գործիքը պիտի կարենայ շուտով յաղթահարել՝ շրջանցելով այդ լեզուին իսկ պատնէշը: Իսկ դուք՝ անբուժելի արեւելահայ ստրկներդ կամովին լեզուն կը «համաշխարհայնացնէք»՝ պարպելով զայդ հայերէնէն, ձեր հայատեաց էջութիւնն ու գերագոյն ստրկութիւնը համարելով զարգացում: Ասով՝ արեւելահայերէնը յաղփահարելի է շատ աւելի դիւրութեամբ, արեւմտահայերէնը՝ քիչ մը աւելի դժուարութեամբ: Եթէ տուն մը ունիք՝ յարաբերաբար ապահով, արեւմտահայերէնն է: Սակայն այս ամէնակուլ գործիքը ատակ է կամ գրեթէ ատակ է յաղթահարելու բոլոր լեզուական պատնէշները:

Ուստի ի՞նչ ունիք դուք: Ձեր կեղծ ու խարդախ, ճշմարտութեան ռիսերիմ թշնամի ձեր էջի կրաւնքը: Նոյնիսկ սա, լաւագոյն իսկ պարագային, չի կրնար փրկել ձեզ, քանզի կը բանի նոյն համաշխարհայնացման, հոս որ է՝ էութեան բնաջնջման եւ այլոց ծրագիրներով բանող ինքնագործականութեան մը յաւերժականացման կաղապարով փոխարինմամբ:

Փիխտէ կու տայ այս հարցին պատասխանը: Մասամբ: Սակայն կու տայ ի՞ր դրած հարցին պատասխանը ամբողջութեամբ:

Ընդհանրականութեան ստեղծման այդ խելքը բարոյական արէնքն է:

Բարոյական արէնքը ի յայտ կու գայ ոմանց մէջ, իսկ ուրիշներու՝ ոչ: Այս վերջինները վարդապետապաշտներն են, որոնք եւ նիւթականութեան ու ատկէ բխող նիւթապաշտութեան կամ անձնապաշտութեան առաքեալներն են: Անոնք, որոնց մէջ ի յայտ եկած է այդ արէնքը, իրենց կեանքին գինով կը պայքարին այդ արէնքը բոլորին արէնքը դարձնելու: Անհնար է, որ արէնքը իրենք իրենց մէջ պահեն ու զայդ անձնականացնելով բաւարարուին, քանզի արէնքին բնոյթն ու նկարագիրը ընդհանրական են:

Հոս է, սակայն, որ երեւան կու գայ անկեղծ մարդուն եւ եսամոլ պատեհապաշտին տարբերութիւնը: Բարոյական արէնքով համակուած անկեղծ մարդը ի՞ր կեանքին գինով այդ արէնքը կը հաստատէ, իսկ պատեհապաշտը՝ ուրիշներու կեանքին գինով:

Յիշեցէ՛ք Սոկրատ Աթէնացին՝ իբրեւ արինակ առաջինին, իսկ երկրորդին արինակներուն համար բաւ է անգամ մը աչքերնիդ ձեր չորս կողմը պտըտեցնելը, որպէսզի ատոր հազարաւոր արինակները տեսնէք հայ թէ այլ իրականութեանց մէջ: Փիխտէ, որոշ վերապահութեամբ մը, արինակ կը բերէ իսլամութիւնը՝ ըսելով «ըստ քրիստոնեաներու պատմածին»: Սակայն, ինչպէս որ իր առաջին իսկ տարիներուն, նոյնպէս ալ վերջին տարիներուն՝ իսլամութեան կու տայ աւելի բարձր կրանքի մը արժեւորումը, քան քրիստոնեայք պիտի ուզէին ընդունիլ կամ նոյնիսկ լսել: Կարծէք նոյնիսկ աւելի բարձր կրանք մը կը համարէ՝ իր մէջ ետ պահելով բացայայտ յայտարարութիւն մը ընելու ցանկութիւնը: Ենայէն արտաքսման կոտտացող ցաւը երբեք չսպիարցաւ անոր զգայուն հոգիին մէջ եւ աւելի քան տասնամեայ կիսաթափառական ու անկայուն կեանքէ մը ետք ու արդէն լաւ ճանչնալով իր շրջապատը հազիւ թէ ուզէր Բեռլինի համալսարանը նոյն ճակատագիրին ենթարկուիլ: Իսլամութիւնը ահա այդ Տիւեզերական Ոգիին երթն է: Ոգին մէկ է: Ոչ սոսկ մէկ, այլ միացնող:

Այս կէտը Արեւմուտքի համալսարաններուն մէջ թրծուած իմաստասիրութեան մեկնաբանները, ըլլան անոնք քրիստոնեայ թէ հակաքրիստոնեայ, ներառեալ «հակաստուած», — որ ոչ այլ ինչ է, քան քաղաքական խոր խարդախութիւն, — պարզապէս չեն կրնար ընդունիլ կամ չեն ուզեր հասկնալ, ո՛ր մնաց մարտել: Կը նախընտրեն սատկիլ, քան թէ ընդունիլ: Իսկ այս անհանդուրժողութիւնը աւելի հակաքրիստոնեաներուն մէջ է, որ կը դրսեւորուի, քան թէ քրիստոնեաներուն: Հազիւ խաւքը վերաբերի իսլամութեան, բոլոր այդ «հակաքրիստոնեայ» ըսածներդ գրեթէ մէկ բերան կ'ըլլան՝ վայրկենապէս վերածուելով մոլեռանդ քրիստոնեայի պէս բանի մը: Հակաքրիստոնեայ քրիստոնեաներ են ասոնք:

Հարցը բոլորովին ալ անիկա չէ, թէ իսլամութիւնը քննադատութեան տեղ չունի: Ունի՛ եւ ոչ նուազ, քան քրիստոնէութիւնը, նոյնիսկ աւելին: Սակայն հոս խնդիրը ակադեմական վերաբերումի, սկզբունքային անաչառութեան եւ բանական տրամաբանութեան մասին է: Այս վերջինը՝ «բանական տրամաբանութիւնը», տարաւրինակ թող չթուի, քանզի բովանդակ ակադեմական եւ «կրթական» կոչուած անկրթական ու հակակրթական աշխարհը, եթէ չըսենք առհասարակ մարդկութիւնն ինքն, կը ղեկավարուի անբանական «տրամաբանութեամբ», այն է՝ տրամաբանութեան շղարշ հազած գեղծարարութեամբ եւ ուղեղալուացմամբ: Այսպիսիք միշտ կը բարբաջեն ուրիշներու ունեցած նախապաշարումներուն մասին, քանզի իրենք ո՛րեւէ նախապաշարում չունին:

Ոգին փորձառական եւ այլապէս անհատ թուող Եւերը միացնող, շաղախող գերագոյն ոյժն է: Արայեական ոյժը: Այդ ոյժը ի յայտ կու գայ բարոյական արեւնքին միջոցաւ: Այդ բարոյական արեւնքը ի յառաջագունէ ունի ընդհանրական նկարագիր

եւ ի յառաջագունէ բացառելի է ատոր հագցնելը անհատական նկարագիր մը՝ յարաբերապաշտութիւնը:

Անոնք որոնք սա չեն հասկնար,— իսկ սա Փիխտէի բովանդակ իմացութեանց տեսաբանութեան կմախքն է,— տեղ չունին եւ պիտի չունենան մարդկութեան ապագային մէջ: Այսաւրուան իրավիճակին կիրարկելով՝ բովանդակ Արեւմտեան քաղաքակրթութեան տեղը պէտքի արանն է: Ահա թէ ինչու այդ քաղաքակրթութեան կանխադրոյթներով մշակուած, այն է՝ ուղեղալուացման ենթարկուած, մարդը չի կրնար ընդունիլ Փիխտէի այս հայեցակարգը, այլ՝ գիտականութեան եւ ազատամտութեան պատմութեան հագած հակաազատ միտքի այդ անանկաւորակաւ նախապաշարեալ հազար ձեւի իմաստակութիւններու կը դիմէ մերժելու նպատակաւ ազատութեան իմաստասէրին հիմնարար յղացքները, քանզի այդպիսինին համար իր «փափուճը» աւելի կարելոր է, քան մարդ գոյի եւ առհասարակ գոյի ապագան:

ՅԱՐԱԽՈՂՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒ

Ահաւասիկ ձեզի իմաստասիրական յարախոհութեան աւրինակ մը դարերու եւ հազարամեակներու միջեւ: Պարմենիդեաննոյն խնդիրն է մեր առջեւը դրուածը: Գործածուած եզրերն են տարբեր եւ յաճախ նոյնիսկ հակասական, բայց խնդիրը նոյնն է: Է՛ի ինչութիւնը: Որ Բանականութիւնն է՝ Տիեզերական Բանը, Խոհ՝ Տիեզերականը: Կը վերադառնանք հնագոյն յունական իմաստասիրութիւններէն սերող նոյն այս միտքին, որ, պահպանուելով բանաստեղծաշունչ հատուածի մը մէջ, աւետարաններու հեղինակումէն քանի մը դար անց խորամանկ կրաւնաւորի մը կողմէ կը կցուի Յովհաննոս աւետարանին՝ քրիստոնէական հակաբանական աղանդը վերածելով բանականախառն տիեզերական հայեցակարգի, այն է՝ ընդհանրական կրաւնքի: Սա է պատճառը, որով քրիստոնէութիւնը ձեռք բերաւ ընդհանրական նկարագիր՝ պահպանելով հանդերձ իր արմատներէն եկող հակաբանականութեան հունտերը: Յիրաւի ասոր համար է անհրաժեշտ աստուածաբանական կրթութիւնը, ոչ թէ ուղեղալուացման համար: Առանց այդ անհրաժեշտ կրթութեան՝ հասարակութիւնը կը մտնէ հակաբանական ախոռ: Այլ հարց, որ մեր երազն է արմատէն սրբել բոլորը եւ հաստատել նոր կրաւնք:

Փիխտէ քանիցս կը նշէ իր պարտքը նշեալ աւետարանի այս հատուածին՝ առանց գիտնալու, անշուշտ, որ յունական իմաստասիրութիւններէն բխող հատուած մըն է, որ բռնակցուած է աւետարանին: Եւ թէ՛ տեսլականացնելով հատուածը, կը տեսլականացնէ հնագոյն յունական իմաստասիրութեանց կարելորագոյն մէկ ուղղութիւնը: Առանց Բանականութեան հետ ամուսնութեան՝ քրիստոնէութիւնը պիտի մնար նզովեալ աղանդ մը եւ ամենայն հաւանականութեամբ դադրէր գոյութիւն ունենալէ կամ ալ գոյատեւէր իբրեւ տարալրինակ մոլորեալներու աննշան աղանդ մը: Քրիստոնէութիւնը լայն առումով կը պարտինք քրիս-

տոնեայ վարդապետներու խորամանկութիւններուն եւ խարդախութիւններուն: Ոմանք թերեւս այլ հայեցակէտէ մը դիտելով խնդիրը՝ ըսեն՝ իրենց ատենուան կրանազառանցաբանական խարդախութիւնները խարդախազերծելու փորձերուն:

Այս խարդախութիւնը թէ խարդախազերծումը լոկ մասնակի յաջողութիւն կրնար ունենալ՝ խրուած ըլլալով առասպելաբանական մարդատեաց հողի մը մէջ եւ ջատագովուած բառապաշտներու կողմէ, որոնք, համակուած խորագոյն տգիտութեամբ ու բանատեսցութեամբ, հազարումէկ զեղծարարութիւններով հետուած գիրքերու բառապաշտութիւնը կ'ընէին՝ բարբառելով եւ տասնելթն դար շարունակ խելագարուած ամբոխներու ու անոնց վարչապետ թէ բանապետ խելագարապետներուն բարբառել տալով Սատանայի հեղինակած թոյնը: Որոնցմէ մէկն էր նաեւ Հայաստանեայց մեռելական եկեղեցւոյ հայասպան հիմնադիրը, անոր յիմարականութեան անդրդուելի շարունակող, անուղղայ, տգիտագոյն ու խարդախ կաթողիկոսներու 1700-ամեայ ամբողջ շարքով հանդերձ: Ներառեալ Կիդիկիոյ կաթողիկոսութեան Արամ Ա. կոչուած անբուժելի էջը ու անոր քաղաքական հովանաւորներուն եւ մշակութային, կրթական ու կրանական շքախումբին ի ծնէ մինչ ի մահ իշու քուռակի երամակը՝ ազգիս հայոց «լուսաւորութեան» նպաստող թերթերու ապուշ խմբագիրներով հանդերձ:

Հատորոյս նախորդ հատուածները գաղափար մը կու տան ձեզի, թէ ինչ բնոյթի իմաստասիրական խնդիրներ կան թաքնուած ձեր առջեւ իմացութեանց համատեսաբանութեան մասին ամբողջական պատկերացում մը փորձել տալու պարագային: Այդպիսի մասնագէտ ոչ մէկ տեղ գոյութիւն ունի, նոյնիսկ Գերմանիոյ մէջ: Լաւագոյն պարագային, ինչպէս որ հատորին սկիզբները տեղ մը նշեցինք, Փիխտէի իմաստասիրութեան այս կամ այն շրջանին թէ այս կամ այն գիրքին մասնագէտը պիտի գտնէք: Իսկ անոր արխիւային մասնագէտները առաւելաբար բանասէրներ են: Թէեւ բոլորն ալ հրաշալի մարդիկ, որոնցմէ իւրաքանչիւրէն ահռելի բան կարելի է սորվիլ: Այս մասնագէտներէն ոմանք կարծէք նոյնիսկ ի վիճակի չեն ըմբռնելու Փիխտէի վերջին տարիներուն իմաստասիրութիւնը, քանզի կլանուած են մեր դարերը առինքնած տարրադրապաշտ նախապաշարումներով: Իսկ տարրադրութենականութեամբ հասկնալ հնարաւոր չէ կրանքը, որ համադրութենական երեւոյթ է:

Հոս բոլորը կը սայթաքին: Ի վիճակի են տասնամեակներու ակնոցով դիտելու խորքային հարցերը, լաւագոյնները՝ հարեւրամեակներու, ատիկա ալ իրենց նախապաշարումներուն ընդմէջէն՝ խաւքի բռնուելով իրենց նման այլ նախապաշարեալներու փաղանգի մը հետ: Մէկը չկայ, որ ասոնց ըսէ՝ դուք բոլորդ ալ խելքերնիդ կորսնցուցած էք, քանզի լաւագոյն իսկ պարագային կը բանիք երկհազարամեայ նախապաշարումներով՝ ձեզ սպառող նոյնպիսի նախապաշարեալներու աշխարհի

մը մէջ: Կրանքը եղելութենական աւելի ընդարձակ ժամանակներու վերաբերող երեւոյթ է եւ կարատ է իմացութեանց այլ արժեքափերու: Այդ արժեքափերուն կարգ մը կարելոր նախադրոյթները Փիխտէ կու տայ իր վերջին տարիներու բարոյաբանութեան մէջ: Այս հարցերը տարրադրութենական չեն կրնար ըլլալ: Միջոցը չունիս հազարամեակներու թէ բեր հազարամեակներու վրայ երկարող մարդու եղելութենականութիւնը տարրադրութեամբ քննելու: Հոս է նաեւ Սոկրատ Աթէնացիի սայթաքումը: Նոյնպէս Մարքսի: Կարծէք Հեգել աւելի լաւ ըմբռնեց այս խնդիրը, քան ոեւէ այլ իմաստասէր: Ի վիճակի էք մարդու եղելութենականութեան ի վերայ ներազդող խնդիրները ըմբռնելու միլիոնաւոր տարիներու վրայ երկարող համադրութենական արժեքափերով առանց խաղալիքը դառնալու զառանցապաշտութեան, ինչպէս որ պիտի դառնային Փիխտէի աշակերտներէն ոմանք, խաւքի արինակ՝ Ռուդոլփ Շտեյնեը՝ աստուածիմացական դպրոցի հիմնադիրը, իր մերաւրեայ պոչիլիկներով հանդերձ: Հասակնիդ տեսնենք:

Հոս կարելոր է, որ միշտ յիշէք, թէ որոն հետ կը խաւսիք: Թէ ո՛վ է ձեր ընթերցողը: Եթէ ձեր խաւքը ուղղուած է նոյն այդ ակադեմական քրէախումբի հանրոյթին, ապա դուք ծառաներն էք անոնց կայսրութիւններուն: Եթէ ձեր գործը գրուած է անոնց լեզուով, ապա դուք ծառաներն էք անոնց լեզուաբարդաքական կայսրութիւններուն: Ձեր խաւքը չի՞ կրնար ծառայել ձեր տեսակը ստեղծելուն եւ հաստատելուն, — Փիխտէի բառերով՝ յայտադրելուն, եթէ տեսաբանականաւրէն դիտենք խնդիրը եւ ոչ սոսկ գոյութենականաւրէն, — այլ կը ծառայէ այդ լեզուաբարդաքական մշակոյթին կողմէ ստեղծուած արարածի տեսակին յայտադրումը արինականացնելուն՝ բացառելով այդպիսիքին ոչ-Ես-ը: Այդպիսեալ դուք անոնց բարեկամները չէք ըլլար, այլ սոսկ ստրուկները, իսկ իրականութեան մէջ՝ թշնամիները, քանզի անոնցմէ խլեցիք զանոնք դիմակայող ոչ-Ես-ի անհրաժեշտականութիւնը եւ, այդպիսեալ, կործանման նպաստեցիք մարդու ապագայի եղելութենականութեան գործընթացին ի արարչութիւն: Ի ՀԱՅ:

Ես-ը դո՛ւք էք: Եւ երբ կը դառնաք լեզուաբարդաքական համաշխարհային կայսրութիւն, նոր միայն իրաւամբ կը դառնաք Ես: Իսկ անոնք՝ ձեր ոչ-Ես-ը: Երկու պարագային ալ Ես-ի եւ ոչ-Ես-ի յարաբերութեան ներքին գործընթացները տեսականաւրէն նոյնն են: Այդ գործընթացները ի չիք կը դառնան, երբ դուք ոչ Ես էք եւ ոչ ալ ոչ-Ես: Հիմա դուք ոչ մէկն էք: Պարզապէս ուրիշին ծառայող նախիր էք: Եւ հպարտ: Մենք այսինչը տուինք «մարդկութեան»: Ասոր կ'ըսեն՝ էշու գլուխ: Այդ ձեր «մարդկութիւն» կոչածը պարզապէս վրանիդ կը խնդայ: Անբուժելի ստրուկներ: Երկրորդ՝ չտայիք: Ո՛վ խնդրեց, որ տաք: Դուք ձեզի տայիք եւ մարդկութիւնը ձեր այդ տուածը ձեր միջոցաւ կ'ունենար: Դուք կ'ունենայիք ձեր Ես-ը: Հիմա չունիք: Ոչ մէկ բան ունիք:

Ձեր ողջ ունեցածն ու չունեցածը մարդկութեան կոյուղիին հազիւ նպաստ մը բերելու կը բաւարարեն: Դուք միշտ ուրիշ ազգերու եւ ուրիշի կրաւնքներուն երդուեալ գործաւորը եղած էք եւ պիտի մնաք յաւիտեան, եթէ չարթննաք ձեր ինքնապանծացեալ յաւիտեանական ձմեռնաքունէն: Այսաւր իսկ, անկախաբար, ձեր գործաւորի հատուցումն է, որ կը պահանջէք, նոյնիսկ պետական մակարդակով, նոյնիսկ ակադեմական մակարդակով:

Դեռ դուք շատ երկար ճանապարհ ունիք անցնելիք, որպէսզի կարենաք այլ եւ-երուն ոչ-եւ-ը դառնալ: Մեր երազն է, որ դուք դառնաք այն եւ-ը, որով այլ եւ-եր իրենց ոչ-եւ-ութիւնը փորձեն հաստատել կամ յայտադրել: Սա՝ ոչ ինքնանպատակաւրէն: Այլ համամարդկային վեհագոյն կոչումով մը, մարդուն եղելութեանականութիւնը ուղղորդելու վեհագոյն կոչումով մը: Փիլիսոփայի յանձնարարականով իսկ: Քանզի այդ ճանապարհը բռնելուն իսկ մէջ արմատապէս ձախողած են բոլորը, Գերմանիա ներառեալ: Եթէ սա պիտի չըլլայ ձեր նպատակակէտը, ապա ի զուր է ձեր ստեղծելիք Մեծ եւ Փոքր Հայքը: Բաղդասարի Մեհեանը այն պատրոյզն է, այն կայծը, այն մոմը, որ համատարած խաւարի մէջ ի ձեզ այդ ոգին կը փոխանցէ: Այդ մոմը աւր մը պիտի յանգի, թերեւս ալ յաւիտեան, եթէ չհասկնաք ձեր կոչումը, մարդուն կոչումը, հայուն կոչումը ի ՀԱՅ Տիեզերական:

Հակառակ անոր որ Փիլիսոփայի վերջին տարիներուն իմաստասիրութիւնը, գոնէ բարոյաբանութիւնը, գերուած է արդարաբանութենէ մը, ունի արժէքաւոր մտայղացումներ ու հայեացքներ, զորս կարելի չէ արհամարհել: Ներկայ լաւագոյն Փիլիսոփայէտներն իսկ չեն յանդգնիր ոտք դնելու այդ դաշտը, որ կարծես իրենց գլուխէն վեր բան է: Դիւրին է արհամարհելը, եւ Փիլիսոփայ մաթիւ պատճառներ կու տայ այդպիսի արհամարհանքի մը համար: Անձնապէս մեզի համար չափազանց հետաքրքրական են անոր վերջին տարիներուն վերլուծութիւնները, նոյնիսկ եթէ բոլորը սխալ ըլլան: Գործ ունիս մեծ իմաստասէրի մը հետ եւ ոչ թէ հասարակ արդարաբանի: Իսկ այդ ամէնը քննաբանելը առանձին հատորի մը գործ է: Յիշեցէք այս խաւքը. հազար անգամ աւելի բան կրնաք սորվիլ մեծ իմաստասէրի մը հազար սխալէն, քան իմաստակի մը հազար ճիշդէն:

Այս գործին մէջ շատ մի վստահիք նաեւ համալսարանական դասախաւաններուն, որոնց 95 տոկոսը խաւածին մասին գաղափար իսկ չունի, այլ հոսկէ-հոնկէ քանի մը էջ փրցնելով ու իրարու փակցնելով՝ ձեզի ընդհանուր գաղափար մը կու տայ անոր իմաստասիրութեան մասին, որ սովորաբար ոչ միայն ամբողջական թէ խորիմացութեամբ տրուած չի կրնար ըլլալ, այլեւ նոյնիսկ հիմնովին սխալ կամ ապակողմնորոշիչ կրնայ ըլլալ:

Մեր հատորն ալ հասաւ իր աւարտին, արդէն իսկ նախատեսուած սահմանը անցած ենք աւելիով: Հոս կանգ պիտի առնենք՝ բաւականանալով այսքանով: Այս հատորին նպատակը այս խնդիրները լուծելը չէ: Այդ մէկը առանձին հատորի նիւթ

է՝ սոսկ տասն հոգիի համար գրուելիք բովանդակ հայ տասն միլիոնին մէջ: Այդ կարգի եւ բնոյթի ծայրայեղ նեղ տեսաբանական գործի մը մենք պիտի չնախաձեռնենք: Այդ մէկը դուք կրնաք ընել, եթէ ուզէք: Ամէն գիրք ունի իր պատմական ժամանակը: Կրնանք, ի հարկէ, թռիլ պատմութեան վրայէն եւ տալ այդ գիրքը ձեզի: Այդ մէկը մեր սրտին մատիկ գործ պիտի ըլլար եւ խորապէս առինքնող առաջին հերթին մեզի համար: Մեզի համար անբացատրելի երանութիւն պիտի ըլլար այդպիսի գիրք մը գրելը, եթէ ըլլայինք 25–35 տարիքի: Հիմա ալ է նոյն երանութիւնը եւ աւելին, պարզապէս առաջնահերթութիւններն են տարբեր: Իսկ ձեզմէ քանի՞ն պիտի կարդար գիրք մը, որոյ առաջին տողէն մինչեւ վերջին տողը տեսաբանական եթերային վերլուծութիւն մը ըլլար: Մենք այս գիրքերը կը գրենք շուրջ 5.000 հոգիի համար եւ ոչ թէ հինգ, իսկ եթէ գերագոյն բարեբախտութեամբ մը ազգս իր մէջ գտնէ ատոր կրկնակի թիւով ընթերցողը, երջանիկ կ'ըլլանք անշուշտ: Դժուարը այս 5.000-ին ո՛ր ըլլալը գտնելն է աշխարհով մէկ ցրուած 10 միլիոնին մէջ: Հոս կարիք ունինք ձեր բարեհոգի եւ նուիրական աւգնութեան: Սակայն նաեւ չենք գրեր 50.000-ի կամ աւելիի համար. երազ պիտի ըլլար այդ մէկը: Ամէն պարագայի, դպրոցական բանաստեղծութեան հետ չէ գործերնիդ, ոչ ալ ապուշներու համար գրուած «ծախսուող»՝ դրամ բերող, սանդղակ բարձրացող եւ էշի մրցանակ շահող կամ «խաղաղութիւն բերող» ապրանքի կամ «սուպեր-մուպեր» թէ «թուփ-մոփ» Արեւելահայաստան ներածուած եւ հանրապետականաւրէն ու ազգային թէ շրջանային գրադարաններու միջոցաւ գիշեր-ցերեկ քարոզուող զարդարեալ ու քաղցրաբոյր կղկղանքի: Այդ մէկը Արեւելահայաստանի հրատարակչատուներու մեծ մասին եւ գրադարանավարներու մեծ մասին եւ կլորաբան լրագրողներու բոլորին, ինչպէս եւ նորաբոյս «գրականագէտներու», անկասելի փղձկումն է: Մեր նպատակը ձեր այդ յաւիտենական ստրուկի խաղաղութիւնը հիմնայատակ ընելն է: Իսկ Երզնկայ հրատարակչատան բնոյթն իսկ կը բացառէ այդպիսի համաշխարհային աղբի հրատարակութիւնը, երեսոյթ մը, որ երթալով կ'ահագնանայ սարսափահարող տգիտութեամբ եւ մեծամտութեամբ ինքնահաստատուող «հայ իրականութիւն» կոչուած երկհազարամեայ բացալթեայ ախոռին մէջ:

Յոյս ունինք, որ այդ 5.000-ը կայ աշխարհի բովանդակ հայութեան մէջ, եւ որոյ մէջէն է, որ դուրս պիտի գայ այն 50-ը թէ 500-ը, որ պիտի դառնայ ռահվիրաներու խումբը հայ քաղաքակրթական առանցք ստեղծելու գործին, ներառեալ իմաստասիրական դպրոց, իսկ առնուազն արեւմտահայերէնը հասցնելու համաշխարհային մշակոյթ կերտելու կարողութեան, որոյ կարողականութիւնը այս հիասքանչ ու բիւրեղեայ լեզուն իր մէջ աւելիո՞վ նոյնիսկ ունի:

Արեւմտահայերէնը հայութեան ապագայ լեզուն է, եթէ են-

Թաղրենք, թէ այս ազգը պիտի գոյատեւէ եւ թէ ենթադրենք, թէ մէկ ազգ պիտի մնան հայք: Արեւելահայերէնը այնպիսի աւերակոյտի է վերածուած, որ արեւելահայը, լաւագոյն ցանկութեան պարագային իսկ, ի վիճակի չէ հայերէնով մտածելու: Ան նոյնիսկ ի վիճակի չէ գիտակցելու, որ հայերէնով չէ, որ կը մտածէ. այդ աստիճանի խեղաթելումած է անոր լեզուական ինքնագիտակցութիւնը՝ անոր էութիւնը: Անհնար է, որ ոեւէ ինքզինք յարգող ու գիտակից արեւմտահայ ընդունի արեւելահայերէնի գերակայութիւնը թէ արեւելահայերէնին ենթակայութիւնը՝ արեւելահայերով բանող պետութեան մը մէջ՝ մէկ-երկու արեւմտահայ զարդով-զուրդով: Այդ մէկը պիտի ըլլայ համազար ազգային ինքնասպանութեան. Փիխտէի ջատագոված բարոյական արէնքի՝ ԵՍ-ի եւ ՀԱՅ-ու յաշտութեան: Իսկ այդ արծաթեայ զարդերը սոսկ իրենց ինքնութեան գիտակցութիւնը չունեցող մարդիկն են, որոնք ալ շաղախը դարձած են արեւելահայ իրականութեան ստեղծումին՝ արեւմտահայ՝ հայ էութեան հաշուին: Արդէն իսկ մեռած մարդիկ են: Հոսկէ է նաեւ, որ կը բխի երկու ազգի անհրաժեշտութեան գաղափարը, քանզի ոչ մէկ խորքային այլընտրանք, կը թուի, գոյութիւն ունի: Այս մասին արդէն իսկ քանի մը անգամ տարբեր առիթներով անդրադարձանք մեր գիրքերուն մէջ:

Մի՛ մտածէք, թէ անհրաժեշտաբար պէտք է կարդաք Փիխտէի հետագայ իմաստասիրութիւնը՝ ամբողջացնելու համար ձեր իմացութիւնը անոր իմացութեանց համատեսաբանութեան մասին: Ամէն պարագայի այս հատորով ձեզի ակնարկ մը կու տանք այդ մասին: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը, եթէ սա ըսելով նկատի ունենանք անոր 1793–1799 թուականներուն արգասիքը, ինքն իր մէջ ամբողջական գործ է եւ կարիքը չունի յաւելեալին: Ամբողջական տեսաբանական համակարգ է ինքնին եւ է լիարժէք իմաստասիրութիւն: Պակասը արդէն նախապէս նշեցինք՝ գիտութեան տեսաբանութիւնն ու կրանքի տեսաբանութիւնն են՝ գերոյորտին երկու ենթոյորտները: Այդ երկու ենթոյորտն ալ մեր սրտին մատ են: Կրնայինք կրանքի ենթոյորտին բաժին մը յատկացնել, սակայն Փիխտէի կրանաւական գաղափարները, առնուազն աստոնք որ հոս-հոն ցրուած են, մեզ այդ աստիճանի չհետաքրքրեցին՝ հակառակ անոր որ թերեւս արժէքաւոր էին իր ժամանակին եւ միջավայրին մէջ: Փիխտէի արժէքաւոր գործերը՝ քաղաքական եւ բարոյաբանական ոլորտներուն վերաբերող, կարելի եղած չափով սերտեցինք արդէն եւ ապա քիչ թէ շատ տեղ ունեցանք նաեւ անոր իմացութեանց համատեսաբանութեան զուտ գաղափարային, տեսական՝ ոչ-կիրառական մասը սերտելու:

Այսքանով կրնաք դուք զձեզ շնորհաւորել, քանզի իրազեկ դարձաք ոչ միայն կարելորագոյն իմաստասիրութեան ուղղութեան մը խորհուրդներուն, այլեւ ասով իսկ պիտի կարենաք ոտք նետել իմաստասիրութեան դաշտը: Դուք արդէն իսկ պա-

տրաստի նախաիմաստասերներ էք: Եւ վստահ եղէք, որ ձեր ձեռքին մէջ ունիք արժէքաւոր ու իւրայատուկ գիրք մը: Սակայն անշուշտ որ կարելի է խորապէս ուսումնասիրել ամբողջը՝ 1800–1810-ի Փիխտէն, ինչպէս նաեւ 1810–1814-ի Փիխտէն եւ ապա համընդհանուր պատկերացումը կազմել ամբողջին: Այդ մէկը 6–7 հատորի գործ է: Այս եղածը, անգամ վեց, առաւել մէկ: Մենք պիտի բաւականանանք այս միակ հատորով: Քանզի մեր նպատակը Փիխտէագէտ դառնալը չէ՝ մեր կեանքին մնացեալ ատրերը այդ գործին տրամադրելով, այլ մեր գիրքերուն մէջ նշուած նպատակներուն կողքին մեր ապագայ Փիխտէագէտին եւ առհասարակ իմաստասերին ճանապարհը հարթելը:

Մենք մեր խոստումը կատարեցինք ձեզի հանդէպ լիովին՝ ձեզ առաջնորդելով իմաստասիրութեան Սուրբ Դարպասը: Ասկէ անդին ձեր որոշումն է: Կը մտնէք այդ դարպասէն ներս: Ձեզմէ ոմանք պիտի մտնեն: Թերեւս շատերդ մտնէք, իսկ ոմանք հոնկէ այլեւս չվերադառնան՝ այնուհետեւ դառնալով իմաստասիրութեան առաքեալները: Սակայն որ քանեաւ մտնէք, որ քանեաւ մնաք ներսը, նոյն քանեաւ պիտի շահի ձեր կեանքը: Ոչ միայն անձնական, այլեւ հաւաքական կեանքը, որմէ կախեալ է ձեր սերունդներուն անձնական կեանքը նաեւ: Ապա նաեւ պիտի շահի ձեր մասնագիտական կեանքը: Ձեր կեանքը առհասարակ: Ազգը եւ մարդկութիւնը:

Փիխտէի յետ-1800-ի իմաստասիրութիւնը լաւ հասկնալու համար կարելոր է Փիխտէի վերջին տարիներուն գրաւոր ժառանգութիւնը իր աղբերին մէջ ուսումնասիրելը: Հոս Փիխտէագէտը ուշադիր պէտք է ըլլայ կարելոր հանգամանքի մը, որ ուշադրութեան չ'արժանանար ներկայ Փիխտէագիտութեան մէջ: Իւրաքանչիւր գրութիւն փաստ չէ: Փաստ է այն քանեաւ, որ թուրթը կայ եւ հեղինակը այդպիսի բան մը գրած է: Սակայն հեղինակ մը հազար հանգամանքի մէջ հազար բան կրնայ գրած ըլլալ, կրնայ նոյնիսկ երբեմն գրած ըլլալ իր մտածածին ճիշդ հակառակը: Այս մարդիկ կեանքերնուն մէջ կարծէք գրող չեն եղած: Իբրեւ «գրող» իմաստասէր, արժանի է նշել Պղատոն Աթէնացիի անունը. մեր դարերուն գրագիրները մոռցէք: Կ'ըսեն, արինակ, որ Փիխտէ իր այսինչ նամակին մէջ ասանկ գրած է: Լաւ, գրած է, գրած է. յետոյ ինչ: Թերեւս այդ պահուն այդպէս կը մտածեր, սակայն գիշերով երազ տեսաւ եւ միտքը փոխեց: Պիտի իջնէր ու աւր մը առաջ նամակը տարած ձիաւորին ետեւէն վազէր, որ գրածը փոխէր: Նամակները մէկ կողմ դնենք վայրկեան մը: Մարդ կրնայ իր գրածին սխալը տեսնել կամ ալ աւելի ուշ անդրադառնալ, բայց առիթը չունենալ սրբագրելու եւ կամ ալ պարզապէս կրնայ բան մը թողել այնպէս, ինչպէս որ է՝ տարբեր պատճառներով:

Սիրելի արինակ մը. Գաղամեր, ատենաւր Հեյդեգգերի աւգնականը եւ իր հերթին պատկառելի իմաստասէր, կը զանգատէր, որ երբ Հեյդեգգերի գործերուն մէջ թերութիւններ նկատելով

զանոնք կը քննարկէր հետը, հեյդեգգեր լիովին կը համաձայնէր Գաղամերի հետ, ոչ երեսանց, ոչ ալ ձեական, այլ անկեղծարէն եւ խորապէս. սակայն յետոյ կ'երթար եւ առանց բան մը փոխելու կը հրատակէր գործը: Թէ ինչո՞ւ: Գացէք եւ մարդը գերեզմանէն հանեցէք ու հարցուցէք: Ո՛վ գիտէ, թէ ինչո՞ւ: Պարզ արիւնակ մըն է սա: Առանց համապարփակ կերպով բան մը քննելու, դժուար է որեւէ ճիշդ բան ըսելը եւ նոյնիսկ այդ պարագային է յաճախ դժուար, երբեմն ալ շատ դժուար: Մարդն ալ ողջ չէ, որպէսզի հարցնես: Նոյնիսկ եթէ ողջ ըլլար, տուած պատասխանը կրնար քու հարցումիդ չվերաբերիլ կամ թէ տարբեր իրավիճակներու առնչուող թէ տարբեր պարունակի մը մէջ ենթադրուող ենթա-հարցի մը պատասխանը ըլլար թէ չըլլար: Կամ մարդ կրնայ մոռ-ցած ըլլալ իր մէկ գրածը կամ թէ միտքը անաւարտ թողած՝ յուսալով, որ մը ար մը կը վերադառնայ այդ խնդիրին: Կամ նոյնիսկ կրնայ երեսիդ ըսել՝ քեզի ինչ. ո՛վ եղար, որ մէկ ալ քեզի հաշիւ պիտի տամ, թէ ինչո՞ւ բան մը գրած եմ այնպէս, ինչպէս որ գրած եմ: Քու ո՞ր հոգդ էր, երբ իմաստասէր կամ գրող կ'ոչընչացնէին ու կ'աքսորէին կամ ողջ «ազգային» նախիրով խեցեվճիռի կ'ենթարկէին, որպէսզի հիմա անոր որեւէ հարց տալու դոյզն իսկ բարոյական իրաւունքը ունենաս:

Հոս տեղին է յիշեցնել Հիպպիաս Դորեցիի խորհուրդը իմաստասիրական նիւթ մը համապարփակ եւ խորագնին քննութեան ենթարկելու մասին՝ ի տարբերութիւն սոկրատեան յարախոհական ձեւընթացին, որուն վերարտադրուած այս թէ այն ձեւն է, նոյնիսկ ինքնախաւսութեամբ, որ տեղ գտած է ներկայի համալսարանական փաստաբանավարի միջավայրերուն մէջ: Անոնց, որոնք ձեռքի տակ չունին մեր նախորդ գործերը, Հիպպիաս Դորեցիի մասին անդրադարձած էինք մեր «Հնագոյն Յունական Բարոյաբանութիւններ» հատորին մէջ: Կարելոր բաներ կան հոն, կարդացէք:

Այս պահուն շնորհաւորենք նաեւ մեր այս ծանապարհին մէջ մեզի ընկերացող այն բացառիկ ընդհանուր ընթերցողը, որ հասած է հոս՝ համբերութեամբ մեզի հետեւելուն, մեզի հետ կողք-կողքի քալելուն կամ ընթացքին հազար պատճառ գտնելուն զմեզ քննադատելու համար: Եթէ հասած էք այս էջը, շնորհաւորեցէք զձեզ, քանզի արդէն իսկ աւարտած կը կարենաք համարել ձեր ընթերցումը: Մնացեալին ընթերցանութիւնը պարտադիր չըլլալով հանդերձ, հեզասահ է եւ ալ աւելի հետաքրքրական, եւ ոմանց համար ալ՝ մանաւանդ գրականութեան հակում ունեցողներուն, թերեւս հատորին ամէնէն հետաքրքրական մասը. ցանկացողները կը կարենան մեզի հետ իմաստասիրութեան այս երթը շարունակել:

ՏԵՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԲԱՅԱՐՉԱԿ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ

1908-ին Հալլէի համալսարանին գրադարանը գրադարանաւարի մը ուշադրութիւնը կը գրաւէ անտեսուած հին ձեռագիր մը: Ձեռագիրը, կ'ենթադրուի, Փիխտէի 1804 թուականի իմացութեանց համատեսաբանութեան մասին Բեռլինի իր տան մէջ տրւած դասախաւսութեան մէկ սղագրութիւնն է ներկայի մը կողմէ: Աւելի ուշ կը պարզուի, որ ուղղակի Փիխտէի ձեռագիրէն արտագրուած արինակ մըն է, քանզի լի է սոսկ հեղինակին յատուկ նշումներով: Այս յայտնութիւնը խթան կը դառնայ առ այնր առկայ միակ արինակը հիմնովին վերախմբագրելու աշխատանքին:

Փիխտէ իր 1804-ի վերակերտեալ իմացութեանց համատեսաբանութեան մասին դասախաւսութեանց շարք մը տուած էր, զոր նոյն տարին կրկնած էր երկու անգամ եւս: Այս դասախաւսութեանց երկրորդ խումբը՝ Ապրիլի 16-էն Յունիսի 8-ը, մտադրած էր հրատարակել, սակայն ձեռնածալ մնացած: 1804-ի անոր հանրային դասախաւսութեանց այս երկրորդ խումբը կը համարուի Փիխտէի իմացութեանց համատեսաբանութեան յետ-Ենայ-Էական շրջանի վերակերտեալ տարբեր արինակներուն աղամանդէ թագը: Մինչեւ 1908-ի վերոնշեալ յայտնագործումը միակ առկայ արինակը Փիխտէի միակ զաւակի ու իր հերթին իմաստասէր Հերման Փիխտէի՝ հաւր մահէն 20 տարի ետք հրատարակած արինակն էր, որոյ մասին կը յայտնէր, թէ լեցուն է տպագրական սխալներով: Ըստ բանախոյզներու, կը թուի, մեքենագրավարը բազում սխալներ կատարած է, իսկ Փիխտէի որդին, մեքենագրավարի արդէն թափած չարչարեալ բնարինակը չունենալով, յիշողութեամբ զանոնք կրցածին չափ ուղղած: Կը պարզուի, սակայն, որ իմաստասէր որդի Փիխտէն իմաստասիրական զգալի խմբագրական փոփոխութիւններ մտցուցած է իր հրատարակած ձեռագիրին մէջ՝ շատ յաճախ հեռանալով Փիխտէի բնարինակէն:

Այնուամենայնիւ պէտք է նկատի ունենանք, որ Փիխտէի ձեռագիրն իսկ, որմէ այս արինակը արտագրուած է, համապարփակ պատկերը պիտի չըլլայ անոր տուած դասախաւսութեանց, այլ ամբողջական կմախքը: Փիխտէ շատ յաճախ շեղումներ կը կատարէր՝ դադար տալով իր ընթերցման: Ապա նկատի պէտք է ունենանք, որ լաւ դասախաւս մը, ինչպէս միշտ, տեղուոյն վրայ իր իսկ գրաւոր արինակը կրնայ հարստացնել աւելի փայլուն ու իմաստալից միտքերով, որոնք նոյնիսկ կրնան Էական նշանակութիւն ունենալ բովանդակ գործին համար: Այդ ամէնէն, բնական է, կը մնանք զուրկ: Ասոր վրայ կայ նաեւ այն պարագան, որ Փիխտէ շաբթուան ընթացքին երեկոներու 5:30–7:00-ի միջոցին իր տուած չորս դասախաւսութեանց առընթեր

Կիրակէ յետմիջաւրէին կը հանդիպէր իր ունկնդիրներուն հետ զրոյցի՝ նախորդող դասախաւսութեանց նիւթերու յաւելեալ քննարկման նպատակաւ: Եթէ ցանկալին՝ տպագիր գիրք մը, չունինք անկէ, ապա, յամենայն դէպս, ունինք ատոր շատ մատ բան մը. այն ամբողջը, ինչ որ Փիխտէ ծրագրած էր իբրեւ դասախաւսութիւն կարդալու:

1804-ի իմացութեանց համատեսաբանութիւնը, ինչպէս որ իմացութեանց համատեսաբանութեան հաւանաբար քսան արիւնակները, կը տարբերի մնացեալ եւ մանաւանդ ենայի մէջ անոր դասախաւսած արիւնակներէն կարելոր առումներով: Իմացութեանց համատեսաբանութեան գրեթէ իւրաքանչիւր արիւնակը ինքնուրոյն եւ ինքն իր մէջ ամբողջական գործ է՝ ըստ Փիխտէ ազէտներու: Այդ դատողութիւնը կարելի է գրեթէ անվարան ընդունիլ՝ համեմատելով անոր առկայ եւ մեր ձեռքին տակը եղած քանի մը արիւնակները, որոնք բոլորն ալ հիմնովին կը տարբերին իրարմէ: Փիխտէ տարբեր առիթներով, տարբեր դրդապատճառներով, տարբեր պարագաներու մէջ, տարբեր ընթերցողներու թէ ունկնդիրներու համար տարբեր մատենցումներով վերափոխած է բովանդակ նիւթը: Ըստ երեւոյթին, առհասարակ սկսելով զերոյէն՝ կարծէք նոյնիսկ առանց թերթատելու նախորդ արիւնակները: Այլ առիթով նշեցինք, որ Փիխտէ յաճախ կը գանգատէր, թէ յիշողութիւնը լաւ չէ, բայց թէ վառ երեւակայութիւն ունի: Այս մէկը հաստատելի իրողութիւն է անոր գործերէն: Թէեւ պիտի յիշենք, որ իր մանկութեան ան աչքի ինկած էր իր բացառիկ յիշողութեամբ: Երբ Փիխտէ կ'ըսէ, թէ ինք լաւ յիշողութիւն չունի, թերեւս ասով պէտք է հասկնանք, որ ան պարզապէս ծոյլ էր եւ սիրտ չունէր համակարգուած աշխատանք կատարելու՝ իր իւրաքանչիւր գրոյթը մանրամասնաւորէն համեմատելու կամ համատեղելու իր նախկին գրոյթներուն հետ: Այս առումով Կանտ եւ Հեգել թերեւս անգերազանցելի են: Ուստի Փիխտէ իւրաքանչիւր արիւնակին մէջ զարկ տուած է իր երեւակայութեան՝ առանց ետեւ նայելու: Սա նոյնպէս անոր մէջ նստած «գորույսական» հոգեբանութեան ախտանշաններէն է:

Իր գործերուն ընդհանուր յայտարարը, սակայն, ըստ անոր ըսելուն, ամէնուր նոյնն է: Բայց նոյնիսկ անոր այս դատողութիւնը, որքան ալ ընդունելի ըլլայ, որոշ չափով կասկածելի է, քանզի այդ տպաւորութիւնը չի թողեր իւրաքանչիւր ընթերցողին վրայ: Լաւագոյն իսկ Փիխտէ ազէտները կարելորագոյն առումներով տարակարծիք են այս կենսական հարցին վերաբերեալ: Երբեմն, կը թուի, այս տարակարծութեանց որոշ մէկ մասը կը սերի Փիխտէի կարգ մը եզրերուն ոչ-փիխտէական տարագ հագցնելէն: Աւրինակ, երբ Փիխտէ կը խաւսի լոյսի մասին, նկատի ունի գերիմացական լոյս մը եւ ոչ թէ նիւթական, նոյնիսկ եթէ այդ լոյսը նիւթական արտայայտութիւն ունենայ: Հոսկէ անպայմանաւորէն չի բխիր նորպղատոնական արեւելում մը:

Կարելորագոյն հանգամանքը, զոր պէտք է ի նկատ առն

նենք, այն է, որ այս արինակները սառած ժամանակի մը մէջ ստեղծուած չեն, ապա են արտայայտիչը Փիխտէի իսկ ինքնազարգացման: Ըսածնիս խիստ տարրական բան է, որ սակայն շատ յաճախ կը մոռցուի: Թէ այդ զարգացումը ինչ բնոյթ ունեցած է՝ հոս է, որ կարեւորագոյն կարծիքները կը տարբերին իրարմէ: Փիխտէի վրայ ծանր հետք թողած է անաստուածութեան մեղադրանքով Ենայի համալսարանէն վտարումը: Ազդած է նաեւ անոր վերջին տարիներուն արդէն իսկ Ենայի մէջ ձեւաւորուող վիպապաշտ շարժումը: Ապա նաեւ ազդած է մեկուսացումը: Եւ թերեւս կարեւորագոյնը՝ Հեգելի, Շելլինգի եւ անոր հարազատ իմաստասէր ընկերներուն քննադատութիւնները: Մէկ բան յըստակ է. Փիխտէի Ենայի դասախաւսութիւնները խիստ մասնագիտական բնոյթ ունէին՝ ուղղուած ըլլալով իմաստասիրական նեղ շրջանակի մը, մինչդեռ յաջորդ տասնամեակի անոր դասախաւսութիւններուն գոնէ մեր տեսածներէն ոչ մէկը Ենայի դասախաւսութեանց կուռ բնոյթը ունի՝ ուղղուած ըլլալով, թէեւ զարգացած, այնուամենայնիւ հանրային լսարանի: Սակայն նոյն իսկ անոր Բեռլինի վերջին շրջանի՝ Բեռլինի համալսարանը իր ուսանողներուն տուած դասային դասախաւսութեանց մեզի հասանելի արինակները Ենայի դասախաւսութեանց կուռութիւնը չունին, այլեւ այս առումով լեռներ-ձորեր հեռու են ատոնցմէ եւ են աւելի նման Բեռլինի հանրային, — նոյնիսկ են նուազ ատոնցմէ, — քան Ենայի ակադեմիական դասախաւսութեանց: Բան մը կոտորուած էր Փիխտէի մէջ եւ ոչ իր մեղքով:

Ամէն պարագայի 1804-ի այս դասախաւսութիւնները, որոնք կը համարուին պսակը անոր վերակերտեալ, Փիխտէի բառերով՝ ամբողջացեալ, իմացութեանց համատեսաբանութեան, դիւրամատչելի չեն՝ ուղղուած ըլլալով հանդերձ հանրային լսարանի մը: Հոս Փիխտէ յառաջ կը քաշէ երկու փոխլրացուցիչ տեսաբանութիւն՝ բացարձակի տեսաբանութիւնը, զոր յաճախ կ'անուանէ բանականութեան կամ ճշմարտութեան տեսաբանութիւնը, եւ ապա երեւեալի տեսաբանութիւնը: Փիխտէ կը գործածէ «երեւութաբանութիւն» եզրը: Սակայն նկատի ունենալով, որ «երեւութաբանութիւն» եզրը կարծրացած է գրեթէ դար մը ետք, — թէեւ Փիխտէն սերող, — իմաստային այլ շերտեր բովանդակող ըմբռնումներով, ապա նաեւ նկատի ունենալով Փիխտէի կիրարկած իմաստային առանձնայատկութիւնները, «երեւեալ»-ը շատ աւելի յարիր պիտի ըլլայ բնութագրելու անոր տեսաբանութեան այս շերտը:

Հոս մենք մեր ուշադրութիւնը պիտի սեւեռենք Փիխտէի բացարձակ ճշմարտութեան տեսաբանութեան վրայ, ինչպէս որ ըրած էինք Պարմենիդէս Հայեդեցիի պարագային՝ սերտելով սոսկ անոր Էութեան ճանապարհը եւ զեղջելով անոր կարծիքի, այն է՝ գիտութեան ճանապարհը: Կարելի չէ համապարփակ կերպով բոլորը տալ առաւելաբար այն պատճառաւ, որ զիրք ըսածդ ալ չափ մը ունի, եւ չես կրնար համը հանել: Պէտք է նը~

շենք սակայն, որ թէեւ Հայեղեցիի եւ Փիլիսոփի էաբանութեանց այս պարագաները նման են իրարու, սակայն հեռու են նոյնապան ըլլալէ: Պարմենիդէսի «էութեան» եւ «գիտութեան» ճանապարհները զիրար բացասող ճանապարհներ են: Վերջինս կարծիքի ճանապարհն է եւ ոչ թէ ճշմարտութեան: Անհնար չէ թէեւ այլ կերպ ալ կարողալ Պարմենիդէսի էաբանութիւնը, եթէ շատ յամառինք, կարողալ որոշ տարակարծեալ համարկմամբ մը այս երկու ճանապարհներուն միջեւ, սակայն ուղիներու նշեալ իրերաբացասման գաղափարը խոր նստած է անոր իմաստասիրութեան մէջ, եւ անհնար է զայդ նսեմացնել՝ առանց ծանր գին վճարելու, ինչպէս որ տեսանք մեր առաջնագոյն հատորին մէջ: Այդ կարգի տեսական հարցերը հոն չուզեցինք արծարծել, քանզի մեր առաջին գիրքն էր, ուղղուած առաջին հերթին մեր երեսակայած դպրոցական ակադեմիոյ առաջին դասարանին եւ ապա նոր միայն ուղղուած հնարաւոր ընդարձակ գիտակից շրջանակի մը, սակայն թերեւս ալ երբեք այդ առիթը չունենանք: Ամէն պարագայի հոն տեսանք էականը, գլխաւորագոյնը, արմատականը, կարեւորը: Փիլիսոփի այս՝ 1804-ի իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ պարագան լիովին տարբեր է: Հոս իրերաբացասման խնդիր չկայ, ընդհակառակն՝ իրերալրացման:

Բացարձակի տեսաբանութիւնը եւ Երեւելի տեսաբանութիւնը զիրար լրացնող տեսաբանութիւններ են եւ կարելի չէ զանոնք կամայականաւրէն տարանջատել: Պարմենիդէսի պարագային կարելի էր, քանզի հեղինակն ինքն այդ առիթը մեզի լիագոյնս կ'ընձեռէր: Եթէ հոն տարանջատումը առարկայական հիմք ունէր, ապա հոս ունի լոկ պարագայական, ենթակայական հիմք: Եթէ կարելի է Փիլիսոփի պարագային այդ տարանջատումը ընելը, ապա այն պատճառաւ, որ հեղինակն ինքն այդ տարանջատումը կ'ընէ գործնական, ուսողական պատճառներով, ինչպէս որ միշտ ալ ըրած էր իր տեսաբանութեան մատուցման առաջին իսկ աւրերէն եւ այդ մասին քանիցս յատակ ծանուցած: Տարանջատումը, պէտք է ի նկատ առնենք, իմաստասիրական միջամտութիւն է: Էութեան մէջ այդպիսի տարանջատում գոյութիւն չունի:

Այս միտքը միշտ ալ խարսխուած եղած է Փիլիսոփի իմաստասիրութեան մէջ: Ան հետզհետէ նաեւ աւելի լաւ ընկալած է իր իսկ այս միտքը, որով ալ անհրաժեշտութիւնը տեսած է իւրաքանչիւր մեծ վերակերտման ընթացքին աւելի խորացնելու զայդ: 1996–1998-ի Ենայի դասախաւսութիւններուն մէջ ակնբերեւ միտումը կայ Ես-ի եւ կամական ոչ-Ես-ի համարկումին՝ ի տարբերութիւն 1994–1995-ի դասախաւսութիւններուն, որոնք այն տպաւորութիւնը կը թողէին, թէ Ես-ը, ընդունելով իբրեւ մեկնակէտ, ան ոչ-Ես-ին վերապահած էր երկրորդական իրականութեան մը դերը իր տեսաբանական համակարգին մէջ: Առասպելաբանաւրէն՝ Ես-ի իբրեւ սանասարական կարծուող համար կարգի խարսխումը սանասարական-բաղդասարական երկդը-

րոյթ համամիասնութեան ի վերայ: Այս խնդիրն է, որ կը փորձէ լուծել յաջորդող առնուազն ութ տարիներու իր գլխաւոր աշխատանքներուն մէջ: Սա ամենայն հաւանականութեամբ Շելլինգի թողած ազդեցութիւնն էր անոր մտածումներուն վրայ: Ասոր կողքին, սակայն, այս անգամ հակադարձելով Շելլինգի եւ Հեգելի քննադատութիւններուն՝ Բացարձակի իմացութեան անհնարինութեան մասին կը խաւսի, ինչպէս որ պիտի տեսնենք այս մեր վերջին հատուածով: Բացարձակի յայտնութիւնն է սոսկ ընկալելի բանականութեամբ: Այս յայտնութիւնը Բացարձակին պատկերն է, իմացութիւնն է եւ գոյութիւնը: Կրնանք եւ ըսել՝ իմացութիւն-գոյութիւնը կամ իմացագոյութիւնը: Ոչ թէ գոյութեան իմացութիւնը, ոչ իսկ իմացութեան գոյութիւնը, այլ իմացութիւնը իբրեւ գոյութիւն: Բանականութիւնը հաբանաւրէն եւ ի յառաջագունէ կը բացասէ Բացարձակին իմացութիւնը: Եւ սա մասամբ մը տեսանք արդէն, թէ ինչո՞ւ: Քանզի բանականութիւնը դրութենական համակարգ է, իսկ Բացարձակը՝ անդրդրութենական: Այս իսկ պատճառաւ անհնար է Բացարձակի, իմացաբանաւրէն ստորակայ բառով մը՝ Աստուծոյ, գոյութիւնը փաստելը: Սա է արմատական պատճառը, թէ ինչո՞ւ միջին դարերու այդ նպատակաւ կատարուած իմաստասիրական փորձերը բոլորը ձախողած են: Իսկ այս ցաւալի ձախողումներն են, որոնք հայ աբեղաներուն կը դասաւանդուին՝ իբրեւ ճշմարտութիւն: Կեղծիքը՝ իբրեւ ճշմարտութիւն, նոյնիսկ աստուածաբանութեան մէջ կատարուած եւ ընդունուած բացայայտումներէն հարեւրամեակներ ետք եւ այս ընթացքով ի յաւիտենական գերեզման անդրդուելի ազգիս հայոց: Ահա այս ընդհանուր պարունակին մէջ է, որ Փիխտէ Բացարձակի եւ ճշմարտութեան իմաստասիրութիւնը կ'ընէ:

Ասով հանդերձ՝ Փիխտէ պիտի ըսէ, թէ այդ անդրդրութենական համակարգին՝ Բացարձակին հետ կարելի է հաղորդուիլ բարոյաբանութեան միջոցաւ եւ սո՞սկ բարոյաբանութեան ու ոչ թէ հաբանութեան: Հաբանութիւն ըսելով՝ հոս նկատի ունի նիւթականութեան, առարկայականութեան եւ «հոգեւոր»-ի ընդհանրացած իմաստին պէս բաներ մը պարփակող յղացք մը: Այլապէս, եթէ բարակին երթանք, անոր բարոյաբանութիւնը ինքնին հաբանութիւն է:

«Քաղցրութեամբ եւ հակիրճ յայտնեմ ի ձեզ ի սկզբանէ, որ կայ ճշմարտութիւն եւ որ է միակ ճշմարտութիւնը, եւ որ եւէ բան, որ կը տարբերի անկէ, անպայմանականաւրէն եւ աներկբայաւրէն սուտ է: Աւելին՝ յայտնեմ ի ձեզ, որ այդ ճշմարտութիւնը գտանելի է եւ է անմիջականաւրէն բացայայտ՝ իբրեւ անպայմանական ճշմարտութիւն. սակայն անոր դոյզն իսկ կայծը հասանելի չէ պատմական փոխանցումով, այն է՝ ուրիշներու միջոցաւ կատարուած փոխանցումով: Անհնար է այդ ճշմարտութեան հասնիլ ուրիշի մը միջոցաւ: Իւրաքանչիւր ոք, որ կը ցանկայ հասնիլ այդ ճշմարտութեան, ամբողջովին ինքն իր մէջէն է, որ պէտք է կարենայ դուրս բերել զայդ: Դասախաւսին

դերը բանայայտութեան պայմաններուն ստեղծումն է, այն պայմաններուն, որոնց առկայութեամբ իւրաքանչիւր ոքի մէջ, որ իր ապրող ոգիով ու ողջ կամքով երբ ցանկայ այդ ճշմարտութեան իմացութիւնը ունենալ, այդ ներիմացութիւնը յայտնուի ինքնըստ ինքեան»։ Փիլատէ այս խաւաքերով կը դիմէ Բեռլինի իր տան մէջ իր լսարանին, որ կ'ենթադրուի բաղկացած ըլլալ մինչեւ 60 անձէ, եւ ապա կ'աւելցնէ՝ «Սա՛ թող ըլլայ ձեր առաջին արէնքը։ Ունէ անձի համար, որ պատրաստ չէ ինքն իր մէջ փընտռելու ճշմարտութիւնը, այս դասախաւսութիւնը պիտի ըլլայ աւելորդ շունչի վատնում եւ աւելի շարժում»։

Ասկէ աւելի լաւ կարելի չէ պատկերացնել Փիլատէ վարժարարը եւ Փիլատէ գուրուն։

Սակայն մեզի հետաքրքրողը ոչ նուազ չափով պիտի ըլլայ անոր բերանէն յառաջացած աւելի շարժումը։ Տեսնենք, թէ մեր պատուիրատուն ինչ կ'ըսէ եւ աւելը ինչպէս ու որ կողմ կը շարժի։

Բեյրութի համարած խաւարին մէջ նստած պատշգամբ եւ աստղերը դիտելով երկոյեան ժամը 19:00-ին զայս լսեցինք «Երեւանն է խաւսում» ձայնասփիւռի լուրերու հաղորդաշարէն։ Ըսինք՝ ուրեմն ճամբայ ելանք։ Գորգ մը նետեցինք մեր մէկ ուսը, Անուշաւան քրմապետին ծառն ալ առինք մեր մեւ ուսը, ապա կամաց-կամաց եկանք ու հանգրուանեցանք Փիլատէի Բեռլինի 9 Կոմմանդերս փողոցի բնակարանին դիմացի մայթը։ Տեղադրուեցանք մեր գորգով ու ծառով, եւ քանի որ մեր կամքին 24 տոկոսը տունը մոռցած էինք, 76 տոկոսով լսելու պատրաստուեցանք անոր պատուհանէն փոթորկած աւելորդ շունչի եւ աւելի շարժումէն յառաջացած ազդեցութիւնը մեր ծառի տերեւներու շնչումին վրայ՝ հասու դառնալու համար տիեզերական բանականութեան բացարձակ ճշմարտութեան եւ շատ ուրիշ բաներու։

Կէս ժամ շուտ հասանք մեր մայթը։ Ծառերնիս տնկեցինք, գորգերնիս փռեցինք, նստանք։ Փողոցը լուռ էր, գրեթէ դատարկ։ Երբ նարտիի տուփերնիս բացինք քարերը շարելու եւ մենք մեզի հետ խաղը խաղալու համար, մարդ մը մաւտեցաւ եւ հարցուց, թէ ինչ է ասիկա։ Բացատրեցի։ Ուզեց խաղալ։ Նստա՛ւ՝ հարց տալով, թէ ինչ գործ ունիմ այս կողմերը։ Ըսի՝ եկած եմ տիար տիար Փիլատէի դասախաւսութիւնը լսելու։ Ականջները կարմրեցան։ Ըսի՝ ինչ կայ. սխալ բան մը ըսինք միթէ։ Ըսա՛ւ ասիկա մեր փողոցն է. իրաւունք չենք տար, որ ուրիշը հոս ոտք դնէ։ Ըսի՝ տիար Շչխշխչեյիս, հաշուեցէք, որ հիւր եմ. պետական փողոց է ի վերջոյ։ Ըսա՛ւ եթէ աւարտին աւգնես ինծի, թոյլ կու տամ։ Ըսի՝ ինչի կարիք ունիս։ Քիչ մը ականջիս կողմը թեքելով՝ ըսա՛ւ աս շէնքին ետեւը։ Ըսի՝ ինչ։ Ըսա՛ւ աս շէնքին ետեւը։ Ըսի՝ ինչ։ Ըսա՛ւ աս շէնքին ետեւը աղբաման մը կայ։ Ըսի՝ եթէ կայ։ Ըսա՛ւ հաւաքոյթէն ետք ահագին ուտելիք, աման-չաման կը թափեն մէջը. կ'ուզեմ, որ ինծի ձեռք տաս, որ հա-

ւաքեմ: Ըսի՝ անհոգ եղիր, կ'աւզենամ. բայց մէկ պայմանաւ՝ եթէ խաղը յաղթես: Համաձայնեցանք: Քիչ անց ձիերու սմբակներու եւ մաւտեցող կառքի մը ժխորը առինք: Ըսաւ՝ եկան: Ըսի՝ ո՛վ: Ըսաւ՝ հիւրերը: Թագաւորական հանդիսաւորութեամբ էրիկ-կնիկ իջան կառքէն ու բարձրացան բնակարանը: Ութ թէ տասն այդպիսի կառքեր իրարու յաջորդեցին: Մինչ այդ անպիտանը երեք «տու-շեշ»-ով խաղը յաղթեց:

Բացատրեցի տիար Շչխշխչեյսքին, որ այս ծառը կախարդական ծառ է: Երբ տիար տիար Փիխտէի բերանէն աւղի քամիներ փչեն, ծառին տերեւները կը շարժին եւ մենք տիեզերական ճշմարտութիւնները կը հասկնանք: Պահ մը անթարթ աչքերուս նայեցաւ, ապա ըսաւ՝ էս ալ կ'ուզեմ սորվիլ: Ըսի՝ դիւրին չէ. մեծ հաւրմէս սորված արհեստ է. ընտանեկան գաղտնիք է. չեմ կրնար սորվեցնել: Ետքը ըսի՝ լաւ, կողքս նստէ, եւ եթէ տեսնես, որ տերեւ մը կը շարժի, ցոյց տուր:

Եւ ահա տերեւ մը շարժեցաւ: Պատրաստուեցանք գրելու:

Տերեւները մէկ ալ սկսան գերմաներէնով շշնչալ: Բարեբախտաբար տիար Շչխշխչեյսքին գերմաներէնը աւզնութեան հասաւ:

Իմաստասիրութիւնը պէտք է տայ ճշմարտութիւնը: Սակայն ի՞նչ է ճշմարտութիւնը: Ի՞նչ է այն բանը, զոր կը փնտռենք, երբ կ'ըսենք, թէ ճշմարտութիւնը կը փնտռենք: Ասիկա դժուար հարցում մըն է: Գոնէ ըսենք՝ ինչ չէ՞ այն, որ ճշմարտութիւնն է: Եթէ տանք այս հարցը, բոլոր սուտերը երեւան կը հանենք, բոլոր ստախաւսները վիզէն կը բռնենք:

Ճշմարտութեան չափանիշը անոր բացարձակութեան մէջ է, անոր միակութեան մէջ: Երբ ըսենք, թէ բան մը ճշմարիտ է, ապա եթէ առնենք մեր ըսածին հակառակը եւ ըսենք, թէ ասիկա ալ ճշմարիտ է, մենք ճշմարտութիւնը գտած չենք ըլլար: Բան մը եւ այդ բանին հակառակը համատեղ ճշմարտութիւն չեն կրնար ըլլալ: Ուստի ճշմարտութիւնը կամ այդ մեր ըսածներէն մէկն է միայն եւ կամ ոչ մէկն է: Եթէ բազմաթիւ կարծիքներ կան ճշմարտութեան մասին, ապա կամ այդ կարծիքներէն լոկ մէկն է ճշմարիտ եւ կամ բոլորը սխալ են: Ճշմարտութիւնը այս բացարձակ միակութիւնն է: Իմաստասիրութեան գործը կեանքի մէջ թելադրուած այս բոլոր կարծիքները մաղելով՝ այդ միակ բացարձակին փնտռտուքն է: Իմաստասիրութիւնը իմաստասիրութիւն է վասն ճշմարտութեան եւ ոչ վասն սուտի թէ կարծիքի: Ոչ ալ է զբաղում մը, է այլ սոսկ ճշմարտութեան փնտռտուքը, որ է միակ պատասխանի, միակ ճիշդ կարծիքի փնտռտուքը: Իմաստասիրութիւնը սուրճի գաւաթ կարդացողներու ասպարէզ մը չէ: Իմաստասիրութեան նպատակը բազմակարծութիւնը չէ: Այլ միակարծութիւնը: Բազմակարծութիւնը ի՞նչ ալ որ է, յամենայն դէպս իմաստասիրութիւն չէ:

Սա մեր դարու հիւանդութիւնն է: Երբ մէկու մը հարց տաս, թէ ի՞նչ կարծիքի է, կու տայ քեզի իր կարծիքը: Երբ փաստես,

որ այդ կարծիքը սխալ է, ապա կը վրդովի, եւ քանի որ ուսում առած է ու անոր գանկը շտեմարանն է մարդու պատմութեան ընթացքին յառաջացած կարծիքներուն, ապա այդ շտեմարանէն այլ կարծիք մը կը հանէ ու կը գլորէ երեսիդ կամ կը յայտնէ, թէ քո՛ւ կարծիքդ ալ սխալ է, քանզի ինչպէս որ ի՛ր կարծիքը ի՛ր կարծիքն էր, քո՛ւ կարծիքդ ալ քո՛ւ կարծիքդ է: Այս մարդիկ, այն է՝ մեր դարու մարդիկ, ճշմարտութեամբ հետաքրքրուած չեն: Իրենց կարծիքը պարզապէս իրենց ձեռքը գէնք է տարբեր նպատակներ հետապնդող: Երբ կը փաստես, որ իր կարծիքը սխալ է, ապա զինք զինաթափ ըրած կ'ըլլաս: Ինք զինաթափ ու դուն զինեալ: Անկարելի է: Անարդարութիւն: Իմացական բռնաբարութիւն: Ուստի ողջ էութեամբ պիտի ատէ քեզ եւ յամառի իր սխալ կարծիքին վրայ մնալու: Քանզի անոր դոյզն իսկ հոգը չէ ճշմարտութիւնը, այլ ճշմարտանման կարծիքով մը իր անձնական թէ հաւաքական շահերուն յառաջմղումը: Կարծիքը ճշմարտութեան թշնամին է: Ճշմարտութեան գերեզմանափորը:

Իմաստասիրութեան առաջին քայլն է հրաժարումը բոլոր կարծիքներէն: Բոլոր առ այնր ճիշդ թուող կարծիքներէն, եւ ապա միակ ճշմարիտ անհակասելի յղացքի մը փնտռութիւնը, որմէ սերին մնացեալ բոլոր յղացքները: Իմաստասիրութեան բառերով՝ յառաջանալ բազմակիութենէն դէպի միակիութիւն:

Այդպէս է պարագան, արիւնակ, գիտութեան: Երբ ձգողութեան արէնքով ծառէն փրթած խնձոր մը վար կ'իյնայ, չես կրնար ըսել, թէ, քու կարծիքովդ, նոյն այդ արէնքով ծառէն փրթած խնձորը վեր կ'ելլէ: Իմաստասիրութիւնը գիտութիւններուն գիտութիւնն է: Իսկ գիտութեանց արէնքները կը սերին իմաստասիրութեան՝ իմացութեանց համատեսաբանութեան արէնքներէն:

Իսկ ինչ է այս միակութեան պայմանը, որով բանի մը միակութիւնը, բացարձակ միակութիւնը հաստատելի կը դառնայ: Ուրկէ՞ գիտնանք, որ հասած ենք միակին եւ ոչ թէ մէկ այլ բանի մը, որ միակը չէ: Ասիկա գիտնալը այնքան ալ դժուար բան մը չէ: Եթէ այն, ինչ որ կը յայտադրենք իբրեւ բացարձակ միակը, որեւէ կերպով բաղադրելի է, թէկուզ տեսականաւորէն, այն է՝ եթէ դոյզն իսկ կարելիութիւնը կայ ատոր տարբաղադրման եւ կամ հակասութեամբ մը տարորոշման, ապա մեր գտածը բացարձակը չէ: Բացարձակ մէկը իր հակասութիւնը սոսկ ինքն իր մէջ է, որ կրէ. սա՛ է անոր տրոհման եւ բազմազանութեան միակ պայմանը: Եթէ կայ իրմէ դուրս առկայ որեւէ տեսական իսկ հակասութիւն, ապա մեր գտածը բացարձակ միակը չէ: Ուստի չենք կրնար մեր գտածը համարել սկզբնակէտը մեր իմաստասիրութեան, քանզի այդպիսի սկզբնակէտի մը ընդունումը՝ իբրեւ թէ բացարձակը, կը վերաբերի իմաստասիրութեան պատմութեան եւ ոչ թէ իմաստասիրութեան:

Պատմութեան մէջ երեւեալ միտքի բազմազանութիւնը իբրեւ բացարձակ ընդունելով՝ իմաստասիրութիւն ընելը իմաստակո՛ւ

թիւն է, է ինքնին հակասութիւն: Ըրածդ կամ պատմութիւն է եւ կամ իմաստասիրութիւն: Բազմացեալը բացարձակը չէ, ուստի իմաստասիրութիւն չէ, այլ միտքի պատմութիւն: Ճշմարիտ իմաստասիրութիւնը պատմութիւն չունի: Ճշմարիտ իմաստասիրութիւնը իմացութեանց համատեսաբանութիւնն է, որոյ մէկնակէտը այդ բացարձակ մէկն է: Իմաստասիրութեան յաւակնող որեւէ տեսութիւն, որ կառուցուած չէ այս հիմքին վրայ, իմաստասիրութիւն չէ, այլ պատմութիւն:

Սա կը նշանակէ, որ բոլոր իմաստասիրական տեսութիւնները, են եթէ իմաստասիրական, պէտք է համապատասխանեն իրարու: Ատոնց տարբերութիւնը սոսկ անոր մէջ է, թէ ինչն է, որ կ'ընդունին իբրեւ բացարձակը: Չայս կը յայտնէ տիար Շխաշխշէյխը:

Այն իրողութիւնը, որ որեւէ բազմացեալի մասին կարելի է որեւէ համախոհութիւն յառաջանալ մարդոց միջեւ, նշան է մէկութեան սկզբունքի իրականութեան: Այս մէկութիւնն է բանալին իմաստասիրութեան: Այլակայ, ոչ-մէկային սկզբունքներ այլ աշխարհներու ծնունդ պիտի տային, աշխարհներու, որոնք անհամադրելի են եւ են անհամատեղելի: Սակայն եթէ մէկ ու միակի սկզբունքն է ճշմարիտը, ապա սոսկ մէկ ու միակ իմաստասիրութիւն կարելի է, որ գոյութիւն ունենայ. այն իմաստասիրութիւնը, որ այդ միակը կը դարձնէ իրենը: Իսկ մնացեալ բոլոր իբրեւ իմաստասիրութիւն հանդէս եկող տեսակարարները սխալ են: Ուստի կան եթէ տարբեր իմաստասիրութիւններ, որոնք տարբեր բացարձակներ կը յայտադրեն, ապա կամ անոնք բոլորն ալ սխալ են եւ կամ սոսկ մէկն է անոնցմէ ճշմարիտ:

Անանկ է, տիար Շխաշխշէյխը, ինչ կ'ըսէք: Տիար Շխաշխշէյխը կ'ըսէ, որ անանկ է:

Քանի որ ընդամենը մէկ ու միակ Բացարձակ գոյութիւն ունի, ապա որեւէ իմաստասիրութեան յաւակնող տեսակարար, որ զայդ չունի իբրեւ բացարձակ յայտադրոյթ, բացարձակը չէ, որ կու տայ մեզի, այլ յարաբերական բան մը լոկ, ապրանք մը: Այդ յարաբերական ապրանքը, որ իբրեւ բացարձակ կը յայտադրուի, իր մէջ ունի անուշադրութեան մատնուած երկուութիւն մը, խլճում մը, որմէ ի յայտ կու գայ ներքին հակասութիւն մը: Այդպիսի իմաստասիրութիւն մը մեզ չ'առաջնորդեր ի մէկը բացարձակ, այլ ի մէկ մը ստորակայ ու յարաբերական: Այդպիսի իմաստասիրութիւն մը իր իսկ դրոյթներով հերքելի կը դառնայ: Անհրաժեշտ պիտի չըլլայ նոյնիսկ դիմելու բացարձակ ճշմարտութեան՝ բացարձակ մէկի հիման ի վերայ կառուցուած իմաստասիրութեան, զայդ հերքելու նպատակաւ: Ուստի մէկ գերսկզբունք ունենալը դեռեւս երաշխիք չէ ճշմարտութեան, քանզի այդ մէկ սկզբնեալ իմաստասիրութիւնները տակաւին պայմանական եւ պատմական համակարգեր են, որոնք բացարձակ մէկի վրայ կառուցուած չեն, այլ պատահական համակարգեր են՝ միտքի պատմութեան ընթացքին վերաբերող, ուստի եւ իմաստասիրութիւն

չեն:

Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը կրնայ եւ այս պայմանական տեսակարգերէն մէկը ըլլալ: Եթէ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը կը յաւակնի ճշմարտութիւնը տալու, ապա անոր յայտադրած մէկութիւնը տարբեր մէկութիւն մը պէտք է որ ըլլայ մնացեալ տեսակարգերու գերյայտադրեալներէն:

Տիար Շչխշխչեյխք, կը խնդրեմ, որ վազէք վեր եւ խնդրէք, որ արիւնակ մը տայ մեզի: Տիար Շչխշխչեյխք փոխարէնը նըստած տեղէն պոռալ մը պոռաց, որ շէնքին պատուհանները դղրդացին:

Իմաստասիրութեան բովանդակ պատմութիւնը չեմ կրնար տալ ձեզի, բայց կրնամ գոնէ այսքանը ըսել, որ Կանտէն առաջ առկայ բոլոր իմաստասիրութիւնները կը պատկանին այդ խումբին: Այդ բոլոր իմաստասիրութիւններն ալ իբրեւ բացարձակ մէկ ընդունած էին գոյը, մեռած նիւթը՝ իբրեւ մեկնակէտ: Այս բանը միակ հասկցողը եղաւ Կանտ: Անոր ինքնակարգ հետեւորդները նոյնպէս չհասկցան եւ ապա փորձեցին խարսխուիլ Կանտի նըշած «ինքն-խրեամբ-գոյ» ըսուածին վրայ՝ իբրեւ իրենց մէկը, իրենց մեկնակէտը: Այսպիսեալ ինկան նոքա վիրապն նոյն, որոյ ի մէջ է յայտնուած իմաստասիրութիւնն ցայսր իւր արերէն իսկ առաջին: Միակ առկայ իմաստասիրութիւնը այսաւր իմացութեանց համատեսաբանութիւնն է, այո՛, այն միակը, որ ըմբռնեց Կանտի իմաստասիրութեան խորագոյն միտք բանին եւ ապա ըստ այդմ կառուցեց իմաստասիրութիւնը բացարձակ ու անհերքելի մէկին ի վերայ: Կանտի բոլոր այսպէս կոչուած հետեւորդներն ու անոր իմաստասիրութիւնը մեկնաբանողներն ու զայդ բարելաւել փորձողները առանց խտրութեան ինկան նոյն անդնդախոր վիրապը, որմէ առ այսր չէ կրցած ազատագրուիլ իմաստասիրական մտածողութիւնը:

Տիար Շչխշխչեյխք, ձախ կողմէն քամի մը կ'անցնի, վեց տերեւ շարժեցաւ. հոնկէ ի՞նչ ձայներ կու գան:

Կարծես թէ մէկը հարցում մը ըրաւ:

Կանտի մեծագոյն սխալը եղաւ այն, որ ան իրարու հետ շփոթեց հունաւորի եւ անհունի տեսակարգաբանութիւնները: Անոր տեսակարգաբանութիւնը իբրեւ տեսակարգաբանութիւն ճիշդ է այն կէտէն, որմէ ան սկսաւ: Սակայն սխալը հունաւորին տեսակարգաբանութիւնը անհունին ի վերայ կիրարկելուն մէջ է: Եթէ սկզբնակէտդ երեւոյթներն են եւ դուն ունիս ընդամենը տասն փորձառական երեւոյթ ձեռքիդ տակ, կը կարենաս այդ տասն երեւոյթներուն իրարու հետ համեմատութեամբ յանգիլ ընդհանրական եզրակացութեան մը, որ կիրարկելի ըլլայ այդ տասն իսկ երեւոյթներուն ի վերայ: Սակայն չես կրնար, բացարձակապէս չես կրնար, անհուն թիւով երեւոյթներէ մեկնելով տիեզերական բացարձակ ընդհանրացումներու յանգիլ: Իսկ երբ այդ ընդհանրացումները կը վերաբերին իմաստասիրութեանդ տեսակարգային խարիսխներուն, ապա բովանդակ իմաստասիրութիւնդ

խարսխած պիտի ըլլաս ի վերայ ծովու մը, որ յարաւրէն կ'երերայ: Դուն որեւէ հիմք չունիս իմաստասիրութեան:

Իմացութեանց համատեսաբանութեան առաջին գործը այս խնդիրը լուծելն է: Եւ այս խնդիրը ունի լուծում, որ հետեւեալն է. չէն կրնար որեւէ տեսակարգաբանութիւն ստեղծել անհունին մասին՝ յենելով հունաւորին ի վերայ կիրարկուող տեսակարգաբանութեանց, սակայն կրնաս անհունին վերաբերող տեսակարգաբանութիւն ստեղծել անհունէն ի հունաւորը դիմելով եւ ոչ թէ հակառակը: Իսկ սա կարելի է ընել, ինչպէս որ տասնամեակէ մը ի վեր կը բացատրեմ ձեզի: Սա կարելի է ընել յայտադրութեամբ՝ անհունը հունաւորելով: Ապագային լաւ գիրք մը պիտի գրուի այս մասին՝ Արմէն Ա.-ի մերանուն հատորը. գացէք ու կարդացէք համապատասխան հատուածները: Այսպէս խաւսեցաւ Փիխտէ:

Ահա սոսկ այս միջոցաւ կարելի է անհունին մասին որեւէ հիմնաւոր բան ըսել: Քանզի անհունը այլապէս յարաւրէն եւ յաւիտենապէս պիտի վրիպի մեզմէ:

Տիար Շչխշչխշէյխքին հարցուցի, թէ ինչո՞ւ այս մարդը միշտ տղայ-անոնք կ'ըսէ եւ ոչ թէ աղջիկ-անոնք: Միթէ աղջիկ-իմաստասէրներ չկան: «Ուալա՜ւ». գոնէ տիկին հայկուհիի իմաստասիրութիւնը պէտք է անպայման նկատի ունենար եւ անհրաժեշտաբար մէջբերում մը ընէր ատկէ: Եթէ այդ մասին չի խաւսիր, ուրեմն հակակիւն է: Կատարածը մեծ յանցագործութիւն է մարդկութեան եւ յառաջդիմութեան դէմ: Յետադիմութիւն: Գայթակղութիւն: Կարելի չէ այսպէս խաւսիլ: Պէտք է անյապաղ լռեցնել այս մարդը, լեզուն կտրել ու զայն պատմութեան աղբանոցը նետել: Տիար Շչխշչխշէյխք այնպէս մը նայեցաւ ինծի, որ կարծես ապտակ մը կ'ուզէր իջեցնել երեսիս: Աչքերուն մէջ կարմիր մազմզուքներ երեւցան: Լեզուս կլլեցի:

Եթէ բացարձակին յաւակնող որեւէ իմաստասիրութիւն այդ բացարձակը կ'առարկայականացնէ, ապա այդ իբրեւ բացարձակ յայտադրեալը բացարձակը չէ եւ ոչ մէկ բանով կը տարբերի մեռեալ ինքն-իւրեամբ-գոյէն: Բացարձակը սոսկ մէկ բացարձակ հիմք եւ տուեալ ունի. ենթական: Որեւէ հայեցակարգ, որ խարսխուած չէ ենթակային ի վերայ, չի կրնար բացարձակ ըլլալ, քանզի բացարձակը սոսկ ենթակայով է բացարձակ: Առանց ենթակայի՝ բացարձակ գոյութիւն չունի: Բացարձակը ինքն ենթակային յղացքն է, անտարադրելի է ենթակայէն: Հոն է իմաստասիրութեան բովանդակ պատմութեան խորխորատը, որմէ երբեք առ այսր դուրս չէ կրցած գալ իմաստասիրութիւնը: Ընթիւնը միութիւնն է գոյի եւ խոհի: Գոյը առանձնացնելով խոհէն ու կամայականաւրէն անոր բացարձակի կարգավիճակ տալով՝ չենք կրնար բացարձակը ունենալ, քանզի այդ առարկայական դրոյթը տրոհեալի մը մէկ կէսն է լոկ: Մեւս կէսն է խոհը, որ դուրս մնացած է այդ իմաստասիրութեանց գերդրոյթներէն:

Ուստի այդ իմաստասիրութիւնները բոլորն ալ անվաւեր են եւ կը պատկանին սոսկ մարդու միտքի պատմութեան հոլովոյ՝

Թին եւ ոչ թէ բուն եւ միակ իմաստասիրութեան, որ իմացութեանց համատեսաբանութիւնն է: Իմացութեանց համատեսաբանութեան բացարձակը գոյ-խոհն է՝ Է-ն, բացարձակ էութիւնը եւ ոչ թէ գոյ-առարկայականը: Բացարձակը չի կրնար գոյ-առարկայականին կամ խոհ-ենթակայականին մէջ ըլլալ: Ո՛րքան որ գոյ-առարկայականին մէջ է, նոյնքան ալ է գոյ-ենթակայականին մէջ: Ո՛րքան որ խոհ-ենթակայականին մէջ է, նոյնքան ալ գոյ-առարկայականին մէջ է: Ուստի ենթադրեալ բացարձակին խարսխումը Մէկի այս տրոհեալ երկու թեւերէն մէկուն վրայ բացարձակը չի տար մեզի: Բացարձակը սանասարականի եւ բաղդասարականի բացարձակ համադրոյթն է: Բաղդասարականի աքսորով եւ սանասարականի կռապաշտութեամբ բացարձակը չենք կրնար գտնել: Ահաւասիկ, կ'ըսեմ ձեզի, որ սանասարապաշտութիւնը կռապաշտութիւն է եւ թէ մարդկային ողջ միտքի պատմութեան հոլովոյթը այս տրոհեալ սանասարապաշտութեան ի վերայ խարսխուած թելրիմացութիւն է եւ զառանցանք: Բացարձակ ճշմարտութիւնը խոհ-գոյի՝ Բաղդասար-Սանասարի համադաշնութիւնն է: Անոնց մայրը՝ Է-ն: Եւ ոչ թէ մայր սկզբունքէն տրոհեալ սկզբունքներէն որեւէ մէկը: Այլ մայր սկզբունքի միութեան եւ անբաժանելիութեան մէջ է: Բացարձակը մայրն է: Ծովինարը: Այսպէս խաւեցաւ Անուշաւան:

Ահա այս ծովը, անհուն ու յաւերժ ծովը, մենք պիտի կոչենք բացարձակ իմացութիւն: Իմացութիւն Ծովինարոյ: Իմացութիւն Անիրական: Անառարկայ: Իմացութիւն Անիր: Իմացութիւն Բացարձակի:

Այս իմացութիւնը մարդկային առարկեական իմացութիւնը չէ, որ կը յայտադրէ իրը: Է այլ իմացութիւն գերբնական:

Ըսի տիար Շչխշխչխչխքին, որ կամքիս 24 տոկոսը տունը մոռցած եմ, երթայ եւ 8 տոկոս մը եւս բերէ: Փոխարէնը խոստացայ, որ երեք ար շարունակ կ'աւգնեմ իրեն մեծ աղբամանին պարունակութիւնը պարպելուն: Համաձայնեցանք: Ենթադրեցի, որ սա շատ արժէքաւոր աղբաման մը պէտք է ըլլայ: Հետաքրքրութիւնս ծաւալեցաւ:

Երբ մեր 8 տոկոսը մանրուքի գրպաննուս մէջ տեղաւորեցինք, որպէսզի չկորսնցնենք, ծառը տեղէն շարժեցաւ: Մէկ աջ ու մէկ ձախ: Բոլոր տերեւները մէկ խաւսելու սկսան: Տիար Շչխշխչխչխք ոչ մէկ բան հասկցաւ: Ապա մաւրութաւոր մարդ մը մատեցաւ պատուհանին ու գոռաց. «Այս ծառին պէս կենդանի պէտք է ըլլաք, որպէսզի որեւէ բան կարենաք հասկնալ իմացութեանց համատեսաբանութենէն»:

Տիար Շչխշխչխչխք առաջարկեց, որ վեր բարձրանանք: Ըսաւ՝ այդքան ալ սուղ չէ, 1060 մարկով կը կարենանք մըտնել, թէ ինք արըր այդքան դրամ կը հանէ աղբարկղէն: Գնահատեցինք, որ տիար Շչխշխչխչխք հարուստ մարդ է, բայց մենք այդքան դրամ չունինք, այլապէս ձիով կու գայինք եւ ոչ թէ հետիոտն: Ըսաւ, որ ինք ընկերութեան սիրոյն այդ դրամը մեր

փոխարէն կու տայ: Թէ երեք աղջիկ ունի, որոնց ուսման ծախսը այս աղբարկղէն կը հանէ, ուստի մեծ բան մը չէ ըրածը, անյարմար չզգամ: Ըսինք՝ մենք այսպիսիքի երեսը տեսնել չենք ուզեր, որպէսզի չհիւանդանանք. առողջութեան վնաս է այդ խումբին մէջ մտնելը, թէկուզ եթէ առաջին շարքը նստիս, որպէսզի ոչ մէկուն երեսը տեսնես: Ատոր համաձայն եղաւ տիար Շխաշխաշ լեյլաք: Ծառը հանդարտեցաւ: Տերեւ մը շարժեցաւ ու ըսաւ.

Ո՛րեւէ գոյ կ'ենթադրէ գիտակցութիւն: Նիւթական գոյը եւ գիտակցութիւնը նոյն մետաղադրամին երկու երեսներն են: Նիւթը գիտակցութեան իրն է: Ուստի նիւթական գոյը տարանջատեալ, տրոհեալ ըմբռնում է: Մէկի տրոհման սոսկ մէկ բանեզրը: Այդ տրոհման երկրորդ բանեզրը գիտակցութիւնն է, այնպէս, ինչպէս որ լեզուի մէջ, նախադասութեան մէջ ան մեզի կու տայ երկու բանադրոյթներ: Ուստի նիւթական գոյը, նիւթը, իբրեւ էութիւն կարծեցեալ իրականութեան մէկ երեսն է: Կեսը: Մեւս կէսը գիտակցութիւնն է: Ատիկա՛ եւս կէս է: Այս մետաղադրամը, որուն մէկ երեսը մեր կայսրին նկարն է, Բացարձակ Մէկն է: Իմացութեանց համատեսաբանութեան Մէկը:

Հոս մեր խաւաքը մի՛ եւ նոյն իրականութեան մասին է: Իրականութիւնը նոյն այն իրականութիւնն է, որուն գոյզ երեսներն են մեռած նիւթը եւ ապրող գիտակցութիւնը: Ինչ բառերով ուզէք, յատկանշեցէք ըսածս. բառը կարելոր չէ. կարելորը միտքն է: Կարելորը այն բանայայտութիւնն է, որ տեղի կ'ունենայ ձեր մէջ՝ ձեզ դուրս բերելով ձեր առարկեական գիտակցութենէն ի բարձր ոլորտ գիտակցութեան, որ պայմանաւորուած չէ ներքին ապրող ու արտաքին մեռեալ նիւթականութեամբ: Դուք կը դառնաք այս բարձր գիտակցութեան պատկերը ձեր մէջ ու նեցողները: Իսկ այս բարձր գիտակցութիւնը, Մէկի գիտակցութիւնը ինքն-իւրեամբ-գոյ գիտակցութիւն է: Այն է՝ գիտակցութիւն առանց իրի: Այն է՝ գիտակցութիւն ոչինչի: Որ նշանակէ՝ ինքնավստահութիւն: Աստուածային ինքնավստահութիւն: Ճշմարիտ ինքնավստահութիւն: Միսալ չհասկնա՛ք ըսածս: Ըսել կ'ուզեմ՝ Մէկը այդ ճշմարտութիւնն ու իմացական վստահութիւնն է, որ կարիք չունի որեւէ իրի ինքն-իւրեամբ գիտակցութիւն ունենալու համար: Ինքնաբաւ է ինքն իր մէջ:

Տիար Շխաշխաշլեյլաք յայտնեց, որ այդ Մէկը ինքն է: Սրտանց համաձայն եղանք:

Ծանօր: Ծանօր: Մարութաւորին ուրուագիծը դարձեալ երեցաւ պատուհանին մէջ: Այս ծառին պէս կենսունակ պէտք է ըլլաք հասկնալու համար ըսածս: Ըսինք տիար Շխաշխաշլեյլաքին՝ եկուր աս ծառը հոստեղէն տանինք: Ըսաւ քիչ անց ոտնագնդակի խաղ կայ. «Բայեռն Միւնիխ» Բեռլին եկած է: Ելանք, որ երթանք խաղը դիտենք: Ըսաւ՝ ծառը ո՞ր պիտի դնես: Ըսի՝ հոգ մի՛ներ, ծառը մեր ետեւէն կու գայ. կախարդական ծառ է: Եթէ զինք հետաքրքրող նիւթերու մասին խաւսինք անշուշտ:

— Տիար Շխաշխաշլեյլաք, ի՞նչ կարելոր բանայայտութիւն տեղի

ունեցաւ մէջդ՝ զայդ լսելով, որ քեզ դուրս բերաւ աղբամանային գիտակցութենէդ ի բարձր ոլորտ գիտակցութեան:

— Հայր սորա գուպայագործ էր: Հայր մեր մետաքսագործ էր: Որդի գուպայագործի եկեր է մեր քաղաքը մետաքսագործներուս մեր արհեստը կը սորվեցնէ, ինչպէս որ այս գուպայագործները քաղաք ներխուժեցին՝ մետաքսագործներուս դէմ մրցակցելով եւ մեզ դուրս մղելով շուկայէն: Մենք ալ ահաւասիկ աղբորսութեամբ կը զբաղինք: Եկեր ենք իր աւելցութեն մեզի բաժին հասած կարկանդակները ուտելու:

Ամալթէս գետինը մտայ եւ չկրցայ շարունակել: Բարեբախտաբար ինք աւգնութեան հասաւ:

Ասոր իմաստասիրութեան մէջ սխալ բան մը կայ. ամբողջը անմակարդակ գուպայագործութիւն է: Սովահար աղքատներու իմաստասիրութիւն: Ժամանակին ես ալ քեզի պէս աւր մը եկայ ու հոս նստեցայ՝ զինք լսելու: Լսեմ քեզի հիմա ասոր ամբողջ պատմութիւնը: Ես-ը գուպային թելն է: Հիւսուածքը՝ իր յարինած տիեզերքը: Ես-ը եւ ոչ-Ես-ը՝ ջուհակի կազմածին սահմանները: Ես-ին եւ ոչ-Ես-ին միջեւ երթեւեկող երեւակայութիւնը կազմածին աջուձախ, ձախուձ շարժումն է: Ինք շան պէս գիտէ, որ այդ կազմածը մենք՝ բռնիքներս հնարած ենք: Եւ որպէսզի մեր կազմածը շրջանցէ՝ ինքն իրեն պատմութիւններ յարիներ է, եկեր է վրանիս պիտի քալեցնէ՝ ծածուկելով կազմածին արմատը ու անոր տէրը: Այնաւրուրնէ աչքէս ինկաւ: Ասոր տիեզերքը ահա իր մանկութեան ատեն հեւած գուպան է: Մուրացկանի տիեզերք: Մեր մետաքսը թողած՝ իր հեւած գուպան պիտի հագնինք:

Նիւթը փոխելու համար հարցուցի՝ հայրը ուրտեղէն է, ապա մեծ հայրը, ապա անոր մեծ հայրը:

— Հայրս բնիկ բռնիքն է, մեծ հայրս նոյնպէս: Բովանդակ պատմութիւնը չեմ գիտեր. կ'ըսեն, որ մեր նախահայրերը Կիլիկիայէն եկած են, թէ մեր նախահայրերէն մէկը Փռեղերիք Շիւկամարուսի բանակին հրամանատարներէն էր:

— Կրնայ ըլլալ, որ հայեր են:

— Ուրկէ՞ գիտնամ: Կրնայ ըլլալ: Կրնայ ըլլալ, որ փինիկեցիներ, բաբելոնացիներ կամ չինացիներ են: Բայց եթէ բաժակ մը գարեջուր առաջարկես, վստահ կը դառնաս, որ մեր նախահայրերը ձերիններուն պէս հայեր էին: Լսեր եմ, որ հայերը աշխարհի առաջին ազգն են, մերոնք ալ Արարատի կողմերէն եկած պէտք է ըլլան, ուստի ճշմարտութիւն մը պէտք է որ ըլլայ ըսածիս մէջ:

Մտանք մութ փողոցի մը գարեջուրանոցը: Տէրը յայտնեց, որ խաղը յետաձգուած է: Երրորդ բաժակէն ետք տիար Շչիշչիշլէյիք կիլիկիացի հայ դարձաւ: Հարց տուի՝ Կիլիկիան ետ պիտի առնենք: Լսաւ՝ ատիկա Ծառին հարցուր՝ բարձրաձայն ծիծաղելով: Լսաւ՝ առնենք, ինչ պիտի ընենք: Լսի՝ իմաստասիրութեան կաճառ պիտի հիմնենք, որպէսզի Փիխտէի լաւագոյն ուսա-

նողները գողնանք. ողջ հոգիով ցանկան արեւմտահայերէնով իմաստասիրութիւն ընելուն՝ իրենց ետին թողելով գերմաներէնն ու այս խելքը թռցուցածները: Թէ իր մետաքսագործ ընկերներն ալ պիտի հրաւիրեմ դասախաւսելու, զինք ալ Կիլիկիոյ արմենական իշխանութեան մշակոյթի նախարար կարգեմ: Լրջացաւ: Մտածեց: Ըսաւ՝ ատիկա գործս չէ. կը նախընտրեմ աղբորսութիւնը: Ծիծաղեցանք: Խելքը պառկեցաւ բայց Կիլիկիոյ մէջ մետաքսի գործարան մը հիմնելու գաղափարը: Ըսի՝ պատուոյ քաղաքացի դառնալդ վրաս է: Ծիծաղելով դուրս եկանք: Այգալոյսը կը մատենար: Բաժնուեցանք՝ յաջորդ աւրը նոյն տեղը հանդիպելու խոստումով:

Նարտիի մեր խաղի կէսին տիար Շխշխշխեյխքի «տուշէշ»-ը բերանը մնաց, երբ քանի մը ձիակառք արշաւելով մտան մեր Կոմմանդերս փողոցը: Իջան փափկասուն տիկնայք հայոց ու իրենց տարազեալ զոյգերով վեր ելան աստիճաններէն: Մաւրուքատորը պատուհանէն կը դիտէր արծիւի ծակող աչքերով եւ վհուկի սուր քիթով: Քրմապետ Անուշաւանի տերեւները դարձեալ գերմաներէն խաւսելու սկսան եւ տիար Շխշխշխեյխք թարգմանեց:

Անդրանցական իմաստասիրութիւնը, ինչ ձեւի ալ ըլլայ, ունի մէկ բացարձակ ընդհանրութիւն: Այդ ընդհանրութիւնը խոհի եւ նիւթի միաւորման մէջ է: Բոլոր իմաստասիրութիւնները առայսար՝ մինչեւ Կանտ, կը յատկանշուին խոհի եւ նիւթի տրոհեալ երեւոյթի բացարձակացմամբ: Անդրանցական իմաստասիրութիւնը կը մերժէ այդպիսի թելը, տարանջատեալ ու տարանջատող աշխարհահայեացքը: Անդրանցական իմաստասիրութիւնը, ինչպէս Կանտինը, խարսխուած է խոհի եւ նիւթի տարորոշեալ երեւոյթներու միաւորմամբ: Խոհն է նիւթը գոյ ընողը: Ըսածս դարձեալ կը կրկնեմ՝ խոհն է նիւթը գոյ ընողը: Անգամ մը եւս կրկնեմ, որպէսզի խելքերնիդ մտնէ ու հոն տեղաւորուի առյաւէտ: Խոհն է նիւթը գոյ ընողը: Իսկ խոհն ու նիւթը անտարանջատելի են: Տրոհումը հետեւանք է երեւեալի, մեր զգայականութենէն սերող մեկնաբանութեան:

Էութիւնը Մէկ է՝ անտրոհելի: Այս իրականութիւնը Կանտ առաջինն էր, որ հասկցաւ: Սակայն էութիւնը սոսկ այս տրոհեալով չէ, որ մեր առարկական գիտակցութեան կը յայտնուի, այլ մէկ երկրորդ տրոհեալով մը: Այս երկրորդ տրոհման պատկերացումը Կանտ ունեցաւ ասոր առանձին երեւոյթներուն մէջ, սակայն չկրցաւ տեսնել այդ երկրորդ տրոհեալին միութիւնը:

Այդ միութիւնը երախոռ խորքայնութեան մը միութիւնն է: Կանտ այդ միութիւնը կազմող երեք խորքայնութիւնները մատնանշեց, բայց չկրցաւ տեսնել ասոնց միութիւնը Մէկին՝ Բացարձակին մէջ: Կողք-կողքի դրաւ այդ երեք խորքայնութիւնները զուգահեռաբար: Որո՞նք էին այդ խորքայնութիւնները: Առաջին՝ ըզգայական աշխարհը: Երկրորդ՝ բարոյաբանական աշխարհը: Երրորդ՝ դատողական աշխարհը: Կանտ ենթադրեց, թէ այս երրորդ՝

դատողական աշխարհը առաջին երկու աշխարհներուն տրամաբանական միութիւնն է, ձեւով մը՝ այդ երկու աշխարհներուն յարախոհութենէն բխող աշխարհ մը՝ այդպիսեալ իրարու փորձել կապելով առաջին երկուքը: Սակայն Կանտի ըրածը յաջող փորձ մը չէր: Անոր հետած այս կապերը ենթադրութիւններէ եւ սոսկ հաստատումներէ բխող ընդհանրութեան մը հաստատումն է՝ առանց ծագումնաբանական ապացոյցի: Արդիւնքը՝ հակառակ Կանտի ցանկութեան՝ այդ խորքայնութիւնները մնացին տարանջատ, մնացին երեւոյթ, երեւեալի աշխարհի բաղկացուցիչ մասեր՝ առանց զուգորդութեան:

Կանտ, իրողութեան մէջ, մէկ բացարձակը վերածեց երեք առանձին բացարձակներու: Ունեցանք երեք իրարու հետ անկապ բացարձակ: Երրորդը առաջին երկուքին յարախոհութեան արդիւնքը չէր, այլ սոսկ հաստատում մը, ինչ որ կը նշանակէ, որ մնաց իբրեւ առանձին տեսաբանական խորքայնութիւն՝ զուգահեռ մեա երկուքին: Այսու՝ ունեցանք երեք զուգահեռ խորքայնութիւններ: Սակայն նոյնիսկ սա՛ սխալ մատեցում էր. երրորդ տեսաբանական խորքայնութիւնը չենք կրնար առաջին երկուքին յարախոհութեամբ ըմբռնել, այլ իբրեւ երեք խորքայնութիւններու իրարու միջեւ ունեցած ընդհանուր տեսաբանական յարախոհութեան մը սոսկ մէկ խորքայնութիւնը: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը ճիշդ սա՛ է, որ կ'իրագործէ: Այս երրորդութեան ծագումնաբանութիւնն է, որ կու տայ մեզի: Ասով՝ Բացարձակը իր երեք այս խորքայնութիւններով է, որ կը յայտնուի մեզի երեւեալի աշխարհին մէջ:

Ահաւասիկ կը տեսնէք, որ ունինք երկու տրոհում: Առաջինը խոհի եւ նիւթի տրոհումն է: Երկրորդը, որ այլ ձեւի տրոհում մըն է, ի զգայականութիւն, բարոյաբանութիւն եւ դատողականութիւն տրոհումն է Բացարձակին: Երկու տրոհումներն ալ նոյն Բացարձակին՝ Է-ի տրոհումներն են: Կանտ տեսաւ առաջինը՝ հիմքը դնելով անդրանցական տեսաբանութեան: Իսկ երկրորդ այլորակ տրոհումը տեսնելը բախտը պիտի ըլլար Կանտի հետեւորդ ձեր համեստ ծառային, այն է՝ իմացութեանց համատեսաբանութեան առաքեալին:

—Ծառայեցէ՛ք խաղաղութեամբ,— լսուեցաւ կնկայ մը արհնութիւնը: Թնդաց Կոմմանդերսը գիշերով. —Ծառայեցէ՛ք խաղաղութեամբ:

Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը այս երկու տրոհումները կու տայ ծագումնաբանաւորէն եւ ոչ թէ յարադրական, զուգադրական կարգով: Սա՛ է իմացութեանց համատեսաբանութեան բացարձակութեան իմաստը: Չկայ եւ չի կրնար ըլլալ աւելի բարձր գիտութիւն, քանզի իմացութեանց համատեսաբանութիւնը ծագումնաբանական միութիւնն է Բացարձակի՝ Է-ի բովանդակ տրոհումներուն երեւեալի աշխարհին մէջ:

Ահաւասիկ կը տեսնենք, որ Կանտ իմացաւ բացարձակը իբրեւ կապ խոհի եւ նիւթի միջեւ: Սակայն այդքանը: Ան չկրցաւ

բացարձակը տեսնել բացարձակութեան մէջ: Այդ բացարձակութիւնը պիտի պահանջէր մեզմէ ասորի էութեան բացայայտումը՝ խոհէն եւ նիւթէն ասորի անկախութեան մէջ: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը սա՛ է, որ պիտի ընէ: Բացարձակի այս իմացութիւնը ունենալու համար պէտք է, որ քայլ առնենք իմացութենէն: Ինչ է իմացութիւնը:

Սովորական իմացութիւնը միշտ բանի մը իմացութիւնն է: Սակայն պահ մը ձեր ուշադրութիւնը սեւեռեցէք ձեր իմացութեան վրայ: Ինչ է, որ տեղի կ'ունենայ ձեր մէջ, երբ բանի մը իմացութիւնը կ'ունենաք: Այս իմացութիւնը ձեր ունեցած ներքին վստահութիւնն է առ այն, որ բան մը այսպիսին է եւ ոչ թէ այդպիսին: Իմացութիւնը այս վստահ ըլլալն է, բացարձակապէս վստահ ըլլալը: Երբ վստահ չես բանի մը, այդ բանին իմացութիւնը պարզապէս չունիս: Լաւ: Հիմա կը կարենամք հոսկէ քայլ մը անդին անցնիլ եւ ապացուցել, որ իմացութիւնը ինքն-իրեամբ-գոյ բան մըն է՝ անկախ այն երեւոյթներէն, որոնց հետ կը կապակցենք զայդ: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը սա՛ է, որ պէտք է ձգտի ապացուցել՝ դառնալով իմացութեան տեսաբանութիւն: Ոչ սոսկ ամենայն իմացութեանց տեսաբանութիւն, այլեւ իմացութեան իսկ տեսաբանութիւնը: Ասկէ՛ կախեալ է Բացարձակի իմացութիւնը, քանզի Բացարձակը ինքն-իրեամբ իմացութիւն է:

Հիմա կը խնդրեմ, որ ձեր ուշադրութիւնը սեւեռէք մեր պատուհանէն դուրս երեւցող այս ծառին վրայ, որուն տակը քանի մը մարդ նստած կարծէք նարտի կը խաղան: Այս ծառը վերջերս, ի դէպ՝ մեր դասախաւսութեանց առաջին իսկ ատրը, հոս տնկուեցաւ մեր քաղաքին կողմէ, որուն համար այսօր մեր մէջ ներկայ ներկայացուցիչներուն յատուկ շնորհակալութիւնս կ'ուզեմ յայտնել: Նայեցէք անգամ մը այս ծառին եւ տեսէք, թէ ինչ կը կատարուի ձեր մէջ: Տերեւները կը շարժին: Ծառը կ'երերայ: Ոստերը այս կամ այն կողմ կը թեքին: Ծառը անընդհատական փոփոխութեանց մէջ է: Սակայն ձեզի համար նոյն ծառն է: Ինչն է ձեզի համար այս ծառին տարբեր երեւոյթները նոյն ծառը ընողը: Աշնան այս ծառին տերեւները պիտի թափին եւ ծառը մերկ վիճակով պիտի կանգնի մեր պատուհանին դիմաց: Սակայն պիտի ըսէք, թէ նոյն ծառն է: Վհուկ մը չեկաւ զայն մէկ այլ ծառով մը փոխարինելու: Ձեր գիտակցութեան մէջ ծառը նոյնն է:

Հիմա հարց տուէք ձեզի՝ արդեւք ես իմացութիւնը չունիմ ծառին՝ անոր բոլոր փոփոխութիւններով հանդերձ: Արդեւք իւրաքանչիւր փոփոխութեան պահուն իմ ունեցած իմացութիւնս նոյն իմացութիւնն էր, թէ՛ էր մէկ տարբեր իմացութիւն:

Ահաւասիկ կը տեսնենք, որ կայ փոփոխութիւններու աշխարհ մը, իսկ այդ փոփոխութիւններու աշխարհին մէջ կայ անփոփոխ մը: Մեր նախկին վերլուծութիւններուն ընթացքին այդ անփոփոխը կոչեցինք Ես-ը: Որ ոչ այլ ինչ է, քան գիտակցու-

թիւն, ինքնագիտակցութիւն: Կայ, ուրեմն, փոփոխութիւններու աշխարհ մը եւ այդ փոփոխութիւններուն արձագանգող անփոփոխ մը: Այդ անփոփոխը ձեր մէջ եղած իմացութիւնն է: Այդ իմացութիւնը, իբրեւ իմացութիւն, ո՛չ իբրեւ առարկայի իւրաքանչիւր փոփոխութեան տեստրակը պահող գիտակցութիւն, նոյն իմացութիւնն է: Այս կէտը լաւ պէտք է հասկնաք նախքան շարունակելը: Իմացութիւնը՝ իբրեւ իմացութիւն: Ոչ իբրեւ հաշուապահութիւն:

Այս իմացութիւնը մէկ է: Այս իմացութիւնը իբրեւ իմացութիւն մէկ է, ո՛չ իբրեւ բանի մը իմացութիւնը, տուեալ բանի մը, տուեալ պահի տակ իմացութիւնը, այլ իբրեւ իմացութիւն: Այս իմացութիւնը անկախ է որեւէ առարկայականացումէ: Առարկայական աշխարհի փոփոխութիւնները դոյզն իսկ ազդեցութիւն չունին այս իմացութեան իմացութիւն ըլլալուն վրայ: Եթէ սա չտեսնէք, յաւերժաւրէն կոյր պիտի մնաք՝ իյնալով առարկայական գիտութեանց որոգայթը, որոնք այդ առարկայականութիւնը իբրեւ ճշմարտութիւն կը ծախեն ձեզի: Պէտք է կարենաք կատարել այս ուսումը ձեր գիտակցութեան մէջ՝ գիտակցութիւնը անջատելով գիտակցութենէն, այն է՝ ընթացիկ գիտակցութենէն: Երբ կը կարենաք այդ անջատումը ընել, նոր միայն կը կարենանք մեր համատեղ ճանապարհը շարունակել: Ահա հոս է բացարձակի բանալին:

Այս բացարձակը մէկ է: Ինքն-իր-մէջ-իմացութիւն է: Անկախ որեւէ փոփոխութենէ: Անշարժ է եւ է բացարձակապէս բացայայտ: Փոփոխութեանց աշխարհը իմացութեան իմացութիւն ըլլալուն վրայ որեւէ ազդեցութիւն չունի: Ինչպէս որ այս ծառը կը շարժի, բովանդակ տիեզերքը յարաւրէն կը շարժի: Սակայն իմացութիւնը անշարժ է: Իմացութեան իմացութիւն ըլլալը որեւէ կերպ փոփոխութեան չ'ենթարկուիր: Սա է կարելորդը: Սա է, որ պէտք է հասկնաք:

Այսու՝ այս իմացութիւնը ենթակայ չէ փորձառականութեան: Անկախ է թէ՛ առարկայականութենէ եւ թէ՛ ենթակայականութենէ: Եթէ հասկնաք այս մէկը, հասկցած կ'ըլլաք իմացութեանց համատեսաբանութիւնը, առաւել եւս իմացութեան տեսաբանութիւնը եւ բացարձակը: Այս իմացութիւնը ի յառաջագունէ իմացութիւն է՝ ինքնաբաւ, նոյնական, անփոփոխ: Դարձեալ՝ չսայթաքիք ձեր նախկին մտային սովորութիւններուն մէջ՝ խոհրդ կապելով նիւթի գիտակցութեան, քանզի իւրաքանչիւր պահի այդ վտանգը կայ: Իմացութիւնը իբրեւ իմացութիւն ի յառաջագունէ է: Անժամանակ է: Հոս տուեալ բանի մը տուեալ պահի տակ առթած սովորական գիտակցութեան մասին չէ խաւաքը: Այլ է իմացութեան իմացութիւն ըլլալուն մասին: Այդ իմացութիւնը խոհի եւ նիւթի անդրադարձութեան մէջ է: Այդ իմացութիւնը յաւիտենական է: Յաւերժութիւնը իմացութեան այս անշարժութեան մէջ է: Այսպէս խաւսեցաւ Անուշաւան:

Եւ կարենորը: Իմացութիւնը՝ իբրեւ բացարձակ, սոսկ առար-

կայական համարուող աշխարհի անդադրում փոփոխություններին անկախ բացարձակ մը չէ, է այլեւ ենթակայական աշխարհի: Այլապէս բացարձակ պիտի չըլլար: Ուստի անոնք որոնք ենթակայապաշտութեամբ կը փորձեն պիտակել իմացութեանց համատեսաբանությունը բացարձակ կոյրեր են եւ անբուժելի տգէտներ: Իմացությունը իբրեւ իմացություն անկախ է թէ՛ առարկայական եւ թէ՛ ենթակայական աշխարհի բոլոր փոփոխություններէն: Որեւէ փոփոխուող բան դոյզն իսկ ազդեցություն չունի իմացութեան իմացություն ըլլալուն վրայ: Եւ Բացարձակը այս անփոփոխելին է:

Թէ ինչ է ինքն այս անփոփոխելին,— սա Բացարձակին բովանդակությունն է, զոր իմացութեանց համատեսաբանությունը կու տայ ձեզի:

Այս պահուն պէտք է, որ տարբերակում մը ընենք մեր ընկալումներուն մէջ: Իմացութեանց համատեսաբանությունը չի՛ ճանչնար «իր-ենթակայ» հակադրություն մը: Այդ հակադրությունը մաս կը կազմէ սովորական գիտակցութեան աշխարհին: Այդ հակադրությունը սխալ հակադրություն է եւ ոչ այլ ինչ է, քան գաղափարախաւսություն մը: Այս գաղափարախաւսութեան հետեւորդները ձեր թշնամիներն են: Անոնք՝ իբրեւ գաղափարախաւսներ, կը վիժեցնեն մարդուն վախճանը, որ է միաւորումը Բացարձակին հետ: Մարդու եղելութենականութեան բովանդակ գործընթացը այդ ուղղութեամբ կ'ընթանայ, մինչդեռ այս մարդիկ եղելութենականութեան արտաքին շղարշը՝ փոփոխություններու աշխարհը, իբրեւ բացարձակ կը ներկայացնեն ձեզի:

Իմացութեանց համատեսաբանությունը ահա այս «իր-ենթակայ» հակադրությունն է, զոր չի ճանչնար, այլ կը ճանչնայ մէկ այլ հակադրություն: Այդ հակադրությունը փոփոխութեանց եւ անփոփոխի հակադրությունն է: Ենթական ինքն փոփոխություններու աշխարհին մաս կը կազմէ: Ուստի չի կրնար իբրեւ ենթակայմասկազմել անփոփոխին: Անոր ենթակայականությունը ենթակայապաշտութեան վերածելը ամենայնաւոր եւ ամենավտանգաւոր երեւոյթն է ոչ միայն մարդուն առաքելությունը ի սկզբանէ խորտակող, այլեւ մարդկութեան գոյութեան իսկ սպառնացող: Հոն է վիպապաշտներուն ցնդածությունը: Իմացութեանց համատեսաբանությունը արմատապէս կը մերժէ վիպապաշտութեան ի վերայ խարսխուած ամենայն գաղափարախաւսություն եւ այդպիսի գաղափարախաւսություններէ սերող որեւէ քաղաքական թէ՛ ակրինական հայեցակարգ:

Ահաւասիկ այս փոփոխելին, յարաւրէն փոփոխուողը ինքն, իբրեւ փոփոխուող, անփոփոխելի է: Այսինքն՝ փոփոխելիակաւությունը անփոփոխելի է: Որպէսզի կարենաս փոփոխելիակաւություն փոփոխելիականությունը հաստատել, պէտք է ունենաս անփոփոխելի մը: Սոսկ այդ անփոփոխելիականութեան դիմաց է, որ կը կարենաս փոփոխելիականութեան յղացքը ունենալ: Ահա այս փոփոխելիականությունը ինքն անփոփոխելի է: Եւ այս

անփոփոխելին իմացութիւնն է: Իմացութիւնն է, որ փոփոխելի աւականութեան անփոփոխելիութիւնը կը տեսնէ: Փոփոխելիականութիւնը ինքն իր մէջ չի կրնար իր փոփոխելիականութիւնը տեսնել: Որպէսզի փոփոխելիականութեան յղացքն իսկ ունենաս, պէտք ունիս անփոփոխելիի մը: Եթէ ունիս փոփոխելիականութեան յղացքը, անհրաժեշտաբար ունիս անփոփոխելիականութեան յղացքը: Առանց երկրորդին՝ առաջինը չես կրնար ունենալ: Անհնար է: Եթէ կը յամառիս առաջինին վրայ՝ դէմ կանգնելով երկրորդին, դուն գիտութեան եւ իմացութեան հետ որեւէ կապ չունիս, այլ ճշմարտութեան թշնամի գաղափարախաւս ես: Իմացութեանց համատեսաբանութիւնը ահա այս անփոփոխելիութեան յղացքին ոչ միայն ձեւը, այլեւ բովանդակութիւնը կու տայ մեզի: Այսպէս խաւացաւ Անուշաւան:

Այս անփոփոխելի փոփոխելիականութիւնն է, որ իր փոփոխելիականութեան ընթացքին ինքզինք կը տրոհէ իրի եւ ենթակայի: Չմոռնաք, որ փոփոխելիականութիւնը անփոփոխելի է, այլապէս դձրձեալ պիտի սայթաքիք ձեր մտային յոռի սովորութիւններուն գիրկը: Այս տրոհումը փոփոխելիականութենէն սերող տրոհում է: Անփոփոխելիին մէջ իրի եւ ենթակայի հակադրութիւն գոյութիւն չունի: Այս հակադրութիւնը երեւեալի հակադրութիւն է: Իմացութեանց համատեսաբանութեան մէջ այդ հակադրութիւնը կը չէզոքանայ, քանզի իրողութեան մէջ կայ սոսկ մէկ հակադրութիւն՝ փոփոխելիի եւ անփոփոխելիի հակադրութիւնը: Իրի եւ ենթակայի հակադրութիւնը սոսկ փոփոխելիի աշխարհի երեւեալ հակադրութիւնն է եւ մաս չի կազմեր իմացութեանց համատեսաբանութեան:

Այս բանայայտութիւնը անհնար է փորձառականութեան միջոցաւ ձեռք բերելը: Քանզի կը վերաբերի ի յառաջագունէ ճշմարտութեան: Փորձառապաշտութիւնը յախտենապէս կրնայ դեզերիլ իր փորձառական աշխարհին մէջ՝ առանց նոյնիսկ մէկ ի յառաջագունէ ճշմարտութիւն յայտնաբերելու: Երբ այս փորձառապաշտութեան դեւը իր գլուխը ցցէ ձեր մէջ, նոյն վայրկեանին զայն կտրեցէք, տարէք Կիրովական ու հոն թաղեցէք, այլապէս չէք կրնար որեւէ ի յառաջագունէ ճշմարտութիւն յայտնաբերել:

Ահաւասիկ կը տեսնենք, որ բացարձակը այս անփոփոխելին է եւ որ ոչ այլ ինչ է, քան իմացութիւնը: Իմացութիւն, որ ինքնաբաւ է եւ չի կանխորոշուիր երեւեալի աշխարհի առերեւոյթ հակադրութիւններով, է այլ ինքն-իւրեամբ ի յառաջագունէ իմացութիւն՝ անկախ երեւեալ աշխարհի հակադրութիւններէն: Այս իմացութիւնը ինքնաբաւ է, անփոփոխելի է, է ինքն անփոփոխելին: Է ան մէկ ու միակ: Քանզի նոյնն է ընդմիշտ:

Ծառին բոլոր ծիւղերը մէկ անգամէն փոթորիկի մը կարծես բռնուեցան: Տիար Շխաշխաշէյսը թարգմանեց: Այս պահուն ձեզ պիտի հիասթափեցնեմ: Այս բոլորը ճշմարտութիւնը չէ: Այլ սուտը: Սա սուտի ծանապարհն է: Սուտն ինքն է՝ իր բոլոր կոտորներով: Ինչ ըրինք մենք հիմա: Ահաւասիկ կը տեսնէք,— մեր փո-

ղոցի անտուն տիար Շխաշխաշեյիսը վկայ, որ դուրսը նստած՝ պատուհանէն կը լսէ մեզ, եւ եթէ անյարմար չըլլար, զինք ալ, ձեր թոյտուութեամբ, ներս կը հրաւիրէինք,— որ նոյն բանը ըրինք, ինչ որ Կանտ ըրած էր: Մենք իմացութիւնը կիսեցինք: Իսկ սա չըրինք անհրաժեշտաբար՝ իմացութեան անհրաժեշտականութեամբ, այլ իբրեւ մարդ արարած, որ սովոր չէ առանց առարկայի, առանց իրի մտածելու: Ահաւասիկ կը տեսնէք, որ Կանտէն քայլ մը առաջ անցնելով հանդերձ՝ դեռ նոյն տեղն ենք: Դարձեալ կը մտածենք իրով, այն է՝ երկուութեամբ: Եւ քանի դեռ այս երկուութեան գերին ենք, չենք կրնար իմացութեան հաղորդակից դառնալ:

Ինչ է այս երկուութիւնը: Ինչ է հոս մեր՝ մեծամիտներուն երկուութիւնը: Ձեր բոլորի աչքերուն առջեւ տիեզերքը կիսեցինք փոփոխելիի եւ անփոփոխելիի: Ոչ թէ թուաբանաւրէն կիսեցինք, ըսենք՝ 50/50, այլ տեսաբանաւրէն: Երկու սկզբունք ի յայտ բերինք՝ փոփոխելիի եւ անփոփոխելիի: Եւ ոչ միայն երկուքի կիսեցինք: Իրողութեան մէջ կիսեցինք երեքի, քանզի ասով նաեւ հաստատեցինք երրորդ բան մը. այս երկուքի արմատին անգտաւնելիութիւնը:

Եթէ Կանտ տիեզերքը բաժնեց երեք խորքայնութիւններու՝ զգայական, բարոյական, դատողական՝ առանց այս երեքը կարենալ միացնելու, մենք նոյնպէս նոյնը ըրինք՝ տիեզերքը բաժնելով փոփոխելիի, անփոփոխելիի եւ այս երկուքի անյայտնաբերելի արմատին: Աւելին. Կանտ տիեզերքը բաժնեց զգայականի եւ անդրզգայականի՝ այդ անդրզգայականը դրութենականացնելով՝ կոչելով «ինքն-իւրեամբ-զոյ», որոյ մասին ոչ մէկ բան ի վիճակի ենք իմանալու: Եւ հոս է Կանտի բուն սխալը: Ան այդպիսով ինքզինք հարկադրաբար մտցուց փակուղի: Բայց մենք ալ, կը տեսնէք, որ տարբեր բան մը չըրինք: Մենք ալ մեր կարգին տիեզերքը բաժնեցինք փոփոխելիի եւ անփոփոխելիի: Ինչպէս Կանտի նոյն մտային թակարդը: Եւ քանի դեռ խաղալիքն ենք մեր այս մտային խաղերուն, չենք կրնար իմացութեան հաղորդակից դառնալ: Իմացութիւնը նարտիի խաղ չէ՝ եզրափակեալ կանխորոշեալ սահմաններով: Յոյսով եմ, որ տիար Շխաշխաշեյիսը ու իր՝ Արեւելքէն ժամանած տարաւրինակը հիւրը այս մէկը կը հասկնան: Կը տեսնէք, որ այդքան ալ դիւրին բան չէ միտքի այս ուռլանէն ձերբազատիլը: Եթէ ըլլար՝ մարդկութիւնը թաւալզոր պիտի չիյնար իր «գիտութիւն» յորջորջածին գիրկը: Եւ դուք ալ կարիք պիտի չունենայիք մեր դասախաւսութիւններուն: Ուրեմն քայլ առ քայլ պիտի յառաջդիմենք մինչեւ բացայայտ ճշմարտութիւնները տեսնելը:

Ասոր համար անհրաժեշտ է ունենալ մէկ բան՝ աչք: Եթէ աչք չունիս, եթէ միտքիդ աչքը բացուած չէ, աշխարհի բոլոր գիտնականներուն եւ իմաստասիրութեան դասախաւսներուն պէս կոյր պիտի մնաս: Ուստի մեր գործը պիտի ըլլայ այս երկուականութենէն ձերբազատիլը: Երբ որեւէ հաստատում կ'ընես որեւէ բա-

նի մասին, արդեն իսկ երկուականություն մեջ ես: Եթե կ'ըսես՝ Աստուած, արդեն իսկ ինկար երկուականություն գիրկը, քանզի այդ ըսողը դուն ես եւ կը յարանջես մէկ այլ բանի մը մասին, որ քեզմէ դուրս է: Եւ նոյնիսկ եթէ մեջդ է, ոչ մէկ բան կը փոխուի, քանզի ինքզինքդ երկփեղկած կ'ըլլաս մտածումովդ իսկ: Դուն եւ Աստուած: Մտածողդ եւ մտածեալը: Արդեն եղաք երկուք: Կը տեսնէք, որ շրջանակայնութիւն մը ու ատկէ սերող շրջանակասութիւն մը կայ մարդու միտքին մէջ: Եւ այս շրջանակայնությունէն ազատիլը անհնար բան է: Այս մէկը տիար Շխաշխաշէյսք կը կարենայ ինքն իսկ ձեզի հաստատել:

Ինչն է ելքը: Բանալին այս երկու եզրերէն կամ յղացքներէն՝ փոփոխելիականություն եւ անփոփոխելիականություն, մէկն ու մէկուն անմիջականություն մէջ է: Այս երկու յղացքները իմացություն համատեսաբանություն մէջ նոյն դերերը չունին: Այս առումով իրարու հաւասարազար չեն: Երկուականությունէն ազատելու միակ ձեւը այս զոյգ յղացքներէն մէկուն անմիջականությունը գիտակցելուն մէջ է: Մէկն ու մէկը անմիջական է, այն է՝ բացայայտ, բացարձակապէս բացայայտ՝ առանց որեւէ յաւելեալ փաստի կարիք ունենալու: Բացայայտ ինքն-իրմով:

Այդ բացայայտը անփոփոխելին չէ, այլ փոփոխելին է: Որ եւէ փաստի կարիք չունինք ցոյց տալու համար, որ աշխարհը կը փոխուի, մեր շուրջը ամէն բան անընդհատ կը փոխուի: Այս իմացութիւնը բացայայտ է: Այն, ինչ որ բացայայտ չէ, անփոփոխելին է: Ուստի այս յղացքները պէտք է տեսնենք իրարու հետ անհրաժեշտական յարաբերություն մը մէջ, եթէ կ'ուզենք զանոնք մէկ յղացքի վերածել: Երբ զանոնք կը դնենք իրարու հետ հակադրություն մէջ, կ'ունենանք երկուականություն: Ինչպէս որ ունեցաւ մեր սիրելի ուսուցիչը՝ տիեզերքը բաժնելով զգայականի եւ անդրզգայականի:

Որպէսզի դուրս գանք այս տրոհող մտածելաձեւէն, պէտք է կարենանք տեսնել ատոնց միությունը: Այնպիսի միություն մը, որ անհրաժեշտաբար մէկը կը կապէ մեւսին: Այն է՝ մէկը կը սերի մեւսէն: Այլապէս ատոնք պիտի մնան երկուք: Պէտք է կարենանք տեսնել, որ մեր անմիջականաւրէն տեսած ու ընկալած փոփոխելիականություն յղացքը կը սերի մեր տակաւին չընկալած անփոփոխելիականություն յղացքէն: Թէ՛ այս կապը ծագումնաբանական կապ է եւ ոչ թէ յարադրական, զուգադրական: Երբ կարենանք այս ծագումնաբանական կապը տեսնել, լուծած կ'ըլլանք մեր խնդիրը՝ ներքուստ իմացութիւնը ունենալով Բացարձակին:

Ներկաներէն մէկը առաջարկեց նախքան շարունակելը աղաթել՝ Աստուծոյ փառք տալու եւ ապա խնդրելու, որ իրենց հոգիներուն աչքերը բանայ: Տիկնոջ ձայն մըն ալ լսուեցաւ, որ կ'առաջարկէր երգել՝ «Սուրբ, Սուրբ»: Փիխտէ խոստացաւ, որ յաջորդ դասախաւսութիւնը կը սկսի աղաթքով ու երգեցողութեամբ: Ապա խնդրեց ներկաներէն ծոմ պահել, որպէսզի Տիեզերական

ՀԱՅ Աստուծոյ զարուիթիւնը իջնէ վրանին:

Ծառը լռեց: Ներկաները իջան եւ ողջագուրուելով բաժնուեցան իրարմէ: Տիար Շխաշխաշէյխքի աչքերը փայլփլեցան: Մաւտ էր ժամը աղբամանին: Փիխտէ մութին մէջ պահ մը մեր կողմ նայեցաւ, կարծես մաւտենալ կ'ուզէր մեզի, բայց միտքը փոխեց ու վերբարձրացաւ: Յարգելով մեր տուած խոստումը՝ տիար Շխաշխաշէյխքի հետ դիմեցինք ի աղբաման Բեռլինոյ:

Տիեզերքի մթութեան մէջ հսկայական աղբաման մը ուրուագծուեցաւ մեր առջեւ: Մեր հասակէն բարձր: Տիար Շխաշխաշէյխք խնդրեց, որ գրկեմ զինք, որպէսզի աղբամանին եզերքը բարձրանալով մէջը նետուի: Չէ, տիար Շխաշխաշէյխք, այս մէկը մեր համաձայնութեան մէջ չէր: Կ'ըլլայ: Չ'ըլլար: Անկարելի է: Լաւ: Ծունկի եկուր, որ ուսերուդ վրայ բարձրանամ: Երբ ձայն տամ, ոտքի կ'ելլես, եզերքը բռնելով մէջը կը նետուիմ: Տիար Շխաշխաշէյխք, Աստուածդ սիրես, ես քեզ չեմ կրնար շալկել: Ուրեմն եկուր, բարձրացած ատենս ոտքերուս փաթթուի, որ չիյնամ, ամուր մը վեր հրէ զիս, մէկ ուստումով կը հասնիմ: Ալլահ, ալլահ: Տիար Շխաշխաշէյխք, եկուր աս գործէն հրաժարէ: Այդ պարագային երկու ընթրիք պարտական կ'ըլլաս ինծի: Ինչո՞ւ երկու: Մէկը այսաւրուան համար: Երկրորդը՝ վաղուան ծոմապահութեան համար: Եղաւ, տիար Շխաշխաշէյխք, մեծ ուրախութեամբ: Բայց չեղաւ. առանց աղբամանը մտնելու՝ քուն չեմ կրնար մըտնել: Գիշերը քովս պիտի պառկիս, որ չվախնամ: Ե՛լ, ուրեմն, ուսերուս վրայ բարձրացիր: Տիար Շխաշխաշէյխք մէկ ուստումով նետուեցաւ աղբամանին մէջ՝ ըսելով՝ նետածս բռնէ:

Բաւական բան բռնեցինք: Յետոյ ալ զինք մեր ուսերուն վրայով իջեցուցինք: Դիւրին վերջացաւ: Այդքան ալ ծանր չթուեցաւ մեզի. արհեստավարժ մագլցող ու ցատկող էր: Տիար Շխաշխաշէյխք բաժնուեցաւ մեզմէ՝ հաւաքածը տանելու իր տունը, որուն ուր ըլլալը չհասկցանք: Մենք ալ զացինք մեր Անուշաւան քրմապետի ծառին տակը, գլուխնուս ներքեւ նարտիի տուփը դրած՝ գորգին վրայ ննջեցինք:

Առաւուտեան ձիակառքերու աղմուկէն արթնցանք: Ըսինք՝ ելլենք քաղաքը տեսնենք:

Կոմմանդերս փողոցին անկիւնը դեռ չհասած՝ անալթեցանք: Երեկոյեան բան չէինք կերած: Ըսինք՝ երթանք բան մը ուտենք: Փելեփիլի խանութ մը փնտռեցինք, չգտանք. ամէն անկիւն խոզ մը կը մորթեն, կով մը կը մորթեն, համբուրգեր կը ծախեն: Արեան հոտը աշխարհ բռնած էր: Ըսինք՝ կենդանի մորթելը մեր կրօնքին դէմ է, իսկ կենդանի մորթողներուն միակ արդար պատիժը մորթուիլն է: Խոզերու եւ կովերու աղաղակներէն սիրտերնիս ինկաւ: Կ'ուզէինք յարձակիլ գերմանացիի մը վրայ, որ մեծ դանակով մը գետին տապալած կովու մը կոկորդը կը պատրաստուէր խողխողելու: Մաւտեցանք, ըսինք՝ եղբայր, ինչո՞ւ այս խեղճ կենդանին կը մորթես: Կարծես բան չհասկցաւ. մեր լեզուն չէր գիտեր: Տիար Շխաշխաշէյխքն ալ չկար, որպէսզի թարգ-

մանէր: Բայց բան մը զգաց եւ դժգոհութեամբ նայեցաւ մեզի, ապա դանակը խոթեց կենդանիին կոկորդը: Աղաղակներէն թռնած քանդակ Բեռլինի պատուհանները: Տրտում հեռացանք՝ անիծելով այս քաղաքն ու բնակիչները: Պիտի նախընտրէինք սովահար մեռնիլ, քան մեր արիւնակից եղբաւր միսը ուտել: Քաղաքը փելեփիլի խանութ չկար: Ի վերջոյ, մէկը ըսաւ, որ երկու փողոց անդին երբեմն արաբ մը կու գայ եւ իր կառքէն փելեփիլ կը ծախէ: Գացինք, հոն էր: Ըսինք՝ «ընթէ միմի»: Աչքին տակէն երեսնուս նայեցաւ, չպատասխանեց: Ըսինք՝ փալափիլ: Ձայն չելաւ: Փալափիլ: Ըսաւ՝ Զոնթակ: Ըսինք՝ փելեփիլ: Մարդը քովէն հաց մը հանեց, երեսնուս նետեց: Հոտոտացինք՝ փելեփիլ էր: Ըսինք՝ «մեմնունեք»: Դրամ ալ չառաւ:

Ականջիս հեռուէն երգեցողութեան ձայն մը ինկաւ: Կամաց-կամաց մատեցանք ի ձայնն: Հաստափոր մարդ մը փողոցին անկիւնը կանգնած «Սուրբ, Սուրբ» կ'երգէր: Զարմացանք: Ուրկէ՞ ուր: Ուրկէ՞ այս հայր: Մատեցանք, որ խաւսինք հետը: Անկարելի էր: Մարդը աչքերը երկինք յառած՝ մէկ ձայնի վրայ կ'երգէր: Վերջացուցածին պէս դարձեալ կը սկսէր: Տեսանք որ ասոր հետ խաւսիլ չըլլար, ըսինք՝ անպայման խենթ է, ճամբանիս շարունակեցինք: Քիչ անց դարձեալ մէկ ուրիշ ձայն: Դարձեալ «Սուրբ, Սուրբ»: Անուն հաւր եւ որդւոյ. արդեւք երա՞զ կը տեսնենք: Շաւափեցինք ձեռքերնիս, ոտքերնիս. ամէն բան տեղն էր: Մատեցանք, նոյն պատմութիւնը: Երբ երրորդի մըն ալ հանդիպեցանք, արդէն համբերութիւննիս հատաւ: Տարաւրինակ բան մը կը պատահի այս քաղաքին մէջ: Հարցուցինք անցորդներուն, որ քանեաւ, որ կրցանք բացատրել: Գլուխը կախողը հեռացաւ:

Մեծ տիկին մը բարի եղաւ խաւսելու մեզի հետ: Ըսաւ՝ մի հարցներ: Ինչո՞ւ, մայրիկ: Ըսաւ՝ Մեծ աղէտ մը պիտի պատահի: Ինչ աղէտ: Քանի մը ատեն, ասկէ 111 տարի անց Արմէնիոյ մէջ ցեղասպանութիւն մը տեղի պիտի ունենայ: Ըսինք՝ ըսենք թէ՛ ունեցաւ. դո՞ւք ինչու կը տխրիք: Ըսաւ՝ այս ցեղասպանութիւնը տեղի պիտի ունենայ Գերմանիոյ մեղսակցութեամբ: Է, յետոյ: Աստուած մեզի պիտի պատժէ: Գերմանիոյ գլուխին մեծ փորձանք մը պիտի գայ: Երկինքէն կրակ պիտի թափի եւ Գերմանիոյ բոլոր քաղաքները պիտի այրին: Այդ պատճառաւ եկեղեցին որոշեց բովանդակ Բեռլինի մէջ մէկ շաբաթ շարունակ «Սուրբ, Սուրբ» երգել, որպէսզի Աստուած այս փորձանքը մեր գլխէն հեռու ընէ: Իսկ ո՞վ են այս հայերը, ուրկէ՞ բուսան Բեռլինի մէջ: Եկեղեցին Արմէնիայէն մէկ նաւ երգիչ բերաւ, որպէսզի այս արարողութիւնը կազմակերպենք: Յուսանք Աստուծոյ բարկութիւնը կը մեղմանայ եւ Աստուած մեր մեղքերը կը ներէ: Դժուարութիւնը այն է, որ մեր պետութեան կէսը անաստուածութեան կը յարի եւ ո՞րքան ալ որ աղաւթենք, աղերսենք ու երգենք, միեւնոյնն է. փորձանքը պիտի պատահի: Աստուած թեթեւ անցընէ մեր գլխէն. զոնէ աստոր յուսանք: Փիխտէ անունով անաստուած

մը յայտնուած է Բեռլինի մէջ, որ մարդիկը Սատանային գիրկը կ'առաջնորդէ՝ ըսելով, որ բանականութիւնը հաւատքէն բարձր է: Այդ բանականութեան երեսէն Գերմանիոյ վրայ կրակ պիտի տեղայ: Մենք ալ ի վերջոյ հոնտեղէն ենք. բոլորս ալ հոնկէ եկած ու հոս հաստատուած ենք: Եթէ մեր արմատին հանդէպ այսպէս վերաբերինք, ապա Աստուած երբեք մեզի պիտի չներէ: Բայց ուրկէ՞ գիտէք Աստուծոյ ընելիքը: Բայց թերեւս զղջաք հայերու ցեղասպանութենէն ետք եւ դարձի գաք, ազնիւ տիկին. վստահաբար Աստուած կը ներէ իր մեղքերը խոստովանողը: Մեղքեր կան, որոնք պիտի չներուին. Սուրբ Հոգին վեց մարդու երազին մէջ երենալով՝ հաղորդած է կատարուելիքը: Գերմանիա պիտի չզղջայ Արարատի դէմ իր մեղանշումին համար: Ամէն կողմ բանականականներ յայտնուած են եւ մեր հաւատքը մեզմէ կը խլեն: Զայս ըսելով սպիտակահեր կինը հեռացաւ:

Մտաւրումներու մէջ ինկանք: Ալ քաղաքը չուզեցինք տեսնել: «Սուրբ, Սուրբ»-ը քսան անգամ լսելով՝ հասանք մեր ծառին: Գորգը ուսերնէս նետեցինք, նարտիի տուփը կռնակնէս քակելով դրինք մեր գլխուն տակը եւ քուն մտանք: Քիչ անց տիար Շչխշխշ լեյլաքի նուրբ աղմուկէն արթնցանք: Հարցուցինք՝ զէնք ունիս: Լսաւ՝ ինչ պիտի ընես: Լսինք՝ Փիխտէն պիտի սպաննես: Մտածեց: Լսաւ՝ չունիմ, բարեկամս ունի: Քանի՞ կը նայի մէկ արուան վարձքը: Լսաւ՝ լաւ նպատակի մը համար կրնայ ձրի ալ տրամադրել: Նպատակնիս լաւ է: Լսաւ՝ չնաշխարհիկ: Բայց բռնածդ վտանգաւոր գործ է: Ոստիկանութեան հետ գործ պիտի ունենաս: Ինչէն գիտես: Անցած եմ մէջէն: Դուն գնա՛ զէնքը բեր: Հոս պատուհանին մատեցած պահուն զինք պիտի սատկեցնես: Բայց ինչ եղաւ քեզի այսաւր. երեկ կը պաշտպանէիր զինք: Ատի երեկ էր. ասի այսաւր է: Մենք փոփոխական ենք, ինքը անփոփոխ: Լսեցի, որ իրեն պատճառաւ քանի մը արէն, 111 տարի անց, Արմէնիոյ մէջ ցեղասպանութիւն մը տեղի պիտի ունենայ, որմէ 25 տարի ետք Գերմանիոյ գլխուն կրակ պիտի թափի, տունովդ-տեղովդ պիտի վառիս, երթաս:

Լսաւ՝ այդ մասին տուն ունեցողը թող մտածէ: Լսի՝ կ'ուզեմ բարիք ընել Արմէնիոյ եւ Գերմանիոյ՝ կանխելով արհաւիրքը: Լսաւ՝ նպատակդ վեհ է, բայց եթէ զինք սպաննես, ես անալթի կը սատկիմ. գոնէ ընկերոջդ սիրոյն ետ կեցիր նպատակէդ: Դժուար բան կ'ըսես, Շչխշխշլեյլաք. դուն ստամոքսային քաղաքականութեանդ համար մարդկութեան ճակատագիրին հետ կը խաղաս: Իսկ դուն Շչխշխշլեյլաքի ճակատագիրին հետ կը խաղաս՝ տեսած երազներովդ: Երազը տեսնողը ես չեմ. վեց մարդ Բեռլինի մէջ նոյն գիշերը նոյն երազը տեսած է: Լսաւ՝ շատ կարեւորութիւն մի՛ տար. ասոնք ամէն երկու ամիսը նոր երազ մը կը տեսնեն. հաւատարմեանք են: Մենք բանական մարդիկ ենք: Իսկ եթէ երազնին իրականութիւն դառնայ, ինչ կ'ընես, Շչխշխշլեյլաք: Ինչ կ'ընեմ. եկնոր երեսիս թքէ: Ինչու մենք ողջ պիտի ըլլանք 111 տարի անց: Դուն վստահաբար կ'ըլլաս, քանի դեռ այս կախարդական

ծառը ունիս: Ինչպե՞ս. ատիկա լա՛ւ ըսիր. կու գամ գերեզմանիդ վրայ կը միգեմ: Լաւ կ'ընես. շաբաթ մը միգէ՛, եթէ գերեզմանս գտնես:

Զիականներուն աղմուկը հետզհետէ բարձրացաւ: Տերեւները շարժեցան:

Սիրելի բանական հաւատացեալներ ապագայ Մեծն Գերմանիոյ Բեռլին քաղաքի: Ասկէ 111 տարի անց, վաղը, տեղի պիտի ունենայ մարդ արարածի պատմութեան ամէնէն քստմնելի իրադարձութիւններէն մէկը, որ հետագային պիտի կոչուի հայոց Յեղասպանութիւն: Ուստի վաղը՝ իբրեւ ի յառաջագունէ յիշատակութիւն հայոց ցեղասպանութեան, պիտի չհանդիպինք: Պիտի չհանդիպինք նաեւ մեւս աւրը, քանզի եկեղեցին այդ աւրը ի յառաջագունէ մեռելոցի եւ աղաւթքի աւր նշանակած է բովանդակ երկրին մէջ հանգուցեալներու հոգիներուն համար: Վաղը 111 տարի անց 500 հայ իմաստասէրներ, ուսուցիչներ, բանաստեղծներ, խմբագիրներ եւ այլ մտաւորականներ պիտի ձերբակալուին ու տարուին քարկոծուելու: Որմով ալ զարկ պիտի առնէ ամենայն հայոց ցեղասպանութիւնը հայոց պատմական հողերուն վրայ: Այս միլիոնաւոր զոհերու հոգիներուն արդարութեան կանչը կը պահանջէ, որ ի յառաջագունէ խնկարկենք յիշատակք նոցա: Սակայն, փառք Տիրոջ, զոր եթէ կը ցանկանաք, կրնաք Աստուած կոչել, հակառակ դոյնպիսի սահմուկեցուցիչ պատահարի մը, հակառակ բարոյաբանութեան հազարամեակներու ընթացքին մէջ կատարուած մեծ տեղքայլի մը, մենք հաւաքաբար պիտի անցնինք դէպի մարդկութեան լուսաւոր դարը, ուր պիտի չըլլայ լալ եւ ակռաներ կրճտել: Քանզի մեր տէրը մեզ պիտի առաջնորդէ հանդարտ ջուրերուն քովը եւ ցեղասպանին միտքն ու հոգին վերափոխելով՝ զայն մեր հարազատ ընկերը պիտի դարձնէ, եւ մենք այնուհետեւ միասին պիտի ստեղծենք բարոյական այն դրախտը, որ մարդուն վախճանն է:

Ուստի, սիրելի բանական հաւատացեալներ, վաղը եւ մեւս աւրը խնկարկելով հանդերձ հայոց ցեղասպանութեան զոհերուն յիշատակը՝ անդեղեւ անցնինք առաջ եւ կառուցենք այն բարոյական, բարոյական աշխարհը, որ մարդ արարածին ճակատագիրն ու վախճանն է, քանզի, ինչպէս որ տարբեր առիթներով բազմիցս ապացուցեցինք ձեզի, տիեզերական բանականութիւնը այդպէս կ'ըսէ: Սա՛ է ճանապարհ մարդոյ: Ժանապարհ՝ յաւիտենական:

Կ'ուզեմ նաեւ, որ տեղեակ ըլլաք՝ քաղաքին մէջ շշուկներ տարածուած են առ այն, թէ Գերմանիոյ գլխուն սեւ ամպեր կը կուտակուին իմ իբրեւ «անաստուածական» յորջորջուած իմաստասիրութեանս ի հետեւանս: Նոյնիսկ լուրեր կան առ այն, թէ այս գիշեր անյայտ տեղէ մը ժամանած ահաբեկիչ մը զիս պիտի սպաննէ՝ կանխելու համար Գերմանիոյ գլխուն գալիք երեսակայական վտանգը, որուն պառճառը, ինչպէս որ ըսի, կը վերագրուի մեր այս հանդիպումներուն: Մի՛ անհանգստանաք: Մի՛ տագնապիք: Հանգիստ նստեցէք ձեր տեղերը եւ լսեցէք ըսածիս ու-

շաղիր՝ այս ծառին պէս անվրդով: Ամէն պարագայի ոստիկանութիւնը տեղեակ է այս բոլորէն եւ միջոցներ ձեռք առած է մեր թաղին մէջ, որպէսզի նման՝ ձեզի համար անցանկալի իրավիճակ մը չստեղծուի: Ինչ ալ ըլլայ պարագան, ինչ հանգուցալուծման ալ յանգի այս ամէնը, վստահ եղէք, տիկինս վկայ եւ կեանքիս անցած ճանապարհս վկայ, ապա նաեւ Սոկրատի Շունը վկայ, որ ես պատրաստ եմ կեանքս ճշմարտութեան բազինին զոհաբերելու: Ուստի շարունակենք հիմա ճշմարտութեան տեսաբանութեան նուիրուած մեր աշխատանքը եւ անվրդով երթով շարունակենք մեր կեանքը՝ առանց ընկրկելու, առանց վհատութեան՝ միշտ մեր աչքին առջեւ ունենալով այն մեծ տեսիլքը՝ դէպի որուն կը դիմէ մարդկութիւնը իր անխախտ երթին մէջ: Գործենք, եղբայրներ եւ քոյրեր, գործենք:

Այսպէս մենք պիտի տեսնենք լոյսը: Լոյսը ճշմարտութեան: Այն լոյսը, որ Մէկն է: Այն լոյսը, որ բան մը չէ, բայց բան մըն է: Եւ ոչ միայն բան մըն է, այլեւ Բանն ինքն է: Լոյսը բան մըն է, որ կը լուսաւորէ աշխարհը՝ առանց ինքը բան մը ըլլալու: Նոյնպէս ալ իմացութիւնը, ճշմարիտ իմացութիւնը բան մըն է, որ կը լուսաւորէ միտքը՝ Տիեզերք Հայոցը, առանց ինքը բան մը ըլլալու: Այս Լոյսը, այս ճշմարիտ իմացութիւնը, այս անդրաշնորհ իմացութիւնը կը լուսաւորէ գիտակցութիւնը, որ ածանցեալ իմացութիւնն է այս ճշմարիտ իմացութեան: Ինչն է այս ածանցեալ գիտակցութեան բանականութիւնը: Ինչն է հիմքը ատոր:

Ածանցեալ գիտակցութեան հիմքը տրոհումն է, բաժանումը: Այն տրոհումը, որոյ մասին նախապէս խաւեցանք: Յարգինս այս տրոհման է, որ մենք ի վիճակի կը դառնանք միտքի կառուցողային գործունէութեան: Ածանցեալ այս գիտակցութիւնը երկու աշխարհներու միջնակէտն է. տրոհեալի եւ միեալի: Այս գիտակցութիւնը համաժամանակաւորէն թէ՛ կը բեկանէ եւ թէ՛ կը յայտադրէ երկուքը համատեղ: Ուստի իմացութեանց համատեսաբանութիւնը՝ խարսխուած ըլլալով հանդերձ այս ածանցեալ գիտակցութեան վրայ, գերին չէ ատոր: Այսինքն՝ չի սերիւր փորձառականութենէն: Անոր համադրականութիւնը անդրօգայական է, է ան ի յառաջագունէ համադրական, որոյ նախատուելը ո՛չ տրոհեալն է եւ ո՛չ միակեալը, այլ երկուքը համատեղ: Ինչ է իմացութեանց համատեսաբանութեան բացարձակ Մէկը: Ոչ յայտադրեալ Ես-ն է եւ ոչ յայտադրեալ բացարձակը, այլ այս երկուքին իրարու հետ ընդելուզուած, անքակտելի, բնագործային միութիւնը:

Այս յայտադրեալ Ես-ը անդրանցական առումով երկրորդելի չէ: Ուստի երկրորդելի չէ այն միջնակէտը, որ տրոհեալի եւ միակեալի հանգուցն է: Երկրորդելի չէ իմացութեանց համատեսաբանութիւնը: Անիկա միակ կարելի տեսաբանութիւնն է: Տրոհեալի եւ միակեալի այս բնագործային միութիւնը մտային կառոյց է, այն է՝ յղացք է: Եւ է միակ կարելի բացարձակ յղացքը: Այս յղացքը յղացողութիւնը չէ գոյաւոր բանի մը, քանզի կը բա-

ցասէ ի՛ր իսկ առանձնացեալ գոյաւորութիւնը, ուստի կը բացասէ ամենայն յղացքի առանձնացեալ գոյաւորութիւնը, այն է՝ կը բացասէ ամենայն յղացքի գոյաւորութիւնը:

Ուստի մերժելի է ամենայն յղացքի կառուցումը՝ իբրեւ ինքնագոյ: Այդ կառուցումը մերժելի է երեւեալի իսկ ինքնագոյութեամբ: Եւ նոյնիսկ անյղացելին յայտադրելի է երեւեալի ինքնագոյութեամբ, քանզի անյղացելին Բացարձակի, Բացարձակ Յղացքի բացասումն է, բացարձակի մը, որ անհրաժեշտաբար պէտք է յայտադրուի ինքզինքն իսկ բացասելու համար:

Որպէսզի բացարձակ անյղացելին ի յայտ գայ իբրեւ ինքնագոյ, յղացելին պէտք է բեկանուի, անէացուի: Իսկ որպէսզի յղացելին անէացուի, նախ պէտք է յայտադրուի: Անյղացելին ի յայտ կրնայ գալ սոսկ յղացելի բացասմամբ: Անյղացելին ածանցեալն է յղացելին, որ յայտադրեալ է եւ ոչ գոյեալ: Անյղացելին անփոփոխելին է: Յղացելին՝ փոփոխելին: Անյղացելին յղացելի է սոսկ յղացելի յայտադրմամբ: Ուստի անփոփոխելին յղացելի է սոսկ փոփոխելի յայտադրմամբ, որ աշխարհն է երեւեալի: Իսկ ճշմարտութիւնը այս երեւեալի եւ իմացեալի անբալտելի մէկութեան մէջ է, որ հանգուցն է բացարձակի եւ յայտադրողի:

Անյղացելին, այն է՝ անփոփոխելին, բացասումն է յղացքի, ուստի սերեալն է յղացքի եւ իմացութեան: Ուստի յատկանիշն է բացարձակ երեւեալին: Առանց բացարձակ երեւեալին՝ յայտադրելի չէ բացարձակ յղացքը, ուստի եւ անյղացելին անյղացելի է իբրեւ յղացք: Արմատը եւ մեկնակէտը բացարձակ երեւեալն է՝ Եւր: Ուստի մեկնելով անյղացելի յատկանշեալութենէն՝ ոչ այլ բան կը մնայ եզրակացնելու, քան այն, որ միակեալը ոչ այլ ինչ է, քան բացարձակութիւն, բացարձակ ինքնաբաւութիւն:

Ինչ է, ուրեմն, բացարձակ իմացութիւնը, այն ինքնաբաւ, ինքնիւրեամբ-գոյ, անտարբաղադրելի, անպայմանաւորելի իմացութիւնը: Իմացութեանց համատեսաբանութեան բուն հարցն է սա:

Այս հարցին պատասխանել կը նշանակէ այս հարցին պատասխանը փորձել կառուցել՝ սկսելով մեզի հասանելի բացայայտէն: Այդպիսեաւ պէտք է կարենանք կառուցել իմացութեան ենթադրեալ ներքին որակը: Ըրաժնիս ոչ այլ ինչ է, քան Բացարձակի ներքին որակին կառուցումը: Ձեռքբերնուս տակ ունինք երեւեալը, յայտնեալը, ապա ունինք յայտնեալի յղացքը: Յայտնեալը կը բացասէ յղացքը իբրեւ գոյութիւն: Ահաւասիկ ունինք բացասում մը՝ բացասումի յղացքը: Այս յղացքին միջոցաւ ալ կը բացասենք յղացքը եւ ահաւասիկ կ'ունենանք անյղացելին: Այս անյղացելին պայմանաւորուած է յղացքով: Ոչ միայն իր ձեւին մէջ, այլեւ որակին: Անյղացելին իբրեւ որակ իմանալի է սոսկ յղացքին միջոցաւ: Բացարձակը ինքնին անյղացելի չէ: Այլ անյղացելի է սոսկ, երբ զայդ կ'ընկալենք յղացքի միջոցաւ՝ իբրեւ յղացքի բացասում: Երբ յղացքով մատենանք անյղացելին, ապա բնականաբար անբացասելին անընկալելի կը դառնայ:

Այսպիսեալ՝ անյղացելին յղացելին բանական յատկանիշն

է, անքակտելի՝ յղացելիէն: Սակայն է՝ իբրեւ արտագոյ յատկանիշ, յատկանիշ մը, որ ուղղակի վերաբերելի չէ յղացելիի որակին, այլ ներմուծուած է մեր կողմէ, այն է՝ իմացութեան կողմէ, բանականութեան կողմէ, ուստի անյղացելին՝ իբրեւ անյղացելի, ինքնուրոյն է եւ ինքնաբաւ. անկախ է յղացելիէն՝ սոսկ աստորմով ընկալուելով հանդերձ: Սակայն անյղացելին ունի իմացեալին վերաբերող երկրորդ յատկանիշ մը: Անմիջական ընկալումը: Զայդ ցարդ ընկալեցինք յղացքով՝ իբրեւ յղացքի բացասում, ինչ որ կը նշանակէ յղացքի ոչնչացում: Այն է՝ եթէ անյղացելին պէտք է ընկալուի, ապա յղացքը պէտք է ոչնչանայ: Առանց յղացքի ոչնչացման՝ անհնար է անյղացելին, բացարձակին ընկալումը: Ուստի անյղացելին իմացումը տեղի կ'ունենայ սոսկ ոչ-յղացային իմացումի միջոցաւ: Տեսանք, որ յղացային իմացումով անհնար է անյղացելին որեւէ կերպ իմանալը:

Սակայն մենք ունինք անյղացելիի իմացումին երկրորդ ճանապարհը, որ է անմիջական յայտնութիւնը: Բանայայտութիւնը: Ոչ կրանական յայտնութիւնը: Այլ բանայայտութիւնը: Իմացական ներայայտութիւնը: Երբ այս բանայայտութիւնը սրենք, վեր կը բարձրանանք ժամանակէն եւ կը կարդանք ապագան. այսպիսեալ է, որ ահա կը տեսնենք Բաղդասարի մեհեանը, ուր Արմէն Ա.-ը արեւմտահայերէնի մէջ գեղեցիկ տարրորոշում մը պիտի դնէ մեր այս յղացքը արտայայտող եզրերուն միջեւ՝ բանայայտեալը տարրորոշելով իմացական ներայայտեալէն, որ թէեւ նոյնպէս կիրարկելի է մեր այսաւրուան ըմբռնումներուն, սակայն մեր անցեալի իմաստասիրութեան շարք մը արդէն իսկ ինքնին տարրորոշում պահանջող իմաստներու վերաբերող եզր մը ըլլալով՝ կրնայ տեղիք տալ որոշ շփոթի մը՝ առաւել եւս չպարփակելով սոյն յղացքին տրուած մեր այսաւրուան իմաստասիրութեամբ յատկանշուող յաւելեալ ըմբռնումներուն շերտը: Ուստի խորհուրդ կու տամ ձեզի եւ յառաջիկայ սերունդներուն, որ կատարելագործեն իրենց արեւմտահայերէնը եւ արեւմտահայերէնով իմաստասիրութիւն ընեն, եթէ կ'ուզեն իմաստասիրութեան յղացքները իրենց բիւրեղագոյն իմացական յայտնութեամբ ընկալել:

Արդ, անյղացելին բացարձակ լոյսի արտայայտութիւնն է մեր մէջ, բացարձակ լոյսին երկեալը: Անյղացելիի որակին ընդբռնումը կ'ունենանք սոսկ բացարձակ լոյսին միջոցաւ, որ բացարձակ իմացութիւնն է: Բացարձակ իմացութեան այս լոյսն է այն արմատը, որմէ կը սերի ամենայն յայտեալ ու երեւեալ: Ահա այս բացարձակ իմացութեան լոյսն է ծագումնաբանական արմատը ամենայն յայտեալի ու երեւեալի: Բացարձակ լոյսը, երբ յայտնուի, կը յայտնուի սոսկ իբրեւ ծագումնաբանութիւն: Իմացութեանց ծագումնաբանութիւնը սերեալն է բացարձակ լոյսին:

Լռեց ծառն Անուշաւանայ: Խաւարեցաւ: Անյայտացաւ մեր աչքէն: Տիար Շչիշչիշչիշչիշ շփոթութեան մատնուեցաւ, հարցուց, թէ ինչ կը կատարուի: Հանգստացուցի զինք: Ըսի, որ ծառը սո-

վորութիւն ունի լռելու, երբ բացայայտ թերութիւն մը նկատէ Տիեզերական ՀԱՅ-ու ճշմարիտ մեկնաբանութեան վերաբերող: Ըսաւ՝ ինչն էր սխալ: Ըսինք՝ չենք գիտեր. կամ ինքն է սխալ եւ կամ դուն: Թերեւս իմանանք՝ ըսածդ վերընթերցելով: Կրնանք իմանալ: Յաճախ: Այլապէս երկար ժամանակ կը լռէ: Սիւզ մը անցաւ տերեւներուն մէջէն:

Բայց արդեւ կը սխալինք: Արդեւ կառուցեցինք բան մը, քանի որ մենք կ'ուզէինք կառուցել այդպիսին: Այն է՝ կառուցեցինք բան մը հիմամբ անցեալի մեր իմացածին: Իսկ այդ մէկը արդեւ կառուցած էինք, քանզի կ'ուզէինք կառուցած ըլլալ այդպիսին: Եւ այսպէս շարունակաբար ի յաւիտենութիւն: Ո՛չ եղբայրներ եւ եղբայրաքոյրեր: Եթէ պիտի կառուցենք այս յղացքը, այս շղթան տեղ մը պէտք է, որ կտրուի: Անկախ ըլլայ մեզմէ՝ զայդ կառուցողներէս: Ահա այդ «մենք»-ը՝ հայերս, զայդ կառուցողներս պէտք է ոչնչանանք, որպէսզի բացարձակ յղացքը ինքզինք կառուցէ՝ առանց կառուցողի: Քանզի մեր մենքը միշտ կախեալ է մէկ այլ կամեցեալ եւ նախակառուցեալ բանէ մը, որ իր հերթին՝ մէկ այլ կամեցեալ եւ նախակառուցեալ բանէ մը ի յաւիտենութիւն՝ մինչեւ առաջին իմացական մանրէն: Ուստի խնդիրը այս «մենք»-ին մէջն է, որմէ պէտք է ձերբազատինք անմիջական իմացութիւն ունենալու համար: Ուստի պէտք է ձերբազատինք մեր մանրէական գիտակցութենէն, մեր մանրէակառոյց գիտակցութենէն, տեսնելու համար լոյսը, ունենալու բացարձակ եւ անմիջական իմացութիւնը: «Մենք»-ը ի վիճակի չէ ստեղծելու գերիմացութեան լոյսին նախապայմանները: Այդ մէկը ստեղծողը Բանականութիւնն է: Բանականութիւնն է, որ ինքզինք կը ստեղծէ՝ անկախ Մենքին կամեցողութենէն եւ ազատութենէն: Ազատութիւնը երկսայրի սուր է: Անկէ սերող անբանական կամեցողութիւնը՝ ինքնասպանութիւն, լոյսի, գերիմացութեան լոյսին դէմ մեղանշում եւ ինքնակործանում առնալէտ:

Այսպէս խաւեցաւ Անուշաւան:

Իո՞ւք ի՞նչ գործ ունիք հոս, տեա՛րք, Փիլատէի տան դիմաց: Ի՞նչ գործի էք: Բռնեցինք, ըսաւ կողքինը. դիւրին գործ էր: Բռնեցինք ահաբեկիչը: Ի՞նչ ահաբեկիչ: Ո՛վ էք դուք: Մենք մենք ենք: Մենք ալ մենք ենք: Տուէք ձեր անձնագիրը: Շչխշխշէլէլսք, անձնագիր ունի՞ս: Ես ալ չունիմ: Անձնագիր չունինք: Ուրեմն հետեւեցէք մեզի ոստիկանատուն: Ինչո՞ւ, մեր ո՞ր յանցագործութեան համար: Անձնագիր չունենալնուդ համար: Բայց մենք անձնագիր երբեք չենք ունեցած, չենք տեսած, թէ ինչ է: Ի՞նչ է ձեր անունը: Անուն ալ չունինք: Համազգեստաւորները իրարու նայեցան: Ո՛վ էք դուք, ո՞ւր էք ծնած, որո՞նք են ձեր ծնողները: Ուրկէ՞ գիտնանք: Կը խնդրենք դժուար հարցեր չտալ: Նստեցէք, եթէ յարմար կը նկատէք, ծանալթանանք: Շչխշխշէլէլսք, չորս հատ սուրճ եւ սնտուկ մը գարեջուր: Աս յիսուննոցը պէտք է բաւէ: Իսկ ուրկէ՞ ձեզի այդչափ դրամ: Յերեկը մեծ տիկին մը խղճաց մեր վրայ եւ

տուաւ ընթրիքի համար: Զէնք չունի՞ք: Զէնք. Շչխշխչլէյխք, զէնք ունի՞ս: Ոչ, ի հարկէ. ուրկէ՞: Ինչո՞ւ էք հո՞ս նստած եւ ոչ թէ հո՞ն: Մենք անյղացելի ազատութիւն ունինք. ո՞ր ուզենք, հո՞ն կը նըստինք: Փիխտէ այդպէս կ'ըսէ: Իսկ ինչ գործ ունիք Փիխտէի հետ: Մասնաւոր գործ մը չունինք: Լսեր ենք, որ լոյսի մասին պիտի խաւսի, եկեր ենք լուսաւորուելու: Վստահաբար: Իսկ ուրկէ էք եկեր: Շչխշխչլէյխք, մենք ուրկէ ենք եկեր, գիտե՞ս: Զէնք գիտեր: Իսկ այս տուփը ինչ է: Բանամ, կը տեսնէք: Կանգ առ. մենք կը բանանք: Զէնք չկայ մէջը: Այ եղբայրաքոյրեր, ինչ զէնք: Ինչ ըսի՞ք: Եղբայրաքոյրեր. հիմա Փիխտէէն լուսաւորուեցանք: Թեթեւ ժպիտ մը: Ինչ են այս քարերը: Բախտախաղ չէ՞ սա: Շչխշխչլէյխք, մի՞ տնտնար, թռի՞ր: Նստեցէք, սորվեցնեմ: Ժամանակ չունինք: Այս կողմերը կասկածելի մէկը տեսած չէ՞ք: Տեսած ենք: Մենք: Մեզմէ աւելի կասկածելի՞ն: Վստահաբար դըժուար է ձեզմէ աւելի կասկածելին գտնելը: Ուրեմն զացինք ու տիկանատուն: Նախքան ձեզ հիւրասիրելը ամաւթ է: Մեւ անգամ:

Շչխշխչլէյխք, ո՞ր պահեցիր զէնքը: Տո՛ւր տեսնեմ: Միտքդ չփոխեցիր արդեւք: Փոխեցի: Անյարմար կը զգամ խոստովանելու, բայց քիչ մը խղճացի: Զինք կ'ատեմ, բայց հասկցայ, որ սպաննելու չափ չեմ ատեր: Ուրեմն, քալէ երթանք Կիդիկիա. մետաքսի գործարան կը բանաս, ցաւդ կը մոռնաս: Թերեւս քանի մը տարիէն. հիմա կարեւոր գործեր ունիմ: Ինչ գործեր: Գաղտնիք է. չեմ կրնար ըսել: Յարգանքս:

Շչխշխչլէյխք, ես արդէն ճամբայ ելլեմ, եղբայր, գլխուս փորձանք մը չեկած: Վաղուան տաւնակատարութիւններուն պիտի չմասնակցի՞ս: Մասնակցինք. ո՞ր երթանք. քաղաքը գերեզման ունի: Մեզի մաւտ հատ մը կայ, բայց գէշ տեղ մըն է: Եկուր ատ գարեջուրին դրամով սնտուկ մը մոմ առ, երթանք մեր ստացած լոյսով մեռելները լուսաւորենք:

Իսկ մենք, սիրելի ընթերցող, մեր կարգին երթանք Բաղդասարի մեհեանի խոհանոցի դռան մեր ամէնաւրեայ այցելուները՝ սկիւռներն ու նապաստակները կերակրելու: Մնացինք անսկիւռ: Երեկոյ մըն էր: Ամպոտ ու ծանր երեկոյ մը, տաւթ ու անսիւզ, երեկոյ մը, որ կը նստի սրտիդ վրայ, որ հազիւ հինգ թէ տասն տարին անգամ մը կը պատահի: Տիեզերքը կանգ առած էր կարծես: Վայրի կատու մը յայտնուեցաւ խոհանոցի ապակիէ դրան առջեւ: Ըսինք՝ սոված է: Դեռ միտքը հազիւ անցած, երկնային աղմուկ-աղաղակ: Կատուն թռաւ, ագռաւները ետեւէն: Տեսայ՝ հասան գետնին, բայց ալ բան չտեսայ: Յաջորդ արը մեր Կառլսոնը՝ սկիւռը չկար: Թէ ո՞վ ո՞րը տարաւ ու ինչ կատարուեցաւ, Աստուած միայն գիտէ: Իրենց ճաշը կը մնար անտէր: Կը կանչէի, եկող չկար: Երկու ար անց ձագը յայտնուեցաւ նրնջասենեակի պատուհանի դիմացի ժայռին վրայ: Երկար նստեցաւ: Անսովոր էր: Այդքան երկար: Մարմինը ուղիղ բարձրացուցած կը դիտէր հեռուն՝ ամբողջ դաշտը: Երեւի հաւրը կը փնտռէր:

Ճաշ դրի խոհանոցի դրան առջեւ, որ իրենց սեղանն է, կանչեցի, չեկաւ: Մնաց տեղը, թերեւս երկու-երեք ժամ, ապա անյայտացաւ: Չվերադարձաւ: Մայրը մահացած էր կէս ամիս առաջ: Կը զգայի, որ հիւանդ էր, շարժումը ծանր էր: Աւր մը Կառլսոնին ետեւէն շրջանակ կազմելով վազեց, որ հեռացնէ զայն սեղանէն: Միտքէս անցաւ, որ տարաւրինակ բան մը կայ: Հիւանդ է եւ կրնայ մեռնիլ: Յոյսը այդ ճաշն է: Այդպէս կ'արտայայտէ իր ցաւը: Քանի մը արւ ետք իր գետնափոր տնակի դրան առջեւ աւազակոյտ էր: Կատարեալ գործ մը: Խիստ տարաւրինակ: Մարդու գործ չէր սա: Մարդ ալ չկայ շուրջերնիս: Բացի երբեմն իբր թէ գաղտնի յայտնուող գաղտնի գործակալութեանց գործակալներէ որոնք մեհեանին շուրջը լսողութեան գործիքներ կը տեղադրեն՝ լսելու համար մեհեանին յախտենական անբարբառ լռութիւնը: Բաւական ձանձրացուցիչ գործ մը պէտք է եղած ըլլար՝ զիրենք ծայրագոյն յուսախաբուլթեան մղող: Այլ բան չմնաց ենթադրելու, որ մահացած էր եւ Կառլսոնն ու ձագը իր տնակին մէջ զինք թաղած էին:

Ամէն ար մեհեանի բակի բարձր ժայռին վրայ կը բարձրանային երկու ընկեր՝ Կառլսոնն ու կինը: Ձագն ալ կը տեղատրուէր ապահով ծերպի մը մէջ: Ընտանիք: Միասին կը դիտէին հեռուն՝ բովանդակ տեսանգերը, եւ յաճախ կ'երգէին: Կ'երգէին մանաւանդ, երբ քանի մը նուշ ձեռք կը բերէին խոհանոցէն: Կը վայելէին բնութիւնը աւելի, քան մարդը: Անբաժան մասն էին Բադդասարի մեհեանին արդէն երկու տարի: Մեծ ժայռին կից բակին եզերքը ապահով անկիւններու մէջ երեք տնակ: Թերեւս ալ ներքեւը միացած, ով գիտէ: Սովորութիւն չունէին երեկոյեան 3:30-էն ետք գալու ընթրիքի: Բայց այդ վերջին քանի մը արը կու գային: Տապ էր: Զով բանջարեղէն, պտուղ, ինչ ալ ըլլար՝ իրենց ծարաւը յագեցնելու: Չէի թողէր, որ այդպիսի տալիս արեւուն վազվզեն հոս ու հոն՝ կտոր մը բան հայթայթելու. հունտեղէնը միշտ կար, մանաւանդ ձմրան: Բութ ու բորանին իրենց հունտեղէնը տնակներէն ներս կը դնէի, քիչ անց կ'անհետանար: Այդպէս աւարտեցաւ կեանքը փոքրիկ, անուշիկ մատիկներով իրենց ուտելիքը գտնող ու արագ-արագ կրծող, ապա աշխարհը դիտող ու երգող փոքր ընտանիքի մը: Ամէն անգամ կը հաշուէի մատիկներուն թիւը: Աչքիս վեց կ'երեւէր, բայց չէ՝ հինգ էր: Ամէն ինչով մարդ էր: Փոքրիկ մարդ: Կը կանգնէր ոտքի՝ հետաքրքրութեամբ կը դիտէր դէմքս՝ տեսնես ո՞վ է աս հսկան, որ ամէն ար մեզի ուտելիք կու տայ: Հազիւ կատուին պոչը թէ շուքը թէ պոչի ծայրին շուքը երեւէր, կը թռչէր: Իսկ Փիսոն արդէն վարժուած էր Կառլսոնին: Առաջին արերը պոչը ութ լայնութեամբ կ'ուռէր՝ ապակի դուռէն նայելով: Ատեն մը ետք քիչ-քիչ իջաւ մինչեւ մէկուկէս անգամի: Կարծես լաւ կը հասկնար, որ հայրը անոնց ալ հայրն է, զանոնք եւս կը կերակրէ, թէեւ անոնք մեր տունը չէին ապրեր, բայց գոնէ մեր բակը կ'ապրէին:

Նապաստակնիս, սակայն, ամէն երեկոյ եւ առաւատ ժամը

6:00-ին կը ժամանէ՝ ամէն գալուն ստանալով իրեն բաժին կէս ստեպլինը եւ ինչ որ պատահի: Վերջերս Մեհեանին կեանքը ամարան կը սկսի առաւաւտեան 3:30-ին:

Ինչո՞վ է, որ կը տարբերի, կը մտածեմ երբեմն, Կառլսոնի ինքնայայտադրումը Եւ-ի ինքնայայտադրումէն: Միթէ ան իր ոչ-Եւ-ը չունի: Միթէ ան իր փախուստով թէ ինքնապաշտպանութեամբ չըսեր՝ տեղդ կեցիր, սահմանս մի՛ մտներ. կեանքս անձեռնմխելի իրաւունքս է: Եթէ այո՛, ապա արդէն իսկ բանակաւնութեան սաղմերը չունի՞ ան իր մէջ, որ քանեաւ ալ նախնական բանականութիւն մ'ըլլայ: Իսկ ո՞վ կրնայ հաստատել, թէ ան ինքնագիտակցութիւն չունի: Ճոխ բառերով՝ իր գիտակցութեան գիտակցութիւնը: Եթէ գիտակցութիւնը ինքնագիտակցութենէն է, որ կը բխի եւ չկայ՝ գիտակցութիւն առանց ինքնագիտակցութեան, ապա արդեւ Կառլսոն չունի՞ գիտակցութիւն: Եթէ ունի, ապա արդէն իսկ ինքնագիտակցութեան սաղմերը չունի՞ իր մէջ, թէ՞ անդրանցական իմաստասիրութեան ողջ հիմքն է սխալ կամ վերատեսելի առ այն, թէ գիտակցութիւնը պայմանաւորուած է ինքնագիտակցութեամբ: Եթէ նոյնիսկ չունի, սա՞ է հիմքը զինք կեանքի իրաւունքէ ու պայմաններէ զրկելուն՝ ինքզինք կեանքի տնարինոողը համարող տմարդ արարածին կողմէ:

Փիխտէ չունի նոյնիսկ կարգին անդրադարձ նշեալ խնդիրներուն թէ ատոնցմէ սերող խնդիրներու: Առաւելագոյնը, որ ունի՝ պէտք է յարգել կենդանիները: Ի՞նչ կը նշանակէ այս յարգանքը: Զանոնք բանտարկել, անոնց կաթը քաշել, ապա մորթել եւ ուտել: Այս ամէնը՝ խոր յարգանքով: Անդրանցական տեսաբանութիւնը չունի՞ կեանքի համապարփակ մեկնութիւն: Ան կը սերի մարդու բանականութենէն եւ իր մէջ կը ներառէ մարդուն բովանդակ աշխարհը՝ դուրս թողելով կեանք երեւոյթն ինքն: Այս հարցին սոսկ մասամբ միայն պիտի կարենայ պատասխանել վիպապաշտ շարժումը՝ իր բոլոր իմացաբանական ու այլ թերութիւններով հանդերձ:

Իմաստասիրական յարախոհութիւնը պիտի շարունակուի Շելլինգի եւ Հեգելի իմաստասիրութիւններով: Ասկէ ետք է, որ կը կարենաք սերտել Շելլինգի իմաստասիրութիւնը՝ բան մը կարենալ հասկնալով ատկէ, բան մը, որ շատ իմաստասէրներ եւ իմաստասիրութեան դասախաւսներ, որոնց մէջ՝ ԺԹ. դարու շարք մը այսաւր իսկ լայն ժողովրդականութիւն ունեցող մտածողներ, չեն հասկցած, քանզի գրեթէ ոչ մէկ բան գիտեն Փիխտէի իմաստասիրութեան մասին: Այս մատեանը քանի մը անգամ ուշի-ուշով սերտելնէդ ետք: Փիխտէ, այդու, կը մնայ անշրջանցելի այն իմաստասէրը, առանց որոյ իմաստասիրութեան՝ կարելի չէ զինք յաջորդող ինչ իմաստասէրի գործին արժեւորումը կատարել: Ահա այս շրջանցումն է, որ լայն առումով է պատճառը մեր դարու իմաստասիրութեանց եւ ապա իմաստասիրութեան ողջ քննադատական, ակադեմական աշխարհի խայտաբղետ վիճակին, վիճակ մը, որ ստեղծուած է բանականութեան զոհաբե-

րութեամբ իմաստասիրութեան պաճուճանքը ունեցող հազարու մէկ հեքիաթներու, հեքիաթներ, որոնք առաջին հերթին զուրկ են բանականութենէ, այլեւ բանականութիւնը կը համարեն իրենց ոխերիմ թշնամին, քանզի այդ հեքիաթասացներն իրենք զուրկ են բանականութենէ, ուստի պիտի նսեմացնեն իւրաքանչիւր բանական մարդը կամ բանականութեան պահանջը իրենցմէ՝ անգոսնելով ու թաղելով բանականութիւնն ինքն՝ մարդը վերադարձնելով հնագոյն յունական իմաստասիրութիւնները նախորդող առասպելական խորխորատները, որմէ կը փորձէր ազատագրուիլ մարդուն միտքը իմաստասիրութեան բանականութեամբ: Սա՛ էր Պլատոնի՝ քարայրէն դուրս գալու եւ արեւը տեսնելուն խորհուրդը:

Ահաւասիկ շրջադարձ կը կատարենք հոն, ուրկէ եկանք՝ մըտնելով առասպելական ձմեռնաքուններու աշխարհը, ուր պատերազմը պատմութիւններու եւ առասպելներու ու ապա ատոնց կուռքերուն միջեւ է, իսկ ներկայիս՝ մարդկութեան ոչնչացման բոլոր հնարաւորութիւններով, եւ ոչ թէ այդ բոլորէն ազատագրուելուն մէջ իմաստասիրական բանականութեան շնորհիւ, որ մէկ է՝ անդրանցական ու համապարփակ՝ բովանդակող ողջ մարդկութիւնը: Ասով՝ Փիխտէի առաքելութիւնը կը մնայ ոչ միայն այժմէական, այլեւ իբրեւ բացարձակ անհրաժեշտութիւն, եթէ չենք ուզեր, որ մարդկութիւնը մեր աչքերուն առջեւ անհետանայ՝ զոհը դառնալով իւրաքանչիւր կայսրութեան, կրանքի թէ արդի գաղափարախաւսութեան թէ վարդապետութեան փսխած հակաբանական եւ շահապաշտական զառանցանքի իմացական ուռկանին:

Այդ առաքելութիւնը այսաւր ձեր առաքելութիւնն է: Ասով նաեւ խիստ է անհրաժեշտ ու այժմէական է Հայքի ստեղծումը: Հայքի՛ եւ ոչ թէ Մեզստանի: Նոյնպէս ձեր առաքելութիւնն է Փիխտէի բանական իմաստասիրութեան ընդհանրականացումը՝ ներառելով այլ գոյատեսակները ու վերջ տալով մարդու կողմէ անոնց դէմ կատարուած զահանդական ցեղասպանութիւններուն:

Մնալով առանց Կառլսոնին, անոր յուշերը մեր հոգիին մէջ անմար, երթանք, ուրեմն, կացինով ժայռերը հարթեցնելու՝ Երկիր մոլորակի ջերմացման առընթեր աւդասուն բուսական տարածք ստեղծելու, նաեւ մեհեանի կատուններուն՝ Սուրբ Փիսոյի եւ Սուրբ Սիսոյի համար իբրեւ փակ խաղավայր, աշխատանքի խնայողութենէն յառաջացած գումարով մեր յաջորդ մատեանը ձեզի համար հրատարակելու նպատակաւ: Այդպիսեալ է, որ կը հրատարակուի սոյն մատեանը՝ նախորդ հինգ տարիներու մեհեանի ծախսերէն խնայուած գումարով: Մնացէք բարեալ:

Թող Խոր Մանուկի, Մեծ Բաղդասարի եւ Տիեզերամայր Ծովինարի զարուկութիւնները ձեր մէջ մնան ձեր տիեզերական երթին մէջ: Լլանք ականատեսը ի ՀԱՅ-ը ձեր երթին եւ տիեզերական սխրանքին: Աւրհնեալ ըլլաք:

ԱՐՄԷՆ Ա.
 ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
 ՄԵՀԵԱՆ ԲԱՂԴԱՍԱՐՈՅ

ԱԽԱՐՏ Գ. ՄԱՍԻ ԵՒ ՄԱՏԵԱՆԻ

— Աթէն'քի». կրնար», ըսել». որ»' ակ»' է»' ձեր»,—
 պարագան,

—

**ՄԵԾ ԵՒ ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ «ԵՐԶՆԿԱՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏԱՆ»
ցարդ լոյս ընծայած գիրքերը**

**1. ՈԳԵՇԸՆՉՈՒՄ ԲԱՂԴԱՍԱՐԻ — ՆՈՐ ՆԱՐԵԿ
Նախահրատարակչական արինակ՝
2019 Ապրիլ, Աքսոր**

**2. ՈԳԵՇԸՆՉՈՒՄ ԽՈՐ ՄԱՆՈՒԿԻ — ՆՈՐ ՆԱՐԵԿ
Նախահրատարակչական արինակ՝
2020 Մայիս, Աքսոր**

**3. ՏՈՒՆ ՏԻՏԱՆԱՅ — ՍԱՍՄԱՅ ՏԱՆ ԵՐԵՔ ՊԱՏՈՒՄ
ՆՈՐ ՄԵԿԵՆՈՒԹԵԱՄԲ
Նախահրատարակչական արինակ՝
2020 Յունուար, Աքսոր
Թուային հրատարակութիւն՝
2025 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ**

**4. ՀՆԱԳՈՅՆ ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
(նախահրատարակչական արինակ՝
2021 Փետրուար, Աքսոր)
Առաջին հրատարակութիւն՝
2023 ԱՊՐԻԼ, Աքսոր**

**5. ՀՆԱԳՈՅՆ ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԲԱՐՈՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
Առաջին հրատարակութիւն՝
2024 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ, Աքսոր**

6. EXPRAEDIUM

Յունուար 2024, Աքսոր

**(նախահրատարակչական արինակը լոյս տեսած է հոկտեմբեր
2022-ին)**

7.

«القرآن الأرمنيّ–البيان الأوّل–وحي باغداसार

ISBN: 978-0-9718070-7-5, LCCN: 2024939836

742 էջ, թուային հրատարակութիւն,

2024 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ, Աքսոր

ԸՆԹԱՑՔԻ ՄԷՋ ԵՆ

1

«ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ» մատենաշարի
Եղիայ Տէմիրճիպաշեանին յատկացուած հատորը (800 էջ)
Լոյս կը տեսնէ՝ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 2028-ին

2

«ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ» մատենաշարի
Հրանդ Ասատուրին յատկացուած հատորը (800 էջ)
Լոյս կը տեսնէ՝ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 2029-ին

3

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆ2. ՄԱՏԵԱՆ Ա. -- ՈԳԵՇԸՆՉՈՒՄ ԲԱՂԴԱՍԱՐԻ
(Թուականը անորոշ)

4

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆ2. ՄԱՏԵԱՆ Բ. -- ՈԳԵՇԸՆՉՈՒՄ ԽՈՐ ՄԱՆՈՒԿԻ
(Թուականը անորոշ)

«Երզնկայ Հրատարակչատուն»-ը կարիք ունի արեւմտահայերէնին
կամ գրաբարին լիակատարարէն տիրապետող եւ տարին երկու
կամ երեք գիրք խմբագրելու ի վիճակի խմբագիրներու (ցանկալի
է, թէեւ ոչ պարտադիր, կրանական կրթութեամբ), ԺԹ. դարու
արեւմտահայ գրականութեան մէջ մասնագիտացած եւ խորապէս
հմտացած գրականագէտի, լեզուաբան-բառարանագիրի, գրական
թէ իմաստասիրական բարդ գիրքերու թարգմանութեանց մէջ լայն
փորձ ունեցող թարգմանիչներու եւ արեւմտահայերէնին տիրապետող
բազմալատակ ու խորիմաց ուսողագէտներու (մաթեմատիկոս):

Դիմել՝ erzenka@erzenka.com կամ erzenka@icloud.com հասցէով:

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԵՐԶՆԿԱՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏԱՆ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ԳԻՐՔԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

«Ձեր հրատարակությունների կարիքը զգում են Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ժողովի շատ խնդրառուներ»:

--Ա. Գրիգորեան, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ժողովի աշխատակազմի ղեկավարի տեղակալ:

«Խորին երախտագիտություն ենք յայտնում Արմէն Ա.-ին՝ նրա իմաստասիրական ուսումնասիրությունների եւ արարումների համար»:

--Ռ. Յակոբեան, տնարէն, Գաւառի Պետական Համալսարան:

«Երզնկայ Հրատարակչատան լոյս ընծայած գրքերը ունեն հայագիտական մեծ նշանակություն եւ կը հետաքրքրեն նրանց, ովքեր բարձր են գնահատում հոգեւոր եւ լեզուական արժէքները»:

--Մասիսի քաղաքային գրադարան

«Այս աշխատության («Տուն Տիտանաց» գիրքի) նախաբանը այնպիսի բարձրություն մը ունի, որ չեմ կարծեր նոյնիսկ շատ մը բանիմացներ հասկնան, ուր մնաց իւրացնեն: Իսկապէս գնահատելի ու կարեւոր վերլուծում է մեր պատմաբանասիրական կալուածէն ներս»:

--Կ. Գ. Մոմճեան, պատմաբան, հայագէտ

«Շնորհակալ եմ, սիրելի վարպետ, բարոյական առանցքիս ենթահողերը եւ դնելուն, եւ մշակելուն համար: Այսպէս երախտիքս պիտի յայտնեմ ձեզի եւ կը յուսամ զալիք ժամանակի ծիրում տեսնելու ձեզ իբրեւ վեհափառ՝ հայոց մտքի եւ հոգու, հէնց հայոց հողում»:

--Ս. Յովհաննիսեան, ընթերցող:

«Երզնկայ Հրատարակչատան լոյս ընծայած «Տուն Տիտանաց» գիրքը անհաւասարելի գլուխ գործոց է: Իսկ իր առասպելաբանական երեւակայութեամբ զիս հմայած այս գիրքին կատարեալ գորգի մը պէս հիւսուած նախաբանը այն ամէնէն առինքն ող արեւմտահայերէնն է, զոր կարդացած եմ ողջ կեանքիս ընթացքին»:

--Ի. Ճինպաշեան, արեւմտահայ գրող

««Եքսպրադիում» հետեւողականաւորէն ստեղծագործական, իմաստասիրական, մշակութաբանական, իմաստաբանական եւ բնաբանական առումներով այն ամենայանդուզն վէպերէն մէկն է, զորս ընթերցած եմ բովանդակ կեանքիս ընթացքին: Լաւագոյն իմաստով գիրքը կը յիշեցնէ գրականութեան դասականները, թէեւ անհնար է գտնել որեւէ զուգահեռ իր յղացքով ու գործադրութեամբ այս աստիճանի իւրայատուկ վէպի մը:

Չիս կ'ապաշեցնէ գիրքին արտակարգ ոճը, տեսիլքը եւ, թերեւս ամէնէն աւելին, ատոր իւրաւրինակութիւնը, որ կը յորդի ամէն կերպ գիրքի բազմազան ենթաշերտերէն՝ իմաստային, շարադրա-

կան եւ պատմողական արուեստին խորքերէն:

Աւրինակ մըն է Վանահայր Հետ գիրքի հերոսին զրոյցը: Իրենց յայտնատեսութեամբ ու խորիմացութեամբ յափշտակութեան հասցնող այս հատուածի ներըմբռնումներուն եւ երեւակայութեան թռիչքներուն բաղկացուցիչ գիծերն ու տարրերը գիրքին համընդհանուր նիւթերուն հետ աստիճանաբար ու նրբաւրէն կը հիւսուին . . . հոս թնդալու համար: Հասնելով աւարտին՝ փշաքաղուած եմ: Խորագոյն պատկառանքս ձեր անձին եւ ձեր գրականութեան»:

--Պ. Մկկարթիւ, անգլերէն լեզուի եւ գրականութեան դասախաւս, Հարպեր Կոլլինս, Սիմոն եւ Չուստեր, Դուբլոյայ հրատարակչութեանց գիրքերու ձեռքբերման նախկին աւագ պատասխանատու:

«Յառաջացիր մտասէւեռմամբ: Այս գիրքը կը գոյէ իր սեպհական Տիեզերքին մէջ: Գործը ստեղծուած է ճարտարաւրէն, մարտահրաւէր կը նետէ բառերու ներքին մատուռին, լեզուն մեծ ալեկոծումներ կը յառաջացնէ՝ կարծէք ըլլայ ձայնի ջրվէժ մը: Եթէ ուզենք այլաբանական ամփոփիչ գնահատական մը տալ այս գիրքին, ապա՝ «Եքսպրադիոմ» բովանդակ աշխարհի դիւցազներգութեանց եւ մեծագոյն հերոսներու խնջոյք մըն է Բաբելոնի աշտարակին մէջ»:

--Ռ. Ջոհնսոն, Ռիդերս Փետրետ:

««Եքսպրադիոմ»-ի նման գիրք չէ հանդիպած զիս առ այսօր: Լեզուին ակունքները կը մնան առեղծուածային: Հեղինակը չի գրեր տպաւորութիւն գործելու համար, ապա դժուար է իմանալ անոր մտադրութիւնները: Իւրաքանչիւր տող կը ծալաբացուի այնպէս, կարծես թէ ըլլայ նոր պատմութիւն մը: Իր առանձնայատուկ լեզուով, առասպելաբանական նրբերանգներով ու ցնցող նիւթերով գիրքը պահանջկոտ է ընթերցողին հանդէպ, բայց ըստ արժանւոյն վարձահատոյց եղող: «Եքսպրադիոմ» կը մնայ ընթերցանութեան անմոռանալի փորձառութիւն մը, որ անջնջելի տպաւորութիւն թողած է վրաս»:

--Մ. Յինկս, Մանհատտան Բուկ Ռեւիւ:

ԱՌՅԱՆՑ ԶՐՈՅՑ ԽՄԲԱԳԻՐԻՆ ԵՒ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՄԻՋԵԻ

Սիրելի՛ բարեկամ,

Առաքումներդ ստացայ՝ 16 հատոր գիրք («Հնագույն Յունական Բարոյաբանություններ-Փաղաքագիտություն») եւ այս երկարաշունչ գրությունը (ակնարկը կը վերաբերի «ՀԱՅԱՇՈՒՆ2 ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆ2 — ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐ ՄԱՆՈՒԿԻ» մատեանի թրւային արինակին):

Հատորները պիտի ջանամ բաժնել ընթերցասէր բարեկամներու, որոնք օր ըստ օրէ կը նուազին:

Ես մտահոգ եմ քեզմով հետեւեալ առումով. հսկայական աշխատանք կը տանիս ազգային եւ լեզուական մակարդակներուն վրայ:

Այս բոլորը մեծագումար ծախսեր կ'ենթադրեն, փոխարէնը քեզի մէկ դահեկան չեն բերեր:

Լաւ, դուն ինչպէ՛ս կ'ապրիս, ինչպէ՛ս կը տնտեսես քու սեփական ծախսերդ, այլեւ ընտանիքիդ:

Քանի կը մտածեմ այս ուղղութեամբ, ապա քունս կը փախցնեմ:

Միւս կողմէ՝ կ'ենթադրեմ, թէ բաւական տարիք մը պէտք է ունենաս: Աստուած կեանքդ երկարէ եւ ուժերդ աւելցնէ: Բայց նա եւ պարտինք մտածել հեռուն. քու այս նպատակներդ այսօր-վաղը իրագործելի չեն, զայն քեզմէ ետք շարունակող պիտի ըլլայ:

Ինչպէ՛ս կը պատկերացնես մօտաւոր եւ քիչ մը հեռաւոր ապագան:

2025 08 24

Տիար Եղիայեան,

Իմ ալ տրամադրությունս քանի մը ար ինկաւ՝ կարդալով ձեր գրածը, եւ ատիկա էր պատճառը, որ չկրցայ ինքզինքս հաւաքել պատասխանելու ձեր արծարծած հարցերուն:

Կ'ապրիմ այնպէս, ինչպէս որ հայ գրողներուն մեծ մասը ապրած է: Այլապէս անհնար պիտի ըլլար որեւէ բան գրելը:

Թէ ո՛վ պիտի շարունակէ այս գործը: Ասոր մէջ թաքնուած աւելի մեծ հարցերը՝ թէ Տիեզերքը պիտի շարունակուի՞, աշխարհը պիտի շարունակուի՞, մարդկությունը պիտի շարունակուի՞, ազգը պիտի շարունակուի՞, արեւմտահայությունը պիտի շարունակուի՞:

Ծանր հարցեր են ասոնք:

Եթէ մտածենք այդ մասին, կրնանք նաեւ վճատիլ:

14 տարեկանիս ինծի տրուեցաւ Շահան Պէրպէրեանի «Պատմություն Իմաստասիրություն» գիրքը՝ իբրեւ նուէր Համազգայինի կողմէ՝ միջվարժարանային շարադրական մրցումի առաջնութեան արժանանալուս ի պատիւ: Այդ գիրքի սերմին ծնունդն են այսաւրուան իմ իմաստասիրական աշխատանքներս: Պէրպէրեան գի-

տէր, որ Արմէն Ա. մը ասը մը պիտի ծնի եւ խորացնէ իր բացած ակաւար: Ինչ գիտնամ, թէ ո՞վ պիտի շարունակէ գործս: Նոյն յոյսը ունիմ, որ ունեցած էր Պէրպէրեան, թէ այդ սերմը իր պարարտ հողը տեղ մը կը գտնէ:

Ճիշդ այս նպատակով ալ ասելի քան 100 հաստատութեան նուէր տրուած է գիրքը որոշ քանակով մը: Իւրաքանչիւր հայ վարժարան ստացած է 28 արիւնակ: Եթէ ունիմ ցաւ մը, ասիկա ալ հետեւեալն է. գիրքերը չեն հասնիր իրենց նպատակին. ո՛չ ուսուցիչներուն կը տրուին, ո՛չ դպրոցին գրադարանը կը դրուին, ո՛չ ալ աշակերտներուն կը տրուին: Այլ սեւ խռռչի մը մէջ կ'անհետանան կարծէք կամ կը դրուին նկուղ(*): Համազգայինի թէ՛ Շրջանայինին՝ 30 եւ թէ՛ Կեդրոնականին՝ 40 արիւնակ տրուած է: Թերթերուն, միւլթիններուն, վանքերուն եւ եկեղեցիներուն, առաջնորդարանին, ակումբներուն, կուսակցութեանց եւ այլն: Ոչ մէկ տեղէ դոյզն իսկ շնորհակալագիր մը, նոյնիսկ պարզ հաստատագիր մը՝ տող մը ընդամենը առ այն, որ գիրքերը ստացած են՝ հակառակ նամակին մէջ նշուած խնդրանքին:

Բնական է, որ հարց կը ծագի առ այն, թէ ինչ է հայ դպրոցին նպատակը. արդեւք հայ աշակերտը հայ իմացականութենէն, հայ իմաստասիրական միտքէն հեռու պահելն է եւ փոխարէնը զայն աստարի մոգոնած միտքերով կաղապարելը՝ ուղեղալուացման ենթարկելը: Գործերին հոս պատահական գիրքի մը հետ չէ, այլ ինչպէս որ դուք կը նշէք՝ արեւմտահայ բովանդակ պատմութեան ամէնէն իւրայատուկ սխրանքին հետ: Նոյնիսկ, ըստ կարգ մը բանիմաց մարդոց, բովանդակ հայ իրականութեան ու հայոց պատմութեան մէջ իբրեւ թերեւս ամէնէն իւրաւրինակ մտածողի իւրաւրինակ մէկ գործը:

Նման ու այլ գնահատականներ գիրքին վրայ առնուազն պատճառ պէտք է դառնային, որ հայ դպրոցի տնաւրէնները յափշտակէին գիրքը եւ մատուցէին իւրաքանչիւր հայ ուսուցիչին եւ լաւագոյն աշակերտներուն թէ՛ շրջանաւարտներուն կամ դպրոցի գիտակից բարեկամներուն, ոչ թէ զայն թաքցնէին հայ աշակերտէն: Կարծես ոմանց պարագային ըլլայ «Կապիկը եւ ակնոցները» պատմութիւնը:

Եթէ սա՛ է հայ դպրոցներու տնաւրէններուն մակարդակը, ապա արեւմտահայութիւնը դատապարտուած է անէացման:

Բայց երբեմն նաեւ այնպիսի տպաւորութիւն է, որ հայ դըպրոցին նպատակը ո՛չ թէ հայապահպանումն է, դեռ չըսենք՝ հայակերտումը, այլ հայութեան «դմակէն» սեպհական բաժինը գողնալն ու իւրացնելը՝ յարանուանահայու կամ հատուածահայու ստեղծումը՝ գողանը կարելիագոյնս հեռու պահելով ուրիշներու հասողութենէն:

Այսպիսիք իրենց իսկ ձեռքերով կը գործեն հայոց մշակութասպանութիւնը եւ ազգասպանութիւնը:

Նոյնպէս ալ չեմ վարանիր մտածելու, որ հայք՝ հայ գրողները,

աւելի մեծ ազատութիւն եւ միջոցներ ունէին իրենց ընթերցողը գտնելու Ոսմանեան կայսրութեան մէջ, քան այսաւր «հայ իրաւ կանութիւն» կոչուած ախոռին մէջ:

1300 գիրք այսպէս բաժնուած է Լիբանանի մէջ: Տերեւի մը շարժումը նոյնիսկ չ'երեւիր: Մեծ հաստատութիւնները բոլորն ալ ստացած են եռաէջ անհատական նամակ գիրքի բովանդակութեան եւ գործածութեանց թէ յատկացման կարելի ձեւերուն մասին:

Եթէ այս իրողութիւնը ձեզի ալ ցաւ կը պատճառէ եւ ապա կը ճանչնաք հայ դպրոցի տնաւրէններ, ազատ զգացէք հեռաձայնելու անոնց եւ հարցնելու մեր իմաստասիրական զոյգ հատորներու ճակատագիրին մասին: Մէկը պէտք է ասոնց յիշեցնէ հայ ազգի եւ հայոց պատմութեան ապագային առջեւ իրենց ունեցած լրջագոյն պատասխանատւութիւնը, որ թեթեւամտութեան տրուած է կարծես:

Միակ յոյսս այն է, որ եթէ ոչ քանի մը, գոնէ մէկ հոգի ծնի այս գործը շարունակող,— ձեր իսկ մտահոգութիւնը,— բան մը, որ կարելի պիտի չըլլայ, եթէ կապը արհեստական ձեւերով եւ տգիտութեան ու կամայականութեանց հետեւանքով խզուած է հեղինակին ու անոր արժանաւորագոյն ընթերցողներուն միջեւ:

Առողջութիւն ձեզի:

Արմէն

2025 08 30

(*) Տիար Եղիայեան պիտի չկարենար պատկերացնել նոյնիսկ, որ իր խմբագրած եւ իր իսկ ստորագրութեամբ բարձրագոյնս արժեւորած ու ջատագոված արեւմտահայ իմաստասիրութեան գիրքերը յաճախ ինքզինքնին այդ անհետացող լեզուին իբրեւ թէ «պաշտպանները» գովազդող հաստատութիւններուն իսկ կողմէ աղբանոց կը թափուին եւ ոչ թէ կը տրուին հայ ուսուցիչին կամ ուսանողին կամ թէ որեւէ այլ կերպով կը ծառայեն իրենց նպատակին: Հնարաւոր է, որ նաեւ յառաջացած տարիքին սա՛ եղաւ անոր մահուան պատճառը, երբ կատարուածին մասին արդէն իսկ տեղեկութիւնները հերթով հասան մեզի: Ոմանք նոյնիսկ կոպտաւրէն վռնտած են հրատարակչատան բաշխողը: Սկիզբը թերահաւատ էր առաջին դէպքին կապակցութեամբ, քանզի անհաւատալի էր տեղի ունեցածը, եւ կը հաւատար, որ «ոչ բոլորն են այդպիսին»: Այս բառերով ալ գրեց մեզի: Յաջորդող եւթնաւրեակներուն պարզուեցաւ իրողութեան աւելի ամբողջական պատկերը եւ ահա առինք անոր մահուան լուրը:

ՅԻՇԱՏԱԿՈՒՄ . . .

*Սոյն հատորին խմբագրութիւնը յանձն առաւ Երզնկայ
Հրատարակչատան արեւմտահայերէնի խմբագիրը՝
հանրածանալթ արեւմտահայերէնագէտ տիար Արմենակ
Եղիայեան, որ սակայն մահացաւ՝ 2026-ի Յունուարի 1-ին
նախատեսուած աշխատանքը սկսելէն ամիսուկէս առաջ.
հատորը նախատեսուած էր հրատարակել 2026-ի Մայիսին*

Նախատեսուած տպաքանակ՝ 2.000

Գրքայարդարում՝ «Երզնկայ Հրատարակչատուն»
 Վ. Մուրադեանի կողմէ «Պատմութիւն Իմաստասիրութեան»
 գրքաշարի մեր նախորդ հատորներու գրքայարդարման
 հիմամբ

Աքսոր, 2025 Մարտ
 Հատորոյս Գ. Մասը վերբեռնուած է
 2026 Մարտ 15-ին
 (Կարգ մը հատուածներ նախապէս հրապարակուած առջանց)
 Մեծ եւ Փոքր Հայքի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան
 «Երզնկայ Հրատարակչատուն»
 ծրուող՝ Երզնկայ Բաշխում
 Տպագրութիւնը՝ բազմատիպ
 Չափերը՝ 70 x 100, 1/16
 Թուղթը՝ ուփսեթ
 Ծաւալը՝ 46.5 տպ. մամուլ

Catholicosate of Armenia Major & Armenia Minor
Erzenka Publishing House
PO Box 48
Glendale, CA 91209-0048
U.S.A.

[LOGO]